

आर्य्यप्रभा ।

सुदुर्लभाः सर्व्वमनोरमा गिरः

एकादश संख्या

:::~

मासावतरणिका ।

अन्तापकं यौग मयोद मुद्धत माषादनामः सङ्घावधारयन् ।

आसारसारातिशय प्रसारत आश्रयपाताहि वरोपताबिनः ॥

~:::

अभिषेकोत्सवः ।

~:::

श्रीमन्पञ्चमज्ज् महोदय ! भवद्वाराभिषेकोत्सव

इल्लण्डं परिमण्ड्य चण्डजवतोव्रज्जाण्ड माधावति ।

आनन्दोऽजनि यादृशः अवलतोप्यस्मादृशां चेतसि

मन्ये धन्यतमा स्तएव हि जनाः साक्षाच्चयैरोक्षितः ॥ १

राज्याभिष्ठित मिष्टया निजसुहृद्दग्गे स्तथा वेष्टित'

मान्यागव्या विभक्तसैन्यसचिव-व्यात' जगन्मोहन' ।

आचार्य्यापित राजभूषण युतं तप्ते वपु स्तत्पुत्र्ये

कोट्ठक् शान्तिमदा सदान्तिकजने कोवास्ति तत्कल्पने ॥ २

नानादेशनिवासिभिः नृपतिभिः स्वाधीनभावै रपि
 यत्ते राजशुभाभिषेचनमहे सन्मेलनं स्वीकृतं ।
 सौजन्यस्य फलं तवैव नृपते ! मन्ये यतो दुर्लभं
 सौजन्यं प्रभुता इयञ्च तुलनाहीने जने कुञ्चित् ॥ ३
 ये ये भारतवर्षराजकुलजाः शिक्षागुणग्राह्य ये
 जलच्छेपि निमग्निताः समगमन् ते भाग्यभाजो जनाः ।
 यस्मादैहिकदृश्यसारसुषमा मालोक्य सलं भिरे
 चक्षुःसार्यकतां चिकालशुभदां दृष्टिञ्च ते दुर्लभां ॥ ४
 स्नावासे स्ववशस्त्वितानिव सुहृद् यद्भारतीयानृपान्
 आहूय स्वजनैर्व्यृतोऽति मधुरैः सन्भाषणे स्तोषयन् ।
 औदार्यं नृपवर्य ! राजनिवहेऽलम्ब्य समादर्शयत्
 तेनातोव महत्त्वमेव भवतो गायन्ति सन्ने जनाः ॥ ५
 वार्हिक्ये पि पिता महामहिमो यद्भारतसिंहासनं
 मध्याह्न्ये वशः समस्तं नयत् स्वर्णैरहो वत्सरैः ।
 आश्रये नृप ! यौवनेऽधिवसता तत्तु त्वया यत्नत
 स्तपन्याममुपेयुवाति सहसा बाध्याः समस्ता जनाः ॥ ६
 सन्नाट् भारतमागमिष्यति वचः श्रुत्वेति हृष्टाननैः
 सन्नेर्ह्यं गलालसैरनलसैः संगण्यते वासरः ।
 आश्चर्यं न विचार्यते यदुदितः सूर्योपि नो पेषकौ
 द्रष्टुं शक्यत इत्यहो सुमहतां शक्तिः समाकर्षिणी ॥ ७
 राजन् ! स्त्रियदयावशंवदतया तस्मात् स्वयं भारते
 राज्यासार्धमिहेत्य प्राज्ञतमया सम्पूर्यतां वासना ।
 दुस्मानां दुरवस्थतां शमयता कारुण्यमातन्यताम्
 सन्नेषां प्रवृत्ताः ऽपलापयन्ति प्रीतिञ्च बन्धुश्रुताम् ॥ ८

कौतुककथा । (वराकः)

काचित् दरिद्रविधवा हवा आसीत् । साचकस्मिंश्चित् पर्णकुटीरे एकाकिनी वसतिष्म । एकदा तस्या गृहाभ्यन्तरे चौरः कश्चिदागतः शुद्धस्य ज्वलतः मृत्प्रदीपस्य पश्चाद्वृत्तिं न्यां ह्यायायामुपविष्टः ; अन्यथा कुत्र शुद्गृहस्य उपविशेत् वराकः ।

हवातु तं दृष्ट्वा प्रदीपं सम्बोधय आहस्म “प्रदीप ! प्रदीप ! !” ततः उत्तरमकुर्व्याणे प्रदीपे साह “प्रतिदिनं त्वयैवसाकं उपकथां कृत्वाहं निशां यापयामि, त्वञ्चकथां कथयन् तिष्ठसि, तत्कथमद्य सम्बोधने उत्तरमपि नददासि ।” तदाकर्ण्य चौरश्चिन्तयामास “दीपः प्रतिदिनं मुत्तरं ददाति, अद्यतु मद्दर्शनभोतः नकथयति । भवतु अस्म भूत्वा अहमेव उत्तरं करोमि ।” पुनः सम्बोधने चौरिणोक्तं “आदिशतु” इति । ततः सा तं सम्बोधय कथाः आरभे

शृणुरदीप ! तवपितामहस्य (मत्पतेः) पूर्व्यं बहुधनान्यासन् । यानि एतानि प्रस्तर-कांस्य-रौप्यद्रव्याणि, एतानि तत्कृतानि । तस्य मरणानन्तरं अधमणो भूदत्तानि धनानि तैरात्मसात्कृतानि, तेनाह-मिदानीं दरिद्रास्मि । एकदातु तस्य चरण मसेवमानायां मयि शरीर दौर्बल्यगन्तुं, नानाविध-विषादवशात् क्रुद्धः स मां ताडितवान् । अहन्तुकः कुत्र वर्त्तसे ’कः कुत्र वर्त्तसे मम प्राणायान्ति’ इति उच्चैः-चीत्कारमकरवम् । तदाकर्ण्यप्रतिवेशिनः समागताः, ततः

इत्युक्तवत्या मेवतस्यां अनुक्तमाह्वानमाकर्ण्यप्रतिवेशिनः समागताः चौरः मनसि कृतवान् “प्रतिदिनमेवेयमित्यङ्करोति, तन्मया भेतव्यम्” । ततः गृहागताः प्रतिवेशिनः किञ्चित्तमिति पृष्ट्वा तयाकथितं चौरं दृष्ट्वा सर्वे प्रहृत्य धारयामासुः ।

काव्यव्याकरणतीयं—श्रीआशुतोष भट्टाचार्यः

हेमप्रभा ।

पूर्वतो गङ्गा

हेमप्रभा (कक्षं विचिन्ता) पितः । सप्तजति मे शिरोरुज्ज
सुतरामिव ममेदृशी दशा दृश्यते नोद्दे जनीयं स्नेहवता विप्रश्चिता भवता ।

नृपति स्तस्या चिकित्सार्थं चिकित्सकवयं तत्कक्षे संरक्ष्य
तद्वचनेन कथञ्चिदाज्ञास्तः समस्तामात्रैः समं पुनर्जहिः पुरस्सरत् ।

अथ नृपतेः परमानन्द सन्दोह सन्दायिनी सन्ध्या समुपस्थिता
उदुभ्रान्तचित्ततया चित्तविनोदनाय सान्ध्यासमोरण्यं सेवार्थं पद्मा-
सरोवरतीरं गच्छत् परिभ्रमत स्तब्ध उदुभ्रान्त स्नातः क्रियत्प्रयागं,
ततो देवनिवासं समेत्य उपास्य च सन्ध्यामन्तःपुरं प्राविशत् । प्रविश्य स्व-
कक्षं राज्ञीं प्रभावतीं क्रन्दन्तीमवलोक्य कन्याया विपदमाशङ्कमानः
परं विप्राद माससाद, बाष्पोपरुषकण्ठोऽव्यक्तमवोचत् — प्रभावति !
प्रभावति कथं रोदिषि ? सत्वरमाख्याहि मम जीवनप्रभाया हेमप्रभाया
भावुकं, अवसीदति मे शरीरं वेपते च हृदयं सुखं परिशुब्रति शिरोऽपि
घूर्णते तराम्, अहो स्यात् न पारयामि, सत्वरमाख्याहि सत्वर-
माख्याहीति विलपन्नेव मूर्च्छति स्म । राज्ञी नृपतिं धरानिपतितं
निरीक्ष्य किं कर्तव्यविमूढा उषचैरुदचरत् — हाहन्त हाहन्त !!
आगच्छन्तु भवन्तः, भूपति मूर्च्छितो भूपतितः । अकस्मादुषचैरुषचरित
मन्तविदारक मन्तः पुरनिनादं निशम्य तूर्णं राजकक्षे सन्त्येकं समवायन्
भिषग्वरं स्तत्कक्षं मुष्णुक्तगवाक्षं संरक्ष्य नृपतेः शिरः सुशीतल सलिलेन
किञ्चिदसिञ्चत् औषधं मध्यमेयत् । हेमप्रभा जनकविनाशं शङ्कमाना
नम्रानना नयनं नीरेण पितुः पादपद्मं सासिञ्चन्ती तिष्ठति, एव मतिक्का-
मति क्रियत्काले नरनाय श्वेतन्यं मवाप, ततो हेमप्रभा मालोक्य वत्से !

शान्तिः शान्तिः मामजीवय इतिव्याहृत्य तांसमालिङ्ग्य स्वाङ्गशौतकयः
मास, ततःसर्व्वं यथास्वामं प्रस्थिताः ।

अथ निशीथे निशीयनाथे भगवति सुधाकरे सुखकर करनिकर
विकिरति सर्व्वे प्रशान्ताः, जगन्निष्प्रभ, सुशौतकसमोरत्नेन संवीजमानो
महोपासीऽपि पर्यङ्गे निद्रादेव्याः सुकोमलाङ्गमाश्रितः । किन्तु
हेमप्रभाया स्तामसं मानसं भृशमुद्धेजितं, नहि तस्या वास्तविकी
शिरोरुजा संवृत्ता येनौषधेनोपशम्यति, अपितु कृत्रिमौषधप्रयोगेणा
नपहरणीया स्त्रव्यवस्थापितौषधापनेया मानसिकी पीडा प्रादुरभवत् ।
अमाव्यादयः पुनरुत्कण्ठिता एव तां निशा मनैषुः । ततः परेऽपि
प्रत्यूषसि रात्रौ हेमप्रभायाः शयनप्रकाष्ठं प्रविश्य तां तथैव चिन्तासङ्कुल-
चित्तां निरीक्ष्य समालोचितं किमौषधं नोपकरोति उतो महता बूढ़े न
कारश्चेनाश्रया भवितव्यः । निरूपयामि तावदित्यालोच्य वह्निर्निष्क्रान्त
उदुम्भान्तचित्तो रात्रौ मुक्ता प्रकृत तत्त्ववेदनाय गुप्तचरी प्रायुक्त ।

हेमप्रभा ! सखि मृणालिनि ! अद्य मे वलवती त्वदावास निवास
वासना समञ्जि, स्मरामि हन्त स्मरामि शशाङ्कसङ्काशं त्वदीय सहोदर
विनोद वदनं, विनोद वचनेन विनोदयिष्यामि मानसं सच मे प्राप्ते-
भ्योपि प्रियतमः, नावगच्छामि किमर्थं तदर्थं प्राप्ता मां प्रणूदन्ति
निरन्तरं ।

मृणालिनी । अयिहेमप्रभे ! ममाग्रज विनोदस्यापि त्वयि असौस-
कोटः, स त्वाने तु मेव मां प्रेरौरत् । वत्तमानमासस्य पञ्चदश दिवसे
तस्य विद्यालयावकाशं शेषो भविष्यति सुतरां स परश्चः कलिकातनगरीं
प्रजिष्यति । अहमिदानीमेव तव गमन वार्त्तां रात्रौ विज्ञापयामि ।

ततो मृणालिनी प्रतस्थे ।

आगामि भाद्रमासे विनोदः एम्, ए, (M. A.) परोक्षां
 दास्यति सुतरां तद्वजनकेन विधुशेखर चतुर्धुरीणेन तदवस्थानव्यवस्था
 वृक्षवाटिकायां व्यधायि । विनोदः अतिसुधीवणः वि, ए, (B. A.)
 परोक्षायां प्रथमस्थान मधिवकार । चतुर्धुरीणो विधुशेखरस्तु विनोदः
 एम्, ए, (M. A.) परोक्षायामपि प्रथमो भविष्यतीत्यनुक्षणं गणयति ।
 किन्तु विनोदश्च पठनलालसा विलासकवलीकृता पूर्व्वतोमन्दीभूता,
 परंपरोक्षायामनुत्तरतस्तस्मिन्मृगुरेव श्रेयानिति सम्प्रधार्य दुश्चिन्ता
 मप्यार्थं पठितुं मनःसमादधत् तं वलीयसी चिन्ताराचसी पुन-
 राक्रामति । विनोदः क्षणं हेमप्रभायाः प्रतिकृतिं विलोकयति
 क्षणं नयने निमिल्य चिन्तयति क्षणञ्च पठति ।

राज्ञी प्रभावती जीवनप्रभाया हेमप्रभाया चित्तविनोदनाय
 विनोदभवनगमनमनुमेने । मृणालिनी गमनानुमति मासाद्य सद्यः
 हेमप्रभाया समं गेहं जगाम । चतुर्धुरीणो विधुशेखरः नृपतितनयां
 हेमप्रभा सुपस्थिता मालोक्य “एहि वत्से हेमप्रभा ” इति ससम्भ्रम-
 सभाष्य उन्मत्तगवाक्षे खकक्षे पर्य्यङ्गे तामुपावेशयत् । समादिदेशच
 दासजन “न्तरलीकुरुष्व तालवृन्त”मिति ।

हेमप्रभा । (क्षणं विश्रम्य) सखि मृणालिनि ! भवदोयं नयनाभि-
 राममाराम मालोकयितुं समुत्सहे ।

विधुशेखर । वत्से मृणालिनि ! नय इमां वृक्षवाटिकां ।

मृणालिनी । एहि सङ्गधरि ।

ततो वृक्षवाटिका प्रविश्य प्राङ् हेमप्रभा सखि ! अतिरमणीयोऽयं भूभागः
 अतीव कौतुक मातनोति मे अपूर्व्वेशान्तिं लभते ममान्तरं ।

(सनन्तादवकोकयन्ती) मृणालिनि ! कश्चित् जनः तत्सुरस्य हर्षसमधिवसतीति
 प्रतिभाति ।

मृणालिनी । निष्पृष्टाहं पठनाय भगवज्जिनोदयस्त्रावस्थानव्यवस्था अत्र
समकारि तातपादेन तातेन ।

“अर्थविनोद” इति व्याहृत्य हेमप्रभा मनोविनोदनाय
विनोदपासादं द्रुममदावोत् । मृणालिनी एकाकिनो सरोवरतीरवर्तिनी
मत्स्रजालविलासं विलोकयन्ती शान्तिं परमविन्दत ।

विनोदो मानसविनोदिनी मनुक्षणमनुस्मरणीयां स्नेहमूर्तिं
हेमप्रभां साक्षात् समोक्ष्य प्रमोदपरिप्लुतमनाः समभवत् । हेमप्रभा
तथाविधं तं किमपि वक्तुं व्यशङ्कन् विज्ञाय अनङ्गतापिताङ्गी अधीरा
सती तदङ्गमालिङ्ग्य स्नाङ्गमशोतलयत् । तुलगाभिलाषयो स्तयोर्लालसा
तदानोऽसफली भूता । परमानन्दपुत्राहो वहति नितरां तयोऽमानस-
सागरे । अनारतमभ्यक्तं जल्पतो स्तयोः सहसा मानवसमागमरवः
श्रवणगोचरोऽभवत् ततश्चकितौ तौ वहिःप्रकाशितपरिशुद्धभावी पुस्तकं
पठितुमारभेतां । चतुर्ध्वरोणीविधुशेखरो विनोदपासादमासाद्य तौ
तथाविधौ विलासक्यन् विनोदमवदत् वत्सविनोद ! स्नेहला हेमप्रभा
त्वामतीव स्नेहयति सा अभासीना पुस्तकं पठति तां कथं न सम्भाषसे
साम्प्रतं भगवानालोकं प्रसविता सविता अस्ताचलचूडा मवलम्बते
एवम्बिधसमये पठनं न नीतिवेदिनां सम्मतं । विशुद्धसमीरणसञ्चारे
सरस्तीरे तटिनी तटे वा सान्ध्यपवनं सेवमाना रोगहीना दीर्घायुषी
भवन्ति । तदधुना अधयनं विज्ञाय हेमप्रभया समं सरोवरतटमटन्
स्नेहप्रवणवचनकलापेन तां सन्तोषय । हेमप्रभा प्राह वत्से ! अहं
यामि त्वया मृणालिनी सहितया आगन्तव्यं ।

हेमप्रभा । भगवन ! तद्वन्तस्तद्वन्मण्डितोऽयमारामः मामतिरमयति
तद्वन् यामिन्वामञ्चैव स्नातुमभिलषामि ।

विधुशेखरः । वत्से यदि अत्रावस्थानं ते प्रियतमं तर्हि स्वीयतां

तत्र सहचरी मृणालिनी च यच्चैव स्याच्छति । मातः ! मृणालिनी किमेका-
किनी गीहमगमत् ?

हेमप्रभा । मृणालिनी सरोवरतटवर्तिनी मत्स्वक्रीडामालोकयति ।
ततः सर्व्वे सरोवरतटमटन्तः विविध कथां कथयामासुः ।

विश्ववर्धनः । वत्से मृणालिनि ! हेमप्रभा तावदस्य निशाया मन्त्रस्यातु
मभिश्रयति तत्त्वयाप्यस्मिन्स्थानेच्छातव्यम् ।

मृणालिनी । पितः ! हेमप्रभया यत्रस्थातव्यम् मङ्गमपि तच्चैवावस्थानम्
रोचतेतरां । ततश्चतुर्धुरीणो विधुशेखरः गृहं प्रति प्रतस्थे,
विनोदोऽपि स्वप्रकोष्ठं प्रति प्रातिष्ठत्, मृणालिनी अपि हेमप्रभया
सममपरप्रकोष्ठे गता । ततः कियदनन्तरं मृणालिनी व्याजहार
अग्रज ! भोक्तुं समयः समुपस्थितः । पितृदेव स्तुतये ममेक्षते तत्
चक्षतु ।

विनोदः । मृणालिनि । तातः किमस्मान् प्रकुर्व्वाति ? सत्वरं यामि
मुष्माभ्यामपि प्रस्थीयतां ।

विनोदो द्रुतं भोजनप्रकोष्ठं प्रविष्ट आदिष्टो जनन्या नलिन्या
नयनोत् भोजनाय । विनोदोऽपि यदादिशति भगवती त्वक्का तथा-
न्वतिष्ठत् । ततश्चतुर्धुरीणो विधुशेखरो भोजनस्थानमुपस्थितः ।
दिवसे च तस्मिन् हेमप्रभाकृते पुरुरतरभोजनोपचारो विरचितः ।
विनोदः सर्व्वे चाग्र-लेख्यं पेयं पायं पायं निहृत्ताशन तृणोऽपि मातु-
रनुरोधेन पुनरग्राति स्म । ततो निष्क्रान्ते जनके भोजनप्रकोष्ठात्
विनोदः सत्वरं हृद्यवाटिकामाट । मृणालिनी अपि अग्रनावसाने
हेमप्रभया समं तदुपकाननं प्रपन्ना स्वकक्षं प्रविवेश । ततः सरङ्गं
निविध कक्षाप्रसङ्गं मालपन्ती वालिका मृणालिनी भयवत्या शान्ति
मन्त्राद्वयन्त्या निद्रादेव्यं अनुवृत्तेन ।

अथ भगवन् शुभ्राली कुमुदिनीनायको सौधचक्रया मयूखमालया दग्गदिश उद्गमयति, मन्दमन्दं सुगन्धो गन्धवद्गो वहति, नक्षत्रराजि राजितं सुनील माकाशं विकाशते, सलीलं मध्ये प्रशान्तस्नान्ता वस्त्रं स्ते तदानो । किन्तु हेमप्रभाया विनोदस्य च मानससागरो भृश सुहृत्सितः, विनोदो दाह समहमानः क्षणं वहिः प्राङ्गणे भ्रमति क्षणं कक्षं प्रविशति, हेमप्रभापि बहुपेष्टया तामसं मानसं शान्तयितु मसमर्थं धैर्यवैधुर्यतो वहिः प्राङ्गणे खैरं खैरं विहरन्ती विनोद प्रकोष्ठ मुदघाटित कवाटं विनीक्ष्य तत्र प्रविशेत् । विनोदः स्वप्रकोष्ठ सुपतिष्ठन्तो तां पर्यङ्के स्वाङ्गे समुपविश्य विवाहगर्भं स्वमनोरथं व्यजिज्ञपत् । हेमप्रभापि स्वमनोरथसम्पुटितं परमानन्दसन्दीह—सन्दायकं संवादं निशम्य पुष्पोत्पललोचनेन स्वाशयं प्रकाश “ वाद ” मिति व्याजहार ।

विनोदः । प्राणाधिके ! तव दर्शनाय प्राणा मां त्वरयन्त्यतितरां, त्वया विरहितस्य मम क्षणमेक मेकमास इव प्रतिभाति, किं करोमि परीक्षा-नुरोधेन परस्मै एव कनिजातागरीं वास्यामि, अविदुः खलु संसारे ऽस्मिन् जीवनं मेव मरणं नास्ति सुखं नापि शान्तिः प्राप्तायाः, नवा तेन जनगण सादरः समासादते । विपश्चित् पुनर्जनाददं कारतल इत कुवलय फलमिव विलोकयति, एकतः स्थितोऽपि रुक्मः समीपे न विलोकतत्त्वं अधिगच्छति च सर्वेषां सादरं सम्भाषणं ।

हेमप्रभा । प्राणेश्वर ! त्वद् विनाश्रुताया समाप्यवस्थानं मृतौव क्लेशकरं भविष्यति । किन्तु तथापि सर्वत्र स्तुतिं कृत्य भगवतायै मन्त्रं तव प्रयाणं मेव रोपते, कथञ्चिद्विदुश्च आत्मानं कारुण्यं पातयिष्यामि । “प्रतिदिनमेव तव कुशलां संवादवद्” एतेकां भो दीप्य मदन्तिके” इति सविनयं सम्भर्यथे ऽहं तव दासीजनः । नाथ ! कलिकाता

नगरो मुपिपुषा भवता दासोय विष्मृता भविष्यतीति महतीशङ्का नितरा
मातङ्ग मातनोति ।

विनोदः । प्रियतमै ! अहं प्रतिजाने प्रतिदिनमेव पञ्चमेकं
प्रेमयिष्ये तवान्तिके जीवता मया न विस्मरिष्यसे त्वं आत्मपि, परिहर
रक्षरणकं अहं तवैव ।

शान्तिमती हेमप्रभाया विषादकारण मनुसम्बधाना तदयामिन्यामेव
चतुर्धुरीष विधुशेखरश्च निक्षये समुपस्थिता परिभ्रमन्ती वृक्षवाटिका
मुपतस्थौ तत्रचविनोदकश्च मासोकोद्भासितं निरीक्ष्य स्त्रैर-
स्त्रैरमोरित्वा स्वरतो हेमप्रभां विज्ञाय तत्प्रकोष्ठान्ते तिष्ठन्ती निःशङ्क
मालपतो स्तयोः सर्व्वे समाकर्णयामास ।

अहं अनन्यं नक्षतो स्तयो रविदितगतयामा यामिनी सकष्टमष्ट-
मयामाहं पदमर्पितवतो, घोरतर दिनकर करनिकर समागमसाध्यसेन
नक्षत्र मण्डली पलायते, कुमुदिनो च नायक वियोग विधुरा मुद्रिता
भवतो, शैबाल जालकवलीकृतापि कमलिनी शान्तिं प्रदवितारं सवितार
मवलोकयितु मुन्मीलति । शान्तिमती स्वागमन-सङ्कोपनकामा
तस्माद्दुतं विदुष्य राजधानीं प्रपन्ना राज्ञे सर्व्वमाभूल माचक्षते ।
हेमप्रभाच प्रभाकरप्रभा प्रभासिता प्राचीं दिशं परिदृश्य सचकिता
विनोद प्रकोष्ठान् सकष्टप्रतातिष्ठत वालिका मृणालिनी तदापि निद्राति

हेमप्रभा । सखि मृणालिनि ! जागृहि नवीन दिनमणिमयूख
मालया सुरम्य इन्दुमाला समुद्भासिता प्रफुल्लमनसां शान्ति मापादयति
तत्प्रमोदेन विनोदय मानसं अहं तावत् स्वपिमि ।

कषाजिनी । कथमीदृशौ सुषमामपाद्य स्वपिपि किमसि ? सख्यशक्तिनी

हेमप्रभा । निद्रातुं समीहमानापि दुःस्वप्न दर्शनेन धीतनिद्रैव निशा
मनेषं सुप्तसं निद्रा मम ममकृतमिति ।

राज्ञी । शान्तिमति ! साम्प्रतं हेमप्रभामवलोकयितुं मुत्कण्ठितास्मि
सुतरां तामानेतुं चतुर्धुरौघं निक्षयः याहि ।

शान्तिमती । यदाज्ञापयति महाराज्ञि !

नृपतिः । (अन्तःपुरं प्रविश्य) राज्ञि ? वैराग्यं किमाज्ञापयति
साम्प्रतं ननु समाधिं समधिगता ?

राज्ञी । महाराज ! कथं दासोमिमांसेषु हससि ? किमपराधं ?
यातुं अलमेतेन, वत्साया हेमप्रभाया विवाहवयः समतीतप्रायः कथं
परिणयं नामापि नोत्तिष्ठति ? किमिमां पात्रसात् न करिष्यति ?

नृपतिः । वत्सायाः परिणयं मनुचिन्तयता मया प्रोदार्य गाभीर्या-
दिगुणगौरवान् धनवान् कोपि वरोनावलोक्यते सुतरां पित्रोः स्वेन
सौममवलम्ब्यते ।

राज्ञी । विभुशेखर-चतुर्धुरौघतनयं विनोदं मतिं अहं धामि तच्छै-
वत्सायाः सम्प्रदानं मह्यमभिरोचते तरां ।

नृपतिः । प्रभावति ! अहमपि विनोदं स्नेहयामि परं नृपपुत्राय
नृपतिपुत्रीं समर्पणमेव राज्ञा मनुरूपं सुतरामेवास्मै परिणयं प्रवन्धी-
मा मतितरां न प्रीणयति अस्ति चेत् विधिं निर्बन्धं हृदा कलिष्यत्ययं
प्रवन्धः ।

राज्ञी । अल महाराज जामातुरर्थानुसन्धानेन वरस्य स्तम्भादिष्व-
मेव विशेषतोऽन्वेष्टव्यं । विनोदः ब्रह्मत्यादिभि रति रमणीयः, तमेव
जामातरं सवधारयतु ।

नृपतिः । यथाभिरोचते तुभ्यं तदेवानुष्ठेयं मया ।

शान्तिमती । हेमप्रभे ! प्रेषितास्मि भगवत्या प्रभावत्या त्वां नैतुं तन्
सत्वरं प्रस्थीयतां ।

हेमप्रभा । एषाणन्तुकामा संवृत्तास्त्रि चलतु तूर्णम् ।

राशे । वत्से हेमप्रभे ! कथमनुदिनं क्षीणप्रभया भूयते, सन्ततं प्रशान्तस्त्रान्तया स्वातन्त्र्यं निपीयतामिदं पयः तदुभाख्यं मण्डादिकाश्च भुज्यतां ।

नविषी । वत्स विनोद ! सुखं ते परिक्लान्तं मन्ये परीक्षार्थं भृशं चिन्तयसि, अलमतिभावनया तवाभिलाषः फलिष्यति निःसंशयं, अवगाह्य शीतलायगाहं सरोवरं मन्व्यवहरं, समागतप्रायं स्त्री प्रयाणकालः ।

अथ विनोदः स्वाभिमतफलशंसिनीं मातुराशीर्वाणीं शिरसि निधाय यथायथं भोजनादिकं निष्पाद्य पितरौ प्रकृत्य कलिकातां नगरीं मसरत् ।

नृपतिः । [बहिःपुरमुपगम्य] मन्त्रिण ! याहि महानुचरै विधुशेखर चतुर्धुरीणमहोदयं सदनं विनोदाय हेमप्रभा सम्प्रदानं माख्यातुं ।

मन्त्री । यदाज्ञापयति प्रभो ! एषोह मुपससर्गि साधुचरं चतुर्धुरीणं भवनं ।

शान्तिमती । हेमप्रभे ! तव विवाहप्रसङ्गरङ्गे मदङ्गं शीतलयत्य-
तितरां तव मातापितृभ्यां विनोदं जामातरं सम्प्रधार्य साधुचरः
सचिववरो विनोदं सदनं पेषितः ।

अथ सचिववरो विधुशेखरं निलयं मुपेत्य तत्सकाशे सकलं मामूलं
माचवक्षे । विधुशेखरस्तु अचिन्तपूर्वम् शुभफलं शंसिनं संवादं
मवगमात् प्रमोदभरेण पीयूषपुरःस्नात इवावर्त्तत, ततः सम्बन्धानुकूलं
स्वाश्रयं सचिवाय विज्ञाप्य तैः सह राजधानीं समागम्य विनोदश्च एम्, ए
(M.A.) परीक्षापरं परिणयो भविष्यत्यवधारयाञ्चकार ।

विनोदः प्रतिदिनं हेमप्रभासमीपे पचं पुरयति । हेमप्रभा-

शान्तिमती मुखात् शान्तिपदं परिणय ह्यन्तमुपश्रुत्य विनोदं व्यजि-
ज्ञपत्, ततश्च विनोदो व्यपेतशङ्को मनःसमादधौ पठनीय ।

नृपतिपुत्रो विवाह यौतुकादि समाहरणाय प्रैषोपदमात्यादीन्
नानादिग्देशं, शिल्पिनोऽपि विविध शिल्पकलापेन सुरम्य हन्यमाणां
हारादिकञ्च शोभयितुं प्राहृतन् । सर्वतः कौतुक कोलाहलः
श्रूयते राजधान्यां ।

एम् ए(M.A.) परीक्षायां मवसितायां विनोदः खनिलय माजगाम ।
चतुर्धुरीण विधुरेश्वरोपि वैवाहिक द्रव्य-यथायथं सञ्चिकाय ।
नृपतिः शान्तशैलः परिणयलग्नं स्थिरीकर्तुं माचार्यवयं मादिदेश
आचार्यवयंः हिसप्रभाया विनोदश्च जन्मपश्चिका मादाय जगति-
षाणं च मोत पीतं समुदवाच्य तुष्णीम्बभूव ।

नृपतिः । भो महात्मन् ? कथं निर्व्याक् संहत्तोमि ?

आचार्यः । आयुष्मन् ! परश्चो दिवसोयः परिणयलग्नो जितरां
प्रशस्तः परमरूपं वक्तुं विभेमि — अद्यपुनरिति पञ्चममासान्ते श्रीमान्
विनोदो देहं परिहासति ।

अथ भूपति रक्तादशनिसदृश माचार्यवचनं निशम्य किं-
कर्तव्यं विमृष्टः शुश्रूक्षः प्रविश्य सवादं मिमं राज्ञी व्यजिज्ञपत्,
राज्ञी अरुन्तुदं तं सवादं विदित्वा अगत्वा भृशदुःखिता पाषाण्तरा-
न्वेषणाय राजानं व्यजहार ।

हिसप्रभा अपरपुकोष्ठतो वज्रादपि कठोरं तद्वचनं निशम्य शान्ति-
मतीं प्राह, शान्तिमति ! विनोदो दीर्घायु रक्षायुर्व्या भवतु तमेवाहं
मनसा पतित्वेन हतवती, नाहं कदाचिदपि पुनरन्य पतित्वे । वरित्वा
सनातनम् सतीधर्मं मुल्लङ्घयामि, तस्मै एव अहम् अद्वेया अवश्यमेव
फलस्थितिं विधिविधानम् इति तूर्णम् जनन्ये निवेदय । शान्तिमत्या

राज्ञीममोप मुपस्थत्य तयानुष्ठिते राज्ञी दीर्घम् निश्चरं नृपतिः विशेषतो
विधोषः विनोदाय कन्यासम्प्रदानमेव निरदोधरत् । ततः प्रभृति
राजधान्याम् परिणयानन्दः पूर्वतो मन्दोभूतः । नृपवरो वह्निःपुरम्
समेत्य सचिववर मवोचत् — मद्भिन् ! विधोषय तावदिदम्
“ यः कश्चित् दुःसंवादमिमम् चतुर्धुरीणं निलयम् नयेत् तस्य
शिरच्छेदम् विधास्ये ” ।

हेमप्रभा विलास लालसां विहाय विनोदस्य दीर्घायुष्ट्र कामनया
अनुक्षणम् शमनदमन पेशलम् विश्वेश्वर माराधयितुं मारोभे ।
महाराजोपि जामातुरन्तराय मन्तरयितुमना अजस्रम् शतसहस्रं सुवर्णं
मुदा दरिद्रे भ्योर्ध्विजेभ्यश्च विततार । विधुशेखर चतुर्धुरीणोऽगण्य
मानय वदान्य धन्य विभिन्नमानव निवह परिव्याप्तः अत्युच्चैर्विविध
बाधव्यनिभिर्दिङ्मण्डलमाक्रमयन् पुनः विवाहयितुम् यथाकालं
राजधानीम् समियाय । ततः समुपस्थिते परिणयलग्ने महाराजः
सयत्नम् त्रिशदमन्तर्निगृह्य श्रीमते विनोदाय कन्याम् सम्प्रददे ।

अयं परेष्ट्यवि राज्ञा विज्ञापितम् विधुशेखराय वैवाहिक !
विदाङ्करोतु भवान् अस्मदोय वशानुक्रमम् “ परिणयप्रभृति प्रथमासान
जामाता दुहित्वा सममन्त्रैव स्यातव्य ” मिति । विधुशेखरो वैवाहिक
वचनम् निगम्य तदुगरोचकार । ततः सर्व्वे यथास्थानम् प्रतिपत्तस्थिरे
राज्ञी । वत्स विनोद ! “ विवाह प्रभृति प्रथमासान् सर्व्वेषां
सावहितेन स्यातव्य ” मिति सर्व्वेषां साधारणमवगच्छ ।

विनोदः । मातः ! यदादिशति भगवती मया तदवश्यं मनुष्ठेयम्

ततो नृपादिभिः सर्व्वैः सञ्जातशङ्केर्दिनमत्यपाति, हेमप्रभा
यथा कालम् प्रतिम् शुश्रूषमाणा निरन्तरम् महेश्वराराधनाय मनः
समादधौ । तेषां पञ्चम मासः पर्य्यवसितप्रायः, एकस्मादेकदा विनोदा

भयङ्कर मारोभय रोगिणाक्रान्तः, महिपाल स्वस्त्यस्तो वैद्यनाथमिव
वैद्यपवरम् चिकित्सार्थम् प्रायुङ्क्त । चिकित्सकस्तु तं व्याधिम-
तृणाय भत्वापि सर्व्वं मर्त्य्यं मौञ्चम् सेवयितुं मारभत, परम् सर्व्वान्नेषु
भेषजानि रोगोपशमने अकृतकार्याणि । अजस्रम् भ्रूवन्ति
स्वेदविन्द्वो विनोद शरीरात् केनापि कौशलेन घर्म्मप्लावनम् निवार-
यितुम् नाशकत्, ईदृशीम् दशामवलोकयतो भिषग्वर्ध्यस्य गर्ब्धः
स्वर्ब्धोऽभवत् । अगत्या विप्रयोगम् दुर्ब्धतापि तेन वैद्यवरेण कियत्
फलं मत्तासाद्य सद्योभयविह्वलेन “मयायम रोगो दुरपनेयः यथाकाम
माचरन् भवतः” इति निगदित एव विनोदो मुमुर्च्छं द्विक्काच
तस्य बुक्कां वेपयत्यतितरां । त्रिस्तोकैवम् सर्व्वे नृपादिभिः प्रसुक्तकण्ठ
मरोदि । हेमप्रभा तु तस्मिन् पञ्चममासान्तिम दिवसे आसुर्य्यादया
दनन्यसञ्ज्ञा महेश्वरं माराधयितुम् प्रावृत्तत् नान्यत् किमप्यवगतवती ।

अथ तस्मा असामान्यमनःसंयमेन निखिल लोकपावनः सती
शोक्त विनाशकः सतीनाथो भगवान् भूतनाथः प्रसौदन् हेमप्रभां प्राह
पतिसते हेमप्रभे ! त्वमसि रमणीकुलमणिः एव ते वरम्, प्रयच्छामि
“पतिसते त्वयासर्व्वम् सगौरवम् दीर्घायु भूयात् अनन्ते च युवाभ्या
शश्वत्पुमौदनिलयः कैलासशिखरो यायेत,” गच्छसाम्प्रतं त्वम् सिद्ध
मनोरथा स्वामिनम् सान्वय ।

ततोहेमप्रभा परमानन्दसन्दीहप्रदम् भगवतो विश्वेश्वरस्याशोर्व्वचनम्
शिरसि निधाय सत्रवेभ्यो विज्ञापयाम्बभूव, नृपतिप्रभृतयोऽपि तद्वचनं
माकर्ण्य करकवलितमिवाकाशम् मन्यमाना व्यपेतशङ्काः प्रशान्तस्वान्ता
सहृत्ताः । अहो देवशक्तिः !! तदानीमेवायुष्यतो विनोदस्य
व्याधिः कस्यचित्सत्तर कतिपयदिने नैव पूर्व्वस्याख्यमवपि विनोदः ।

ततः सर्वत्र यथाकामं ससुखं ब्रह्मतिरे ॥ इति शम् ॥

श्रीहरेस्वनाथ शम्भे तर्कतीर्थेण

संस्कृतोपाधिपरीक्षा, १८०१ ।

व्याकरणस्य चतुर्थपत्रम् । (साधारणपत्रम्)

- १ । कङ्क्रीगिः कङ्क्रीगद्वानां लोदाहरणं लक्षणागुह्यम् । १६
- २ । “सकृपाणामेकशेषो ह्यङ्” इति-सुवे सामर्थ्यं कौटुम्भं भवभवान्त्वोक्तद्वये न वा एकशेषस्य न च द्वयो भवति न वा पूर्वपक्षे युज्यी इत्यत्र ---- “युज्यैरमथामे” इत्यमेन कबन्तुः । गतः उत्तरपक्षे च द्वये इत्यत्र सप्तम्या अर्थः कौटुम्भः । १
- ३ । यङ्लग्नानां गतिं खन्दि हति चरीणां लटि शिञ्जन्तानामसि पिवति --- ह्या कपोतो लुङि---(वां अद्यतन्वा) प्रथमपुरुषैकवचने ह्यपानि दर्शय । १०
- ४ । प्रामादीयन् प उटञ्जं स्वसुतोयं च वानरान् । दूक्षरं सागरं मेने गोयदायं ह्या त्वजः । भुविषु ज्ञातो सोऽयमोचरः ज्ञण्डपभाक । अवाह के-किमोऽरथो यधेषु कौडिनोऽमुकाः । दीव्यत्वचोरयं भूपः केधेषु प्रसितोभशं ।
उक्त सन्दर्भेषु प्रामादीयन्, स्वसुतोयन् इति पदद्वयं यथाशक्ति सुवाण्यगुह्यसाधय । गोयदाय इत्यत्र कथं चतुर्थो भूवनेषु इत्यत्र वङ्गेषु इत्यत्र च सप्तमो विधायकसूत्रं मुह्यिष्य चचेरित्व --- केधेषु इत्यत्र च अन्वविभक्ति सन्धौ यत् प्रदर्शनं कार्यम् । १४
- ५ । वाव्य विध्य पय्य ह्यप्य खेष लोदमोचशब्दानामर्था गुह्यम् । निदधविचतृत्वलपार्थं वेजसिकामि ह्यपानि दर्शय । १०
- ६ । तुलाधिरत्नमुक्षोपमान्वा हतोया वा इत्यनुश्रामने सत्यापि “ह्यो यदारोऽति दत्त वाससा इति प्रयोगः कथं सङ्गच्छते । अवाह आसीद्वृषा चतुर्भुज इत्यत्र च वपुषस्तत्र कथं हतोया । ६
- ७ । आदिमे ख पुरञ्जीभिर्बिजिनाय दशाननं । हितं संश्रुते आद्यं सुकृताहुतिष्ठति ह्यिव । आयत्ताङ्गुलिउड्डिषिकोदकाः सुसुतयजा ।
अवदोषाः सन्ति चेत् निर्दिश्यन्ता । १०
- ८ । उपप्रेषपरि वृद्धीनां चरन्तीश्वर-वृद्धयः । सो भर्तुपिण्डलक्षणे न युधिष्ठिर । वेदः न भोत इति नाभिमतं पुरा से । एतेषां वक्तव्यानां साधनमुपपन्नम् । १०

आर्यप्रभा ।

प्रथमवर्षे {

सुदुर्लभाः सर्व्वमनोरमा गिरः

} द्वादश संख्या

— :: :: —

मासावतरणिका ।

नीलान्तरीक्षे स्मितं पयोमुखां भूमिं प्रवामाश्च कठोरं निस्त्रयम् ।

जलान् यतः यावयतीह सन्ततं तच्छावणो ज्यं धरणीं प्रकीर्तितः ॥

— :: :: —

मानसं ।

मायामुग्धमिदं विश्वविदितं दग्धं तमोदिग्धकं

गङ्गोत्तुङ्गतङ्गरङ्गवदहो विश्वं चलं हेतुमत् ।

मिथ्यामोहमये मर्हं विलसितं तापत्रयं गच्छसि

रेरे मानस ! तामस त्रयं सदा श्रीराम नामामृतम् ॥ १ ॥

नित्यं नित्यमितो ब्रजन्ति परितो दैन्यं परं मानवाः

दृष्ट्वा कष्टमिदं यथेष्टं मार्गकिं वञ्चयसे मानस !

मन्येऽगण्यमहो वियोगवहुलं क्लेशं चिरं भोच्यसे

सारात् सारतमं पिबेति सततं श्रीराम नामामृतम् ॥ २ ॥

स्नान्त ! भ्रान्त मसि प्रचिन्त्य विषयं यत् शान्तिं मामन्यसे

घोराद् घोरतरं विमोहचतुरं तापप्रदं नश्वरम् ।

यत् पातालतलादहो सुरपुरं संभवेमानं नयेत्

तत् कैवल्यबलं पिव प्रतिपलं श्रीरामनामामृतम् ॥ ३ ॥

हस्ते हस्तेऽपरे निवास मनिशः सखिन्ता तत्सिद्धये
 पूर्वैः सर्वमुपाश्रितं हितपथः संलङ्घ्य किं चेठसे ।
 एनोत्रातविश्विनीं कतिमपाकृत्याधुना मामस !
 सिद्धं विद्विषरं परं शरणं श्रीरामनामामृतम् ॥ ४ ॥
 नष्टे स्वेष्टजने वियोगविधुरं शून्यं विषयं जगत्
 वीक्ष्य क्षीणतमं दिनं कतिपयं निश्चेष्टमातिष्ठसि ।
 मन्दं मन्दमतः परं दृढतरं पूर्वशयं सश्रयत्
 हन्त स्वान्त ! सदा विलासलसनं सर्वोपरि क्रीडसि ॥ ५ ॥
 मत्तंगा मृत्युशङ्कताः सुनियतं तस्मादिदं स्मर्यतां
 नाशः शोककरोऽपरोपि सुहृदः सम्भाव्यमानो मनः !
 हित्वाऽनित्यमिमं विप्रादचरमं सांसारिकं सम्मदं
 मन्दाऽनन्दकरं निषीय परमं श्रीरामनामामृतम् ॥ ६ ॥
 किं श्रीखण्डविमण्डितं वपुरिदं कर्तुं मनः ! कल्पसे ?
 आत्मत्यक्तमहो तदेव नियतं भस्मावशेषः भवेत् ।
 तस्माद् यज्ञशतेन पूर्वमधुरं हित्वाशयं नश्वरं
 दृष्ट्वा मोहहरं भजस्व परमं श्रीरामनामामृतम् ॥ ७ ॥
 भूयोजन्य विचिन्तया मम वपुस्तभः शिरो धूर्यते
 तस्मादेव मनः ! कृताञ्जलिपुटं स्त्वां प्रार्थये नित्यशः ।
 त्वत्ता सर्वं मिमन्त्वसारविषयं कृणाय दृष्ट्वातुरं
 तज्जन्मान्तरसङ्ख्यं अयं सदा श्रीरामनामामृतम् ॥ ८ ॥
 श्रीहरेरम्बनाय शर्मे तर्कतीर्थम् ।

पुष्पदन्तादि विवरणं ।

[पाटलीपुत्रनगरोत्तिष्ठतः] फाल्गुनतोऽनुष्ठानम् ।

पक्षो कुन्देन्दुशुभः कर्मनोयकखेवर स्नातां दुःखं दूरीकर्तुं काले

गभीरः व्याजहार-“ मातरो योषितः ! अद्यप्रवृत्तिं दूरोन्मूलं वी-
दुःखं । अयं नवप्रसूतःसुतः प्रमोदयिष्यति, अस्मिन् कुमारे तिदा-
ताजयति गयतोय प्राखे लक्षं सुवर्णं मुद्रा लभेरन् प्रवृद्धं भवत्यः ।
अयन्तु पुत्रः पुत्रकनाम्ना समाख्यातः अस्मिन् वसुधातले अद्वितीय-
माधियता मधिगमिष्यति” स खल्वदृष्ट इष्टं पुत्रं इति निगथ्यान्तर्द्वि-
रमण्यः प्रवृद्धा अनाथनाथभूतनाथगदपायोर्वह मधगायन् । नैशतमो
दिनकर करनिकरसावसेनेवापलायत । पुत्रकी वीतनिद्रे तस्य
शयनोपराखे महापुत्रभणितज्वहेममुद्रा अदात्तः । तासां दुःखं
मवसितं समुपस्थितः पुनः परमानन्दसन्दोहः ।

अहो ! ! विस्मयावहं योगमाहात्म्यं, योगवलेन भवत्यरुण-
सञ्चयः । असाधारण तपश्चरणवलेन अनाथरमणौपुत्रः पुत्रको वह-
लोकनाथो ननाथ, पुत्रहृतिस्म तासां राजजननीनां हर्षनिर्भरिनी
निरन्तरं । दुष्टदमनशिष्टपालनादि राजकर्तव्यसम्पादनेन पुत्रको
राज्यवासिनां सर्वत्रामेव प्रियतमो जातः । परं पुत्रकः पितृपितृव्याणां
मनुद्देशेन विषादमाससाद । एकदा यज्ञदत्ताभिधेयः कश्चित् समासद्
निभृतं नृपतिं प्राह राजन् भवतस्तातपादा दुर्भिक्षं निषीडिता अर्यार्थं
नानाविग्देयं पथ्यन्ति, तद् यदि “ भवान् ब्राह्मणेभ्यो धनं वितरि-
ष्यति ” परितः विधोषयेत्, मन्दे तेषां तदा अर्थप्रार्थनयाच
समुपतिष्ठेरन् । पुत्रकेन तदवधार्य दानकार्यं सम्पादयितुं
व्यवस्थां व्यवधाय । राज्ञो दानवोपराणां समाकर्ण्य प्रतिदिनं मगधित
धरणिपुरा राजा द्वारं भेजिरे । दातारः पुन रथिनां नामधामा-
दिकं विलिख्य ययायय मर्थं वितरितुं प्रावृत्तम् ।

अयमभवत् कर्णामयस्य कर्णया पूत्रकस्य पितृपितृव्यान्
विज्ञाय तस्मै विज्ञापयामासुः । पुत्रकः अभिमतन्तश्चक्षिनं त

स वाद मवगम्य सहर्षं तत्प्रकोष्ठं सुपातिष्ठत् । पतिविरहविधुर
ललनात्रयमपि स्वार्थसम्पुटितं वचनं निशम्य भृशमभिननन्द ।

अहोवत !! अस्मिन् विश्वस्मिन् मानवस्वभावो दुरपनेयः, आजन्म
सिद्ध प्रकृतिः प्रतिक्रियया न चिराय परिवर्तते । दुष्प्रकृतयः खलु
पुत्रकस्य पितरः अन्यदीय सम्पदं सोढुं न पारयन्तिस्मिन्, ते तावदेताव-
ल्लभ्यन्ते यत् पुत्रकविभवेनापि ते मर्मेणि विहाः, किन्तु राज्यमात्मसात्-
कृतुं मुपायं निरन्तरं चिन्तयतान्ते ग्रामवसरो नाघटत । अनन्तरं
मनन्योपायैस्तेः “गुप्तघातकेन पुत्रकं विनाश्य राज्यमात्मसात्कुर्वी-
म्य”मिति मन्त्रयित्वा पुत्रकः समवादि, वत्स ! अद्यपुण्यतिथिः,
दिवसेऽस्मिन् विन्ध्यावासिनीदर्शनेन मगण्य- पुन्यप्रदं तदद्या त्वया सह
तत्र गन्तुमुत्सहामहे । पुत्रकः “यदादिशन्ति तत्र भवन्तो भवन्त”
इत्युक्त्वा देवो विन्ध्यावासिनीं विलोकयितुं पितृद्वितीयतया नन्यसहाय
स्तेः सह निर्याय अनौकनिग्रहपरिव्यसतया घोरप्रचारकान्तरपदेन मन्द-
मन्दं मन्दिरादारादुपस्थितः । पुत्रकस्य पितरः कियद्भूतः पुत्रक-
प्राप्तुः— वत्स ! त्वं मन्दिरं प्रविश वयं विश्रम्यागच्छामः,
पुत्रक स्तेसां निदेशेन यावन्मन्दिरं प्रविशति तावन्मन्दिरस्यैकपाशत्
कतिपये दृश्यन्ते बहिर्भयं तं हन्तुमुद्यता वभूवुः । पुत्रक स्तयाविधानं
तान् विलोक्य भयविह्वलवन्तो वक्ष्ये कियूय ? कथं वा निरागसं मां
हन्तुमुद्यताः ? दृश्यन् उच्चरे वयं दृश्यः । तत्र पितरो धनेनास्मान्
वशोक्तव्यं त्वां हन्तुं मत्र प्रैरीरन् । पुत्रकः प्राह यूयं मा मां विनाशयत
युष्मभ्यं प्रचुरतरं मर्थं सर्पयामि, तदङ्गीकृतेषु दृष्टुषु पुत्रकः स्व-
शरीरात् रत्नराजिराजितं मलङ्कारं तेभ्यो ददौ । दृष्टवो बहुमूल्यं
मलङ्कारं मासाद्य सद्यः प्रसन्नाः प्रतितस्थिरे, पथि पुत्रकस्य पितॄन्
विशोक्य “पञ्च त्वप्रापितोऽस्माभिः पुत्रक” इत्यभिदधिर । पुत्रकस्य

दुर्हंसाः पितरो दद्युभ्यः पुत्रकनिधनवार्त्तामुपश्रुत्वाभिनन्दन्त स्ततो राजधानीं प्रतिप्रतस्थिरे । पुत्रकस्तु दद्युविमुक्त स्वग्यान्नेन वर्त्तमना तेभ्यः पूर्वमेव पुरं प्रविश्य तां घोरघटनां रगाट । सच्चिववर स्तद्विवरणं विदित्वा नृशंसानां तेषां यथायोग्यं व्यवसां बद्धात् ।

पुत्रको जनकदृष्टेः साचरणं विलोक्य संसारस्यासारता मवधारयन् राजधानीं सन्तप्रजं विन्ध्यगचलस्य निभृतं स्थानं माश्रितः । तत्रच तपस्तप्यमानस्य तस्य बहुदिनानि समतीयुः । अथैकदा बाहुभ्यां युधामानौ पृथुकलेवरौ प्रांशुपुरुषौ तत्समीपमुपस्सितौ । स तावदृच्छत्-कौ युवां ? किमर्थं वा बाहुभ्यामन्योन्यं सङ्ग्रामं कुरुथः ? तावच्चतु—महात्मन् आवां मयदानवतनयौ, एतद्व्यष्टि पादुका भोजनपात्राणि नौ पैत्रिकधनानि, आवां पणायामहे—“बाहु-युक् जेता एतानि लप्स्यत” इति । पुत्रको दानववचनमाकर्ण्य स्मेराननो वभाणः—कथमेतत् सामान्यसम्पदे युवाभ्यां युध्यते ? ताभ्यां प्रतयादि जेयं सामान्यसम्पत् ! एतानि पुनर्वस्तूनि बहुगुणानि, श्रूयताम्—इमे पादुके पादयोः परिदधत् यथाकामं शून्यपथेन परिभ्रमितुं मर्हति, अनयाच यष्ट्या यदुभुवि विलिखेत् सपदि तत् सफलं भवेत्, एतद्भोजन पात्रे यदाहार्यं चिन्तयेत् तदेव निपतेत् ।

नृपतिः तुत्रक स्तदाकर्ण्य विस्मयमान स्तत्परीक्षार्थं पर्युत्सुको दानवीं प्राह—भो दानवी ! ईदृग्युक्तेन युवयोः प्राणविनाश माशङ्के तदलं सङ्ग्रामेन एतानि मत्सविधे निधाय नितरां धावतम् अग्रेसर एव एतदासादयेत् । मूढदानवाभ्यां तथानुष्ठिते तुत्रकः अवसरमासाद्य सद्यः पादुके पादयोः परिगृह्य यष्टिभोजनपात्रे समादाय नभोवत्सर्म्मा परिभ्रमन् पुरन्दरपुवप्रतिमं पुरमेकं मालोक्य तत्रावतीर्य तदूर्ध्वदृष्ट्यापहरणं माशङ्कमानः अदूरे जीर्णपर्ण—निलयं नीरीक्ष्य

तत्रोपतस्थे । तच्च गैहस्वामिनो मशोतिवर्षीणां वर्षीयसो समीक्ष्य
“वृद्धमर्धेन प्रोच्यतःमया प्रचैव कतिपयं दिनं वर्त्तितव्य” मित्यवादा-
धारत् । वृद्धा धनं लब्ध्वा तं सयज्ञं स्वनिवासे निवासयति ।

अथैकदा वृद्धा पुत्रकं प्राहन्नायुष्मन् ! तवरूपं विलोक्य त्वा
राजतनयं गणयामि, मन्ये न परिणीतवानसि । अस्तःस्मात्कं राज्ञः
पाटली नाम असामान्यलावण्या एका कन्या, सा रूपेण लक्ष्मीः,
गुणेन सरस्वती । वृद्धावचनं निश्चय्य स पाटलीं मालोकायितुं मुद-
माग्रतः । ततो निशेधे सर्व्वतो निस्तब्धे जोपलोके पुत्रकः पादुके
ममादाय सुरवर्त्स्नवर्त्सना नृपान्तःपुरं समेत्य कौशलेन पाटली-प्रकोष्ठं
मुप्रातिष्ठत्, तां निदितां दृष्ट्वा स्वमनोरथमिष्टं यष्ट्यं लिलेख ।
पाटली प्रबुद्धा मन्मथाहितमनोरथा विलोललोचनेन पुत्रकाय स्वाशयं
प्रकाशितवती । ततो गान्धर्व्वविधिना तयोः परिणयः सम्पद्यत ।
निशया मवमितप्रायायां ततः प्रतस्थे निर्विणः पुत्रकः । एवं प्रति-
यामिनि प्रयाति स पाटलीप्रकोष्ठं । एकदा पाटलीं प्राह प्रिये !
दिवसे तवविरहं भृशं विधीदामि, तत्स्थानान्तर्दृष्ट्वा नृद्वयस्या
विधेया मया । पाटली कथितवती ‘त्वत्कृते मयापि शिष्यते तद्-
यथाज्ञातमाचरतुं भवानिति । पुत्रकस्तदाकर्ण्य पादुकासाहाय्येन
पाटलीं गङ्गातोः समेत्य तच्च यष्टिं महिम्ना राजधानीं निर्गमौ ।
उत्तरोत्तरमपि यष्ट्या यथायथं क्षमिलायं सम्पादयन् सुखेनानिहस
मनो गेत् । ततः प्रभृति पाटलोपतुनगरीयं लक्ष्मीसरस्वत्यो निवासभूमिः

वररुचिः काणभूतिः ‘गुरुदेववर्षं इत्यभिधाय व्यरसीत् ।
वयमपि क्षुत्वाति विस्मिता अभूम्” इत्यादिकं वरुधाभिधाय
मत्तदेहं परिहातुकामः पुण्यवामवदरिकाग्रममाश्रित्य देवीं भगवतीं
भजानो मभितुष्टाव । देवी तं प्रति प्रसोदन्तो आत्मानं दर्शयन्ती

प्राह—“वत्स ! हिरण्यरैतसं प्रज्वाल्य देहमिमं भस्मसात् विधाय दिव्यभावं लभस्व” । वरश्चि देव्यावर मासाद्य सद्यो देहं विदह्य दिव्यभाव माससाद इति शम् ॥

श्रीहरेरम्बनाथ शर्म तर्कतीर्थस्य ।

वर्षशेषाभिभाषणं ।

भगवत्कृपया सहृदयानां ग्राहकाणां मनुग्रहेण च अग्रणीत वाचा-
विघ्न मविगण्य कथं कथमपि प्रथमवर्षं मतिक्रामतीत्यस्यैव प्रभा ।
अस्मिन् वर्षे वक्ष्ये वक्ष्ये विमर्षकारणानि सन्ति ग्राहकाणां, तत्र च
यथाकाल मप्रकाश एव पत्रिकायाः प्राधान्ये नोक्ते खयोग्यः । किन्तु
इत्त तदुपशमे बहुशः कृतप्रयासा अपि सुद्रायाद्वादिविष्ट्रुलया
अकृतार्थीः स्वत एव मितरां लज्जामहे । “अकृत्वाच कर्म न शिञ्जते
लोका” इति शिञ्जितानामपि सुद्रायादधिपतीनां स्वर्णकारादीनामिव
वाक्यास्थिरतायाः स्वाभाविकत्वं मास्थापयितुं नैव व्यं प्राभूम, तदज्ञता
जनित मपराधमिम मस्माकं मृष्यन्तु सन्तः । अनन्यगतिकतयाच
सम्प्रति भाषापरिच्छेदांशमुद्रणव्यवस्थां वाराणस्यां विधाय उभय यद्वा
साहाय्येन तदुपशमाय यतामहे, आशास्महे च ग्राहकाणामनुग्रह
इष्टिये दस्मासु स्थास्यति तदावश्यमेव क्रमशः लब्धावकाशा दोषापसारणे
प्रभविष्णोम इति ।

विदितमस्तु ग्राहकाणां सुद्रायासामर्थ्येनैवास्मिन् वर्षे कतिपय
संख्यायाम् पदन्तं भाषापरिच्छेदांशं मागामिबर्षीय पत्रिकायां क्रमशः
पूरयिष्याम इति । —

मुद्रायन्त शैथिल्येनैव समुचित समर्थस्यातिपातात् पुनरत्यतिपातभिराभिन्ने वर्षे
 संशोधनेषु यथोचितमवधानं नावलम्बित मन्त्राभिरित्युद्धिरपि स्थाने स्थाने वर्तते । यथा—
 १ स पत्ने कुञ्जे इत्यत्र “ कुञ्जे ” ५ स पत्ने समौपमित्यत्र “ समौपे ” ६ पत्ने निरस्तुकाम इत्यत्र
 “ निरस्तुकामः ” २ स पत्ने तमेवेत्यत्र “ त्वमेव ” २२ श पत्ने अधोऽध्यामहे इत्यत्र “ अधोऽध्या-
 महे ” २५ श पत्ने मलयगृहिरित्यत्र “ मलयगृहः ” ४३ श पत्ने द्रव्यैरित्यत्र “ द्रव्यैः ” २५ पत्ने
 वक्तुं जिह्वेमौल्यत्र “ वक्तुं जिह्वेमि ” ६७ पत्ने कुण्डलीत्यत्र “ कुण्डली ” ६८ पत्ने माता
 पितृ भ्रातृ भक्तितु इत्यत्र “ पितृभ्रातृभक्तितु ” १५२ पत्ने युष्माभ्यामित्यत्र “ युष्माभ्याम् ” एव
 मन्यन्तापि स्थाने स्थाने स्थातव्यमेवायुद्धेति विभावयानः । अनुस्वारस्तु चिरप्रकाशमलज्ज्येव
 प्रायेणादृश्यतागत इति खोद्यस्वभावसुलभयेव दयया तत्तत्स्थल मवधार्य बाधयितुं सन्तः ।
 बङ्गदेशीयानां आर्यप्रभाया ग्राहकाणां मत्विकसंख्यका एव काव्यव्याकरणधारायिनः शब्दाः तेषाञ्च
 कतिपयै रनुसृज्यते गवर्धनस्यैव काव्यव्याकरणोपाधि परोक्षायां काव्यस्य मधुपरोक्षायाञ्च पाठ्य
 रूपेण निदिष्टा ‘ कटोमञ्जरी ’ गौरीनोपयोगि विस्तृत टीकायां समलङ्कृता क्रमशः प्रकाशयितुं,
 तन्निर्धारणे च ग्राहकानां सभक्तिरेव सर्वेषां पिच्छणीयेति विज्ञापयानः सर्वेरेव ग्राहकेरनुसृज्येव
 स्वाभिमत मन्त्रिरादिशापनीयं यस्मादधिकसंख्यक ग्राहकाणां मतानुसारिणैव कार्य्यन्ते
 वयसवतरिष्यानः । ग्राहकाणामनुसृज्य एव पत्रिकाणां परिचालकः, एतावताच काले नानुकम्पया ये
 संस्कृतापुराणिनः सन्तः “ प्रभाया ” ग्राहकत्वमङ्गीकृतवन्तः तेभ्यः समधि गौरैरर्थैः पत्रिका परि-
 चालनं व्ययस्याहं कथंकथमपि निर्व्याज्यते, एवञ्च यद्यनुकम्पया सर्वे एव ग्राहका एकेकं ग्राहकं
 संगृह्णीयुः तदैव डिगुणितयां ग्राहकसंख्यायां स्वावलम्बनेन आर्यप्रभा परिचालितुं शक्नुयात् ।
 एकेकस्यच ग्राहकस्य संग्रहोऽपि ग्राहकाणां न कस्यापि दुःसाधः परन्तु किञ्चित् सानुरागानु-
 कम्पया साधः, सुतरां सर्वेषामेव ग्राहकाणां मन्त्रिके सविनयमन्यर्थयामहे यत्ने सर्वे एवैकैकं
 ग्राहकं संगृह्य बालिकाया आर्यप्रभाया दीर्घजीवनं स्थापयन्तु । सर्वेषामेव संस्कृतपुराणिनां
 देश द्वितैविषां मुख्यापेक्षणीयं बालिका आर्यप्रभेति स्वरचनोपलब्धेनास्याः संरक्षणे नोदासीतव्य
 मनुग्राहके ग्राहकैः ।

विदां कुञ्जन्तुच सर्वे वषात्रशेषेण साहं सर्वेषामेव ग्राहकाणां मूलां निर्गमितमिति
 सर्वैरेवानुकम्पयाति सत्वरं द्वितीय वषमूलां संपादेककपकं संप्रदायव्यमुत्साहिता वारिताश्च
 कर्तव्या इति शः ।

मङ्गलाचरणम् ।

या मोहसन्दीहविनाशयित्री विज्ञानदीपस्य विकाशयित्री ।
 भक्तस्य वाङ्मोचित सिद्धिदात्री वाग्देवतां तां भृशमानमामि ॥१॥
 यस्याः कटाक्षै रधनोऽपि धन्यो जडोऽपि वाग्मिप्रवराग्रगण्यः ।
 जात्यादिहीनोऽपि भवेद्वरेण्यो वाग्देवतां तां भृशमानमामि ॥२॥
 या श्वेतपद्मानमसन्निविष्टा शुभञ्च वस्त्रादिक मुदहन्ती ।
 त्यक्तुं तमः शिष्यतीव लोकान् वाग्देवतां तां भृशमानमामि ॥३॥
 या लेखनीं पुस्तक मन्त्रहस्ते वीणां प्रवीणाञ्च मदा वहन्ती ।
 वक्त्रीव कर्तुं युगपद्बहूनि वाग्देवतां तां भृशमानमामि ॥४॥
 वद्वानने या परिशोभमाना या नीलकण्ठस्य च कण्ठलग्ना ।
 लक्ष्मीप्रियेणापि च प्रीयमाणा वाग्देवतां तां भृशमानमामि ॥५॥
 या व्यासब्राह्मीकिमुखां महर्षीं नन्यानगणानपि तच्छरण्यान् ।
 कवित्वगोष्ठीष्वकरोद्वरिष्ठान् वाग्देवतां तां भृशमानमामि ॥६॥
 या कालिदासं नितरां निराशं देहं जिह्वासुं प्रसमीक्ष्य साक्षात् ।
 सन्तोषयासासतमां समेत्य वाग्देवतां तां भृशमानमामि ॥७॥
 या भारती भारत सन्ततीनां सुख्याति मद्यापि समातनोति ।
 अत्रश्यकर्त्तव्यतयैव मातु वाग्देवतां तां भृशमानमामि ॥८॥
 प्रणम्य मातस्तवपादपद्म मनन्यलम्बः पदसम्बलस्ते ।
 आर्य्यप्रभायाः प्रचुर-प्रचारे विचारमूढोऽपि च संप्रवृत्तः ॥९॥
 सुतेषु मूर्खं प्रति मातुरीक्षणं प्रतिक्षणं सूक्ष्मतमं समीक्ष्यते ।
 अतोऽभये निर्भयमेवमुत्सहे कलङ्कपङ्के पतनेऽप्यशङ्कितः ॥१०॥
 निरुक्तभक्तान् प्रति याऽतुरक्ति स्तया महत्त्वं किमु भक्तितन्त्रया ।
 कृच्छ्रेऽधमे सञ्चितविघ्नपुञ्जे निष्कारणा चेत् करुणावगम्यते ॥११॥
 करोषि वा नैव दयां त्वमन्तत स्वप्नाममाहात्म्यत उत्तराम्यहं ।
 पश्यन्तु ते नामबलं जगज्जना मयाथवा हास्यमथाभिलष्यते ॥१२॥

भूमिका ।

संस्कृतभाषैव जगति सर्व्वादिमभाषा, अनादिसिद्धवेदानामेतद्भाषोप-
निवृत्तमेवास्या अनादित्वं निर्व्वाधमवधारयति । एषैव देवभाषेति
गीयते, तथाच “संस्कृतं नाम दैवी वागन्वाख्याता महर्षिभिः”रिति
प्राचीनतमा गीतिः । एकदा संस्कृतभाषाया एतादृशप्रसार आसीद्
यदेतदनभिज्ञो जनो जगत्य न्यायमान इवामन्यत । वस्तुतः संस्कृतानभि-
ज्ञता आर्याणां मन्यत्वं सर्व्वथैवसमर्थयत्यस्मिन्नास्तुप्रनुमात्रं सन्देहः,
यतो हिन्दु समाख्यानां मूलोभूता वेदाः संस्कृतोपनिवृत्ताः, यच्च पञ्चम
वेदापरनामकं महाभारतं भारत गौरवमव्यापिप्रथयति, यत्प्रतियोगि
सर्व्वाङ्गसुन्दरं ग्रन्थान्तरं भाषान्तरोपनिवृत्तं नास्तीति सगौरव मुच्यमानं
वचोपि न परिहस्यते तदपि संस्कृतभाषोपनिवृत्तमेव, अन्यानि च
धर्मकर्मदिप्रतिपादकानि पुराणोपपुराणादीनि संस्कृतेनैव निश्चितानि,
संस्कृतेनैव रचिता मन्वादिधर्मसंहिताः, रघुनन्दनप्रभृति निवन्धकृद्भि-
रपि आर्याणां धर्मकर्मप्रतिपादकाः संग्रह ग्रन्थाः संस्कृतेनैव ग्रथिताः,
यानिपुनराख्यानां दर्शनानीव षड्दर्शनानि, येचतत्तद्भाषामृतं निस्थन्दय-
माना भाष्यग्रन्थाः तत्तद्भाषावार्थं प्रकाशकानिच यानि व्याख्यापुस्तकानि
तान्यपि सर्व्वाणि संस्कृतभाषाभाषितानि, परमाध्रवसायेनासीमबुद्धिना
गङ्गेशोपाध्याये नापि संस्कृतेनैव नव्यन्यायं प्रणीयालोकसामान्यं विचार
नैपुण्यं दर्शनिकानामप्याश्चर्य्यकरं प्रदर्शितं, तत्तद्दोकाकृतोपि रघुनाथ
मथुरानाथ प्रभृतयः संस्कृतेनैव नूतनामनूतनतमं पन्थानं क्रमशः प्रदर्श्य
युगान्तरमिव सम्पादयामासुः, अहो तेषां बुद्धिमत्तापर्यालोचनयार्थ्याणां
नृच के समतीवाश्चर्यान्विताः स्युः ?

अपिच यद् भगवन्नीलागुप्राणितं समतिगम्भीरभावोपहृतं श्रीमद्-
भागवत मविरतं भक्तिरसामृतमभिस्यन्दयति, यदपि मुखकविवाल्मीकि
मुखनिःसृतं मोक्षनिदानं रामायणं रामनाममाहात्म्यं मुद्दीपयति,
यदपिच शिवभाषितं तन्त्रशास्त्रं मन्त्रयन्त्रादिमाहात्म्यं मुत्कीर्त्तयति,
तान्यपिसर्वाणि संस्कृतेनैवाविस्तृतानि । संक्षेपतो हिन्दु समाख्याना
मनुस्मृत्यानास्पदं सर्वमेव संस्कृतभाषाभाषितमित्येव मन्तव्यं, किंवद्विना
आर्याणां प्रात्यहिक सन्ध्यावन्दनादिक्रियाकलापादीन्यपि सर्वाणि
संस्कृतेनैवाद्यापि सम्पाद्यन्ते । सुतरां आर्यधर्मसंरक्षणं तन्मर्माभिज्ञानञ्च
संस्कृतविज्ञानं विना कथंकथमपि न सम्भवतीति सुस्थितमेव ।

कवित्ववच्च यापि संस्कृतभाषैव सर्वोच्चस्थानमधिचकार । यतः
परस्परस्पर्धितकवित्वशक्तयो दण्डिमाघ भारविवाणभट्टभवभूतिश्रीहर्ष
कालिदासादयः संस्कृतेनैव काव्यकाननं निर्मायामरायन्ते । व्याक-
रणैरपीयमेवभाषा सर्वथा सुसम्पन्ना समजनि, नास्ति भाषान्तरस्य तादृशं
सर्वाङ्गसुन्दरं व्याकरणं यत् पाणिन्यादीनां सादृश्यं मर्हति लब्धुम् ।
तस्मात् संस्कृतभाषैव भाषासु सर्वोत्कर्षेण वर्त्तत इत्यात्र नास्ति
क्षेपमपि विमर्शः ।

प्राचीनेतिहासादिसमालोचनया नाटकादीनां संस्कृतभाषाऽभिनय
विज्ञानेनच संस्कृतमेवार्थजातीयानां मातृभाषासीदिति प्रतिभाति ।
समतिदुर्वोधतयैव संस्कृतभाषा मातृभाषा भवितुं नार्हतीति तु नाशङ्क-
नीयं तथात्वे दुर्ज्ञेय “हूया होमा” प्रभृति विभक्तिपङ्क्तुं “मिजान-
जोष्दा” प्रभृति व्याकरण पठनमन्तरेण दुरधिगम्यतया आरब्धभाषादी-
नामपि मातृभाषात्वं विलीयेत । वस्तुत आस्तनन्धयं येन या समभ्यस्यते
व्याकरणाध्ययनमन्तरेणापि स तथा भाषयाऽक्लेश भाषितुं मर्हति,
सुतरां दुरधिगम्यापि सा तेन सुगमैव भवति । अस्त्यनुनिर्दर्शनमेतदायम्

वासिन्य एव सप्तमाष्टमवर्षवयस्काः कन्यका अपठित्वैव संस्कृत व्याकरणं केवलं मावालगदालापश्रवणैर्नैवानर्गलं संस्कृतभाषया भाषितुं मर्हन्तीति, तदाभाषणं पुनः कीदृशं श्रुतिमधुरमिति येन येन तत्श्रुतं त एवजानन्ति । तस्मादभ्यासविरहादेव संस्कृतभाषाया दुरधिगम्यत्व मस्माभि र्ज्ञानते, येषां पुनर्भाषाभाषासीत्तैरक्लेशमेव सर्व्वदा संस्कृत भाषयाभाषितरामिति मन्तव्यम् ।

किन्तु हन्त कालप्रभावा दर्शनागमकतया साधारणोत्साहविरहेण सर्व्वथाऽतुलनीयापि सा संस्कृतभाषा नितरां जीर्णशीर्णकलेवरा निःस्व कतिपयब्राह्मणपण्डितमात्रशरणा कथं कथमपि भारतेऽस्मिन् जीवित मवलम्बितवती, संस्कृत शास्त्राणिच प्राणैर्भ्योपि प्रियतमानि तयैव प्रायोविलुप्तिं गतानि । अधुनापुनर्द्द्यावता गवर्णमेगरेण ममुत्साह प्रदर्शिततया विभिन्नदेशीयैरपि समुच्चस्थानाभिषिक्ततया भगवत्करु ण्याच वहुनामेव सहृदयानां दृष्टिस्तत्रा पतितेति क्रमशोऽस्माकं तद- भावो दूरजिगमिषुः प्रचलति । कालगत्या वहुनां कार्य्यदक्षपाद्या शिद्धान्तानामपीदानीं मृतकल्पायाः संस्कृतभाषाया विलुप्तप्रायाणाञ्च संस्कृत शास्त्राणा मुद्धारकल्पे वदपरिकरतादृश्यत इत्यतः परं किमहो- सौभाग्यजनकमिति ।

अनेन च सौभाग्यदर्शनेन सर्व्वेषामेव सहृदयानां हृदयमिदानीं समाकृष्टं, वयमपि तद्वृष्टातिहृष्टमानसाः कथंकथमपि समासादिताशङ्कुराः संस्कृतशास्त्रार्थप्रचारे वदपरिकराः समतियत्नपरिरक्षिताया स्तस्याः सेवायां निरता वहुतमं वाधाविघ्नमतिपात्य “आर्य्यप्रभा” नाम्नी संस्कृत मासिकपत्रिकां प्रकाशयितुं प्रवृत्ताः सर्व्वेषामेव देशहितैषिणामस्या- “मार्थ्यप्रभायां” सदय दर्शन माकर्षामः । आशास्यतेच सहृदयानां ग्राहकाणा मनुग्रहेणार्थ्यप्रमेयं दिनेदिनएव श्रीवृद्धि मापत्स्यते ।

इतःपूर्वञ्च देशेऽस्मिन् या या मङ्कृत पत्रिका कथंकथमपि प्रादुरभवत्
ग्राहकाणामाग्रहविरहेण सम्पादकानामौदासीन्येन वा सर्व्वासा निव-
तामांप्रायोविलुप्तिमुपलक्ष्य परं भीतभीता अपि सहृदयानां कतिपय
शिक्षितमहोदयानां युत्साहेनैवासयाः प्रचारे वयं प्रवर्त्तामहे, कियद्दूर
वर्त्तिनो भवितुमर्हाम इति सर्व्वान्तर्यामी परमेश्वर एव जानाति ।

वत्सरस्य प्रथममासादेवासयाः, प्रकाशाय बलवती वासनास्माक-
मासीत् तदनुयायि विज्ञापनमपि प्रचारितं, किन्तुहन मुद्रायद्वादि
विश्वं खलतया सर्व्वथाऽपरिहरणीयान्तरायान्तरेण च मासचतुष्टयमतिपात्यै-
वेयं प्रकाश्यते तदवश्यं सोढव्यमनुग्राहकैर्ग्राहकैः । सम्भावयामः प्रतिमासं
यथासमयमेवातः परमियं ग्राहकाणां समीपे समुपस्थास्यतीति शम् ॥

वर्षावर्णनम् ।

घनागमो वारिदनिस्वनच्छलैः संतर्जयन् विश्वजनस्य मङ्गलः ।
 तापप्रदं भीमनिदाघदुर्जनं निरस्तुकामः सहसा समागतः ॥१॥
 वर्षत्पयोदोन्मदमत्तकुञ्जरो नभश्चरक्रीच्चमितातपत्रितः ।
 कूलोशनदोदूगतनालिकध्वनि स्तडित्पताको नृप एषराजते ॥२॥
 सुरम्यशब्दोन्मदनीलकण्ठा हरिन्मणिस्त्रिष्टसुनीलरत्नैः ।
 विभूषिता भू रपिविभ्रमेव सद्यः समासाद्य तमेव हृष्टा ॥३॥
 कूलानुपातं सरितस्वरान्विता उन्मार्गवर्त्ता इव योषितः क्वचित् ।
 वहन्ति रत्नाकर-कान्तलालसाः कल्लोलनादैरिव नृत्यगीतिकाः ॥४॥
 प्रोद्भिन्नशष्पाङ्कुरराजिराजिते वनप्रदेशे प्लवते समन्ततः ।
 ससाध्वसं सदघननिस्वनैर्मुहू रङ्गप्रियं हन्त कुरङ्गबृन्दकम् ॥५॥
 वियोगदुःखक्षतमानमानां सन्तापशान्तौ घनराज एषः ।
 सन्दाहदत्तं विरहातुराणां शङ्के शशाङ्कं मुहुरावृणोति ॥६॥
 मुहुःसमुच्चैर्ध्वनिभिः पयोमुचो विद्युत्प्रभाभिश्च प्रजातसाध्वसाः ।
 व्यपेतनिद्रा गलदश्रुलोचनाः परिष्वजन्ते जननीं स्तनभ्ययाः ॥७॥
 सन्तर्पयन्त्यातकपक्षिणां कुलं तृणाकुलं शीतलवारिशीकरैः ।
 वलाहकानां निवहोविराजते सशक्रचापः श्रुतिहारिनिस्वनः ॥८॥
 समीरणः सर्जकदम्बकेतकी शुम्बन् सुगन्धः स्रवदम्बुसङ्गतिः ।
 सुशीतलो गाढनिदाघतापितान् वहन् करोति प्रसभं प्रमोदितान् ॥९॥
 प्रफुल्लनीलोत्पलपुण्डरीकं नदहिहङ्गं प्लवनिस्वनञ्च ।
 सरः प्रहर्षादिव फुल्लनेत्रं करोति गीतं मधुरं सहास्रम् ॥१०॥
 वर्षाम्बुसिक्तां वसुधातलं पुन रुष्णं प्रभाभिः क्षण्ण्मुष्णरोचिषः ।
 इत्येव भावं परिदर्श्य वेधसा शुभाशुभसगाऽस्थिरता वितन्यते ॥११॥

श्रीहरेरम्बनाथ शर्म्मा सिद्धान्तशिरोमणेः ।

मायावादः ।

जगत्प्रस्मिन् खलु यत्किञ्चिद्विद्वश्यते तत्सर्वमिदं माया-प्रभावेणा-
 वस्त्वपि वस्त्वाकारेण प्रतिभाति । सृष्टेः प्राक् कारणरूपेण सदैवासीत्,
 नामरूपाभ्यां व्याकृतं वस्तुजातम् नसीत् । यदा तु स्वस्मिन् स्वमाया
 प्रभावेण क्रिया भवति तदासौ सर्वज्ञः सर्वशक्तिमान् भगवान् नित्य
 शुद्धबुद्धमुक्तस्वभावोऽपि वाञ्छति, एकोऽहम् बहुसगम् प्रजायेय इति,
 तेन सहस्रानि ब्रह्मणि मायाप्रभावाद्नामरूपाकारेण प्रपञ्चं वस्तुजात
 परिलक्ष्यते । अहो मायायाः का चमत्कृतिः यत् स्वमायाप्रभावेण
 स्वस्मिन् स्वस्य भ्रमोजायते, नास्य दृष्टान्तः सम्भवति जगत्प्रस्मिन्,
 रज्जौ सर्पभ्रमः, शुक्लौ रजतभ्रमः, स्थानी पुरुषभ्रमश्च यथा जायते, न
 तथा ब्रह्मणि जगदभ्रमः, यदारज्ज्वादौ पुरुषस्य सपोदिभ्रमः तदा तस्य
 रज्जुज्ञानं सर्पज्ञानञ्च द्वे एव वर्तते, पूर्वज्ञानवशात् चाक्चिक्छादि
 सादृश्यदर्शनेन शुक्त्यादौ रजतभ्रमो जायते । जगदध्यासे तु ब्रह्मणः
 स्वस्मिन् एव स्वस्य भ्रमो जायते, द्वितीयविरहात्, नातो दृष्टान्त-
 दार्ष्टान्तिकसमन्वयः । शास्त्रादौ रज्ज्वादिरदृष्टान्तस्तु आंशिकभावेन
 बोधयितुमुपन्यस्तः, सति द्वैतज्ञाने अद्वैतज्ञानासम्भवात् । यदाहि
 स्वमायाप्रभावेण परमात्मनो वयं भिन्ना इति पृथगाकारेण जीवाः
 प्रतीयन्ति तदैव ब्रह्मणि जगदभ्रमो जायते, जीवानां ब्रह्मणो विभिन्न
 ज्ञानेन प्रतिभासमानत्वात् तदैवासी सर्वस्य प्रकाशः योगमायासमावृतो
 भवति, तेनैवाभिहितं “नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतो ।”
 योगमायाशब्देनात्र भगवच्छक्ति रेवोच्यते, वेदान्ते सा अनाद्यनिर्घ-
 नीया, सांख्यमतसिद्धप्रकृतिरपि तत्स्थानीयतया प्रतिभास्यते, तथाचोक्तं
 भगवता श्रीकृष्णेन—

सर्वभूतानि कौन्तेय ? प्रकृतिं यान्ति मामिकां ।

कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विस्तृजाम्यहम् ॥

प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विस्तृजामि पुनः पुनः ।

भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ॥

संसारोऽस्मिन् मायाभोहितमानसा एव मानवनिवहाः संसारसग-
सरतां न विलोकयन्ति, येतावदत्र मायापाशं केतुं न समर्था स्ते
कदाचिदपि आत्मोत्कर्षं साधयितुं न प्रभवेयुः । सुतरां तत्त्वजिज्ञा-
सुभिर्मायाप्रनुच्छेदने यत्नशतेनापि मनः समाधेयं ।

यः खलु भारतवर्षः पुरा गार्गी-मैत्रेयीप्रभृतिभिर्मोहभिरलङ्घ्य
आसीत् तत्रैवाहमल्पबुद्धिर्मूढा च योगमायां समाख्यातुं नापत्रपि,
कारणं स्वल्पेतदसा— कदाचिन्निर्जने समासीनाया भारतगौरवस्वरू-
पाणां मातृणां सुपदेशवाणीं स्मरन्तग मे सुदृढहृदये “नाहं प्रकाशं
सर्वस्य योगमायासमाहृतं” इत्यतर्कितं समुपस्थितं संसारसगालीकत्वं
स्मारयति स्म । ततः प्रभृति निरन्तर मन्तरे वासनेयं वसति “यत्
मदीयं मनोरथमस्मत्समधर्म्योषितां सकाशे प्रकाशयामि”ति । किन्त्वे-
तावत्काल तदुपायविरहेण मनस्येव सा वृत्तंते, साम्प्रतमार्थ्यप्रभां तत्-
साहायकसम्पादिका मासाद्य तत् प्रकाशयितुं निगम्यमपि प्रवन्धकुसुम-
मेकं समर्पयामि । आशाश्रयते च भवदनुकम्पया तदार्थ्यप्रभायां स्थानं
लभेत इति ।

सांख्यव्याकरणतीर्थ—

श्रीवासन्तीब्रह्मचारिण्याः ।

[जगत्पुराश्चमतः]

दर्शन समालोचनम् ।

यद्यपि दार्शनिकवर्त्येण श्रीमन्माधवाचार्येण चाख्याकादि दर्शना-
न्यपि “सर्वदर्शन संग्रह” ग्रन्थे दर्शनत्वेन निर्दिष्टानि, तथापि तेषां
खण्डनार्थमेवोपन्यस्ततया सर्वथा वेदविरुद्धतयाच न्याय वैशेषिक सांख्य
पातञ्जल मीमांसा वेदान्ता इति षड्दर्शनान्येव प्रधानतो दर्शनपदेन
व्यवह्रियन्ते । गौतम कणाद कपिल पतञ्जलि जैमिनि वेदव्यासाश्च
परमर्षयः क्रमशस्तेषां षड्दर्शनानां प्रणेतारः । सर्वेषामेव तेषां
मोक्ष एव प्रधानतो लक्ष्यः सचात्यन्तिक दुःख निवृत्तिरूपः (१)
यादृश दुःख निवृत्तिकाले पुनर्दुःखात्पादकसामग्र्येणामपि सर्वथा
विगमस्तादृशदुःखनिवृत्तिर्वात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिपदेनोच्यते । मिथ्या-
ज्ञान सलिलावसिक्तायामात्मभूमौ नियतमेव कर्मबीजेन धर्मा-
धर्माङ्कुरस्योत्पादात् तत्त्वज्ञाननिदाघनिपीत सलिलायामूषरायामनुत्-
पादाच्च तत्त्वज्ञानमेव मोक्षस्यैकमात्रं साधनं । तच्च तत्त्वज्ञानं—
न्यायवैशेषिकमते जीवात्मनः शरीरात् पृथक्त्व ज्ञानं, सांख्यपातञ्जल
मते प्रकृतिपुरुषयोः पृथक्त्वज्ञानं मीमांसकमते आत्मनः प्राकृतिकावस्था
ज्ञानं वेदान्तमते च जीवब्रह्मणो रैक्यावधारणं ।

नच “वाराणस्यां तनुत्यागाद्ब्रह्मविद्याप्रबोधनात् । दाम्भ्या मेव
भवेन्मुक्तिर्नास्तान्यन्मुक्तिकारण” मित्यादिवचनात् काशीभरणस्यापि
मुक्तिकारणतायाः स्पष्टमायाततया तत्त्वज्ञानमेवेत्येवकारोऽसङ्गत इति वाच्यं
“तुमेव विदित्वाति मृत्युमिति नान्यः पन्था विद्यते ऽयनायेति” श्रुता-
वैशकारस्य तत्त्वज्ञानव्यतिरिक्तानां मुक्तिकारणत्वव्यवच्छेदकत्वेन
तदेकवाक्यतया वाराणस्यां तनुत्यागादिति पञ्चम्याः प्रयोजकत्वार्थक-

त्वात् । तथाच काशीमरणं तत्त्वज्ञानद्वारा सुक्तिप्रयोजकं नतु साक्षान्मुक्तिजनकमित्यवगन्तव्यम् ।

एतन्नामपि दार्शनिकानां बहुष्वेवविषयेषु परस्परं भूयान् मतभेदो दृश्यते । तत्र च न्यायवैशेषिकदर्शनयोः सिद्धान्तः प्रायशस्तुल्यः । अथ न्यायमते प्रमाणं प्रमेयं संशयः प्रयोजनं दृष्टान्तः सिद्धान्तावयवतर्कः निर्णयः वादः जल्पः वितण्डा हेत्वाभासः क्लृप्तः जातिः निग्रहस्थानानीति पदार्थाः षोडश (२) वैशेषिकमते च द्रव्यं गुणः कर्म सामान्यः विशेषः समवायाः षडेव (३) पदार्था इति प्रथमतः एवानयोर्ज्ञानभेदः इतिचेन्न षोडशपदार्थानामपि अत्रैवान्तर्भावात्, तथाहि प्रमितिकरणानि प्रमाणानि, तेषु प्रत्यक्षप्रमितिकरणानां मिन्द्रियाणां द्रव्ये, अनुमितगुणमितिशब्द-प्रमितिकरणानाञ्च व्याप्तिज्ञानं सादृश्यज्ञानं प्रदक्षानानां गुणोऽन्तर्भावः । योऽर्थः प्रतीयते तत्प्रमेयं, तच्च आत्मा शरीरं इन्द्रियाणि अर्थाः बुद्धिः मनः प्रवृत्तिः दोषाः प्रेत्यभावः फलं दुःखं अपवर्गश्चेति द्वादश विधः । (४) तेषुच आत्मशरीरेन्द्रियाणां द्रव्ये, अर्थानाञ्च गन्धरूपरसस्पर्शशब्दानां गुणै, बुद्धेरपि गुणै, मनसोद्भवे, प्रवृत्तेर्गुणै, दोषाणामपीच्छाद्वेषमिथ्या-ज्ञानस्वरूपाणां रागद्वेषमोहपदप्रतिपाद्यानां गुणै, प्रेत्यभावस्य (५) च मरणानन्तरं प्राणशरीरसंयोगरूपं जननलक्षणस्य गुणोऽन्तर्भावः ।

(२) प्रमाणं प्रमेयं संशयः प्रयोजनं दृष्टान्तः सिद्धान्तावयवतर्कः निर्णयः वादः अन्यः वितण्डा हेत्वाभासः क्लृप्तः जातिः निग्रहस्थानानीति तत्त्वज्ञानादिः श्रेयसाविगमः इति न्यायः सूत्रम् ।

(३) धर्मविशेषप्रसूताद्द्रव्यगुणः कर्म सामान्यः विशेषः समवायानां पदार्थानां साधर्म्यं वैवर्त्तमाभ्यां तत्त्वज्ञानादिः श्रेयसमिति वैशेषिकः सूत्रम् ।

(४) आत्मशरीरेन्द्रियार्थः बुद्धिमनः प्रवृत्तिः दोषः प्रेत्यभावः फलः दुःखापवर्गास्तु प्रमेयमिति न्यायसूत्रम् ।

(५) प्रेत्य सत्त्वाभावो जननमिति व्युत्पत्त्या मरणोत्तरजन्मत्वं प्रेत्यभावपदार्थः । चरस-प्राणशरीरसंयोगध्वंसो मरणं, आद्यशरीरप्राणसंयोगश्च जन्ममिति प्रतिपत्त्यर्थः । “पुनरुत्पत्तिः प्रेत्यभाव इति न्यायसूत्रम् ।

क्रमशः—

मानवजीवनस्य लक्षः तत्साधनोपायश्च ।

ॐ । भवन्तो भारतीया महानुभावा गुणगरिष्ठाः पितृमङ्गाणां
 भ्रातृ सन्निता वाऽऽर्यवंश कोरकाः ? नूनं सुप्रभातमद्य यन्निखिल लोक-
 पावनी स्वप्रभया दशदिगुद्भासिनी आ सृष्टिकालात् प्रवहमानाऽपि
 साम्प्रतं नानाविधविलासलालसागृहगृस्ता भारतगौरवरविप्रभा आर्यप्रभा
 सहेवार्थप्रभोदारमभिलषन्त्या प्रत्नैर्वृधैः समाचरितां नीतिं स्मारयन्त्या
 “ज्ञानार्थिनां मङ्गलमङ्गीकुर्व्यात् तथा ज्ञानालोक प्रकाशेन शिल्पविज्ञान
 कलाकौशलवतां साहायकमाश्चये”दिति मन्यमानानामस्माकं कर-
 कण्डूयाविनिष्टैर्द्वयोदितयाऽऽर्यप्रभयार्यवर्थाणामत्रभवतां सहृदयानां
 सकरुणनयनवर्त्म विचरणे समर्था । आशंसे जगदीशं यत्शोभतां
 पुनरपि प्रतिगृहमियमार्यप्रभा । अद्याऽस्मिन् शुभमुहूर्ते सर्वैरेवार्थ-
 वंशधरैः सङ्गतैरायरीचिता स्वस्वप्रभा वितन्यते । सर्वैरेव स्वरचितया
 सुललितविन्यासया निगूढार्थया प्रमन्नवर्णया सदुक्तिगुणगुम्फितया
 वचनसरोजमालयाऽऽर्यप्रभामहालक्ष्मीरियस्य च । किन्तु विस्मय
 मावहतीदं, यदार्थजनपूजार्हाया अस्या अस्मिन्नधिवासदिवसे वसन्त
 समागम मधुरं पञ्चमं जलगनमनोमोहनञ्च गीयमानं परभृतां कल
 कुजितमाकर्णयताङ्गाकलीकोविदानाम्पुरतः कायकालिमकान्तिसाम्ये-
 नेव कुहु साजात्यमात्मनश्चिन्तयन् रचितसाहसः सन्तःकृतसाध्वसः
 कठोरकर्कशरवो वायसोऽप्यात्मीयं श्रुतिकुहरदारकं परुषमारटित
 मादाय परीक्षार्थं मुपतिष्ठते । एष स्वत्वर्गगौरवेनालत साक्षात्कारः,
 पदलालित्येन कार्कश्यसहवासभयार्हितनिवासृष्टकण्ठः, पापपङ्कासङ्ग
 भयादिव प्रसन्नतया परित्यक्तः । वामनोऽप्येष जिष्टक्षति वाहुभ्यां
 सुभांशुम् । पङ्कुरपि लिलङ्घितुस्तुङ्गमदिष्टुङ्गम् ।

मलमल्लकशेषोऽपि गणयति मनसाऽऽत्मनो राज्याभिषेकशुभदिनम् ।
 पतङ्गोऽपीच्छति श्येनसम्पत्तिम् । नूनमेषोऽङ्गुला परिमित्सति दिगन्त
 विश्रान्तप्रवाहस्योनिधिम् । बाहुभ्यान्दिधीर्षति भगवन्तं मानरि-
 श्वानम् । कठोररवोऽपि सुललितपदन्यामयशः समाकाङ्क्षति
 यदयमुपतिष्ठते भवत्पादानां शुश्रूषणायादायेदृशीमात्मसम्पत्तिम् ।
 नचास्थस्य सुवचनरचनपटीयस्त्वंनाम, विशेषतोऽयं यं विप्रयं गुरु-
 पादानामाज्ञया शिरसा समुह्य सहृदयानां पाठकवराणां सकरकमल
 स्पर्शमाशिष्य मर्थयते, तस्मिन् दुर्मतिदुरवगाहे हित्वाभासोत्तालतरङ्ग
 रङ्गभैरवे शास्त्रमेतुमात्रावलम्बने प्रतिपाद्यार्थमिन्धौ कथं नु नाम मादृशा-
 मसहायानां, समन्ततस्तर्काभासनक्रचक्रदर्शनकम्पितहृदयानां ज्ञान-
 चक्षूरहितानां बालानां ललितपदविन्यासः सम्भवति । अतो बाल-
 कण्ठोच्चारित इति कठोरकर्कशमपि मे खमनुकम्पया कर्णविवरं
 प्रवेश्य प्रकटयन्तु स्वस्वधैर्यं महाभागाः पाठकवराः ?

किन्तावन्मानवानां जीवनस्य लक्ष्यं किम्वा तत्साधनमित्येवाद्य
 मयाऽऽचिखासितम् । यथाप्रज्ञमाख्यास्यतेच । दोषा मे मार्जनीयाः ।
 इतरत्नं प्रपञ्चितेनाप्रसूतेन ।

हितमहितं कर्त्तव्यमकर्त्तव्यञ्चेति विवेकेन मानसं मानुषा यथेच्छ-
 मिष्टेषु नियोक्तुमर्हाः, इत्येवापरेभ्यो जीवेभ्यस्ते उन्नतश्रेणीषु निर्धारित
 पदा महनीयचरितैस्तत्रभवद्भिः प्राचीनैर्वृद्धवृन्दैः । अन्तरेण विवेक-
 माहार--निद्रा-भय--मैथुनादिभिर्नोभ--क्रोध--हिंसा--द्वेषादिमूलैरपरैरपि
 कर्मकलापैर्मनुष्याणां प्राणिभिरितरैः पञ्चादिभिर्गवैषम्यमेव । अतएव
 केनचिद्विपश्चिता—

“धर्मेण हीनाः पशुभिः समानाः”

इति अविवेकिनो भर्ग्यज्ञानविमूढा मानवोचितकार्यविरहिता

जनाः “पशव” इति गाढं तिरस्कृताः । तयाच पशवोहि स्व स्वप्रकृति
वशगाः, यदा यथैव चालन्ते एते प्रकृता, तदा तथैवाचरन्ति । अवि-
षया ह्येते हिताहितविवेकस्य । मनुजाः पुनर्निजविवेकमहिम्ना
स्वप्रकृतिं विजित्य स्वचेतांमि यथेच्छमिष्टेषु नियोक्तुमर्हन्ति । ये
पुनर्नरमूर्त्तयः प्रकृत्यात्तबुद्धयः कामादिगिपुगलितशक्तयस्तएव पशु-
पद विप्रयाः ।

विवेकसगमुत्थोत्कर्षसाधनमेव मानवजीवनस्य परतममुद्देश्यम् ।
येन चोपायेनेदमुद्देश्यं साधयितुं शक्यते स ज्ञानमिति विद्येति वा
विश्रूयते । कालवशगा नरा अनयाऽनुशीलितया विद्यया चरमम्पद-
मासादयन्ति यत्प्रार्त्तो अमरत्वमपि पादरजोपमं सुतुच्छकमिवाभाति ।

विद्या पुनरेषा द्विविधा पराचैवापरा च ।

तत्र शिक्षाद्यङ्गमहितान् वेदान्, उपवेदान्धनुर्ब्बेदादीन् मीमांसान्याय
धर्मशास्त्राणि पुराणादीनपराण्यपि च शास्त्राण्यधीतवतां या नाम
विद्या हृदयकन्दरे आविर्भवति रविरिवोदितोऽन्धकारे निमग्नं या
ज्ञानात्मनाऽऽविर्भूतोक्तासयति अज्ञानजठरविलीनं मानवगणम् । सुधादी-
धितिरिवानन्दयत्पञ्चनकुहुप्रहंलिकातमोजालभीतान्, सा अपरंति
गीयते । उदयात् खल्वेतस्या दया-दाक्षिण्य-शम-दम-तितिक्षा-कर्त्तव्य-
परायणताऽऽत्मोत्सर्गप्रभृतिभिर्गुणगणैर्विकाशमापन्नैर्निःशेषं नाशयन्ते
नराणां हिंसा-द्वेषादयो नीचप्रवृत्तयः । तदाहि उन्मीलति ज्ञानचक्षु-
स्तिरोभवतिचाऽज्ञानान्धम् ।

क्रमशः—

काव्य वाकरण सांख्यतीर्थ—

श्रीसुरेन्द्रकुमार ब्रह्मचारिणः,

जगत्पराश्रमाश्रयिणः ।

“पुष्पदन्तादि विवरणम् ।”

अथैकदा कैलासशिखरासीनं शशिशिखरं शङ्करी काञ्चिदभिनवा-
ख्यायिकामाख्यातुमन्वतैत्मीत्, भवानीपतिरपि भवान्यनुरोधतस्तन्म-
नोहारिणीमेकामाख्यायिकामाख्यातिस्म । नासीत्तद्वृत्तान्त-वर्णन
समये तत्रापरस्य प्रवेशाधिकारः, किन्तु पुष्पदन्तनामा कश्चिद्
गणाधिपः कौतुहलाक्रान्तः सन् योगप्रभावेनालक्षितभावेन महादेव-
वर्णितविवरणजातमश्रीयोत् । आकर्ण्य च तां मनोविनोदिनी-माख्या-
यिकामेकदा स्वीयसहधर्मिण्या जयायाः सकाशे सकलमामूल
माचचत्ते । जया प्राणनाथतस्तदजातपूर्ववृत्तान्तजातं निशम्य विस्मय-
माना शैलसुता-सविधे तद्विवरणं मनुरूपं वर्णितवती । गिरिनन्दिनी
जयात स्तदाकर्ण्य कोपपराधीनमानसा स्वस्वामिनं चिनयनं प्राह, देव !
त्वद्वर्णितविष्टतौ किमप्यपूर्वत्वं नैव वर्त्तते अद्य जया ममान्तिके तामा-
ख्यायिकामाख्यातवती, सर्व्वेशः सर्व्वीणी-वाणीं निशम्य तत्क्षणेव
योगमहिम्ना सर्व्वं विदित्वाऽवदत्, देवि ! अहं प्रतिजाने अपरि-
केचन नैतद्विदन्ति, योगवलेनावगतं मया एतद्गुप्तवृत्तान्तकथनकाले
अलक्षितभावेन पुष्पदन्तेन तत्रावस्थाय सर्व्वमाकर्ण्य तत्प्रणयिणीप्राप्ते
प्रकटितम् ।

विदितभववाणी भवानी रोषमावहन्ती पुष्पदन्ताय तत्साहायक
सम्पादकमालावतेच “मत्तर्पिभवेत्” भिशापं समर्पितवती । पुष्पदन्तः
अभिशापभयविह्वलस्तत्सहचरमालावता भार्य्या जययाच समं पार्ष्वती-
पदप्राप्ते निपतितः शापापनोदनायानुनिये ।

क्रमशः—

श्रीहेरम्बनाथ शर्मा सिद्धान्तशिरोमणिः ।

गवर्णमेष्ट गृहीत व्याकरणशास्त्रीयोपाधि परीक्षाणां नमस्कारवादप्रश्नाः ।

१८६४ ।

१ । नमस्कारस्य किं लक्षणम् ? कस्तमानिष्कृष्टार्थः ? कति तस्य भेदाः ? केच ते ? केनप्रमाणेन कस्मैप्योजनाय वा नमस्कारः क्रियते ? देवदेवमित्यादिश्लोकोक्तं नमस्कारं लक्षणं सङ्गमय । (क)

१२

२ । सर्व्वज्ञं सर्व्वदण्डिं नमिति पदद्वयोपादानस्य पञ्जिकाकारोक्तं तात्पर्य्यं विशदीकृतप्रवर्णय ।

१०

१८६५ ।

१ । एकः सङ्कल्पवशादनपस्तेतर सकलव्यापारस्यापि पुरुषस्य तदेकाग्रता लक्षणं, अनयश्च वागृह्यत सकलेन्द्रियवृत्तिः केवलमनोवाव-
लोक्यमानः तत्त्वं करूपः समतालक्षण इति । वागव्यायतामयंग्रन्थः ।
कस्यार्थं विभागः ? कौच विभाजकोपाधी ? (ख)

८

(क) तदुद्दिश्य स्वापकर्षवोधानुकूल व्यापारविशेषो नमस्कार इति नमस्कार लक्षणं । अत्र तत्पदं ध्येयपरं, उत्कृष्टत्वप्रकारकेकाउद्दिश्यर्थः, आनन्तर्य्यसङ्काप्रत्यर्थः । अपकर्षो न्यूनता, स्वस्य अपकर्षः स्वापकर्षः तस्य बोधः सः अनुकूलोयस्येतिविग्रहः तथाच ध्येयविषयकोत्कृष्टत्वप्रकारबोधानन्तर स्ववृत्तिन्यूनताप्रकारकबोधजन्यव्यापारविशेषो नमस्कार इत्यर्थः । देवदेव मित्यादि वाचनिकनमस्कारस्यापि वायुभिघातरूप वागव्यापारजन्मनो देवदेव विषयकोत्कृष्टत्वप्रकारकबोधानन्तर नमस्कृतृनिष्ठ न्यूनताप्रकारकबोधजन्यतया तत्र लक्षणं समन्वय इत्यादिध्येयं ।

(ख) सानसिक नमस्कारस्यार्थविभागः । ध्येयैकाग्रतात्वं समतात्वञ्चविभाजकोपाधी । विभाजकत्वञ्चात्र मानसिक नमस्कारवृत्तितुं सति नानसिक नमस्कारवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं सति मानसिक नमस्कारवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदक विशिष्टाश्रयत्वं । तादृशवच्छेदकवैशिष्ट्याच्च स्वप्नामानाधिकरणत्वं स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं तत्रयसम्बन्धेन ।

२ । नचोपचारकातन्त्रपदयोरिकतरपौनरुक्तः सूत्रसम्बन्धेन उप-
चारमा तात्पर्यविशेषोपादानादिति । केनोपष्टम्भेनोत्थितो गन्धः ?
अत्रोपचारशब्देन कीदृश उपचार उक्तः ? कथं वा कातन्त्रशब्देन सह
पुनरुक्ति दोषशङ्का ? कथं वा सा परिहृता ? तात्पर्यविशेषः कीदृशः ?
कुत्रवातदुपादानम् ? (ग)

१०

३ । पुण्येत्यत्र क्त्वाप्राप्तयेनैव नमस्कारस्य पूर्वकालकर्तव्यता-
पुनोत्प्रेक्षादवितान्मानर्थक्य मित्येवंपर्यनुयोगि गन्धकृता का समाधा-
कृता ? अपरेषामपि वाख्यातृणां के समाधयः ? सर्वमेतत्तेषां नामो-
ल्लेखेन लेखनीयम् ।

१०

१८८७ ।

१ । किमनेन दृष्टान्तावष्टम्भेनाचष्टेभवान्, किं धर्म एव नमस्कार-
माध्या न विद्यते उतस्वित् सन्नपि नोपकारसमर्थ इति पञ्ची ।

केनोपष्टम्भेनोत्थितोऽयं गन्धः ? सन्दर्भोऽयंकलापचन्द्रानु-
सारेण वाख्यायताम् । आशङ्कायाः समाधानपूर्वकं सिद्धान्तोऽपि
वर्णयताम् । कोऽसौ दृष्टान्तः ? भवान् कः । (घ) ८

त्रिलोचनो ह्यतस्मादिलोचनो न दुर्गसिंहीयनये मनोदधौ ।
यतस्तु मुखार्थद्वयोपपद्यते ततः कथं स्यादुपचार चातुरी ॥

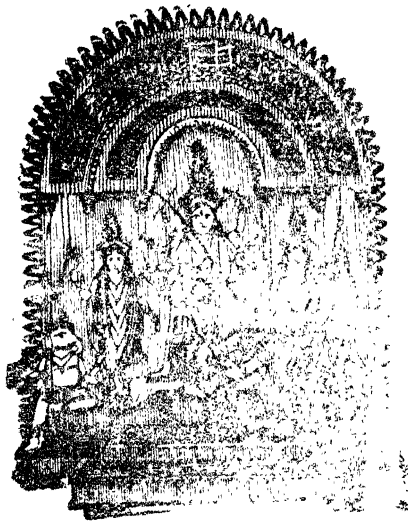
२ । किमुपष्टम्भेनोत्थितोऽयं गन्धः ? अस्य वाख्या क्रियताम् ।

क्रमशः—

(ग) अत्रोपचारशब्दस्योपवर्तितार्थकत्वं तथाच उपचारस्य सर्ववर्त्मकतमत्वसम्बन्धित्वेन लाद-
णिकस्य सर्ववर्त्मिकपदस्य कातन्त्रपदस्यच एकतरबेयर्थमितार्थः । अनयोरिकतर पदार्थेनै-
वान्वितार्थेनाभिधेयत्वमिति वाच्यम् ।

(घ) कादम्बरीयादी व्यभिचाररूपोऽत्र दृष्टान्तः । अस्याग्निं श्रीष्ट देवता नमस्कारस्या-
प्रस्तुतताभिधायी अत्र भवच्छब्द वाच्यः ।

आर्यपभा ।

आवाहनम् ।

आग्राहि मातः ! परिभय दोर्भिरसामै रवै र्भैरवि ! सान्त्वयास्मान् ।
 पुत्रान् विपन्नान् प्रति नो जनन्या दृष्टिना दृष्टिरहो न तिष्ठेत् ॥१॥
 आग्राहि तूर्णं कुरु पूर्णकामान् मञ्जूर्णयास्माकमधमपञ्च ।
 संवत्सरं यत्नविवर्द्धितयसाशा सुतानां परिपूरणीया ॥२॥
 व्यस्ताः समस्ता वयस्य मातर्दुःखान्निदग्धा अपिकाममुग्धाः ।
 प्रत्याशया ते शुभदर्शनस्य विस्तृत्य सर्वे चणसुतसुकाः स्मः ॥३॥
 माता क्वचित् पुत्रवियोगतमा लुप्तप्रयत्नेव सदाभिमुता ।
 आहारनिद्रासु गतरथमपि त्वर्ग्येभ्यः चणसुतमहेत ॥४॥
 मती क्वचित् कारुण्यतान्त्रमज्ञप्रस्थानदुःखा नितरामसंस्था ।
 शोकाभिभूतापि तत्राभियानि जल्ये कथं निर्जृतिमालभेत् ॥५॥
 तिष्ठन्तु यज्ञवतया च येऽस्मिन् सर्वे चणं क्षीणतमान्यचिन्ताः ।
 श्रान्ते तत्रैवान्तकभीतिशान्ते ! याञ्छन्ति पादाब्जराजी निशान्ते ॥६॥

कर्मभिसम्बद्धशरीरभावाः कर्मैव शर्मप्रदमोक्षमाणाः ।
 कर्मार्थमुद्गन्ततमा भ्रमाम कर्मश्रुतिः कर्मकृतां कथं स्यात् ॥७
 मातस्तथाप्यागमने तवास्मिन् संवत्सरान्ते क्षणमालभन्ते ।
 विश्राममाराधितकर्मजातास्त्वत्सङ्गतीनां किमहो महत्त्वं ॥८
 हे सारदे ! शारदसङ्गमेऽस्मिन् केचित् कृतार्थास्तव पूजनार्थं ।
 व्यग्रा नितान्ताग्रहृतः समग्रं पूजोपहारादिकमाहरन्ति ॥९
 केचिच्च निःस्वा नितरां निराशाः सन्तो लघन्तोऽप्यफलप्रयासाः ।
 संसक्तचित्ताश्चरणेषु भक्ता त्वत्पूजने पूज्यतमे ! प्रवृत्ताः ॥१०
 अन्ये च धन्याः सकलाग्रगण्याः बाह्योपहारे नितरां विद्वन्मयाः ।
 आत्मानमुत्सृज्य वलिं तवान्ते त्वत्पूजनाशाः सुमनःप्रसूनैः ॥११
 इत्थं जना जानपदा वनस्थाः सभ्या असभ्या अपि देशभव्याः ।
 सर्व्वे यथाशक्ति तवाचर्चनार्थं सामर्थ्य मर्थादिकमुत्सृजन्ति ॥१२
 मन्ये नलिन्यादि-लता विलोलास्तवाचर्चनेनात्मकृतार्थताशाः ।
 वर्षातिपाते शरदीह हर्षात् पुष्पान्यजस्रं खलु पुष्पयन्ति ॥१३
 श्रोतस्वती शान्तरया च तोयं प्रावृड् भवं क्लेदमहो निरस्य ।
 नैर्मल्य मासादयतीव यद्वात् पादाब्ज माक्षालयितुं तवैव ॥१४
 यस्मिंश्च यस्मिन्नयने नयाम स्तत्रैव चित्रोत्सवभावमिश्रः ।
 उत्साह एषोऽसदृशः समन्ता दालक्ष्यते क्षेमविधानदक्षे ! ॥१५
 किन्त्वस्मदीयं तव पूजनार्हं नास्तीह किञ्चिद्धृत वसुजातं ।
 उत्सृज्य लज्जां वलिमय तस्माद् आर्य्यपुष्पान्ते चरणेऽर्पयामः ॥१६
 माधुर्य्यैवैधुर्य्यवशाच्च मातर्नोपिच्छणीयेयमहो भवतया ।
 हीनेऽपि मुखार्पितवसुजाते प्रीतिर्जनन्या अधिका हि लोके ॥१७
 आशास्यते जननि ! ते चरणप्रसादा त्रिर्मालरूपत इमामधियन्ति सन्तः ।
 किं प्रार्थयामि च परं करुणाद् चित्ते ! कुञ्जोपि मञ्जुचरणैर्न च वञ्चनीयः ॥

दर्शन समालोचनम् ।

(पूर्वोक्तोऽनुवचम् ।)

फलं गौणमुख्य भेदेन द्विविधं, तत्र सुखदुःखसंवेदनरूपस्य मुख्यफलस्य गुणे, गौणमुख्यसाधारणजन्यमात्रस्वरूपफलस्य द्रव्यादिषु, पीडालक्षणस्य दुःखस्य च गुणे अन्तर्भावः । आत्यन्तिकदुःख निवृत्ति १ रूपापवर्गः पुनरभाव एव । किं स्वदिति वस्तुविमर्शमात्र-मानवधारणज्ञानरूपस्य संशयस्य गुणे, साध्यतया इच्छाविषयरूप प्रयोजनस्य, २ साध्यसाधनोभयवृत्तानिश्चयविषयस्य दृष्टान्तस्य, ३ तत्तच्छास्त्रसिद्धार्यरूपस्य सिद्धान्तस्य ४ च यथायथं द्रव्यादिषु, शब्दस्वरूप प्रतिज्ञाद्यन्यतरूपपाणामवयवानां ५ व्याप्यारोपेण व्याप-कारोपरूपस्य तर्कस्य ६ विमृश्याथार्थविधारणरूपनिर्णयस्य, तत्त्व बुभुत्सोः कथारूपवादस्य, विजिगीषुकथारूप जल्पस्य, प्रतिपक्ष स्थापनाहीनविजिगीषुकथारूप वितण्डायाश्च गुणे, हेत्वाभासानाञ्च अनुमिति तत्कारणज्ञानान्यतरप्रतिबन्धकज्ञानविषयरूपाणां यथा यथं द्रव्यादिषु, अभिप्रायान्तरेण प्रयुक्तशब्दस्यार्थान्तरं परिकल्प्य दूषणाभिधानरूपस्य क्लमस्य, असदुत्तररूपजातेषु गुणे, पराजयहेतु स्वरूप निगूहस्थानानामपि यथायथं द्रव्यादिष्वेवान्तर्भावः । “द्रव्यगुण

१ । दुःखनिवृत्तावात्यन्तिकत्वञ्च—स्वसमानाधिकरणदुःखासमानकालीनत्वं ।

२ । यमर्थं मङ्गित्वं प्रवृत्ते तत्प्रयोजनमिति न्यायमूलम् ।

३ । लौकिक परीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्त इति न्यायमूलम् ।

४ । तत्त्वाधिकरणाभ्युपगम संस्थितिः सिद्धान्त इति न्यायमूलम् ।

५ । प्रतिज्ञा हेतूदाहरणोपनय निगमनान्यवयवा इति न्यायमूलम् ।

६ । अविज्ञाततत्त्वेषु कारणोपपत्तिरन्तस्वज्ञानाद्यमूहसंज्ञा इति न्यायमूलम् ।

कर्म सामान्य विशेष समवायानायाः सप्तैव पदार्थाः, षोडशपदार्थानां मन्त्रैवान्तर्भावदिति” भाष्यमन्दर्भेण च प्रमेयादिषोडशपदार्थानां सप्तान्तर्भावः प्रतिपादितः । न्यायारण्यसञ्चारपञ्चाननेन महामहोपाध्याय विखनाथपञ्चाननमहाशयेनापि सिद्धान्तमुक्तावलगमेन एवार्थः समर्थितः ।

एतदपि सूक्ष्ममोक्षणीयं यत्प्रमाणं प्रमेयेत्यादि न्यायसूत्रं पदार्थविभाजकतया न व्याख्येयं अपितु प्रस्थानभेदप्रदर्शनपरतयैव, अन्यथा संशयादीनां पृथग्वचनमनर्थकं स्यात्, यस्मात् संशयादयो यथायथं प्रमाणेषु प्रमेयेषु चान्तर्भवन्ती न व्यतिरिक्ता भवन्ति । एवञ्च न्यायमतेऽपि सप्तैव पदार्था इत्यनाकुलम् । एते च सप्त पदार्था मीमांसकानामपि सम्भ्रताः ।

तत्र च द्रव्याणि क्षितिजलतेजःपवनाकाशकालदिगात्ममनोभेदान्नवविधानि । गुणाः कर्माणि च द्रव्येष्वेव वर्तन्ते । गुणाश्चरूपरस-गन्ध-स्पर्श-संख्या-परिमिति-पृथक्त्व-संयोग-विभाग-परत्वापरत्वबुद्धि-सुख-दुःखेच्छा-हेतु-यत्न-गुरुत्व-द्रवत्व-स्नेह-संस्कार-धर्माधर्मशब्दभेदाच्चतुर्विधा इति संख्यकाः । उत्क्षेपणं अवक्षेपणं आकुञ्चनं प्रसारणं गमनञ्चेति पञ्चविधाणि कार्याणि । मनुष्यत्व-ब्राह्मणत्वादिभेदात् सामान्ये ७ (जातिः) पुनर्गणादिषु । परमाणूनां परस्परव्यावर्तकधर्माहि विशेषः । समवायश्च ८ नित्य सम्बन्धः ।

क्रमशः—

७ । नित्यत्वमिति अनेकसमवेतत्वं जातिव्यतिरिक्तं तल्लक्षणम् ।

८ । अयुतसिद्धानामाध्यायोधारभूतानामिहप्रतयुक्तैतरेः सम्बन्धः स समवाय इति प्रशस्तपादभाष्यसम्मतं समवायलक्षणम् । परस्परपरिहारिणं पृथगाशयाशयित्वं युतसिद्धं तद्वर्तितयथा ते अयुतानिद्धानिपामितग्रहः ।

मानव कर्तव्यम् ।

विश्वसृजः सृष्टिवैचित्र्यचित्रितेऽस्मिन् संसारक्षेत्रे अनुदिनमेव विचित्रजन्तो जायन्ते, किन्तु ते प्राचीरनिर्न्मतारः कूपस्वनितारश्च इव स्वस्वकर्मनुसारत ऊर्ध्वगति मधोगति च लभन्ते, सुतरां सुत्कर्षं कामयमानो मानवः सन्ततं साधु समाचरेत् प्रतिपालयेत् कायेन वाचा मनसा च गुरुजननिदेशं सन्निवसेच्च सदा सतां समागमे, अवटनवटनपटोयसि सत्संसर्गे निवसतो नीचजनस्यापि भवति नीचता नितरां तिरोहिता, लभते च प्रशान्तभावं निरन्तरमन्तरं, सरसौमिव सारसादयः समाश्रयन्ति तं सुखवास-वासनया दया-दाक्षिण्य विनय प्रभृतय उत्कर्षाधायकाः, स पुनः शिक्षाप्रभावेण अगणितमुद्राः समर्जयन् कथायां सुप्रकारं प्राकारं, सुधाकरकरसुधाधवलतां रजतायमानां चितलसुरम्यहर्म्यमालां, नयनाभिराम मारामं, गुञ्जदु-भ्रमरपुञ्जपङ्कजं प्रसन्नसलिलं जलाशयश्च निर्माय द्वारपालप्रभृतौन् नियोज्य जनान् यथायोग्यं नियोज्य भूलोक एव सुरलोकसुखसुपभोक्तुं मर्हति, गुणिगणगणनासु निपतति तूर्णं तस्य कठिनी !

असत्सङ्गसङ्गतानां पुनरत्युन्नतान्वयजातानामपि मानवानां स्वभावः क्रमशः कलङ्काङ्कितो मानसक्षेत्रे व्यसनविषलक्षवीजं वपति, मिथ्याज्ञानादि सलिलसेकेन पुनरचिरेणैव तस्मादङ्कुरः प्रादुर्भूय समति-वर्धतेतरां, ततः क्रमेण पत्रपल्लवोपेतः शाखासमन्वितः पुष्पितश्च स सम्पद्यते, जायन्ते च ततो वहूनि फलानि । इदं पुनरत्र विस्मयावहं यदस्य पादपस्य प्रतिप्रसूनमेव प्रसूनवैजात्यम् । धर्मद्वन्द्वुरादयः पुन स्तद्वृक्षसङ्गतसमीरणसञ्चारेण विद्युत्प्रणाशं प्रणश्यन्ति । सुतरां जनगणसादरसम्भाषणं दिगन्तविश्रान्तयशोराशिं सञ्जीवनौषधिमिव

मृतसञ्जीवनीं 'सितकरकरमिता मसर्ब्बजनसुलभां कीर्त्तिञ्च लब्धुकामा निष्कामा इव सततं', सत्संसर्गे निवसेयुः ।

केचन केचन अज्ञानतममालुतमानसा मानवाः कैशोरदशायामेव विविधसाध्यसाधिकां मोहतमिथुनाशिनीं विज्ञानालोकदायिनीं विद्यामवज्ञाय अविगणय्य च गुरुजननिदेशं स्वाभिलषितकर्मकलाप-मनुतिष्ठन्ति, 'सङ्कल्पयन्ति च—“सन्ति पुरतो बहुदिनानि अधीष्यामहे ।” उत्तरोत्तरमपि ते युवककल्पाः परिकल्पयन्ति केवलमेवमेव । ततश्च सवलवाहनायुधे यौवनराजे हृदयराजे साम्राज्यं विततवति तेषां तत् सङ्कल्पोऽपि विलीयतेतरां । मूर्खतया अर्थसमागमाच्चमाश्च ते विपत्-स्यन्ते परिणतवयसि परभाग्योपजीविनो दुःखभागिनः । ज्ञानाङ्कुश-भावेन च अधर्म्यकर्मकाननान्मदमत्तमानसमातङ्गं निवारयितुं नैव शक्नुवन्तीत्यतः प्रतिदिनं पापमपि प्रवर्द्धते । प्रवलपापपराक्रमेण परत्रापि असहनीयक्लेशसन्ततिं सन्ततमनुभवेयुः ।

येन च पुनः शैशवत एव विद्याशिक्षार्थं मनः समाधीयते परिह्रिय-न्ते च विद्याप्रापणपरिपन्थिनो विदमयविप्रयाः, स एवाविद्याव्यवच्छे-दिकां सन्देहसन्दोह विनाशिनीं विद्यामुपार्जयितुं प्रभवति । तथा-चोक्तं प्राचीनैराख्यवर्थैः “अहंरिव गणादुभौतो मिष्टान्नाच्च विषादिव । राक्षसीभ्य इव स्त्रीभ्यः स विद्यामधिगच्छति ।” लब्धविद्योऽनवद्यो मानवो विविध विज्ञानादिविज्ञानतो जगदिदं करतलगतकुवलय फलमिव विलोकयति, सर्त्तलोकास्थितोऽपि ज्ञाननयनेन सूक्ष्मं समीक्षते त्रिलोकतत्त्वं । यथेच्छमिष्टेषु मनो नियोक्तुमर्हति । किं पुनर्बचनीय मस्मिन् ? यस्य दर्शनादि शास्त्रदर्शनं नास्ति स एव अन्य इति निर्वाध मवधार्यते ।

क्रमशः—

श्रीहरेस्वनाथ शर्म सिद्धान्तशिरोमणिः ।

गवर्णमेष्ट गृहीत व्याकरणशास्त्रीयोपाधि परीक्षाणां नमस्कारवादप्रश्नाः ।

१८६८ ।

१ । कातन्त्रस्य वृत्तिग्रन्थस्य कीदृशे सम्बन्धप्रयोजने कयारीत्योप-
पादिते ? ८

२ । कोऽसौ नमस्कारः कतिविधश्च सः ? काश्च ता विधाः ? कोवा
तत्रावान्तर भेदः ? किं वा नमस्कार फलम् ? १०

३ । कलापचन्द्रमते कुत्र निर्धारणषष्ठ्याः समासो भवति कुत्र वा न
भवति ? किं वा तत्र मतान्तरमुपदर्शितम् ? १२

१८६९ ।

१ । सर्व्वेज्ञं सर्व्वदर्शिनमिति पदद्वययोरुपादानस्य किं तात्पर्य्यम् ? ८

२ । 'देवदेव' प्रणम्यादावित्यस्य कस्यमते किं प्रयोजनम् ? (क) १०

३ । यदि तावत् पूर्व्वः पक्षः सोप्यनुचितः धर्माभावपक्षस्य शास्त्रान्तर
सिद्धैः प्रमाणैः प्रत्याख्यातत्वादिति । सन्दर्भोऽयं कलापचन्द्रानुसारेण
विशदीकृत्य व्याख्यायतां । कः पूर्व्वः पक्षः ? को वा उत्तरः पक्षः ?
किं शास्त्रान्तर प्रसिद्धं प्रमाणम् ? १०

४ । तादर्थ्यसम्बन्धमवैव षष्ठो नात्र द्वितीयात्वनधीतशास्त्रात् ।
यस्मादशक्या प्रतिपत्तिरेवा नप्रेषनमृत्तद्धिग्रन्थिन्वनर्थः ॥ उपक्रमोप-

(क) नमस्कारप्रसूतवर्गद्वारेण निर्व्विघ्नग्रन्थपरिसमाप्तिरेव नमस्कारस्य प्रयोजनमिति
विलोचनाद्यभिमतः । केचित्तु विघ्नध्वंस एव नमस्कारस्य प्रयोजनं समामिस्तु बुद्धिप्रतिभादि कारण
कलापादित्याहुः ।

न्यासपूर्वकं विगदोक्त्य व्याख्यायतामयं सन्दर्भः । अस्मिन् विषये
गुण्यकृत्यन सुगदगनीयम् ॥ (ख)

१२

१६०० ।

१ । अज्ञ संज्ञानहेतुनेतात्र कीदृशोविचारः कलापचन्द्रेण कृतः ?
के तत्र पक्षाः प्रदर्शिताः ? कस्तत्र पूर्वोक्तः ? को वा सिद्धान्तः ?
कस्तत्र हेतुः ?

१३

२ ! “त्रिनोचनोच्चत्र समाधिलोचन ” इति कारिका केनोपपत्त्ये-
नावतारिता ? को वा कस्य अर्थः ? का तत्रोपपत्तिः ? कलापचन्द-
स्य च मतं वर्णनीयम् ।

१२

३ । नचैतच्छक्यते वचनशतेनापि प्रतिपादयितुमनधीतशास्त्रेति
पञ्जी कलापचन्द्रमतानुसारेण व्याख्यायतां । कथं वा वचन शतेन न
शक्यते प्रतिपादयितुं, उपदेशात्किल सर्वमेव प्रतिपत्तुं शक्यते (ग)
अनधीत शास्त्रस्य कथं पञ्जी ?

(ख) यदुक्तं तादर्थ्य सम्बन्धविषयपञ्जीति ततोभाषितसंवादमाह तादर्थ्येतरादि अत्र—
न शक्यत इत्यादी, अनवीतशास्त्रशब्दात्तादर्थ्यसम्बन्धमवयव पञ्जी एव न द्वितीया कर्मविहितेति
शेषः, अत्र हेतुमाह यस्मादिति, अनधीतशास्त्रस्य पुरुषस्य एषा प्रतिपत्तिः—सम्बन्धप्रयोजन
विषयकं ज्ञानं, यस्मादशक्यं तद्विषयं (सा प्रतिपत्तिः विषयोपस्थिति व्युत्पत्त्या) भावि तत्प्रति-
पत्तिविषयकं इत्यर्थः प्रेषणं न अशक्यं अपितु शक्यमेवेत्यर्थः । अस्मिन् विषये ग्रन्थकारस्य
मतञ्च अनवीत शास्त्रस्य पुरुषस्य स्थाने एतत् सम्बन्ध प्रयोजनादिकं प्रतिपादयितुं शक्यते
नचेत्यर्थे इति ।

(ग) उपदेशादधिकारिणा सर्वस्यैव प्रतिपत्तुं शक्यतेति सर्वथाऽनधीतशास्त्रेण ह्यलि-
कादिना उपदेशशतेनापि शास्त्रोपविषयः प्रतिपत्तुं न शक्यत एव, नहि समधीत शास्त्रान्तरेणापि
पुरुषेण शतोपदेशादपि न्यायशास्त्रस्य मर्मं परिज्ञातुं शक्यते । अतएव कलापचन्द्रकृता सन्दिग्ध
पुरुषार्थं सम्बन्ध प्रयोजनाद्यभिधानमिति युक्तं समाहितम् ।

वेशोऽपि महतां वरम् ।

आसीत् कस्यचिदवनीपतेः कश्चन भृतिगृहो मलेगृहिः । समजनि तस्य धनाभावेन दन्दह्यमानमानसस्य राजकोषापहारप्रवणं मनः । कदाचित् सुधाकरे गगनमध्यं विहरति, राजतहस्मिन्नायमाणासु राज-भवन-सौधावलीषु, निशीथस्वप्नमनुभवत्सु पौरजनेषु, निःसपन्नतया निश्चिन्तं निद्रितेषुच द्वारपालेषु, सः अवनीपालस्य शयनकक्षोपान्ते एकान्ते द्वितीयं राजद्वारमिव सुरङ्गां निखनन्, राज्ञा संलप्यमानां मानवतीं नाम राजमानसराजहंसीमश्रीषीत् ।

मानवती, “ननु अनुदिनं दीनं ब्रवीमि, किं न पात्रसात् कर्त्तव्या जग्रेष्ठा युवती कन्या मणिप्रभा ?”

राजा, “अलक्ष्येषु योग्यपात्रेषु किं बहुयत्नसंवर्द्धिता माधवीलता पिचुमन्दाश्चे पिणी कर्त्तव्या ?”

अथ मानवत्या भूयोभूयः सनिर्ब्बन्धं पात्रान्वेषणाय प्रार्थितो भूपालः सकोपमाह स्म “ननु प्रतिदिनमनयैव वार्त्तया उद्देजयते चिन्ताज्वराक्रामणकातरतरं मम मानसं भवत्या, तत्प्रतिजाने अस्त-गते भगवति यामिनीनाथे, क्षीणायां क्षपायां, दृश्यमानासु दिनमणि-प्रभासु मणिप्रभेय मेतन्नगरीपकण्ठस्थतपोवनमधिवसते यस्मै कस्मैचित् योगिनि प्रदेया । राजगार्धेच्च तद्दक्षिणात्वेन कल्पनीय” इति । ततो योगिनि प्रदेयेति सर्माकर्ण्य कोपपरीतस्य पतुर्वचः, भीतभीता सा कथमपि निरुत्तरा निशातिपाताय मनो दधती निद्रादेव्याः सुकोमल-माश्रयमैहिष्ट । सोऽपि मलेगृहिरागृहेण तां वचनपरम्परां श्रुति-कुहरह्वारिणीं श्रवणवर्त्तिनीं विधाय, अहत्वापहारपरं मानसमिदं

मचिन्तयत् । 'यदि मां धनापहारिणं जानीते नीतिदुःशलोऽवनीपाल-
स्तदा नूनमेव मे प्राणान् कुम्भीदत्वेन कल्पयिष्यत्यमुष्य धनस्य । तद्
यद्यहमुदासीनवदासीनः प्रभाते राज्ञो दृष्टिवर्त्मगतो भवेयं', तदा
अन्तरेणान्तरायं लभेय सप्तपर्थां सराज्यलक्ष्मीं राजहंसनन्दिनीम् ।'
मत्वा चैतत् स्वगृहं गतः परिकल्पितोदासीनवेशः तदैव तपोवनाभिमुखं
प्रतस्थे, गत्वा च राजदर्शनोपयोगिनि योगिजनोपवेशनोचिते स्थाने
किञ्चिन्महीरुहतलमाश्रितस्तस्थौ । राजापि स्वप्रतिज्ञावचनमनुस्मरन्
कथमप्युन्निद्र एव क्षपां क्षपयति स्म ।

अथ विपर्ययेषु सप्तर्षिमण्डलेषु पश्चिमाशामाश्रितेषु, दिवाकर-
करभोत्येशनुकनिष्ठं क्षीणासु गगनकुसुमभ्रमजजिकासु तारका
राजिषु, कुङ्कुमशोभापहारिणीषु सुनासीरशसितदिक्कामिनीषु, उदय-
शिखरिशिखरमजङ्गुर्ब्बति भगवति कमलिनीमलापहारके ह्रित्प्रका-
शके दिनमणौ, नृपमणिः प्रगेतनं विधेयं विधाय जामातुरन्वेषणाय
बलिमात्रसम्बलः मन्मथरचितसुरम्यहर्म्यमालोपकण्ठेन क्रीडाकानन-
माननेन साचीकृतेनावलोकयन् वामतः सन्निवेश्याग्रे सरस्तत्तपोवनमवा-
लुलोके । तत्र समन्ततः प्रसारयन् दर्शनं ददर्श तं काषायाम्बर-
विरचितवेगं जटाजुटशोभितशिरसं नासाग्रन्यस्तलोचनं परमात्मध्यान
परमिव पद्मासनेनासीनमुदासीनम् ।

तमालोक्य लोकनायः कोरकितकरो घटिकात्रयं सविनयं नयनं
यमिनश्चरणनूपुरं विदधत्तस्थौ । अथ सोऽपि कियत्कालानन्तरं
ललाटकोटरादाकृष्येव स्वनयनं नयदर्शिनं दर्शनेनानुगृह्णन्निव शनैः-
शनैरवोचत्, 'कस्व', किमर्थमागतोऽसि, अप्यतिथिर्भवान्, निकायः
कतमस्मिन् देशेऽत्रभवतः, अत्रोपविश्यतामिति । भूपालोऽप्यनुगृहीत-
आन्यः सविनयं यथायथं सप्तर्थां विधायात्मानं परिचाय्य राजपुरी

गमनाय तमन्वतैत्सीत् । सोऽप्यनिच्छन्निव कथमपि स्वीकुर्वन्
विनयनम्रकायेन कम्बगतिना नृपालेनादर्शितपथो नृपान्तःपुरं मियाय ।
तत्र महीपालेन सदारेण वहुविधं पूजितः स सविनयं सुकुलितपाणिना
प्रार्थितः “भगवन् ! अरूपेतस्य दासजनस्य वहुदुःखसंवर्द्धिता मणि-
प्रभानाम्नी कन्यका । तां सराज्याङ्गलक्ष्मीं भवत्पादसेवकोऽयं
भवच्चरणयोरुपजिहीर्षति, तत् प्रतिगृह्यानुग्राह्योऽयं चिरचरणसेवको
दासजनः ।”

अयं महेंद्रक्षणेदयान्नु, भगवत्क्षपावशाद्वा, राजवाक्यस्य प्राप्तान-
पुण्यकर्म्मोद्बोधकत्वाद्वा तस्यैव ज्ञानं प्रादुर्भवत्, यत् ‘येशं वेशमात्रेणा-
प्येवंविधा राजसिंहाचरणनलसुन्दितशिरसो मम कटाक्षदर्शनमपि श्लाघ्यं
मन्यन्ते, राजलक्ष्मीः ससृष्टं मच्चरणतलसेवानुमतिरुपैक्षते, नृप-
नन्दिनी मत्सङ्गमसुखमनुभूयति, न जानि अन्तःकरणस्यापि वेश
सदृशत्वे कति नाम सम्राजः पदरजःसमाकाङ्क्षिणो भवन्ति । तदलमने-
नान्तरेणान्तरे भावं केरलं वहिर्विशेन, मानसमपि वेगानुरूपं विधास्ये’
इति निरूप्य निर्याय च राजभवनार्ज्जीवनातिवाहाय तदेव तपोवनं
योगिजनोपयोगि वापश्य चि वसस्त्वेन परिवर्त्य जातविरागो जातेश्वर-
रागः अनिशं महेशं मनसाऽधिध्यायन् कालं निनाय । जज्ञे च
कालेनासौ ज्ञानविज्ञानदर्शते ।

काव्य वक्तरण सांख्यतीर्थ—

श्रीसुरेन्द्रकुमार ब्रह्मचारिणः,

जगत्पुराश्चमाश्रयिणः ।

“पुष्पदन्तादि विवरणम् ।”

(पूर्वानुवक्तम् ।)

तस्य तथाभावेन शैलसुता सती सदया सती तमाह— “सुप्रतीक-
नामकः कश्चिद् यक्षो यक्षपतिकुवेरशापेन पिशाचत्वमापद्यमानः काण-
भूतिर्नान्ना विन्ध्याटवीमधिवसति, तद्दर्शनेन स्वीयजातिस्मरत्वमालभमान
स्वमेतद्दृष्टान्तं तदन्ते वर्णयन् शापेन विमोक्ष्यसे, 'मालप्रवताच काण-
भूतिभाषिते समाकर्णिते काणभूतिरपि मुक्तिमेष्यति, अथ कथावसाने
मालप्रवतोऽपि मुक्तिं रवश्यश्चाविनी”, सर्व्वसङ्गला तेषां सर्व्वमङ्गल
निदानमेवमभिभाष्य व्यरंसीत् ।

अथ प्रमथद्भ्यं तत्क्षणमेव क्षणभासिनी सौदामिनीवान्तर्दधौ ।
एवमतीतानि बहुवासराणि । अनन्तरमेकदा शङ्करी शङ्करं पप्रच्छ
प्राणेश्वर ! अभिशापग्रस्तौ गणाधिपौ कुत्राविरभवताम्, 'गिरिजाजानि
र्भवानी मभाषीत्—प्रिये ! “अस्ति पृथ्वीतले कौशाम्बीनाम काचित्
प्रसिद्धनगरी तत्राभिषप्तः पुष्पदन्तः वररुचिनामाऽजायत, तत्साहायक-
सम्पादको मालप्रवांश्च सुप्रतिष्ठितनगरे गुणाढ्यानामा धनाढ्योऽवतिष्ठते ।”

पार्व्वतीशापेन पुष्पदन्तो मर्त्त्येऽवतीर्य्य वररुचिरिति नाम्ना
विख्यातः, तस्यापरं नाम कात्यायनइति । सकलकलाकलापः
सुखवासवासनया अधीयानं तमचिरैणैवाश्रितवान् । ततो वररुचिना
नानादिग्देशं परिभ्रम्य स्वीयविद्यागौरवेण मगधाधिपतिनन्दराजस्य
सचिवपदं मध्यासितं । तत्र सुचिरं तिष्ठता राजकीयकार्य्यपर्यालोच-
नया नितान्तं परिश्रान्तेन तेन एकदा विन्ध्याचलाभिमुख-मद्रावि,
देवी विन्ध्यावासिनी तस्य तथाभावेन प्रीता सती स्वप्ने विन्ध्याटवीस्थ
काणभूतिना सह दर्शनाय तमादिदेश । देवीनिदेशेन वररुचिना

कान्तारपथेन परिभ्रमता बहुदूरतो व्यलोकिक काणभूतिः पिशाचशत
समावृतः चटत्चटदिति साटोपमटवीमटाव्यते । ततः सन्निहिते
वररुचौ काणभूति स्तं विदित्वा तत्पदारविन्दं वन्दमानः अस्तावीत् ।
वररुचिः सविस्मयं तमाह—काणभूते ! किमेतत् ? सहसा कथन्ते
ईदृशदशाविपर्ययः ? पवित्रचरित्रमिव त्वामुपलक्ष्ये । काणभूतिर्न्य-
वेदयत्—मतिमन् ! भवता विलोकितेयं मे दशा न स्वतएव एतादृशी,
अपितूष्णयिनीश्मशाने निवसता मया पञ्चाननाननादेकदा यदाकर्णितं
तन्महिम्नैव ममेदृशी दशा समजनि, श्मशान मधिवसन्नश्रौणम्-विविध-
कथोपकथनानन्तरं गौरी गौरीशं पृष्ठवती—“प्रभो ! अभिशप्तः
पुष्पदन्तः पुनः कदास्मत्साक्षात्कारं समेष्यति ।” शशिशेखर-स्तदा माम-
भिलक्ष्य देवीं व्याहरत्,—देवि ! त्वया विलोक्यमानोऽसौ पिशाचः
पूर्वं कुबेरस्यानुचर आसीत्, स्थूलशिरनाम्ना केनचिन्निशाचरेण सम-
मस्यानुचरस्य मित्रता समपद्यत इत्यपराधतो यक्षराजः “त्वं विन्ध्यगटवी-
मटित्वा पिशाचत्वमापद्यमानः अवतिष्ठस्व” इत्यभिशापमस्मै समर्पित-
वान् । अभिशापसमर्पणसमये अस्य सहोदरः भूधरसहोदरकलेवरो
दीर्घजङ्घस्तत्रोपातिष्ठत, असौ भ्रातुः शापापनोदनाय यक्षराजमन्व-
नैषीत् । यक्षपतिस्तत्सुमधुरभाषितेन प्रियमाणः समभाषत—“यदाते
भ्राता शापविमुक्तपुष्पदन्तप्रान्ते विस्तृतविवरणं निशम्य मालाप्रवतः समीपे
प्रकाशयिष्यति तदा ताभ्यां सह शापाद्विमुक्तिमेष्यति ।”

अहं पञ्चाननाननादित्यं शापापनोदनसंवादमवगम्य तत्क्षणमेव
तत्स्थानमपास्य सानन्दं विन्ध्यवनमुपागमम्, अहो अद्य बहुदेववलेन
समासादितं भवदीयदर्शनम् । काणभूतिवचनश्रवणेन सुप्तोत्थितस्त्वेव
वररुचेः प्राक्तनजन्मस्मरणमभवत्, ततोऽसौ अहमेव स पुष्पदन्त इत्यभि-
भाष्य तदन्तिके सप्तास्थायिका अकथयत् । काणभूतिना सहर्षमवादि

देव ! भवान् रुद्रावतारः, भवदन्तः क एवं विस्तृतविवरणजातमव-
गन्तुं समर्थः, भवत्प्रसादेनाद्य सद्य एवाहं शापविमुक्तोऽभूवम् भुवि ।
अहो अक्षीमशक्तिः संसर्गस्य मलयैलस्थित-निकृष्टपादपोऽपि चन्दन
तरुनिचयसंश्लेष्ण चन्दनपादपायते, पादस्पर्शयोग्यः कीटोऽपि सुमनः-
सङ्गेन सुत्रतसासुत्तमाङ्गमधिरोहति, प्रभाततपनकिरणनिचयचुम्बितं
नभोनीलिमप्रतिवेम्बितञ्च पञ्चप्राक्तस्थं शुभ्रं सलिलमप्यूर्ध्वसुदमा-
माधत्ते । कीटोऽत्रष्टं सदृष्टं गरिष्ठं हीरकमपि सिकतासंश्लेष्ण
भवति नितरां हीनानामपि पददलितं । अयोऽपि अयस्कान्तमणि-
संस्पर्शेन तत्क्षणेव सुवर्णभावमालभतेतरां । यातु आजन्मतो भवतो
यत्र यत्र यदृशी यदृशो घटना संघटिता तदाकर्णनाय रुसुत्सुहते
मनान्तं निरन्तरम् ।

अथ वारुणिः काणभूतिप्रान्ते आगूलं सकलमात्मवृत्तान्तं कीर्त्त-
यितुं प्रावृत्तः—आसीत् कौशम्बीनामनगरे अग्निशिखनामकः कश्चि-
द्वाङ्मणः, भायाच्च तस्य वसुदत्तानाम्नी, प्रकृतजन्मनि वसुदत्ता मुनि-
तनया आसीत्, सा शापप्रसवेन भूदेववंशे रुमज्जनि अस्मिन् जन्मनि,
तत्रैव निधितौ, मद्रेऽपुत्राव जन्मनी । मम दुर्दिष्टया तातपाद स्नातः
स्तन्मयं मासप्रजय प्रमोदनिलयं त्रिदशालयमधिरोह, पतिवियोग-
विधुग जन्मनी मे वास्याकृता विह्वता देशत्रया सती बहुलेशतो
ममगतयत् । अथैकदा द्वौ द्विजावतिथौ अस्मद्गृहेहमुपागतौ,
तदन्तरास्माभिरिहोसुरजध्वनिराकर्णितः । सुरजध्वनिमिममाकर्ण-
यन्ती जन्मनी मा माहूयावदत्—वत्स ! एतद्वाद्यध्वनिं निश्चय
मन्येऽहम् त्वज्जन्मसुहृत् भवानन्दो नाम नटो नृत्यति, मयाभिहितः—
मतः ! तन्नृत्यमवलोक्य भवती मनुरूपं दर्शयिष्यामि । अतिथी
मे वचनं श्रुत्वा विस्मितौ, माता मे तौ उक्तवती, भवन्तौ विस्मय-

मानौ माभवतां ममाय वालको यत् सकृदपि शृणोति कालद्वयेऽपि न तद्विस्मरति ।

अतिथी एतद्विज्ञाय प्रसन्नाननौ संदत्तौ, मां परीक्षितुं ताभ्यां श्लोक एकः अपाठि च । अहं तत्क्षणमेव तच्छ्लोकमनुब्रूयाम्पटम्, ततोऽतिथिद्वयमानन्दमानः मया सह नृत्यावलोकनाय अगमत्, नृत्यावसाने पुनरहं ताभ्यां सह स्वर्गहं प्रत्यागत्य तद्वृतमनुरूपं जन्तुमीदृशं, इत्यतोऽतिथी मां श्रुतिधरममन्देताम् ।

क्रमशः—

श्रीहरेरम्बनाय शर्म-सिद्धान्तशिरोमणिः ।

मानवजीवनस्य लक्ष्यं तत्साधनोपायश्च ।

(पूर्वोक्तप्रकरणम् ।)

यया पुनस्तदशब्दमस्यार्थमरूपमव्ययं नित्यमरसमनाद्यनन्तं महतः परं वर्त्तमानं परमं ब्रह्म ज्ञाननयनसरणिगतं जायते सा परेति कीर्त्तयते । तथा च श्रुतिरपि—

“हे विद्ये वेदितव्ये इति ह आ ब्रह्मविदो वदन्ति पराचैवापरा च, तदापरा, कस्मैदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः, शिल्पाकल्पो व्याकरणं निष्कं छन्दो ज्योतिषमिति । अथ परा यया तदक्षरमभिगम्यते यत्तदत्र श्यमप्राप्तमगोतमकर्णमचक्षुरयोर्वं तदप निपादम् । नित्यं धिभुं सुखगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः ।” इति मुण्डकोपनिषत् १।१।५—६ । आविर्भूताय पराय विद्यायां मानवान् कौटिल्यं नाम ज्ञानं सम्पद्यते इत्येवं हि न वामधेन-

प्रकाशम् । एतावदेव वक्तुं शक्यते यदनया जायमानं ज्ञानं श्रुतानुमानजप्रज्ञाभ्यामन्यदिति

“तत्त्वाभ्यासाश्चास्मि न मे नाह मितप्रशिक्षम् ।

विपर्ययाद्दिशुर्हं कवलमुत्पद्यते ज्ञानम् ॥”

जायमाने एतल्लक्षणके ज्ञाने न किञ्चिदवशिष्यते ज्ञेयमासाद-
नीयम्बा रजस्तमोभ्यामतप्रान्तमसंस्पृष्टचैतेज्ज्ञानं न जातु शोक
मोहादिजनकं सम्पद्यते । तत्त्वदर्शिभिरिदं सच्चिदानन्दस्वरूप
मित्याख्यायते । येनोपायेनाधस्ताद्दर्शिते विद्ये लब्धुं शक्येयातादि-
दानीं विचार्यते ।

मानवानां मनोमृगा यावदेव विक्षेपशार्दूलैः स्वाङ्गपर्यङ्गशायिनी
विधीयन्ते तावदेव ते ज्ञानानुशीलनस्वातन्त्र्याधिकारादियुज्यन्ते ।
संसारोऽस्मिन् एव यस्मिन् कस्मिंश्चिद्विषये कृतित्वपदवीमारूढा स्ते
सर्वे एव मनःसंयमशक्तोऽलौकिकाध्यवसायैर्लक्षितविषयसिद्धये तदनु-
ध्यानचिन्तनेषु मनो नियुज्य तस्मिन्नुत्कर्षमवापुरिति सर्वैरध्यक्ष्य
मीक्ष्यते । बहुषु लक्ष्येषु विततं मनोऽसंयम्य न जातु कश्चिद्वहति
लब्धुं कामपि विद्याम् । अतएव ऋषिभिर्विज्ञानविद्धि “मनःसंयम-
एव विद्यानुशीलनस्य प्रकृष्ट उपाय” इति सङ्ग्रहितम-
मुद्धोषितम् । संक्षेपेण चेतसः संयम एव सम्पदां मार्गः असंयम-
विपदामिति शास्त्रकृतसम्प्रतिः—तथाहि वाशिष्टे—

विष्ठादिमानि सुख दुःख शतानि नून-

सम्भ्यागताभ्यगवरादिव काममानि ।

तस्मिन् विवेकवशतस्तनुताम्प्रयाति

मन्ये मुने ? निपूणमेव गलन्ति तानि ॥ इति

क्रमशः—

काव्य-व्याकरण-सांख्यतीर्थ—श्रीसुरेन्द्रकुमार ब्रह्मचारिणः

जगत्पुर आश्रमाश्रयिणः ।

आर्य्यपभा ।

अथ तत्रैव { सुदुर्लभाः सर्व्व मनोयमा गिरः } तृतीय संख्या ।

विजयाभाषणम् ।

मातुरागमनेन सर्व्वेणैव कर्मक्षेत्रात् कथञ्चिन्नव्यविरामा अविरामं
कतिदिनान्यनन्यलभ्यं सुखमन्वभूवन् । नानाविध दुःखनिदाघनिपी-
डितेऽपि भारतवर्षे हर्षनिर्भरिणी प्रवलवेगेन कतिदिनानि प्रवाहिता ।
सर्व्वेषामेव चेतःसु क्षणमेतादृश आनन्दसन्दोहः प्रादुरभूद् यद्दुःखलेशोपि
हताश इवाविश्राममाश्रमलाभार्थमभ्यसन् । किन्तु हन्त पश्यता-
मेवास्माकं तानि दिनानि स्वप्नानुभूतानीवान्तर्हितानि । माता च
सती पतिभयविह्वलेव सती पुत्रस्त्रेहपरिप्लुतचित्तापि सहसैवान्तर्हिता ।
तदन्तर्धानिन सहैवास्माकं मपि स सुखमयभावः सुचिराल्लव्यः क्षणप्रमे-
वाचिरात् क्षीणप्रभः समभवत् । चेतांसि च सर्व्वेषां विषमयविषय-
चिन्तया पुनराक्रान्तानि । सर्व्वे एव च क्रमशः शिथिलीभूतमाह-
गमनक्लेशाश्चिराद्भावसवशात् स्वस्वकार्य्यक्षेत्रे पुनः समवतीर्णाः । वय-
मपि सागृहमनुग्राहकान् ग्राहकान् यथायथं सम्भाष्याशीर्ब्बाद्य प्रणम्य
च आर्य्यप्रभायाः परिपुष्टौ सचेष्टा भवामः, आशास्यते च ग्राहकैरपि
संस्कृतानु रागिभिरनुगृहेणास्या दीर्घजीवनाय यतितव्यमिति शम् ॥

गुरुशिष्य संवादः ।

शिष्यः । गुरुदेव ! सुमुखनामा भवतः शिष्याधमोऽहमभिवादये ।

गुरुः । एहि वत्स सुमुख ! अपि कुशलम् ?

समुखः । श्रीचरणशीर्ष्मादतः कुशलमेव, विशेषत इदानीं श्रीचरणारविन्दद्वन्द्वसन्दर्शनेन ।

गुरुः । वत्स ! कथमियन्ति दिनान्यतिपातितानि ? दृयाति-पातितसमयस्य कुत उन्नतिः सम्भवेत् ? अद्यनैव ते स्वावासनिवासस्य लालसा बलवतीदृशो यदवाधेनैव वर्षमेक मतिक्रान्तवान् । स्वावासनिवासस्य सुखतान्यतमहेतुत्व मवादितरां विद्वद्भिरिति किं न जानासि ? तथाहि—

लिखन विधिविरागः पुस्तिकाऽशोधनञ्च

वद्भु सुहृदनुवृत्तिः प्रक्रिया चातिगुर्वी ।

अधुरगृहनिवासो विह्वलत्वं विधादः

स्थितिरपि निजगेहे मूर्खता-हेतवोऽष्टौ ॥

अतएव बुद्धिमत्स्त्वैतावदनुष्ठानमतितरां कष्टं सुत्पादयति ।

समुखः । गुरुदेव ! समधिगतोऽस्मि बहूनेतादृशानुपदेशान् भवद्भाः, स्मरामिचावाध मनधीतवतः पाण्डित्यं दुरधिगम्यमिति । किन्तु हस्तजरसा समभिभूतस्य मदेकपुत्रस्य च तातस्य क्लेशबहुलमतिप्रबलतरं शिरःशूलं निर्मूलयदिव मे तातशब्दं वर्षमेकं सर्वदैवातिवेदनामददात् । अहो तातस्यासहनीयं तत्क्लेशं स्मरतोपि मे वहिर्निःसरतीव जीवितम् । नासीच्च तदानीं तस्य कस्मिन्नपि कार्ये सक्तिः न लिप्सा विप्रये नच स्पृहा भोजनेऽपि । समतिक्लिष्टश्च केवलं मामेवाश्लिष्य बलवताऽनिर्व्वचनीयापत्यस्नेहेन क्षणं क्लेशाद्विशिष्टः पुनः पुनरवदत् “वत्स सुमुख ! त्वयि स्थानान्तरं गतं न क्षणमपि स्थास्यति मे जीवितमिति !”

मयापि च तदाकर्णयता पितुः क्लेशभियां कथमपि, नेत्राश्रुण्यप-
 वार्य्य प्रतिक्षणं तन्मरणं शङ्कमानेन शून्यमिव सर्व्वं जगदालोकयता
 गमनस्य नामापि नोदलेखि । तातः पुनः पाठविघ्नेनानिष्टं जानन्नपि
 मयि स्थानान्तरिते जीवनधारणमतीवाशङ्क्यं मन्यमान एवागत्या पुत्रं
 मामेकमात्रं मन्यत्र गन्तुं प्रतिषिद्धवान् । सुतरां, बलवता पितृक्लेहेन
 तदाज्ञाभङ्गभयेन च बाध्यमानाय मद्यं तदवस्थं तमपहाय स्थानान्तराव-
 स्थानं कथमपि न रोचते स्म ।

गुह्यम् । वत्स सुमुख ! तर्हि साधु समनुष्ठितं, कष्टसाध्यमपि
 किं नानुष्ठेयं पितुराज्ञया, नानुष्ठितं वा पूर्व्वन्तनैः सुपुत्रैः ।
 तथाहि भगवदवतारो भगवान् रामचन्द्रः सृष्टिस्थितिप्रलय समर्थोपि
 जनकस्य निदेशेनातिक्लेशसाध्यं चतुर्दशवर्षमरणवासं स्वीचकार ।
 उपरतानन्तरं पुनः पितुः, प्रत्यावर्त्तयितुमुपगते च भरते तदाज्ञावधीर-
 णाभीरुक् एव तदानीमपि नायोध्यामध्यासितवान् । पुरुरपि महानुभवः
 शुक्राचार्याभिशापाद्दुर्जयजराभिभूतस्य पितु र्ययातेरादेशक्रमेण तदीयं
 गुरुतरं जराभावं स्वशरीरमुपसंक्रम्य तस्मै पुनः सुखभोगैकनिदानं
 स्वयैव न मयच्छत् । परन्तु वत्स ! नास्ति जगति कार्य्यं तादृशं
 यद् गुरुजनशुश्रूषणसादृश्यं महति लब्धुम् । अतएवोक्तम्—

जनकार्य्यं परिलज्य स्वक्लेशमविचारयन् ।

मातापितृगुरुणाञ्च शुश्रूषणं मथाचरेत् ॥

विशेषतस्तु पश्य यस्माच्च पितुः समासादितमिदं शरीरं पुनः
 स्तदनुग्रहेणैवावालात् परिपालितमभिवर्द्धितमिदानीं कार्य्यकुशलं
 मजनिष्ट, यो यथाप्रार्थितमभिपूरयन्नपि न तुतोष पुपोष च पुनः
 स्वग्रासांशमप्याशयन् । यश्च जन्मानन्तरमेव निरन्तरमन्तरिदमचि-
 न्तयत् कथमयं मे तनयो निरामयः समुपार्ज्जयति विद्यां समधीत-

विद्यः पुनरध्यापयति शिष्यान्, कथमस्मिन्नपतिष्यति सर्व्वेषां समस्त-
स्नेहकरुणा दृष्टिः, कथमस्मात्तन्ते सर्व्वेवोपकृतिमिति । यः पुनरेवं
विविक्तैव नो निश्चिन्तः परं कष्टार्जितमप्यर्थराशिभक्तेशं तदर्थं
विसृज्य तदनुरूपं यत्नञ्च सर्व्वदेव विदधाति । किमधिकेन रात्रि-
न्दिवमपत्यसुखस्वाच्छन्दः मभिसन्धायैव यो यावज्जीवनं मतिपातयति
तथैवं सर्व्वमङ्गलनिदानस्य पितुः कष्ट-निवारणचेष्टा शरीरव्यये-
नाप्यनुष्ठेया सुपुत्राणां किमुत कार्यातिपातेन ।

ये पुनरधुनातनाः किञ्चिदधीत्यैव शिक्षितान्ध्या अशिक्षितत्वेण पितरं
मवमन्यन्ते न शृण्वन्ति च तस्य वचांसि, असम्भ्रतां परिगणय्य नाच-
रन्ति पुरुषपरम्पराचरितानाचारान्, विजातीयानां पुनरनुकुर्व्वन्ति
च । स्वपुत्रकलत्राण्येव पोष्यानि मन्यन्ते, स्त्रियं पुनर्देवतायाः
प्रतिकृतिं, तदभिलषितापूरणे स्मरन्तीव महान्तमपराधं, तदाज्ञा
प्रतिपालने वद्वाञ्छल्यो ददति च पुनर्जलाञ्जलिं लज्जायां । तथा
विधा असदृता एव गुरुजनशुश्रूषणं भृत्यकर्म्मैति परिहरन्ति ।
परन्तु ते स्वार्थान्धाः हृदयस्य पितुर्दुःखमयाङ्गसङ्गत-गन्धवह संमर्गेण
स्वपुत्रकलत्रादीनां स्वस्य च स्वास्थ्यहानिं शङ्कमाना वहिर्ब्वाट्या मेव
प्रायस्तदवस्थानस्थानं व्यवस्थापयन्ति, कामयन्ते च सर्व्वदेव सागृहं
गलगृहस्य तस्य मरणैः । अहो मूढता तेषाम् ! ! ! नोजाने तादृश
पाषण्डानां कीदृशे नरककुण्डे परत्र स्थानं व्यवस्थापितं विधात्रा ।
आश्चर्य्यं पुनरेतदेवास्मिन्नपि तेषां कृतघ्नानां निर्व्विघ्नं पर्थ्यवसति कथं
संसारयात्रेति । तत्र च पुनः करुणानिदानस्य परमपुण्यवतः पितु-
रागोर्ब्वाद एव कारणमित्यस्माकं विश्वासः । अहो स्नेहकारुण्य-
प्रावीन्यसगानिर्व्वचनीयता पितॄणाम्, यदेवं कष्टेन कालं यापयन्तो-
पि ते तथाविधदयःकल्पानामपि सुतानाममङ्गलं न क्षणमात्रं सङ्कल्प-

यन्ति, परमेश्वरस्थाने सपुत्रकलत्राणां तेषां मङ्गलमेवाविरलं याचन्ते । समुपजनयति पुनरेतदतोव विस्मयं यद्वाङ्मये तत्तद्दृष्टान्तेन तत्पुत्रा अपि तेष्वेवमाचरिष्यन्तीत्याशङ्कापि तथाविध मकार्थं मनुतिष्ठतां तेषां मनसि कथं न जागर्तीति ? अथवा कुत एतावद्दूरदर्शित्वं विदग्ध-जनोचितं सुग्धानां तादृशमसतां । वस्तुतो जीवत्येव पितरि येनेदं मतिनिष्ठुरोचितं मनुष्ठीयते चरमे च तस्मात् पाषण्डाज्जलपिण्ड प्रत्याशा सुदूरपराहृतैवेति तादृशपुत्रापेक्षया वरमनपत्यतैवाभाषितरां साधीयसी विद्वद्भिः ।

यात्वल मिदानीं तेषामतिजघन्यचेतसामालापेन । वत्स सुमुख ! कथं पुनस्तस्मादतिदुःसहक्लेशाद्विमुक्तास्ते तातः ?

सुमुखः । दैवानुग्रहादिव ।

गुरुः । कथमिव ।

सुमुखः । शृणोतु गुरुदेव ! तातो मे दिवानिशं तथैव रोगयन्त्रणा सन्वस्तो जीविताशां सन्तःस्रज्य क्षणमेश्वरचिन्तया, क्षणं तन्नामसङ्कीर्त्तनेन क्षणमितिहासाद्युपदेश श्रवणादिभिः, क्षणं वस्तुवान्धवसन्दर्शनेन, क्षणं वा नानाविध सदुपदेशतो मदाश्वासनेन कथं कथमपि समयमत्यवाहयत् ।

तत एकस्मिन्निशोयसमये सहसैव “समुद्धर मां विश्वेश्वर कुरुणामय !” इत्युच्चैरुच्चरन् तदुगतचित्तस्तातस्त्रिचार्पितं इव निष्पन्दत्व मपद्यत । अहञ्च तदालोकयन् शून्यमिव जगन्मन्यमानः असारता मनुसरन्निव संसारस्य केनचिदनिर्वर्चनीयेन तमसा संकष्टः किमिदं मकस्मादापतितं किङ्करोमि क्व गच्छामि कमिदानीं यामि शरणमित्यादिकमसकृदनुचिन्तय किङ्कर्तव्यविमूढः शिथिलीभूत सर्वाङ्गो निस्तब्धः संवृत्तः ।

मानवजीवनस्य लक्ष्यं तत्साधनोपायश्च ।

(श्रुत्वतोऽनुष्ठानम् । १०)

यः कश्चित् यस्मिंश्चिद्विषये लिप्सति प्रावीण्यं, तस्य विप्रयान्तरा-
व्यग्रसमग्र मनःसंयोगेन कृतानुशीलनस्यैवालोच्यते अभिलषितसिद्धिः ।
मनःसंयमस्य प्रतिपक्षा रजस्तभोजनिताः शोकमोहैककारणीभूता
चित्तमुद्वेजयन्तो हिंसाद्वेषादयः प्रथमतो निरोद्धव्याश्चित्तसंयमार्थिभिः ।
अन्येषाञ्च प्रतिपक्षाणां हिंसा निदानत्वात् तेषु हिंसैव प्रथमं निरस-
नीया, अहिंसाचाभ्यसनीया ।

अहिंसा । एषाहि सर्व्वथा सर्व्वदा सर्व्वभूतानामनभिद्रोह
उच्यते । अहिंसासिद्धिमूला एष, सर्व्वार्थः सिद्धयः । तथा च
“स खल्वयं ब्राह्मणो यथा यथा व्रताति बहूनि समादित्सति तथा तथा
प्रमादकृतेभ्यो हिंसानिदानेभ्यो निवर्त्तमानस्तामेवावदातरूपामहिंसां
करोति ।” इयञ्च कायवाङ्मनो जन्यत्वाच्चिविधा । स्वस्य केनचि-
दपि कर्मणा यथा परे न कथञ्चिदपि व्यथन्ते, तथावधेयमहिंसाप्रति-
ष्ठाया । नच केवलं प्राणिवधत्यागमात्रेणाहिंसाऽभ्यसितुं शक्यते
किन्तु सर्व्वथा कायेन वाचा मनसा च योगिना न परेषां मनोव्यथा
जनयितव्या ।

एतत्प्रतिष्ठया योगिनां चेतोमलं निरतिशयं दूरीभवति, किम्पुनः
पतञ्जलिना प्रतिष्ठिताहिंससंगान्तिकस्थानां हिंसाणामपि, हिंसामलः
मानसपटादवगच्छतीतग्राख्यायते । तदा च “अहिंसा प्रतिष्ठायां तत्-
सन्निधौ वैरतपागः इति ।”

समासतो हिंसा हि परमनोव्यथाजननमेव । तच्च बहुविधैः
कारणैः सम्भवतीति अहिंसा प्रतिष्ठामभिलषता तान्यपि निराकरणी-

यानि, इति सतगदीम्यपि, दर्शयामः । असतगदिजनितापि हि सा भवतीति तत्तद्वाख्यानावसरे एव स्फुटीभविष्यति ।

सतगम् । सत्यं हि यथार्थं वाङ्मनसौ, यथाश्रुतं यथादृष्टं यथावानुमितं तथा वाङ्मनस्य । अन्यस्मिन् जने निजवोधानुरूपबोध संक्रान्तये वागुक्ता, सा यदि न प्रतारणार्थं प्रयुक्ता, भ्रान्तिमूला, निष्प्रयोजनोच्चारिता वा भवेत्तदा सतगम् । ‘अश्वत्थामा हत इति गज’ इत्यादिषु हि निजवोधानुरूपो बोधो न संक्रान्त इति नाम्न सतगत्वम् । एवं यथायथ सुदाहरणानि मनन्तव्यानि । किञ्चित्तादृशी वागपि यदि सर्व्वभूतोपकारायैव प्रयुज्यते तदैव सतगत्वम् । यदि पुनरेवमप्यभिधौयमाना भूतोपघातपरा सत्तादा न सतगम् । तत्र हि असतगजनितं पापमेवाश्रयेत् । अतः परीक्ष्य सर्व्वभूतहितं सतगं ब्रूयात् । तथाच—

“सत्यं भूतहितं प्रोक्तं न ययार्थाभिभाषणम् ।”

एतत् प्रतिष्ठायां, अकृतायामपि साधिकायां क्रियायां वाङ्मात्रेण तत्फलमवाप्नोति, अन्याश्च प्रापयति योगी । अमोघाऽस्य वाग्भवति ।

अस्तेयम् । स्तेयमशास्त्रपूर्व्वकं कस्यचिदर्थस्य परतः— स्वीकरणम् । तदभावोऽस्तेयम्, स्पृहाराहित्यमिति यावत् । एतत् प्रतिष्ठायां न कदाचिद्वनाभावेन पीड्यते योगी । किञ्च उदेत्यस्य सर्व्वरत्नलाभसन्तोषो यमिनः । नच व्याकुलीकरोति प्रतिष्ठितास्ते- यस्य मानसचकोरं दारिद्र्यप्रतिपक्षेऽपि रौप्यकचन्द्रचन्द्रिका ।

ब्रह्मचर्य्यम् । ब्रह्मचर्य्यं हि सर्व्वथा स्त्रीसंसर्गराहित्यम् । तत्रहि कामभावेन स्त्रीणां दर्शनस्पर्शनादिकमपि न विधेयम् । तथाहि—

“अरण्यं कूर्त्तनं केलिः प्रेक्षणे गुह्यभाषणम् ।

भुङ्क्तेऽप्यवसायश्च क्रियानिर्व्वृत्तिरिवच ।

एतन्मथुन मष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनोषिणः ।

विपरोतं ब्रह्मचर्य्यमेतदेवाष्टलक्षणम् ॥”

एतस्य सम्यक्प्रतिष्ठायां निरतिशयं वीर्य्यं लभते संयमी ।
येनातिविस्मयावहेन वीर्य्येण आ आकाशात् आ च परमाणोः, यस्मिन्
कस्मिंश्चित् स्थूले सूक्ष्मेवाऽव्याहृताभिप्रायं मनो निवेशयितुमर्हति ।
तथाहि यस्मिन्नेव नियुज्यते यतिना मनस्तदेवान्तररेणायासमदस्यैरुत्-
साहैरध्यवसायैश्चाधयितुं शक्यते । तथाचाह “ब्रह्मचर्य्यप्रतिष्ठायां
वीर्य्यलाभः” इति फणिनायकः ।

अपरिग्रहः । विषयाणामर्जनं रक्षणं क्षयं भोगहिंसादोष-
दर्शनादेहरक्षणोपयुक्तादतिरिक्तस्य भोगसाधनसमास्वीकरणं, भोग-
विलासेच्छायाः परित्यागश्च अपरिग्रह उच्यते । एतत्प्रतिष्ठायां भोग-
सृष्ट्या समग्रतो दूरीभवति । किम्पुनरयं देहोऽपि भोगसाधनमिति
मन्वानस्तत्राप्यनास्थावान् भवति । किञ्च कोऽहमासं, कथमहमासं
किं स्विदिदं, कथं स्विदिदं, के वयं भविष्यामः, कथं वा इत्यादि
पूर्व्वान्त परान्त मध्ये पञ्चात्मजिज्ञासा प्रवर्त्तते ।

एतेषां पञ्चमहाव्रतानां द्वादश वर्षानि सप्तत्कारं निरन्तरञ्चा-
नुष्ठानात् प्रतिष्ठा जायते, तदनुसारिण्यश्च शक्तयः आविर्भवन्ति ।

क्रमशः—

काव्यवाकरण सांख्यतीर्थ—

श्रीसुरेन्द्रकुमार ब्रह्मचारिणः,

जगत्पुराग्रमाश्रयिणः ।

दर्शन समालोचनम् ।

(पूर्वतोऽगुह्यम् ।)

द्रव्येषु च दिक्कालात्माकाशमनांसि पञ्च नित्यानि (अर्थादेतानि नोत्पद्यन्ते नापि प्रलयेपि विनश्यन्ति) । पृथिवी जलवायुतेजांसि च चत्वारि नित्यानित्यभेदेन द्विविधानि, परमाणुरूपाणि च तानि नित्यानि तदन्त्यानि घटपटादीनि सावयवमणि सर्वान्धेवानित्यानि ।

यत्र वह्निरिन्द्रिय प्रत्यक्षयोग्या विशेषगुणा वर्तन्ते तानि भूतानि, तथाच पृथिवीजलवायाकाशतेजांसि पञ्च भूतशब्दवाच्यानि, (१) पृथिव्यां घ्राणग्राह्य गन्धरूप विशेषगुणस्य, जले रसनाग्राह्य रस रूपविशेष गुणस्य, वायौ त्वगिन्द्रियग्राह्य स्पर्शरूप विशेषगुणस्य, आकाशे श्रवणग्राह्य शब्दरूप विशेषगुणस्य, तेजसि नयनग्राह्य रूपस्वरूप विशेष गुणस्य च वर्तमानत्वात् । आत्मनि ज्ञानादिरूपविशेष गुणाणां सत्त्वेऽपि न ते वह्निरिन्द्रियग्राह्याः, मनसैव तेषां ग्राह्यत्वादतो नात्मनो भूतत्वमित्यवधेयं ।

चतुर्विधाः परमाणव एव न्यायवैशेषिकनये सावयवद्रव्याणां मुपादान कारणानि । तथाहि—सर्वेषामेव घटपटकटकमुकुटादीनां सावयवत्वात् कार्यत्वं, कार्येण पुनरकारणेन नैव भवितव्यं, चत्वारिच भूतानि भूम्युदकतेजःपवनाख्यानि सावयवान्युपालभ्यन्ते, तस्माच्चतुर्विधाः परमाणव एव तत्कारणत्वेन कल्पन्ते । के च ते परमाणव इति चेत् सावयवानां द्रव्याणां सवयवशोविभज्यमानानां सवयवमेव क्वचिदवयवावयविविभाग-विश्रामो वाच्यः अन्यथा परिमाण कारणीभूताया अवयव संख्याया उभयत्र साम्येन मेरुसर्षपयोरपि

(१) “पृथिव्यापक्वे जीवाधुराकाशमितिभूतानि” इति न्यायसूत्रम् ।

परिमाण तारतम्याभावप्रसङ्गात् एवञ्च—यत्र तद्विश्रामस्त एव पर-
माणवः । नच चसरेणावेव तद्विश्राम इतिवाच्यं यद्ययच्चाक्षुः द्रव्यं
तस्य तथैव सावयवत्वेन चसरेणूनामपि चाक्षुःपद्रव्यत्वात् सावयवत्व-
ं च 'चसरेणुवयवाःसावयवा महदारम्भकत्वा'दितानुमानेन चसरेणु-
वयवानामप्यवयवसिद्धेः । नचेदमनुमानमप्रयोजकं अपक्वमहत्त्व-
प्रति अनेकद्रव्यत्वस्य प्रयोजकत्वात् । नचैवं क्रमेण तदवयवधारापि
सिध्येदिति वाच्यं अनवस्थाभयेन मेरुसर्षपयोः साम्यप्रसङ्गरूपदर्शित
दोषस्य जागरूकत्वेन च तदसिद्धेः । एवञ्च ह्यणुकावयवानामेव निर-
वयवानां नित्यानां परमाणूनां सिद्धिर्निरावाधैव । सर्गकाले चादृष्टा-
पेक्ष मणुषु कर्म्मोत्पद्यते, तत्कर्म्म च 'स्वाश्रयमणु' सजातीयाण्वन्तरेण
संयुनक्ति, ततो ह्यणुकं, ह्यणुकत्रयसंयोगेन च चसरेणुरेवमुत्तरोत्तर
संयोगेन स्थूलभूतान्युत्पद्यन्ते । एवमेव च सेन्द्रियं शरीरमिति ।
नच परमाणुद्वयेनैव परमाणुत्रयेण, ह्यणुकत्रयेणैव ह्यणुकद्वयेन च कथं
न द्रव्यान्तरं मुत्पद्यत इति वाच्यं प्रमाणाभावेन तादृशद्रव्यासिद्धौ
परमाणुत्रये ह्यणुकद्वये च द्रव्यारम्भक संयोगाकल्पनात् ।

केचित्सु त्रिभिः परमाणुभिरिव चसरेणुरिति मन्यन्ते, 'तत्रशोभन'—

जालम्बरगते भानौ यत्सूक्ष्मं दृश्यते रजः ।

भागस्तस्य तु षष्ठोऽयः परमाणुः स उच्यते ॥

इतन्नेन गवाक्षगतसप्ताश्वरश्मि-परिदृश्यमानरजसः षड् भागैक-
भागश्चैव परमाणुत्वोत्कीर्त्तनात्—

जालसूर्यमरीचिस्थं यत्सूक्ष्मं दृश्यते रजः ।

प्रथमस्तत् प्रमाणानां चसरेणुरिति स्मृतिः ॥

इतन्नेन तथैवरजसश्चसरेणुत्वोत्कीर्त्तनाच्च ह्यणुकत्रयेणैव चस-
रेणुत्वस्य युक्तत्वात् । चसरेणुपदञ्च तत्ररूढमेव ।

क्रमशः—

विजया ।

निजं निशान्तं परिहाय मातः । पुत्रान् विषण्णान् परितोषयन्ती ।
 संवत्सरान्ते वसुधां समेत्य स्थित्वाऽचिरं हन्त कुतो गताऽसि ॥१
 त्वदागमोत्फुल्लजनैः प्रसक्तैः चित्रैः पलाशैरपि मालावस्त्रैः ।
 विराजिता स्तोत्रराजयथ समद्युतन् नेत्रमुदं दधानाः ॥२
 वितानजालं विततं सुनीलं प्रद्योतरत्नोत्कर-मण्डिताङ्गम् ।
 शशाङ्कतारानिकरैः प्रदीपं शरत्प्रसन्नं नभ एव दीप्तम् ॥३
 विचित्रचित्रैर्विविधैश्च द्रव्यैः सर्वाणि गङ्गानि सुशोभितानि ।
 रथ्याश्च सर्वा ध्वजराजि युक्ता अनन्दयन् भक्तजनस्य चित्तम् ॥४
 तत्साम्प्रतं त्वद्विरहेण सर्वं हतप्रभं सत् स्मरणीयशोभम् ।
 विभाकरिणेषु विर्य्यद्विभक्तं न पश्यतां कौतुकं मातनोति ॥५
 दोनं दिनं तत् परिणाहिरूपं विभक्तिं नित्यं तनुतां विशीर्णम् ।
 अशुभ्रपक्ष तमसां निशान्तं निशीथनाथो हि यथा प्रपन्नः ॥६
 दिग्योषितोऽपि प्रकृतिप्रसन्नाः खिलानना स्वद्विरहेण मन्ये ।
 रम्यां स्वकीया मपहाय कान्तिं व्रजन्ति दैन्यं नितरां क्रमेण ॥७
 नीहारनीरैर्नयनाम्बुकल्पैः परिप्लुताङ्गी सततं विषणा ।
 उन्मीला नेत्रे जननि ! प्रपश्य वसुन्धरेयं वत रोदितीव ॥८
 तरङ्गिणी रङ्गविषङ्गभङ्गं सन्तप्रज्य सन्ताप प्रशान्तमूर्तिः ।
 अनुक्षणं क्षीणतमेव याति वासोपरुद्धा कालनादहीना ॥९
 कुन्देन्दुशुभ्राः कलहसमाला उद्दीप्तमाणाः सततं सरसु ।
 मुहुर्नन्दन्तः परितस्वरन्तगो वियोगदुःखं वत वेदयन्ति ॥१०
 दुरितदव विदग्धान् नोऽश्ररण्यान् शरस्थे !
 सुखय विपुलशान्तिक्षीरमेकैरभीक्ष्णम् ।

क इह शरणमस्ति प्राणिनां प्राणरूपे !

जननि ! जगति घोरे घूर्णमाने त्वदन्यः ॥

श्रीहरेरम्बनाथ शर्म-सिद्धान्तशिरोमणिः ।

पुष्पदन्तादि विवरणम् ।

(पूर्वतोऽनुष्ठम्)

अथ तयोरेको मत्प्रसूतेः पादपद्मं प्रणम्य न्यवेदयत्— मातः !
वेतसनगरवास्तव्ययोः सहोदरयोर्देवस्वामिकरभकयो रावां तनयौ ।
अयञ्च मम पितृव्यपुत्र इन्द्रदत्तोनाम अहमस्मि नाम्ना सत्येन्द्रः ।
किन्तु हन्त कतिपयदिवसयावदावयो जंनकौ नियतिनियोगतः स्वर्ग-
धाम प्रपन्नौ, जनन्यावपि सुदुःसहस्वामिवियोगशोकेन जीर्णकलेवरे
सततौ देह मजहीताम् । सतप्रप्यस्मत्सम्पत्प्राप्त्यर्थं जनकजननी
विरहेण जीवलोकं निरालोकं मालकयन्तौ विद्यालाभाय विभव विहाय
योग्यमध्यापकं मनुसन्धातुं दक्षिणपथं मभिलक्ष्य प्रस्थितौ ।

अथ कदाचित् स्वप्ने विदितम्— “अस्ति पाटलीपुत्रनगरे कला-
कलापाञ्चनोन्मेषितज्ञाननयनो गोष्पतिप्रतिमो वर्षोनाम कश्चिद् भूदेव-
वर्यः, अधीतप्रतप्तादावां सर्वविदौ भवेव” इति । निशावसाने च
स्वप्नवाक्यं प्रतीतप्र प्रत्युत्सि पाटलीपुत्रनगराभिमुखं गतौ, तत्र गतयो
रनुसन्दधतो रावयो जंनपरम्परया वार्त्तेयं श्रुतिपथमाश्रिता—
“विद्यतेऽस्मिन् नाम्नावर्षः कश्चिन्मूर्खो ब्राह्मणः ।” किन्त्वेवं विजा-
नतो विहृतोत्साहयो रावयो मानसं सन्देहसन्दोहदोदुल्लभमानमभवत्
सुतरां न प्रतिनिवृत्तौ द्विजसूदनं समुपेतमालोकयाव “वर्षः समाधि
मास्थाय तपस्तप्यते, तस्य महर्षिर्मन्त्री नृत्तिमती सतीव, तत्पाशे

शोभतेतराम् ।” आवाभ्यां द्विजदम्पती प्रणम्य मनोरथे निवेदिते
 ब्राह्मणो न किमप्यवदत्, दयापरतन्त्रहृदया तदर्गहिनी तु स्वयमेव
 स्नेहभरेण सुतनिर्विशेषं कथयितु मारभत—“आसीदस्मिन् नगरे नाम्ना
 शङ्करस्वामी कश्चिद्भूदेववयं, ममस्वामी उपवर्षश्च तस्य तनयौ, भर्ता
 मे मूर्खो दुर्गतः, उपवर्षस्तु नैव विधः तस्य विभवो विद्याच विद्येते,
 उपवर्षः सहोदरदुःखेन दुःखितः प्रतिक्षणमेव तत्संरक्षण-दत्तेक्षण
 आसीत् । तथापि तामसं मम मानसं नैव शान्तिं प्रपन्नम् । तत
 एकदा मया पतिरूपालब्धः खिद्यमानो निःसुवदश्रुनयनो निलयास्त्रि-
 र्गस्य समन्तादटायमानोऽटव्यां समाधिसमासादितविविधसिद्धियुक्तस्य
 कस्यचिद् योगिजनस्याश्रममाश्रित्य तत्पदारविन्दवन्दने मनः समा-
 दधौ । एवमतीतेषु कतिपयवर्षेषु तस्य मनःसंयमेन तं प्रति प्रसीदता
 तेन धीमता तस्मै सर्वा विद्या अदायिष्यत आदिदेश च ”त्वं स्वकीयगृहं
 गत्वा कञ्चन श्रुतिधरं ब्राह्मणतनयं सर्वा विद्या अध्यापय ।” ततो
 गुरुनिर्देशेन मम स्वामिना प्रसन्नमानसेन निजनिलयमुपेत्य भग्नं
 सकल मामूलं समलापि । ततो विशेषतोऽन्विष्यापि श्रुतिधरं
 ब्राह्मणकुमारमनासाद्य विषयव्यावृत्तचित्तो ध्यानप्राणोऽवतिष्ठते । यदि
 कञ्चन श्रुतिधरं विप्रपुत्रं मन्त्रानेतुं शक्नुयात् तर्हि भवेदस्माकं
 युवयोरपि मनोरथसिद्धिः ।

आवां द्विजभार्याया इत्थं वचनं निश्चय्य तस्यै सुवर्णशतं प्रदाय
 तन्निलया त्रिष्क्रान्तौ नानादिग्देशं परिभ्रम्यापि न कुत्रचित् श्रुतिधरं
 ब्राह्मणतनयं व्यलोकायाव, अद्य तु तावद् बहुभाग्यतो भवतः श्रुति-
 धरतनयेन सममस्मत्साक्षात्कारः समजनि, जननि ! सुतरां तव
 पदपङ्कजयोर्निवेदनमिदम्—ग्रहिलु स्वसुनुं विद्याशिष्यार्थं साई
 मावाभ्याम् ।

मत्प्रसूति रचकथत्—अयं खलु कुसुमसुकुमारः कुमारः श्रुति-
धर एव नास्त्यस्मिन् संशयलेशोऽपि । यदा मयायं सुतः सप्तसावि-
तदानीमहं देववाणीतो विदितवती—“पुत्रोऽयं मदीयः श्रुतिधरः
गुणनिबद्ध निकषायमाणस्य सुधीरजनकुञ्जरस्य वर्षस्य समीपे पठिष्य-
तीति ।” इत्थं विजानतम मया कुत्र स पण्डितप्रवरो वर्गो निवस-
तीति निरन्तर मनुचिन्तयते, साम्प्रतं तु त्वत्त एतद्वृत्तान्तं निशम्य
नितरां शान्तिं मनुभवामि अन्तर्हिता च उत्कण्ठा, अनुमन्येऽहं युवां
निर्वाधतो ममानेन तनयेन समं तत्र गच्छतम् ।

मम मातुरनुमोदन मासाद्य सद्यो हर्षोत्फुल्ललोचनौ तावतिथौ
मयासहोपाध्यायस्य वर्षस्य भवनमुपगतौ । विलोकास्मानुपाध्यायी .
परम परितोषमविन्दत, निवेदितवती च वर्षायास्मदागमनं वार्त्ताम् ।
परेद्युः प्रत्युषसि वर्षःसहर्षः अस्मान् समाहूय वेदमध्यापयत् परिपूत-
भूमौ । मया सक्तदाकर्ण्यैव समस्तमभ्यस्तं । सतीर्थ इन्द्रदत्तो वारह-
येन सत्येन्द्रसु वारत्रयेणाशिक्षत । दिवसे च तस्मिन् अस्मत्-समुच्च-
रच्चारुवेदध्वनिं निशम्य जनपदवासिनोभूदेवनिवहा अतीव विस्मिताः ।
ततश्च ते कौतूहलोपशान्तये उपाध्यायं निलयं समेत्य कूर्खं विदित्वा
परं निर्हृताः । ततः प्रभृति गुरुदेववर्षस्य मूर्खतापवादश्चिरायान्त-
र्हितः । तदानीं तस्य सदन् प्रद्योतरत्नराजि राजितः । मगधाधि-
पति नन्दराजोऽपि सानन्दं तस्यार्थिकसाहायकं मकरोत् प्रतयहम् ।

वररुचि वचन श्रवण विमुग्ध मानसेन कालभूतिना अपरोपाख्या-
नाख्यानाय मुहुनुरुद्धौ वररुचि भूयोऽपि कथयितुं प्रावृत्तम्—

क्रमशः—

श्रीहर्षनाथशर्मसिद्धान्तशिरोमणिः ।

गवणभेराट गृहीत काव्य मध्या परीक्षायाः

प्रथम पत्रम् । (१९०८)

१ ।

गृहीतो यः पूर्व्वं परिणयविधौ कङ्कणधर

धिरस्त्रेच्छास्यश्चरन्तश्चिन्तिरे यः परिचितः ।

स एवायं तस्यास्तुङ्गिनकरकौपम्यसुभगो

सयाज्जः पाणिर्ललितलवलीकन्दलनिभः ॥ (क)

यातस्य ते पितुरपौन्द्रजितो विजेतुं क्वत्सस्य वत्स कति नाम दिनान्बभूवि ।

तस्याप्यपता मनुगच्छति वीरवत्तं दिष्टा गतं दशरथस्य कुलं प्रतिष्ठा ॥ (ख)

(क) अनयोः श्लोकयोरेकतरएव वक्तृवृद्धव्यनिर्देश पुरःसरं

व्याख्यायताम्—

७

(ख) . द्वितीयश्लोकः केनकन्दसा निवहः ? किं वा तल्लक्षणम् ?

२

(ग) 'क' चिह्नितस्य चतुर्थपादे 'ख' चिह्नितस्य वा तृतीयपादे

यदि कश्चिदोषः प्रतीयते स स्वरूपतो नामतश्च निर्दिश्यताम् । ४

२ । श्वभ्यकोपस्य विहन्तुरापदां भवन्ति वश्याः स्वयमेव देहिनिः ।

अस्यैश्वर्येण जगस्रजन्तुना न जातश्चाहेन न विद्विषादरः ॥ (ग)

यशोऽभिगन्तुं सुखलिसया वा मनुष्यसंख्यामतिवर्षितुं वा ।

निरुत्सुकानामभियोगभाजां समुत्सुकेष्वनुपैतिसिद्धिः ॥ (घ)

(क) अनयोः पद्ययोरेकतरस्यैवार्थः सरलेन संस्कृतेन लिख्यताम् ।

६

(ख) रेखाङ्कितानां पदानां व्यासवाक्यानि प्रदर्शनीयानि ।

“जन्तुना” इत्यत्र कथं तृतीया ? वश्य लिप्ताशब्दयोः कीदृशो व्युत्पत्तिः ? ५

१ । (ग) 'क' चिह्नितस्य चतुर्थपादे ललितलवलीकन्दलनिभ इत्यत्र विधेयांशस्य ललित-
लस्य समासगुणोभूतत्वादकण्ठलेभाविषष्टविधेयांशाख्यः पदगत दोषः । 'ख' चिह्नितस्य तृतीय
पादे तस्यप्यपतामित्यत्र सन्निभावात् कण्ठतांशमक वाक्यगत दोषश्च विद्यते ।

(ग) 'ग' चिह्नितस्य तृतीयपादे 'घ' चिह्नितस्य वा प्रथमपादे यो दोषो वर्तते स प्रदर्शनीयः । २

२ । अनवरतपञ्चग्यास्फालनक्रूरपूर्वम् रविकिरणसङ्घिष्वेदलेखैरभिन्नम् ।
अपचितमपिगाव व्यायतत्वादलत्त्य गिरिचरद्वय नागः प्राणसारं विभक्तिं ॥ (ङ)
रम्याणि वीत्यमधुरांश्च निशम्य शब्दान् पथ्यन्तु सौमवति यन् मुखितोपि जन्तुः ।
तच्चेतसा स्मरति नूनमवोधपूर्वम् भावस्मिराणि जननान्तरसौहृदानि ॥ (च)

(क) अनयोरेकतरस्त्रैवान्वयमुखेन व्याख्याकार्य्या । ७

(ख) वैदभ्यारीतेः किं लक्षणं ? 'ङ' 'च' चिह्नितयोः श्लोकयोः कतरो वैदभ्यारीत्या निवहः ? ४

४ । ललनाजनं सृजता च विधात्रा नूनमेवा घुणाक्षरन्यायेन निर्मिता, नोचे दजभूरेवंविधनिर्माणा निपुणो यदि स्यात्तर्हि तत्समान लावन्यामन्यां तरुणीं किं न करोति । [छ]

पश्यत पारतस्त्रिकमुपधियुक्तमपि गुरुजनवन्धव्यसनमुक्तिहेतुतया राज्योपलब्धिमूलतया च पुस्कलावर्थधर्मावप्यरीरधत् । किं हि बुद्धि-
मत्प्रयुक्तं नाभ्युपैति शोभाम् । [ज]

(क) अनयोः प्रवन्धांशयोरेकतरएव व्यासवाक्य प्रदर्शनपूर्वकं व्याख्यायेताम् । ६

(ख) घुणाक्षरन्यायः कीदृशः ?

(ग) कोऽसौ गुरुजनः कथं वास वन्धनान्मोचितः ? ४

क्रमशः—

२ । (ग) 'ग' चिह्नितश्लोकस्य तृतीयपादे जन्तुनेति साधारणजन प्रयोज्यत्वान् पदगतो वाच्यो दोषः । 'घ' चिह्नितश्लोकस्य प्रथमपादे तुमन्तपदमनुज्ञा मुखलिस्येति तृतीयान्तोपन्यासेन तुमन्त प्रक्रमभङ्गाद् भग्नप्रक्रमताख्यो दोषश्च विद्यते ।

४ । [छ] घुणः काष्ठकर्षणशक्तिः कोट विशेषः, अक्षरनिर्माणेच्छारहितस्यपि सस्य कर्त्तव्येन यथा कदाचिददराकृतिर्जायते स एव घुणाक्षरोन्माधः ।

व्यापकत्वात् परापि स्यादप्यत्वादपरापि च ।

अन्तरो नित्यद्रव्यवृत्तिर्विशेषः परिकीर्तितः ॥१०॥

हानिः स्यात् अतो विशेषत्वं न जातिः, समवायसम्बन्धाभावात् सम-
वायाभावत्वयो न जातित्वं २ ॥ ८ ॥

द्रव्यादीति । परत्वम् अधिकदेशवृत्तित्वम्, अपरत्वम् अल्पदेश-
वृत्तित्वम् । सकलजात्यपेक्षया अधिकदेशवृत्तित्वात् सत्तायाः परत्वम्,
एतद्वोधनायैव द्रव्यादित्रिकवृत्तिरित्युक्तम्, तदपेक्षया ३ चान्यासां
जातीनामपरत्वम् । परभिन्ना सत्ताभिन्ना, व्यापकत्वादिति— पृथिवी-
त्वाद्यपेक्षया व्यापकत्वादधिकदेशवृत्तित्वात् द्रव्यतादेः परत्वं, सत्तापेक्षया

भावस्योभयवादि सिद्धतामावेपि निरुक्तविशिष्टसमवायाभावस्य सर्व्ववादिसिद्धतामासङ्गतिः । अथवा
निरुक्तान्यतरघटकानुयोगितापदं सत्तावन्निष्ठोभयवादि सिद्धं यन्समवायानुयोगितुं तत्परमतः
समवायपदस्य यथाश्रुतार्थपरतुं न क्षतिरितितत्त्वं, एवञ्च — जात्यतिरिक्त प्रतियोगिकतु
विशिष्टसमवायस्य प्रतियोगितया अनुयोगितया च असत्त्वेन जातेर्जातिसत्त्वेपि निरुक्तसम्बन्ध-
स्यैव बाधकत्वसम्भवादनवस्थाया जातिबाधकत्वेनोक्तिर्व्यर्थेत्यापि निरस्तमित्यर्थः ।

२ । एकव्यक्तिकतादित्यादि समवायाभावतुयोर्न जातितुमित्यन्त
पाठस्तु बहुष्वेवपुस्तकेषु नास्ति दिनकरीपर्यालोचनेन च नैष मौलिक
इत्येव प्रतिभाति तथापि छात्राणां सुखबोधाय न परिहृत इति
मन्तव्यम् ।

३ । तदपेक्षया—सत्तापेक्षयेत्यर्थः । सत्ताजातिश्च द्रव्यं सत्-
गुणःसञ्चितग्राह्यनुगतप्रतीतया ध्वंसकारणतावच्छेदकतया च सिध्यति,
यच्च प्रागभाववृत्तिप्रतियोगिताभिन्नप्रतियोगितासम्बन्धेन ध्वंसोत्पत्ति
स्तत्रैव तादात्म्यसम्बन्धेन सदिति सासानाधिकारस्थप्रतयासत्तया कार्य-
कारणभावादिति ।

घटादीनां कपालादौ द्रव्येषु गुणकर्मणोः ।

तेषु जातेश्च सम्बन्धः समवायः प्रकीर्तितः ॥११॥

व्याप्यत्वात् अल्पदेशवृत्तित्वाच्च द्रव्यत्वस्यापरत्वं तथाच धर्मद्वयसमावेशा-
दुभयमविरुद्धम् ८ ॥

विशेषं निरूपयति—अन्तर इति, अन्ते अवसाने वर्त्तत इत्यन्तरः,
यदपेक्षया विशेषो नास्तीत्यर्थः । घटादीनां द्रव्यगुणपर्यन्तानां तत्त-
दवयवभेदात् परस्परं भेदः । परमाणूनां परस्परभेदको विशेष एव,
स तु स्वत एव व्यावृत्तः ४ तेन तत्र ५ विशेषान्तरापेक्षा नास्तीति
भावः ॥१०॥

समवायं दर्शयति—घटादीनामिति, अवयवावयविनो ६ जीति-

४ । अन्ते—व्यावर्त्तकानामवसाने वर्त्तत इति व्युत्पत्त्या मूल-
स्थान्तपदेनैव यस्या व्यावर्त्तकान्तरं नास्ति तत्त्वमित्यर्थलाभात् स्वतो-
व्यावृत्तत्वरूपान्तर्गतेषु विशेषस्य लक्षणम्, नित्यद्रव्यवृत्तिरिति तु विशे-
षाणां स्थानकथनं नतु लक्षणे प्रविष्टं प्रयोजनं विरहात् । स्वतोव्या-
वृत्तत्वाच्च—स्वभिन्नलिङ्गजन्य स्वविशेष्यक स्वसजातीयतरभेदानुमित्य
विषयत्वं, साजातान्तर—पदार्थविभाजकरूपेणेति न काचिदनुपपत्ति-
रिति ध्येयं ।

५ । तत्र—विशेषव्यावृत्तौ । नवीनास्तु विशेषे अतिरिक्ते
मानाभावः, यथैवविशेषाणां स्ववृत्तिधर्मं विना व्यावृत्तत्वं तत्र
नित्यद्रव्यगणामपीतगृहः ।

६ । मूलस्थघटपदकपालपदयोरवयवावयवपरतमभिसम्वायाच्च
अवयवावयविनोरिति ।

व्यङ्ग्योर्गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोर्नित्यद्रव्यविशेषयोश्च ७ यः सम्बन्धः स समवायः । समवायत्वं ८ नित्यसम्बन्धत्वं तत्र प्रमाणन्तु गुणक्रियादिविशिष्टबुद्धिर्विशेषणविशेष्यसम्बन्धविप्रया विशिष्टबुद्धित्वात् दण्डो पुष्पा इति विशिष्टबुद्धिवत् इत्यनुमानं, एतेन संयोगादिबाधात् समवायसिद्धिः । न च स्वरूपसम्बन्धेन सिद्धसाधनम् ९ अर्थान्तरं वा १० अनन्तस्वरूपाणां सम्बन्धत्वकल्पने गौरवात् लाघवादेकसमवायसिद्धिः । न च समवायस्यैकत्वे वायौ रूपवत्ताबुद्धिप्रसङ्गः तत्र रूपसमवायसत्त्वेऽपि रूपाभावात् ११ । न चैवम् अभावस्य वैशिष्ट्यं

७ । स्तुतस्थवकारेण नित्यद्रव्येषु विशेषस्य सम्बन्धः समुच्चीयत इत्याह नित्यद्रव्यविशेषयोरिति ।

८ । समवायस्य लक्षणमाह नित्यसम्बन्धतुमिति । सम्बन्धश्चात्र सम्बन्धिभिन्नो ग्राह्यः, तथाच—सम्बन्धप्रतियोग्यनुयोगिनिर्द्भूतसति नित्यात्वे च सति सम्बन्धतुमिति समवाय लक्षणं पर्यवसितं, तेन नित्याभावादिरूपस्वरूपसम्बन्धे प्रतियोग्यनुयोगितात्मक सम्बन्धे च नातिव्याप्तिरिति । अयुतसिद्धानामाधार्याधारभूतानामिह प्रतीयहेतुर्यः सम्बन्धः स समवाय इति वैशेषिकभाष्यसम्मतं लक्षणं, तत्रायुतसिद्ध-
तुञ्च—परस्परपरिहारेण पृथगाश्रयाश्रयितुं युतसिद्धतुं तन्नास्ति येषां तत्त्व मितानुसन्धेयं ।

९ । अयुतसिद्धयोः स्वरूपसम्बन्ध इति वदतः परस्वेति शेषः ।

१० । समवायसाधने प्रवृत्तानां नैयायिकानामिति शेषः । अर्थान्तरशब्दस्य स्वानभिमतार्थं सिद्धिरित्यर्थः ।

११ । न च रूपसमवायसत्त्वे तेन सम्बन्धेन कथं तत्ररूपाभावः सम्बन्धसत्तावाक्येन सम्बन्धेन सम्बन्धिसत्तानियामकतादिति वाच्यं

सम्बन्धान्तरं सिध्येदिति वाच्यं तस्य १२ नित्यत्वे भूतले घटानयना-
नन्तरमपि घटाभावबुद्धिप्रसङ्गात् घटाभावस्य तत्र सत्त्वात्, तस्य १३
नित्यत्वात्, अन्यथा देशान्तरेऽपि तत्प्रतीतिर्न स्यात् १४ वैशिष्ट्यस्य
च तत्र सत्त्वात्, १५ मम तु १६ मते घटे पाकरक्तादशायां
श्यामरूपस्य नष्टत्वाच्च तद्वत्ताबुद्धिः । वैशिष्ट्यस्यानित्यत्वे त्वनक्त-
वैशिष्ट्यकल्पने तवैव गौरवम् । इत्यञ्च तत्तत्कालीनं १७ तत्तद्भूत-
लादिकं तत्तदभावानां सम्बन्धः ॥११॥

रूपनिरूपिततुविशिष्ट समवायस्यैव रूपसम्बन्धतया वायौतदभावात् ।
नच विशिष्टसगनतिरिक्ततुनेन विशिष्ट समवायोपि वाया वस्तीति वाच्यं
विशिष्टसगनतिरिक्ततुमते रूपनिरूपिततुविशिष्ट समवायनिरूपिताधि-
करणताया एव रूपसम्बन्धतया वायौ तस्या अभावादितिध्येयम् ।

१२ । वैशिष्ट्यस्य । १३ । घटाभावस्य ।

१४ । अन्यथा—घटाभावसगनितगतौ, देशान्तरेपि—घटशून्य
देशेऽपीत्यर्थः । नस्यदिति—घटसामान्याभावस्यैकतुादितिभावः ।

१५ । वैशिष्ट्यस्येति—वैशिष्ट्यस्य नित्यताभ्युपगमपक्ष इत्यादिः ।
तत्र—घटानयनेन घटवति । न च घटवति न घटाभावबुद्धिः घटवत्त्व-
ज्ञानस्य प्रतिबन्धकस्य सत्त्वादिति वाच्यं घटवत्ताज्ञानविरहदशायां
जायमानाया घटाभावबुद्धेः प्रमातृ प्रसङ्गादितत्र तात्पर्यात् ।

१६ । ननु सिद्धान्तिनोपिमते पाकेन रक्ते घटे श्यामरूपसम-
वायस्य सत्त्वात् श्यामरूपवत्ताधीप्रसङ्ग इत्यत आह ममतििति ।

१७ । तत्तत्कालीनं—घटाभाववद्भूतलमितिज्ञानकालीनं, तत्त-
द्भूतलादिकं—यत्र यत्रभूतले घटाभावबुद्धि स्तत्तद्भूतलादिकं, तत्त-
दभावानां—यस्य यस्याभावस्यबुद्धि स्तस्यतत्त्वैत्यर्थः । तथाच—न
स्वरूपमात्रं सम्बन्धः किन्तु ईदृशः स्वरूपविशेषः एवञ्च—घट शून्यता-

अभावस्तु द्विधा संसर्गान्योन्याभावभेदतः ।

प्रागभावस्तथा ध्रु'सोऽप्यतन्ताभाव एव च ॥

एवं चैविध्यमापन्नः संसर्गभाव इष्यते ॥१२॥

अभाव' विभजते—अभावस्त्विति, अभावत्वं द्रव्यादिषट्कान्योऽन्या-
भाववत्त्वम् । १८ संसर्गेति संसर्गभावान्योन्याभावभेदादित्यर्थः १९
अन्योन्याभावस्यैकविधत्वात् तद्विभागभावात् संसर्गभाव' विभजते—
प्रागभाव इति । संसर्गभावत्वम् अन्योन्याभावमिदमभावत्वम् । अन्यो-
न्याभावत्वं तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वं । विनाश्य-
भावत्वं प्रागभावत्वं, २० जन्याभावत्वं ध्वंसत्वं, नित्यसंसर्गभावत्वं

दृग्माया निव घटवत्तादृग्मायामपि न भूतत्वे घटाभाव प्रसङ्ग इत्यवधेयं ।

१८ । अत्रान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदक' न द्रव्यत्वादिक
मननुगमात्, नापि तदुगता षट्त्वं संख्या तदवच्छिन्न प्रतियोगिताक-
भेदस्य उभयादिभेदवत् केवलान्वयितया द्रव्यादावतिव्याख्यापत्तेः किन्तु
भावत्वमेव, तथाच—भावभिन्नत्वमेवाभावलक्षणं पर्यवसितमिति ध्येयं ।

१९ । इन्दात्परं श्रूयमाणस्याभावपदस्य प्रत्येक' सम्बन्धात्
संसर्गभावान्योन्याभाव भेदादिति मूलार्थः सङ्गच्छत इति बोध्यं ।

२० । ननुप्रागभावसत्त्वे किं मानमिति चेत् अत्रोत्पन्नस्य
पुनरुत्पादभिया तत् सिद्धिरिति प्राञ्चः । तथाच अयं घटः स्वीत-
पक्षिच्छणावृत्ति कारणजन्यः द्वितीयच्छणानुत्पन्नतादित्येवं रूपानुमान-
बलादितरेषांवाधेन प्रागभावसिद्धिः प्रागभावस्य सामग्रीनाशतया प्रति-
योगिच्छणावृत्तित्वादिति भावः ।

अत्यन्ताभावतुम् । यत्र २१ तु भूतलादौ घटादिकमपसारितं पुनरा-
नीतञ्च तत्र घटकालस्य सम्बन्धाघटकतया अत्यन्ताभावस्य नित्यत्वे ऽपि
घटकाले न घटात्यन्ताभावबुद्धिः । तत्र उत्पादविनाशशाली चतुर्थो-
ऽयमभाव २२ इति केचित् । अत्र ध्वंसप्रागभावयोरधिकरणे नात्य-
न्ताभाव इति प्राचीनमतं, श्यामघटे २३ रक्तो नास्तीति रक्तघटे
श्यामो नास्तीति धीश्च प्रागभावं ध्वंसश्चावगाहते न तु तदतग्रन्ताभावम् ।
नव्यास्तु तत्र २४ विरोधे मानाभावात् ध्वंसादिकालावच्छेदेनाप्यत्य-

२१ । नन्वत्यन्ताभावस्यनित्यतायां घटानयनानन्तरमपि भूतले
घटोनास्तीति प्रतीत्यापत्तिरित आह यत्रेति । तथाच—सम्बन्धा-
भावादेव घटानयनानन्तरं न घटात्यन्ताभावबुद्धिरितिभावः ।

२२ । समयविशेषे प्रतीयमानतया सात्त्विकाभाव इत्यर्थः ।
कालविशेषविशिष्ट स्वरूपस्य सम्बन्धतोपगमादेव घटवति घटो
नास्तीत्यभावे प्रतीत्यभावोपपत्तौ चतुर्थं संसर्गाभावे मानाभाव इत्य-
स्वरसः केचिदित्यनेन सूचितः ।

२३ । श्यामघट इति—रक्तरूपप्रागभावाधिकरण इति शेषः,
रक्तघट इति—श्यामरूपध्वंसाधिकरण इति शेषः, तावतैव प्रागभाव-
ध्वंसाधिकरणतया नास्तीति प्रतीतिविषयातग्रन्ताभावः कथमित्यापत्तेः
सम्भवादित्यवधेयं । अवगाहते इति—विषयीकरोतीत्यर्थः ।

२४ । तत्रेति—ध्वंसप्रागभावयोरित्यर्थः, अतग्रन्ताभावेन सहेति
शेषः । तथाच—नव्यमते दर्शित स्थले अतग्रन्ताभावावगाहित्वमेवेष्ट-
मितिभावः । युक्तञ्चेतत् कथमन्यथा अन्तराश्यामे रक्तं रूपं नास्ती-
त्याकारकः प्रत्यय स्तब्धसामान्याभावावगाहित्वात्, नचेद्वयं प्रत्ययो
रक्तिमं ध्वंसावगाह्यौ पूर्वोपर रक्तिमध्वंसप्रागभाववति इदानीं
रक्तेपि तादृशाकार प्रत्ययप्रसङ्गादितिध्वेयं ।

सत्तानामपि साधर्म्यं ज्ञेयत्वादिकमुच्यते ॥१३॥

द्रव्यादयः पञ्च भावा अनेके समवायिनः ।

सत्तावन्तस्त्रयस्त्वाद्या गुणादिर्निर्गुणक्रियः ॥१४॥

गन्ताभावो वर्तत इति प्राहुः । नन्वतु २५ अभावानामधिकरणात्म-
कत्वं लाघवादिति चेन्न अनन्ताधिकरणात्मकत्वकल्पनामपेक्ष्यातिरिक्त-
कल्पनाया एव लघीयस्वात् । एवञ्च २६ आधाराधेयभावोऽप्युपपद्यते ।
एवञ्च २७ तत्तच्छब्दगन्धरमाद्यभावानां प्रतगच्छतमुपपद्यते, अन्यथा २८
तत्तदधिकरणानां तत्तदिन्द्रियाणामग्राह्यत्वात्प्रतगच्छतुं सगत् । एतेन
ज्ञानविशेषाज्ञानविशेषाद्यात्मकत्वमतगन्ताभावस्येति प्रत्युक्तम् अप्रतगच्छता-
पत्तेः ॥१२॥

२५ । नन्वभावस्तु द्विधेतिविभागोऽनुपपन्नः अभाव एवमाना-
भावादित्याभिप्रायेण प्राभाकरः शङ्कते नन्विति ।

२६ । अभावस्याधिकरणात्मकत्वे अभेदे आधाराधेयभावानुप-
पत्तिरूपोदोषः सोऽप्यस्मिन् मते नेत्याह एवञ्चेति—अधिकरणापेक्षया
अतिरिक्तत्वे च इत्यर्थः ।

२७ । नन्वभावाधिकरणकाभावस्याधिकरणात्मकत्वे, यथाधारा-
धेयभावोपपत्तिस्तथा सर्वत्राप्यस्तीत्यातो दूषणान्तरमाह एवञ्चेति ।

२८ । अन्यथा—अभावस्याधिकरणात्मकत्वे, तथाहि—येनै-
न्द्रियेण यो गृह्यते तदभावोपि तेनैवेन्द्रियेण गृह्यते इति नियमात् ।
जलवृत्ति गन्ताभावस्य जलरूपस्य प्रत्यक्षं न स्यात् जलस्य घ्राणेन्द्रिया-
ग्राह्यत्वादिति भावः । अत्रच गन्ताभावस्य जलादिरूपत्वे जलत्वादि-
नैव तेषां न घ्राणेन्द्रियग्राह्यता गन्ताभावत्वेन तु तेषामपि तथात्वमिष्ट-
मेवेति प्राभाकराण्यभिप्राय इति मन्तव्यम् ।

आर्यप्रभा ।

प्रथम पद्ये { सुदुर्लभाः सर्व्वमनोरमा गिरः } पञ्चम संख्या ।

मासावतरणिका ।

नीहार जालैः परिमर्दितश्रीः सरोजिनी हन्त नितान्तशीर्णा ।
भानु' तनु' निःशरद' सुदैव्यं पुष्पाति पौषे किमनुव्रतेव ॥

गुरुशिष्य संवादः ।

(पूर्व्वतोऽनुगतः ।)

समुखः । गुरुदेव ! वक्तुं जिह्मि, परमपरोऽपि मे पाठान्तरायः
समीपं समुपवर्त्तते ।

गुरुः । अहो कष्टं !! सुस्पष्टं मभिधीयताम् ।

समुखः । किं कथयामि, तातो मे विवाहं वन्धनार्थमतितरा-
मुद्युक्तः । आकर्ण्यचमया प्रतिवेशिन्या पितृपितृव्यं पत्न्या कथञ्चिद-
नभिमतं प्रकाशितं तातो दीर्घं निश्चय्य समाहूय च मामवादीत्

“पितृव्यं पत्नि ! मातृवत् त्वामहं श्रद्धामि, किं कथयामि मे मनः
 कष्टं, जानास्येवोपरताया मस्य, जनन्यां स्वयमेव गृहकार्यं वह्निः कार्यं च
 कथञ्चित् सम्पाद्य क्रियता कष्टेनायं परिवर्द्धित इति । यदा तु
 रन्धनादि कार्येण तितान्तं परिश्रान्तो घर्माक्त कलेवरो विरक्तः
 समभविष्यत् तदैव मानसमाश्वासयिष्यम् हृदय ! सहस्रं क्लेशमल्प-
 कालं, यज्ञोपवीतानन्तरमेवैनमुपयमय क्लेशमिमं शमयिष्यामि ।
 अहो दुर्दैवमद्य निर्द्वारयामि ममाभिलाषः सर्व्वथैवासदृशः । आभरणं
 रन्धनादि कार्यं सम्पाद्येव मे जीवनधारणं अभिप्रेतं विधातुः । यातु
 यथा निर्दिष्टमदृष्टाधीनं कष्टमवश्यमेवानुभवितव्यं, केन शक्ता निवा-
 रयितुं भवितव्यता । सत्यामपि सम्भावनायां यमा क्लेशभिया
 नानाविधमसहनीयं दुःखमनुभवन्नपि तदानीमहं न पुनर्दरानगृहीष्यम्,
 प्राणाधिकस्य तथैव मे पुत्ररत्नस्य यदि कष्टकरं मेतदनुष्ठानं, तदा
 कथमपि मया नानुष्ठितव्यमिति । एवं कथयत एव तातस्य वक्षःस्थलं
 चक्षुर्जलेनाप्लावितमालोक्य भृशमसौढः, सापराधमेवात्मानं मन्यमानः,
 धिक्कृत्य च शतशो हताशं पितृक्लेशकरं जोवितं, पाटयोस्तस्य
 पतित्वा सभयं गदगदमगादिषम्, तात ! क्षमस्व मे कार्कश्यसर्भकस्य ।
 प्रतिपदं तव दुःखार्थमेव मूर्खोऽहमुत्पन्नः, विशेषत इदानीमधन्यतथैव
 मे तवाभीष्टविरोधिनी निष्ठुरोचिता कष्टजननीयं दृष्टतापि सम-
 जनिष्ट, तवाभिलाषं विरुद्धाभिभाषणं मे सर्व्वथैवामदृशमज्ञताजनितमिति
 सहस्र । नास्ति परं किमपि मे वक्तव्यमिति यथा भवते रोचते
 तथैव सम्पाद्यतामिति । तदानीं प्रतिवेशिन्यापि तथा तातमतानुकूला
 एवार्थजनोचिता युक्तीरपरिहार्या अवतार्य्य विवाहस्याचिरं सम्पादनीयत्वं
 मेवापादितम् । अहन्तु वाल्यं विवाहस्य दीपातिशय्यमाकलयन्नापि
 पितुः क्लेशभयात् लज्जाभिभवाद् गुरुजन गौरवाच्चापरं किमपि वक्तुं

नान्तमभूवत् । सुतरामचिरादेव पाठविघ्नः सम्पत्स्यते इति सम्भा-
षयसि ।

यत् । ननुष्टोत्रं ते शुभसंज्ञादेन, पुत्रादीनां मभिलषितेऽर्थे
सर्वचरित्रेणायश्यमेव वर्तितव्यम् । विशेषतस्तु ईदृशे पितुरत्माह
विषये विरोधिता सर्व्वथैवानुचिता । आधुनिकशिक्षितकन्या अधन्या
एव स्वाधीनता मालम्ब्य गुरुजनाभिमत वैपरीत्यमौष्ठ्येन समाचरन्ति ।
शिक्षा माहात्म्येन च ते दीक्षिता इव गुरुजनाभिभाषितां स्वमत
विपरीतां कथां साक्षादपि प्रतिवदितुं न कुण्ठन्ते, यतस्ते दणमिव
गुरुगणं गणयन्ति । यथाभिरुचिं समाचरन्ति आर्य्यजन गर्हितान्यपि
कार्य्यजातानि ते अज्ञिवाय्याः । अहो !! दीर्जन्यं मुर्ज्जस्वत्
तेषां, वयस्यवदस्येव सम्बद्धा अज्ञा, गुरुजनाभिलाषे प्रलाप इव
विरक्तिः, विदेशीय समादेशे निर्व्विचारं विशेषतो विश्वासः, धर्मज्ञ
कर्म्मनिर्मासिर्विज्ञानाधीनतामापादयितुं प्रगाढः समादरः, ऋषि
कल्पितानां शास्त्राणां मत्पत्य सम्पादनार्थमेव संकल्पः । दुःखं
पुनरेतदेव नः यत्तात्पर्यानुसन्धानं विनैव ते प्राचीनतमं मिहान्तं
भ्रान्तं मन्यन्ते । अथवा कुतस्तदनुसन्धानं शक्तिरदूरदर्शिनां तादृशां
मतिमतां । यातु तादृशा निःशङ्का कुलकलङ्का एव पितुरङ्गे स्थित्वापि
तद्वचनं प्रतिवदितुं शक्नुवन्ति, नतु त्वादृशाः ।

किन्तु वत्स ! आधुनिकाभिभावकानां वाला विवाहप्रयत्नः
समतीवायुक्तः परिलक्ष्यते, पुत्रादीनां विवाह सम्पादनं प्रधानं
करणीयमिव ते मन्यन्ते, तेनैव च संसार सुखस्य चरमोत्कर्षं
जानन्ति, तेन च पुत्रादीनां कीदृशो दशा विपर्य्यासः सम्भवेदिति
क्षणमपि न चिन्तयन्ति । तत्कलतश्चापातमधुरे कलत्र सम्भोगादिरसे
रसिका अन्यत्सर्व्वमेव विस्मरन्ति का कथा नितरा मध्यवसाय

साध्यस्याध्ययनस्य, अपरिणतमस्तिष्कतया सदसद्विवेकराहित्येन च एतादृक् स्त्रीसमासक्ता भवेयु र्यदशक्ता एव ते तां विहाय स्थातुम्, तत्सहवासेनैव स्वर्गधिवासं तल्लावण्य निरीक्षणेनैव सार्थकता मत्स्योः तत्कृत्या श्रवणेनैव च परितृप्तिं श्रवणयोरगुभवन्ति । तत् सन्तोष साधनमेव जीवनस्य सारं स्मरन्ति । गुरुजगोपदेशं विषमिव कलयन्ति । पितृमातृभक्तितु क्रमशः क्षिरोदधाणि, अन्येऽपि सदगुणा निगूह भयादिवागूहृतः पलायन्ते । सुतरां सर्वज्ञानशून्या स्तदसामान्य लावण्य मुग्धा स्ते मूर्खा भावि दुःखं चिन्तयितुमपि नावकाशं लभमाना तदेकनिष्ठा एव तिष्ठन्ति । अहो ! दुर्दैवं येच गुरुजनाः संसारस्य चरमं सुखं मनुभवितुकामाः प्रभृत्यर्थविसर्जनेनातिशयोत्साहेन च क्षुप्रा मामादयन्ति कियत्कालेनैव वगालरूपिण्या तया दष्टानां पुत्राणां तद्विप्रज्वालया स्वयमेव ते ज्वलन्ति, पुत्रास्तु बालका नितान्त विमुग्धा दुग्धमिव तद्विषं सेवमाना चैतन्य शून्यतया तद्दोषं नानुभवन्ति । परन्तु अभिभावकानामेव तत्परिपालनचिन्तापि समाश्रयणीया ; फलतस्तु दुःखमेव तेषां वर्धते, एवं कष्टेन कालं यापयतामभिभावकानां समाधे च गुरुतर संसारभारि शिरसि समागते पुत्रकलत्रादीनां पोषणासामर्थ्याद्गुणाघातेन क्रमशस्तेषां चैतन्यं भवेत् ।

क्रमशः—

मानवजीवनस्य लक्ष्यं तत्साधनोपायश्च ।

(कार्तिक प्रकाशितात् परम् ।)

इत्थं शक्तिमन्तः पुरुषाः संसारे यदेव कर्म नुतिष्ठन्तु तत्रैव क्षणित्वं प्रकाशयन्ति । दया दाक्षिण्य जलदमादिगुण गोभिता धिजित-
कामादि निपुणया परिहोमहिभादिपाशना च सर्वेष्वेव कर्मै-
कलापाक्षरणिषु निरन्तर मनन्तरायाः जन्मसंसादि प्रतिष्ठित कीर्त्यः
प्राप्नुयन्ते । एतेषां यो यावदनुतिष्ठति स तावत्तसिध शक्तिमाप्स्यति
कुर्वते । दृश्यते हि संसारे सर्वेष्वेव कलाकलाप पारगाभिषु विदित-
वेद्येषु उदित ज्ञान विज्ञानमेषु विद्याबुद्धिविवेकवच्छिरोमणिषु एतेषां
पञ्चब्रह्मणां विशेषोऽनुष्ठानम् । एवञ्च मध्येषु विद्यापार्जनेषु धर्म-
कर्म कलापाक्षरणिषु वा एते पञ्चब्रह्मा तत्प्राधिकमनुष्ठेयाः । यद्यपि
एतेषामनुष्ठानं न जायते नाम समग्रं मानः संयमः (Concentration
of mind) तत्रापि सांसारिक कार्यार्जनीपयोगिन्या विद्याया अनु-
शीलने पञ्चब्रह्मानामर्तनां अनुशीलनमवश्यं कर्तव्यम् । एतस्य अपरा-
विद्याया अनुशीलनं कथङ्कारं कार्यमितुमपरिष्ठादाख्यायते ।

इदानीं पूर्वोद्दिष्टायाः पराख्याया विद्यायाः (ब्रह्मविद्यायाः)
कस्तावन्नामोपाय इति विविच्यते ।

उत्तमाधम मध्यम भेदतन्निविधा अधिकारिणः, अधिकारि भेदाच्च
ब्रह्मज्ञानं त्रिभिरुपायैरवाप्यते । संनिरोधे हि चित्तवृत्तीनां स्वयमेव
तदुदेति । स्वयं प्रकाशं हि तदन्तरायैरन्तरितं, यदा त्वन्तरायाणां
भवेदपगमः तदा पयोधरपटल प्रतिवद्भस्मैः घर्मदोषितिरिवाभ्याप-
सारणा दन्तरेण प्रकाशकान्तरं प्रतिभासते इत्युपनिषत् सम्मतिः ।
चित्तवृत्तय एवास्य स्वयं प्रकाशस्य ज्ञान प्रतिबन्धकतया निर्दिष्टाः ।

ताश्च अधिकारि भेदादिभिरुपायैरपमारयितुं शक्यन्ते । यथा—

१ । वस्तुनां नित्यानित्यविवेकेन सतत प्रवृत्तिशोक्ताशीलनेन स्वचित्तवृत्तीनां विपर्यास कारणत्वं समालोचनया च यस्योदीतवैराग्यस्य तस्मिन् सच्चिदानन्दरूपं जगत्प्रपञ्चैक कारणी तेवन्ते कृत्स्ने परमे ब्रह्मणि मनो धावति । तस्मा दीर्घकालं नैरन्तर्गताभ्यानुष्ठानात् वस्तु मत्त्वस्य तदनुष्ठानं चिन्तनाभ्यां अन्तर्गतं सन् सर्वथागम्य चित्तवृत्तीनां मेकान्तं निरोधात् स्वयमेव ब्रह्मज्ञानं प्रादुर्भवति । तोव्रसंवेगिन उत्तमाधिकारिण एवेदृशीं दशमासादयन्ति ।

२ । गुरुपदेशानुसारेण प्रणवादि पवित्रं सन्त्याणां जपेन, तदर्थं भावनया च यदा सर्वथाचित्तवृत्तयो निरुध्येरन् तदा अज्ञाय स्वयमेव ब्रह्मप्रतिभास उदयते । मध्यमाधिकारिभ्य एषा व्यवस्था ।

३ । अष्टाङ्ग योगानुष्ठानाज्जाते मानससंयमे अविशुद्धि-क्षये च यदा चित्तं निरोधाभिमुखं भवेत् तदाहि ब्रह्मज्ञानभागी सम्पद्यते संयमी । एषोऽधमाधिकारिभ्यः सुस्थितो मार्गः । एतस्य सम्य-गनुष्ठानात् यः कश्चिदेव ब्रह्मज्ञानलाभक्षमो जायते जीवः ।

क्रमशः—

श्रीसुरेन्द्रकुमार काव्य सांख्यतीर्थस्य ।

स्त्रीजीवनस्य लक्ष्यम् ।

(२)

अतएव भूयान् भेदः कामप्रेम्नोः । पत्न्यौ प्रेम, पत्युः प्रेमाभि-
लाषश्च नूनमेते प्रवृत्तौ परस्परविरुद्धे । पतिव्रताः भर्तारि वदन्स्नेहाः
नतु ताः पत्युः सकाशे किमपि कामयन्ते । पत्युः सुखेनैव तासां
सुखं दुःखेन दुःखं मरणे च मरणमिति । तथाहि—

आर्त्तार्त्तं मुदिता हृष्टे प्रोषिते मलिनाकृशा ।

मृते स्मियेत या पत्न्यौ सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता ॥

अतएव पत्न्यौ प्रेमैकरमया चिन्तया स्वदेहमपि हातुं
प्रवृत्ते । यद्यपीदानीं कालानुसारेण रमणीयन्दं विलासोपकरणमिति
सुखमाधनमिति वा मन्वानं तथैव स्वामिना व्यवहरति, पतिं
क्रोडनकविशेषं संप्रत्वा तदनुसारेण अप्रव्यवहर्त्तुमपि न विभेति
भरणपोषणमेव पतिगृहणस्योद्देश्यं विभाव्य अति तुच्छतरैः तैः साकं
प्रेम विनिमयति, दारिद्र्यवशात् भूषणादि दानासमर्थे स्वामिनि,
प्रेमापि लघयति, दा नाम्नैव नो गौरवं परिपुष्णाति तस्याः सावित्र्या
युगे सावित्रीपरिपूतानां ब्राह्मणानां संस्कर्त्तृत्वसमये नैव पतिपरि-
गृहणस्योद्देश्यं कयापि अवजग्मे । तदानीं द्वयोरेवान्योन्यं धर्मं
जीवनस्य लक्ष्ये वर्त्तन्ति साहाय्यार्थमेव विवाहः प्रचलितोऽभूत् ।
कश्चित् कदाचित् कस्मिंश्चिद्विषये आत्मनो दीर्घ्यत्वं यदि प्रकाशयेत्
तदा परस्त्वं तस्मात् शङ्कयात् उदरेत् । कर्त्तव्यविमूढं कश्चिदपरः
प्रतिबोधयेत् कुमार्गं प्रस्थितमेकमपरो निवर्त्तयेत् इत्येवायैः ऋषिभिः
विवाहो विधिना नियतः । जाह्नून्वेवादाहरणानि उपलभ्यन्ते विषय

प्रवृत्तां पत्नीं पतिः, कुपथ प्रस्थितं पतिञ्च पत्नी लक्ष्यवर्त्मनि
उपस्थापयामास । अतएव नार्यः सहधर्मिणीति नामान्तर भाजः ।
शास्त्रेऽपि दृश्यते, पतिमुन्नमयति पत्नी पत्युः प्रभावाद्वा नरकाच्चायते
पत्नीति । तथाच—

पतिः पतिव्रतानाञ्च मुच्यते सर्व्वेऽपि लिप्तात् ।

नास्ति तेषां * कर्मभोगः सतीनां व्रत तेजसः ।

तथा सार्धञ्च निष्कर्मो मोदते हरिमन्दिर । इत्यादि

पतिप्रभावात् पत्नी त्रायते नैतद्विषयकमुदाहरणं पुनः दुर्लभमासीत् ।
किञ्च परस्परं प्रेमदामनिबद्धं चित्तं उन्नमेत् इति युक्तितोऽपि
अवगम्यते । नहि एकसूत्रं गृथितं वस्तु विरुद्धं देशावस्थादि भवितु
मर्हति । अतएव सत्यवती मृत्योः तत्प्रेमैकवसायाः सावित्र्या अपि
मृत्युलोकं प्रस्थानं सांसिद्धिकम् । तयोर्हि अन्तरं न्यवध्यत येन
एकमपहाय अपरा कथमपि स्थातुं नाशकत् । अतएव शमनेन
पराजितेन सत्यवान् वन्धनान्मोचितः । कच्छेत्तुमर्हति पवित्रं प्रेम-
वन्धनं ? शास्त्रेषु श्रूयते गुरौ वदस्तेहं शिष्ये निरयसागते गुरोरपि
पातो निश्चितः, अत्रापि वयममुमेव नयं मुदाहरामः । यातु, कस्मादेन
सतीत्वं एव स्त्रीजीवनस्य लक्ष्यम् । यद्य च स्वामिनी धर्म
कर्मणां साहाय्यं भवेत्तथापि सर्व्वान्तःकरणीजं यतितव्यं । ततश्च
यदि तस्य दयागुणेन कथञ्चिन्नारीजीवनस्योद्धारो भवेत्, पिशुनभक्त्या
पतिरन्नुरक्तश्चेत् कदाचिदपि विषयभाभी भवितुं नार्हतीत्यपि
चिन्तनीयमिति शम् ।

व्याकरणतीर्थ—श्रीसरलासुन्दरी ब्रह्मचारिण्याः—

जगत्पुर आश्रमाश्रितायाः ।

* अत्र तथेति पाठ एव समीचीनतया प्रतिभाति ।

निघण्टिः ।

पूर्वाम्भारिणी ।

अन्तरिक्षे कदा निदाव समये, मस्ति केष समं शुश्रूषति जनगण-
नयने, कमनीयश्लेखरेण समं पृथिव्या उत्तिष्ठति धूलिकणजाले,
मानवमजीभिः समं अस्वाश्रयता मनुष्याति मरेवर्गमीनजालेऽपराङ्ग-
काले वाजपुत्रः सर्वेषां सुयुतं कुतूहलपरवशः आकर्षणीं रज्जुप्रान्तेन
बद्धा तां चितलोपरिस्थे क्रादे पातयित्वा “गृहाद्दूरं किं कार्यं
सञ्जायते” इति द्रष्टुकामः उत्थातुमारभत । तत्रारोहणीपयोगीनि-
सोपानानि राज्ञा येन कार्णेन न निर्मितानि, तत् तत्सुतेन अव-
लोकितप्रायमभूत् । व्यायामशिखावलेन तस्य एतदृशी शक्तिप्राप्तीत्,
यत् सः अनायासेनैव तत् प्रासादाद्गमधिरूरोह ।

ततः प्रैक्षत राजतनयः प्रासादाग्रात् बहुषु आपणेषु क्रीणन्ति
नागरिका द्रव्याणि, कुत्रचित्स्कन्धेन वहन्ति गोपाः पयांसि दधि
सर्पिंश्चि च, कश्चित् गच्छन्ति वृद्धाः धृतयष्टयः मस्तुके स्तापितफलानि
उल्लङ्घनानि समादाय, कस्मिंश्चिद्विवदन्ते प्रौढाः, कश्चित्च हसन्ति
युवानः, कुत्रचित्च प्रद्ववन्ति शिशवः । कश्चिद्वा सर्वेषु आपणेषु
केवलं द्रव्याणि पश्यन्त एव गच्छन्ति केचिदिति । ततः पश्यत-
स्तस्य दृष्टपयमिमाय पशुविक्रय स्थानम् तत्रावलोकयन् बहुभिः
उर्वनैः श्वः सहोदरैरेव उर्ध्वैश्चोभिः सुरङ्गैः सह निर्गच्छन्तं वणिज-
मेकं सः मनसि नितरामानन्दमधिजगाम । तेषु च कश्चित् अश्वः
भूमौ पतितः कियत्कालं पदानि आक्षिप्य निश्चेष्टः सन् शयितः ।
वणिक् च कश्चित्कालं तमश्ववरं विलोकयन्नेव विहाय साश्रुनयनं
निर्ययौ । सच सुरङ्गः पथिपार्श्वे यथापूर्वम् स्थितः, न पदानि

सङ्कोचयति, न च दण्डायमानः शय्याण्यति, न वा चलति । सः
अस्वारोहणपटुत्वासीत् ; 'तस्य घोटकस्य ईदृशी न जायते दशा,
तत् प्रवेतसा ? इति चिन्तासंविग्नमानसः सः अपतीर्य तस्मात्
स्थानात् तत्र प्रमथ्य रक्ष्यमाह—

किङ्कर ! कथमश्वः पदानि आक्षिप्य निक्षेष्टः श्रुते, पुनर्न
उत्तिष्ठति ?”

किङ्करः अतव आनसुवाच “स्वामिन् ! मृगं जीर्यामेदृशेन
गतिः ।

राजपुत्रः । कथमिदृशो गतिः ! पुनर्न उत्तिष्ठति ! ततः
सञ्चिन्तयामाह—यातु, तुला एवम्, न मनुजः, तत्तत्वे कः सर्व्वे प्राणो
भवेत् ।

किङ्करः । सर्व्वे प्राणस्य काकया, सर्व्वे प्राणिन एव एवं लक्षणाः
यदि तेषां मृतुर्न सगत् तदा एभिर्हिनैः लक्षणः भुवनेषु निश्चितेष्वपि
तानि पर्याप्तानि न्युः ।

मृत्यस्य बहुदिनरुद्धं गृहमद्य निरर्गलं जातम्, नालं वभूव
रोदुम् ।

राजपुत्रः । कच्चित् दृष्टा त्वया एवभूता वाचित् दटना,
यत्र मानवानां मृतुगस्ति ।

“अयं किम् ? हा भगवन्” इत्युक्त्वा तूष्णीमवस्थितं तं कुमारः
प्राह “कथमेवमसीति ।” स तु किमपि स्मृत्वा पुनराह “पूर्व्वं राजा-
देगेन भवते मृतुवर्णनं निश्चिन्तासीत्, अधुना यतो भवान् प्रत्यक्षी-
कृत्य स्वयमेव पृच्छति, तत् किमस्ति अकथनीयम् । चतुःपञ्चदिना-
न्यतीतानि मे पुत्रः कश्चिन्मरणवगंगतः । ततोऽपि पूर्व्वं मासे
तदगृजः अपरः । एवं संतरेऽस्मिन् स्थानराजङ्गमात्मजाः सर्व्वे

प्राणिनो भवन्ति । मत्पूर्व्याः पित्रादयः, भवत्पितामहादयश्च मृताः,
पितापि भवतो मरिष्यति तथा भवानपि । हा ! अन्तरं मृत्योः
प्राणिनः किं विधा भवन्ति, कुत्र गच्छन्ति, किं दुर्ज्येन्त, केवन्तुं
शक्नुवन्ति ।

आकर्षणे दमश्चरत्तक वाक्यं कुमारः परं वैराग्यमुपगतश्चित्त्या-
मात “कथमितोविप्रदो मुक्तिं लप्सो” सतु कदापि वैराग्यस्य नामापि
अमृत्वमपि पन्थानं कश्चिन्निर्माय । कोऽपि तन्मनः समागत्य
पथिप्रदं कः अभूत्, तच्छक्त्या समुद्धोषितः सः जायमान प्रतिपन्न
लाभं तदर्थमिव सज्जीभूतं मगधराज सिंहासनं विहाय, अचिन्तयित्वा
अपुत्रतादुःखकातरौ पितरौ, तेन आकर्षणीयं रज्जुमाहायेन, उत्क्रम्य
प्राचीरं, प्रविष्टवाननन्तम्, जग्राह च चीरमेकम् । गम्यन्वायां
प्रजाजनीयता माकलय, ग्रीष्माय तालवृन्तं, शीताय गात्रकम्बलं,
शरताय उपाधानकं, पाणीयवाणिपात्रमेकं जग्राह ।

गच्छन् पथि ग्रीष्म द्विप्रहरं जीवसुद्वहरं कृताकृताकरं सन्त-
नारीनरं भयङ्करदिवसकरकरनिकरं चतुर्दिक्षु अग्नं प्रज्वाल्य
उपविष्टः पयःकृत्स्नित्वं कसपिभन्नामिदमवन्तोक्त्वाह “ग्रीष्मेऽग्नि-
वन्नेन नृत्तमः कथं भगवात् तपमयि, न किं वाधते तपसः सुतापः,
जपः शायति ग्रीष्मग्निः ? तत्तपोऽयं प्रकारः” एतत्तु सुनिराह ।

अभ्यासात् सकलमिव सुतरं, यत्कदुदृश्यते भुवि दुष्कारम् ;
शीते जलवाहः ग्रीष्मे च अग्निवेशनमेवमेव । दुष्कारमपि महति
प्रयोजने सञ्जाते ग्रीष्ममध्याह्नेऽपि ग्रामात् ग्रामान्तरे गमनं दृश्यते,
एतावत् पार्थिवं यत् यूयमल्पमात्रं सन्तापं सोढुं समर्थाः, वगृह्य
अभ्यासात् ततोधिकं किञ्चित् । शीते च यदा दुष्कारमाहतेऽपि
सर्वस्वमिदं मुखमनाहतं वर्त्तते, किं तदाजायते महत्कष्टम् ? यथा

अभ्यासात् सुखे न शीतम्, तथास्माकमपि अभ्यासात् सर्वत्राङ्गेषु,
एवं वयं जितगुणभवामः ।

इत्याकर्ण्य लज्जितः सः तत्कम्बलं विजही, परं 'तदैव प्रयोजनं'
मनुचिन्त्य तालवृन्तं हस्त एव ररक्ष, गतेच कियतिदूरे प्रवहन्तं शरीरं
शीतलयन्तं चन्द्रप्रसङ्गं शीतलसन्निशदिक्कताभिषेकमिव दुःखाति-
रिक्तं दूरीकूर्चन्तं मनयपर्वं तादागच्छन्तं पवनमनुसृत्य चिन्तयामास
“अतमनेन कायायास विधायिना तालवृन्तेन स्थितेऽस्मिन् प्राणि जीवने
पवने” इति तत्याज ।

अथ वृक्षमूलमधिशयानं उपाधानीकृतहस्तं कमपि पथिकमालोक्य
उपाधानस्य अप्रयोजनीयतामनुबभूव । “तदापि वारिणः पात्रमात्रो-
त्तस्य करस्थितम् ।” परेदुश्च प्रभातायां रजन्यां उदिते भगवति
प्रभावति मस्तकोपरि, कस्मिंश्चित् मलिलाशये करेण वारि पिवन्तमेक
मवलोक्य भवसि अवदत्—

“कलममस्मिन्पूर्वः ! सर्वमयस्य भगवतः विश्वधाञ्चि कस्ये
तस्य वस्तुनः अभावः सम्भवति, यतः वीजयति पवनः, पृथिवी शय्या,
हस्तः उपाधानं, करौ च पानिपात्रमस्ति । यावदहं क्षुद्रगृहमध्यं
अवहम्, तावदेव अस्तु मे अभाव आसीत्, यद्युता तु सर्वमेव अस्तुती
विचिन्तं पश्यामि । यद्यहं दूरेऽपि दुरवस्थेऽपि गच्छामि, नावतामवश्यते
मामभावः । ओः कियतोऽपि वस्तुना मे अभावोऽस्ति सत्यम्,
केवलमन्वेष्टव्यमेव—

तदिदानीं यामि ।

काव्य-व्याकरणतीर्थ—

श्रीप्राशस्त्य भट्टाचार्यः, विशालवासी ।

मदिरा विकारः ।

(पूर्वोक्तोऽनुवृत्तः ।)

अथ परेद्यवि प्रभाते स्ववसतेरूपकण्ठमासाद्य तत्र शृङ्गाटिकायां ददृशुस्ते छायाशीतले तरुतले समासीनां समीपस्थितादुभाजनाङ्गुयो-भूयः मदिरां रसयन्तीं गिरिकन्दरवासितया अपत्रपां विचित्रं दुकूलं दधानां उत्तरीय खण्डेन स्वकपोलं परिमृजतीं काञ्चन रमणीम् । साचैनानवलोक्यैव आतिथ्यं विधाय उपवेशयन्ती, मदिरया अजमु-र्मर्पितया तेषां अहामाचकर्ष । अतिमात्रं सुरां रसयतां तेषामध्वक्ष्म नाशिनी मदिरा सुतरां प्रियतमा बभूव । क्रमेण दिनमणिः सहैवोद-येन तत्स्थानं पार्ष्वभीयैः कार्यवशान्नानादिग्देशगतैः स्वजाति समयेन अर्द्धेरुकं परिहितदुकूलैः जनैः परिपूर्णम् । जनेषु समा-गतेषु न कोऽपि देव्याः श्रीमत्या मदिरायाः कृपाकटाक्षतो वञ्चितः । नार्थ्योऽनिरा बालकाश्च यथेच्छं मधुरसमास्वाद्यान्योऽन्यं संवत्समपेक्षञ्च पार्ष्वत्यजनसुलभं ग्राम्यतादुष्टञ्चालेपुः । जनपदं प्रतिनिवृत्तेषु कञ्चन राज्यशासननीतिः विवक्षुः दृष्टमुदन्तं राजपुरुषादि सन्निवेशक्रमञ्चाचख्यौ ।

ततः सा पृथमं परिचिता तरुणी आकर्ण्य राज्यपालनपिती-र्नरेशं सिंहानां तदभिनयमैजीत् । उवाच च “भ्रातरः ! वधमत्र एवमेवं राज्यमभिधीय सुव्रतमुवेत । अस्मासु कञ्चन राजा, अपरो राजपुरोहितः, सेनानीः, हाथपालः, केवलं चान्ये सेनापद व्यपदेशिनः सन्तु । बालकाश्चमे राजप्रभृतीनां सन्तु सित्वं यान्तु । स्त्रियश्चास्मज्जाति समयेन स्वयम्वरणं विवाहिता राजप्रभृतीनां भवो-नन्दयन्तु ।” प्रमत्तानां किं नामाकार्यं, यदेतच्छृण्वन् भाञ्चेखैव ते

ननन्दु ननृतुश्च । पूर्वोक्त्यनुसारेण सर्व्वसम्पत्तिक्रमेण च तेषु कश्चन
सुभगस्यः राजानं मात्मानं प्रकाशयन् गृहीतदण्डस्तत्क्षणं परि-
चितां काञ्चित् लावण्यमनोहरां तरुणीं स्वयम्बर विधिना उपयम्य,
कान्तञ्च वानकं कञ्चन स्वपुत्ररूपेण निर्दिश्य, प्रत्यग् निर्दिष्टे
सञ्चलिते हासने समासीनः, मन्त्रि प्रभृतीन् परिजनान् तेषां पुत्रकलत्रा-
दिषु कल्पयामास । प्रथम परिचिता च तरुणी राज्ञाः वयस्यात्व-
पदमन्वश्यत ।

अथ यथायथं मन्त्रि प्रभृतिभिः सम्मानितस्य राज्ञो भोजनकालः
समुपस्थितः । तदा तस्मादेव प्रान्तरात् सूपकाराः वहून् पशून्
विभागयन्तः, कल्पयन्तश्च भोज्यरूपेण मद्यवहुलं आहारं राज्ञे,
तदनु च परिजनैर्भ्यो यथायथं ददुः । एवं भोग विहार संसक्त
चित्ततां तेषां प्रतां कोटिभ्यारुढः प्रसीदः । राजा सर्व्वतः षष्ठांशं
प्राप्तिम् । का नाम कुण्ठा धनदाने रुत्तानां ? ते हि स्वसञ्चि-
तानां धनानां प्रायः सर्व्वं ददुः । सहचरी च राज्ञाः तानि
कुत्रचिन्निर्गन्तुं सञ्चिताय । राज्ञः विचारासनं अध्यस्त । ततः
कञ्चिदस्य राज्ञे निवेद्यते 'राजन् ! स्वयम्बर सभायां परिणी-
तापि काचद्रुमणो पुनः स्वययंगता,' राजा यथाभिलषितं वदति ।
पुनरपरो निवेद्यति, राजा च कश्चिदुन्मील्य मदविह्वले नयने
किमपि जल्पति, पिरति कान्तगन्तव्यं मदितां विवेकापहारिणीम् ।
सर्व्वेभ्यो वदति । एवं पिरता तेषां दिवसस्य तृतीयः प्रहरोऽपि
चलितः ।

क्रमशः—

श्रीसुरेन्द्रकुमार काव्य सांख्यतीर्थसा ।

प्राप्त ग्रन्थानां संक्षिप्त समालोचनम् ।

- १ । श्रीकालीशतकम् । २ । श्रीगुणायनकम् ।
३ । श्रीगुहदेव कीर्तनम् । ४ । रघुनाथ स्तुतिः ॥

एतानि च पुस्तकानि “गया पिपरपाती” वास्तव्येन श्रीयुक्त
गङ्गायाः गर्भे काव्यतीर्थेन विरचितानि । तत्र प्रथम त्रयं संस्कृत
भाषया चतुर्थन्तु “हिन्दि” भाषया निबद्धं । पुस्तकेषु वर्णित विषयाश्च
गुण्यताम्नेव स्थिरोकरणीयाः । पुस्तक पाठेन रचयितुः कवित्वं
भक्तिप्रवणत्वञ्चास्माभिरक्षिगतं । प्रायः सर्वे एव श्लोकाः सुन्दरित
पदविन्यासा भावगम्भीराश्च । आशास्महे पुस्तकार्यवशत्वा सर्वे एव
कृतिवः प्रीति सुपालभिरन् । रचयितुः सकाशत एव एतत्कानि
लब्धव्यानि ! वर्तमान समये संस्कृत रचयितारो विरल प्रचारा इति
अस्याय मुद्यमः समतीव प्रशंसनीय इति शम् ॥

संस्कृतोपाधिपरीक्षा—१८०७ ।

व्याकरणस्य चतुर्थपत्रम् ।

- १ । सोऽहमसीदहंयोज्युत्पत्तो यथे च को भिदः ? ६
२ । समाहारितरेतरद्वयोः शाब्दबोधे किं वैशिष्ट्यम् । ६

३ । 'रघूनामवयं वदत्ये' इत्याव किञ्चिदस्वारसिकत्वमस्ति न वा ? अस्ति चेत्—कोट्यम्
तत् ? ८

४ । कर्मणो वीथत्वमुख्यत्वस्वीकारे को हेतुः ? किं वा तत्र फलम् ? सोदाहरणं
प्रदर्शयताम् । १०

५ । कर्मणो वीथ्ये कोभो धातुभो यकोऽभावो दृश्यते ? सूत्रोक्त्यनुसारं दृष्टान्तः
प्रदर्शयताम् । १०

६ । सत्यपि सधवे भुव युञ्जदस्य दोषास्मादयो निविध्यन्ते ? ६

७ । 'अदि प्रमाणीकृततायेचष्टितं किमितिदोषेण तिरस्कृता वचम् ?' अत्र 'अदोषेण'
इत्याव कः समासः ? तस्य साधुत्वमसाधुत्वं वा श्रौमतां सम्मतम् ? सकारणमुत्तरं
लेख्यम् । २

८ । सूत्रनिर्देशपूर्वकं साध्यतां क्रियापदान्ध्व

"प्राशोच चाटप् क्रूरः सुखासाहचदन्नतः ।

अधाहसामवासीश्च रुधिरं वनवासिनाम् ॥" १०

९ । वाच्यान्तरे परिणम्यतामयं श्लोकः ।

"आदिष्ट तामसंमान्य दपोत् स प्रवमक्षितम् ।

ततोऽनदीर्घनन्दोश्च शब्रूनाह्वास चाहवे ॥" ५

१० ।

"शक्यतरविन्दुसुरभिः कण्ठवाही मास्त्रिनी-तरङ्गाश्राम् ।

अङ्गैरनङ्गतमैरालिङ्गितुं पवनः ॥"

"शक्योऽस्य मन्दुर्भवता विनेतुं

शाः कोटिशः स्पशंतवा धटोद्गोः ॥"

क । कश्चमेकव शक्यमपरव शक्यः ? ५

११ । कतिविधास्त्वावद्वचनयः ? काय ताः ? कथं च इत्यर्थोपबोधो भवति ? ५

१२ । 'चतुरस्रशोभि' इत्याव "न कर्मधारयान् मत्वधीयो बहुव्रीहिये सदर्थप्रतिपत्तिकरः"
इति निर्देशेन इवप्रताये वापितेऽपि कथमिदं पदमुपपन्नं । ३

१३ । "कामयान-स नवस्त्रया तुष्टा"मित्याव कामयानतिपदं कथं सिध्यति ? ४

१४ । भाषायां करणयोः पौष्पाप्येनिकेयविषयकः कश्चित् प्रवच्यो नातिविशरं
लिख्यताम् । २०

आर्य्यप्रभा ।

भद्रत वधे

सुदुर्लभाः सर्व्वमनोरमा गिरः

षष्ठं संख्या ।

मासावतरणिका ।

विधोयतां विप्रिष्ठावः ३ शिचणायेव योगतः ।

माघोनाम्ना भमाख्यातो मास एष समागतः ॥

आश्रमोत्सवः ।

अद्य सौर माघस्य अष्टाविंशतितमो दिवसः । ऊषा सिमन्तिनी
दिनकरकर-रागैरात्मानं मण्डयन्ती चिरप्रियस्याम्बरमणे रुदयं
प्रतीक्षते । अहो आश्चर्य्यमयं सन्दृश्यते सुनासीरशस्तिदिक्-
कामिनीभालतटे सिन्दुर विन्दुरिव दिवसकरः । नमस्तुभ्यं जगत्-
पालकाय सवित्रे । चिरमेव समुदितो नन्दयस्व नो मनांसि ।
इयम्भरतस्तटिनी कल्लोलरवै विमोहयति श्रोतॄणां मनांसि ।

* सा न विद्यते अघं पापं यस्मिन् स माघः निष्पाप इत्यर्थः ।

आश्चर्य्यं माश्चर्य्यं !! अमुष्मात् गिरिकन्दरोदरादाविर्भवति
दिवसकरकरारागदर्शन-जनितयेर्षया इव लोकलोचनावरणाय
कुज्भटिकाजालम् । अहो अस्माकं महानुभूतिमादर्शयन्त इवा
मुष्मिन्नुत्सव दिवसे विहगाः सानन्दमनसो यूथनिवद्धा इतस्तत उड्डी-
यन्ते, कूजन्ति च मनोहरम् । अद्य उत्सव इति न पुनरस्माकमेव,
परन्तु निखिलानामेव भारतीयानाम् ।

फलति कल्पतरुर्वहूनि फलानि । प्रांशवो वृक्षारोहणपटव
आकर्षणीपाणयो वा सर्वे अश्रन्त स्तान्यमृतफलानि चिराय जरामरण-
रोगशोकक्षुत्पिपासादिविरहिता विराजन्ते । किन्तु यदि केचन
वृक्षारोहणपटवः आकर्षण्या च विरहिताः वामना स्तत्रावस्थिताः,
क्षुत्पिपासा-समाकुलाः फलास्वादन विमुखा अन्योन्यं मुखमालोकयन्तः
“हा पेयं, हा भोज्यं” इति चीत्कुर्वन्ति, अत्रान्तरे तद्दर्शादर्शन
दयार्द्रमानसेन कल्पतरुणा तेभ्यः प्रेष्यते कदाचित् किमपि सहस्रजन
सेवनीयं चिराय जरामरण नाशकरं फलं केनापि पुरुषधैर्येण,
तदा न किमु स क्षणस्तेषां क्षणदो भवेत् ? तदद्यास्माकमपि उत्सवो-
च्छ्वासः समुदितः समुचित एव । अस्मिन्नेव माघस्याष्टाविंशतितमे
दिवसे कल्पतरुणा अस्मभ्यमपि किमपि जरामरणनाशकं फलं
कल्पितम् । अस्मिन्नेव दिवसे श्रीश्रीमन्महर्षिः पूर्णानन्द स्वामी
अस्मभ्यं तत्फलमाहर्तुं कल्पद्रुम सविधे उपातिष्ठत् ।

यदा घोरैण धर्मदारिद्र्येण विमोहिता भारतीया मरुमरीचिका
मिवोदन्यन्तः अपथमपि सिधेविरै, यदा धर्मविप्लवात् कुतर्कप्रतिष्ठापकैः
सरलमतयो धर्मरता अपथे पदं कारिताः, यदा च ब्राह्मधर्माभ्युत्था-
नात् प्रतिदिनं सहस्राणि द्विजतनयानां पवित्रधविचारयुपवीतानि
खण्डितानि धर्मार्थिभिः सविस्मयं सभयं सभक्तिकञ्चालोकितानि,

तदा अक्षमेभ्यः अलसेभ्यः विपथगतेभ्यश्च नो दयाद्र्चित्तः तत्रभवान-
नयमेव महात्मा “अपिनाम पुरासीत् हिन्दुधर्म इति कश्चनः पदार्थं
विशेषः” इति जपन् मनसा खिद्यमानः प्रार्थित कल्पवृक्षस्य कस्यचिद्
योगिनः समीपे अस्मिन्नेव पावने दिवसे उपस्थितः । अस्मिन्नेवाह्नि
कल्पद्रुमं देशीय स्तत्रभवान् योगिवर्यः अमोघ मघौघनाशकं देवाना-
मपि दुर्लभतरं फलमेकं तत्पाणिना अस्मभ्यं प्रैरिरत् । तत्-
किमु नायमुत्सवकरो दिवसः ? महार्घ्यः सुप्रभातयास्मास्वयं
दिवसः । तदद्य जगत्पुर आश्रमे महानुत्सवः प्रवृत्तः ।

अयं हि महात्मा १७७६ तमे शकाब्दे सौर भाद्रपद्याष्टाविंशे
दिवसे जनिमलभत । यथाकालं विद्यामुपार्जयन् सदैव वयोवृद्ध्या
धैर्ये तितिक्षा दाक्षिण्यादिभिः सद्गुणैः प्रतिवेशिनो विमोहयन्,
“अयं विहास्यति गृहं वोतराग” इति कस्मादपि सन्नगासिन आकर्ण्य,
समुद्दिग्गमानसेन तत्पित्रा षोडशवर्षं देशीय एव परिणयदास्त्रा
शृङ्खलितः विज्ञाससामग्री-सम्भारोपभोगाय च प्रयुक्तः, अष्टादश
वर्षीयः ब्राह्मधर्माभ्युदयमालोकयन् गृहीततद्वर्त्मोऽपि “किं नासीत्
हिन्दूनां कश्चन धर्मः” इति मनसालोचयन् कस्माच्चित् सन्नगासिनः
सिद्धाश्रमं वृत्तं माकर्ण्य, मातुराकल्पपेटिकां गृह्णन् विक्रीय च
तन्मात्रसम्बलो गृहीतकम्बलो नेपालादिदेशानतीत्य हिमाचलोप-
त्यकावर्त्तिनं सिद्धाश्रमं जगाम । तत्र च पञ्चवर्षेषु योगचतुष्टयीं
अभ्यस्य भारतदुर्दशाकथाश्रवणात् दयाद्र्ष्टेणायमगुरुणा “भारते
ब्रह्मचर्याविर्भावाय यतस्व” इति समादिष्टः सतीर्थेन श्रीमता पशुपति
नाथेन सममवतोर्य हिमाद्रेः, पञ्चप्राणि वर्षाणि काश्मीर-हरिद्वार
कुरुक्षेत्रादि देशेषु अटायमानः पुनरागत्य क्लृप्तो वङ्गदेशं, पशुपत्ति
समाकुले जनमानवरहिते चट्टलशिखरिशिखरे कटुमूलवणादि

राजसान् पूति पर्युषितादितामसांश्च ऋषिभिः प्राचीनैरवगीतान्
 आहारान् परित्यजद्भिः, कन्दमूलादि सात्त्विकांश्चाभ्यवहरद्भिः कति-
 चनैः स्वाध्यायनिरतैर्वालिब्रह्मचारिभिः, योगचर्यानिरतैश्च यतिभिरधु-
 पितं सालवालैर्वालिब्रह्मचारिभिः समन्वतः सुशोभितं स्वाध्यायाध्ययन ध्वनि-
 तोटजं जगत्पुरं नामाश्रमपदं प्रत्युहापयत् । “स्वाध्यायोध्येतव्य”
 इत्यादि श्रुतिं बहुमन्यमानेन तत्रभवता चतुष्पाठी अपि प्रतिष्ठापिता
 काचित् । तत्र आश्रमस्या ब्रह्मचारिणः अन्येच नागादिग्देणागता
 गृहमेधिनश्चात्राः अधीयते नाराय वेदान्तादि शास्त्राणि । एतद्विद्यालया-
 ध्यापकेनैव प्रकाशिता आर्थप्रभा प्रतिमाम् वाचकमहोदयानां
 पाणिमुपसर्पति । अस्य आश्रमस्य मूलोभूतेन स्वामिना अस्मिन्नेव
 दिवसे दिव्यज्ञानाङ्कुर उपलब्ध इति अद्यास्मिन् महानुत्सवः प्रवर्तते
 प्रतिवर्षं ब्रह्मचारिणाम् ! तत्राहि केचित् कीर्त्तयन्ति भगवतो
 महेश्वरस्य गुणकथां, केचित् स्तुवन्ति भगवन्तमखिललोकातारकं
 जगदीशं, शृण्वन्ति केचित् गुरोः सिद्धान्तवचांस्मि, फलदलादिभिः
 पूजयन्ति केचन गुरोः श्रीपादकमलम्, “वालकप्रियः स्वामीति”
 केचन भोजयन्ति नैकटिकग्रामीणान् दशैकादशवर्षदेशीयान्
 वालकान् । नपुनः केवलं जगत्पुर आश्रमावास्तव्यानां, अपितु अद्य
 सुप्रभातं भारतेवासिनामेव, दङ्गारतावनति प्रतीकार करणेषु भिस्तत्र-
 भवद्भिः सिद्धान्तम गुरुभि रस्मिन्नेव पावने दिवसे आत्मीयः प्रयासः
 प्रकाशितः । तदायान्तु भ्रातरः ! सर्वे वयमेकचित्तोभूय कल्प-
 तशेरप्रार्थितोपनतं तदमृतफलं आस्तादयन्तो जरामरणविरहिता
 विराजामहे । इति शम् ।

कस्यचिद् गुरुचरणश्रितस्य ।

न्यायसूत्रालोचनम् ।

नमो गीतमादिभ्यः पूर्व्वेभ्यो गुरुभ्यः ।

कस्मै अर्थाय न्यायशास्त्रम् अध्येयम् ? तन्त्रकारो हि गीतमी निःश्रेयसं तदर्थत्वेन असूत्रयत् “प्रमाणप्रमेय संशय प्रयोजन दृष्टान्त मिद्धान्तावयवतर्कनिर्णय वादजल्पवितण्डाहेत्वाभासकलजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानात् निःश्रेयसाधिगमः इति ।” किमिदं निःश्रेयसं नाम ? निःश्रेयसं मुक्तिः मोक्षः अपवर्ग इति अनर्थान्तरम् । स्मरति च अमरः “मुक्तिः कैवलानिर्वर्ण श्रेयोनिःश्रेयसामृतम् । मोक्षोऽपवर्गः” इति । मोक्षात्मकं हि निःश्रेयसं परमपुरुषार्थः यस्मिन्नधिगते नापरम् अधिगन्तव्यम् अवशिष्यते । प्रमाणादीनां न्यायसूत्रप्रतिपादितानां तत्त्वज्ञानात् ईदृक् निःश्रेयसं भवितुमर्हति नवेति पृच्छा स्वतएव समुदेति आधुनिकानाम् । भाष्यकतो वात्स्यायनात् प्रभृतिभिः सर्व्वैरेव टीकाकृद्भिर्निःश्रेयसपदेनात्र मोक्षो बोध्यते इत्यभिहितम् । तदस्मभ्यं न रोचते । वयं त्वत्र निःश्रेयसपदस्य कलगाणमात्रवचनत्वं प्रतीमः । तथाहि निःश्रेयसं तु कलगाणमोक्षयोः शङ्करे पुमान् इति कोशः, निश्चितं श्रेयो निःश्रेयसम् इति च वैयाकरणप्रसिद्धिः । निश्चितञ्च श्रेयो नापरं मोक्षादर्हति भवितुमिति नास्ति नियमः । वस्तुतस्तु येन शास्त्रेणाधीतेन यत् प्रयोजनं सिध्यति तदेव तत्र निःश्रेयसत्वेन व्यपदिश्यते । तथा चोक्तम् उद्गोतकरेण न्यायभाष्यवार्त्तिके सर्व्वासु विद्यासु तत्त्वज्ञानमस्ति निःश्रेयसाधिगमश्च । त्रय्यां तावत् किं तत्त्वज्ञानं कश्च निःश्रेयसाधिगम इति ? तत्त्वज्ञानं तावत् अग्निहोत्रादिसाधनानां

स्वागतादिपरिज्ञानं अनुपहृतादि परिज्ञानं च । निःश्रेयसाधि-
गमोऽपि स्वर्गप्राप्तिः । तथाहि तच्च स्वर्गः फलत्वेन श्रूयते इति ।
अथ वार्त्तायां किं तत्त्वज्ञानं कश्च निःश्रेयसाधिगम इति ? भूम्या-
दिपरिज्ञानं तत्त्वज्ञानं भूमिः कण्टकाद्यनुपहृतेत्येतत्तत्त्वज्ञानं कृथा-
द्यधिगमश्च निःश्रेयसमिति तत्फलत्वात् । दण्डनीत्यां किं तत्त्व-
ज्ञानं कश्च निःश्रेयसाधिगम इति ? सामदानदण्डभेदानां यथाकालं
यथादेशं यथाशक्तिविनियोगस्तत्तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसं पृथिवीजय इति ।
इहत्वध्यात्मविद्यायाम् आत्मज्ञानं तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसाधिगमोऽप्यवर्ग
प्राप्तिः इति । एतावता वार्त्तिकं प्रवन्द्येन इदमेव प्रतिपादितं भवति
यत् प्रतिविद्यं निःश्रेयसं भिद्यते । तच्च मोक्षादृते अन्यदपि
यथायोगं भवितुम् अर्हति वेदे स्वर्गः वार्त्तायां कृथाद्यधिगमः दण्ड-
नीत्यां च पृथिवीजय इति । निःश्रेयसपदस्यात्र सामान्यकलगाण
वाचकत्वे, न निहतर्यत्वं दोषः कविभिस्तदर्थे बहुशः प्रयुक्तत्वात्
सूत्रकारैश्च । तद् यथा—

नैः श्रेयसौ तु तौ ज्ञेयौ देशकालावितिस्थितिः ।

महाभारतम् १।१४०।८५

मया निगदितं सर्व्वं पथं निःश्रेयसं परम् ।

महाभारतम् २।७३।३

पूर्व्वस्मिन् पूर्व्वस्मिन् वर्णे निःश्रेयसम् भूयः ।

आपस्तम्बधर्मसूत्राणि १।१।८

न्यायेनाधीतेन किं परिज्ञातं भवति ? किं वा प्रयोजनं
सिध्यति ? यद्धि परिज्ञायते तज्ज्ञानं तत्त्वज्ञानम् यच्च प्रयोजनं
फलति तत्प्राप्तिं निःश्रेयसाधिगमः इति । न्यायेनाधीतेन किं
परिज्ञायत इत्यत्र सूत्रकृद्बचनमेव प्रमाणम् । सूत्रितश्च भगवता

“प्रमाणप्रमेयसंशय प्रयोजन दृष्टान्त सिद्धान्तावयवतर्कनिर्णय वादजल्प वितण्डाहेत्वाभासकल जातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः” इति । एतेन अधीते न्यायशास्त्रे प्रमाणादीनां षोडशानामेव तत्त्वज्ञानं भवतीति मतं सूत्रकृतोऽसन्दिग्धं प्रतिभाति कण्ठत एव तथोक्तत्वात् । अतएव चेह “आत्मज्ञानं तत्त्वज्ञानम्” इति यद्वाच्यं ककताभिहितं तद्वैयम् उपजीव्यविशेषात् । तेन चास्या न्यायसूत्रस्य अनात्मानमधिकृत्य प्रणीतस्य अध्यात्मविद्यात्वमपि तदुक्तं निराकृतं वेदितव्यम् । अथ न्यायेन किं प्रयोजनं सिद्धति इति चिन्त्यते । एतद्वि प्रकृत्य भाष्यकृता कश्चित् श्लोक उदाहृतः । यथा—

प्रदीपः सर्व्वविद्यानाम् उपायः सर्व्वकर्मणाम् ।

आश्रयः सर्व्वधर्माणां विद्योद्देशे प्रकीर्त्तिता ॥

प्रथमं तावत् न्यायः सर्व्वविद्यानां प्रदीपः । यथा प्रदीपोऽर्थान् प्रकाशयति, तथा अधीतोऽपि न्यायः सर्वाणि शास्त्राणि प्रकाशयति । न्यायेन बुद्धिस्तीक्ष्णा शास्त्रान्तर प्रवेश निपुणा जायते । अत्र वङ्गीय नैयायिक प्रवरा एव निदर्शनम् । तेहि गुरोर्नियमपूर्व्वकम् अनधीत्यापि काव्येतिहासपुराणस्मृतिसांख्यवेदान्तादीनि तत्र तत्र अनधीत शास्त्रेष्वपि न्यायापादिततैल्लप्रशेसुषीसचिवाः कृतप्रवेशस्तत्तच्छास्त्राणि अध्यापयन्तो विस्मयमुत्पादयन्ति विजानताम् । अपि च आधुनिक ग्रन्थाः अलङ्कार स्मृतिवेदान्तादि शास्त्रीया अपि नव्यन्यायपरिकल्पित भाषायां प्रायशो निवद्धा उपलभ्यन्ते । के नाम अलङ्कारमपि रस-गङ्गाधरं काव्यप्रकाशादंश्च न्यायतत्त्वज्ञानं बुध्येरन् ? का कथा अद्वैतसिद्धादीनां दर्शनग्रन्थानाम् । अतो न्यायः सर्व्वविद्यानां प्रदीप इत्यवदातम् । किं बहुना यूरोपीया अपि परिणता न्यायं

विज्ञानानां विज्ञानस्य आचक्षाणा एतदेव न्यायस्य प्रयोजनं समग्रयन्ति ।

द्वितीयतस्तावत् न्यायः सर्वकर्मणां उपायः । अधीते न्याये बुद्धिस्तोक्ष्णा भवति, तीक्ष्णया च बुद्ध्या सर्वान्यपि कर्माणि सुकराणि भवन्ति । न्याय निवेशित चित्तानां केशाञ्चित् पण्डितानां बाह्यज्ञान शून्यत्वं अर्थकामाधिगमा नैपुण्यञ्चावेक्ष्य न्यायस्य सर्वकर्मोपायत्वं नालेमुमह्यं यतस्ते शास्त्ररसिकाः शास्त्रमेव परं मन्यमानाः गार्हस्थ्यं सुखेऽनासक्तमानसा अर्थकाम चिन्तां नैव निरन्तरं कुर्वन्ति । ते हि पुरुष प्रवराः समाजस्य भूयसे कल्याणाय भवन्ति । यूरोपीयाः निउटनकाण्ट प्रमुखाः महीयांस ईदृश एवासन् । तेराञ्च विज्ञानपरता अर्थान्तरतिष्ठ यूरोपीयानां सकल श्रेयोमूलं । अस्मद्देशे च ईदृशानां महापुरुषाणामभाव एव अधुना सर्वतो विद्यते । अपरञ्च नैयायिकाश्चेत् अर्थकामयोः मनः समादधति तर्हि तेषां अर्थकामाद्यधिगमोपि भूयान् भवति इत्यत्रापि निदर्शनमस्ति । अतो न्यायस्य कर्मोपायत्वं सिद्धम् ।

तृतीयतस्तावत् न्यायः सर्वधर्मणाम् आश्रयः । न्यायमाश्रित्यैव धर्ममीमांसा विधेया । तथा च स्मृतिः “धर्मशास्त्रविरोधे तु युक्तियुक्तो विधिः स्मृतः” (नारदः) “प्रत्यक्षञ्चानुमानञ्च शास्त्रञ्च विविधागमम् । त्रयं सुविदितं कार्यं धर्मशुद्धिमभीप्सता ॥ आपं धर्मोपदेशञ्च वेदशास्त्रा विरोधिना । यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः ॥” (मनुः) “कारणाद्धर्ममन्विच्छेन्न लोकचरितञ्चरेत् ।” (महाभारतम्) “युक्तिहीनविचारितु धर्महानिः प्रजायते ।” युक्तिहीनविचारे धर्महानेः वद्भूनि उदाहरणानि अधुना अस्मत्, समाजे उपलभ्यन्ते । तथाहि धर्मेनैवोपायेन अर्जितस्य वित्तस्य

दानाद् धर्मो भवतीति * शास्त्रे जागरूकेऽपि बहुवित्तायासमाध्यं
शारदीयमहोत्सवादिकं आवाहभूरिभोजनादिकञ्च कुर्वन्सम् अधर्मो-
पाज्जितवित्तम् अपि प्रशंसन्ति आधुनिकाः पण्डितब्रुवाः, निन्दन्ति च
धर्मविचारनिरतान् अज्ञतवाङ्माडम्बरान् सत्यसन्धानपि पुरुषधौरेयान् ।
एतत्खलु न्यायान्नतायाः फलम् । अतो धर्मनिर्णयकामैः सर्व्वथा
अध्येतव्यमेव न्यायशास्त्रम् ।

पद्मिलस्त्रामिधृतवचनोपात्तानि न्यायाध्ययन प्रयोजनानि विभज्य
वर्णितानि । एतामेव न्याये निःश्रेयसम् न तु मोक्षः । अत एव
“निःश्रेयसाधिगमोऽपवर्गं प्राप्तिः” इति वार्त्तिकोक्तं, नादरणीयम् ।

सिद्धेऽपि न्यायस्य अनध्यात्मविद्यात्वे, न्याये आत्मानात्मविचारो
नास्तीति न मन्तव्यम् । ‘अथायं सिद्धान्तः, प्रमाणतत्त्वे (विचारतत्त्व
कथातत्त्वे वा *) न्यायसूत्राणां तात्पर्य्यम् । प्रमाणतत्त्वमेव तेषां
मुख्यो विषयः इतरत् तदङ्गम् ॥ इति वन्द्यघटीय—[एम्, ए]
श्रीवनमालि विद्वान्ततीर्थ-वेदान्तरत्नस्य कृतिरियम् आर्य्यदर्शना-
लोचने सतां मन आकर्षतु, ऋषिवाक्यानां सङ्ग्राह्यायै च कल्पताम् ।
इति शम् ॥

* अन्यायोपगतं द्रव्यमभीष्टां योऽज्ञापयितुः ।

धर्माभिप्रेक्ष्यो यजते न स धर्मफलं लभेत् ॥

न धर्मः प्रीयते तात दामिदैस्तं भद्राफलैः ।

न्यायलक्ष्यैर्यथा सूत्रैः अज्ञापूर्तैः न तु पर्याप्तम् ॥

महाभारतम् । अश्वमेधपर्व्व ॥

* तिस्रः खलु कथा भवन्ति वादो जल्पो धितण्डा च । १ कथा च यूरोपीयैः
“डायलेक्टिक” (Dialectic) इति शब्दात्ते ।

गुरुशिष्य संवादः ।

(पूर्वतोऽगुणतः ।)

किन्तु हन्त !! किंवा तदानीं चैतन्येन ? “चौरिगते वा किमु सावधानैः” सर्व्वेऽवपयान स्तदानीं तेषां कण्टकाकीर्णाः, नास्तिच समयः स्तदुत्पाटनस्य, सुतरां पदेपद एव केवल मनर्थापात आपतति । विद्योपार्जनकालस्तु ललना लालनेनैवापलापितः, अहो का गतिः ? पितृभिश्चित्ततया क्लेशसहिष्णुतापि नाभ्यस्ता, सुतरां कथं कथमपि अर्थावगमसामर्थ्यं मनोक्षमाणाः अर्थेन च विना संसारसाधनं सर्व्वथैवाशक्यं मन्यमानास्ते हताशाः सर्वा आशाः शून्या अवलोकयन्ति । सर्वाभिश्च दुःखिन्ताभिर्युगपत् समाक्रान्ताः सन्ततं विचिन्त्यापि नान्तःकरणं शान्तयितुं शक्नुवन्ति । येतु सुविलक्षणविचक्षणता-साध्यं संसार संरक्षणं क्षणमपि नाकरिष्यन् सहसा शिरसि वर्त्तमानं तत्तेषां कीदृशं क्लेशसाध्यमिति त एव जानन्ति, विशेषतस्तु सत्शिष्योपदेश विरहिताः । परन्तु समतीवासोद्वेगं संसारभारेणाभिभूतानां तेषां शरीरमपि क्षीणतरं जायते, ततश्च अस्ति नास्तीति विवेकविहीनैर्बालकैराकुलीभूय याचनायैवागत्या मतिमर्पयन्ति, किन्तु तदयाचनमपि अनभ्यस्ततया मरणादतिरिच्छते, तदुक्तं मभियुक्तैः—

नबो न दोनभावस्य याचमानस्य मानिनः ।

बबो नोवनबोराबोन् पुरोनिःसरये रणः ॥

याचनं खानमपि साम्प्रतं विरलमेव, अक्षोपेतं दानन्तु नास्तीत्यपि नात्युक्तिः, विशेषतस्तु अशिषितेभ्यः । तस्मात् दुर्निष्णादिदोष सङ्कुलेऽस्मिन्काले भिक्षालब्ध धनेः संसारनिर्वाहः सर्व्वथैवाशक्य इति

क्रमशस्ते एवं विपर्यस्ताभवेयु र्यत्किं कर्त्तव्यविमूढा इतस्ततश्चलन्तः
केवलमशान्तिमेवलभन्ते । प्रत्युपकार प्रत्याशा विरहात् कै पि तदानीं
तद्दृष्ट्वा नायान्ति । वान्धवास्तु अन्या इव नोपसर्पन्ति । समवयस्का
अपि विकृतमस्तिस्कानिव परित्यजन्ति । अन्ये च परिचिता अर्थ-
प्रायेण शङ्कातृकिता इव तद्दर्शनपथं जहति । किन्तु केवल सुसमर्था
एव गृहभक्षणं वंभस्यमाणाः परिणाम विरसामपि दयालुतां
वितरन्ति । अहो तद्वयालुतापि कियत्स्थायिनी ? सम्पदनुगुणमेव
ते ऋणं ददति, कियत्परमेव कुशीदादानकर्कशव्यवहारेण भृशं
दशेयुः । नितरां तेषां दर्शनमपि तदानीं दुर्दृष्टं भवेत् ।

हा हन्त ! अन्तःपुरमपि न पूर्ववत् सन्तोषयेत्, यस्याः सम्मोह-
ध्वान्तान्तरिताः किमपि पूर्वं नालोकयन्, यत्कृते अन्यस्मिन्नकृतश्रमा
इदानीं सर्व्वकर्मनिर्ह्राः सञ्जाताः, यदासक्ताः परमभक्तिभाजनयोजग-
देकहितार्थिनोः पिबोरपि विरक्ताः आसन्, प्राणप्रतिमा प्रियतमापि
सा न पूर्व्वदपूर्व्वच्छविभिः समोप माविर्भवति, नच दर्शनमात्रेणा
नङ्गमङ्गलार्थिण्या अङ्गभङ्गग समालिङ्गते, नापि तदसामान्यलावण्य
सन्दर्शनेन धन्यत्व मापादयति, नापि च नितरा मामोदप्रदेन सुमधुर
संवादेन चित्तं प्रसादयति । परन्तु पश्यन्ती एवाति तरासुगुमूर्त्तिः
संसारस्य नानारूपाभाववार्त्तया सर्व्वथा स्फुर्त्तिभ्रंशकरीमार्त्तिमेवाभि-
वर्क्षयति । “येन च पुष्पकलादीनां साधारण भरणपोषणादिकमपि
सम्पादयितुं न शक्यते विवाहकरणमेव तस्यातितरामसङ्गतमिति”
दुर्ब्विसह विषमविषोपम वाक्यवर्षणेन विमर्शयितुमपि न विरमेत् ।
तदानीञ्च तेषां मनसांभावः कीदृशोभवेदिति भावयितुमपि विभेमि ।
असञ्चरिषा एव च्रियः पतिं प्रति तथा समाचरन्तीत्यपि नो चिन्त्यतां
यस्मादभाव एव स्वभाव मपि परिवर्त्तयेत् । विलासोचितं वेशभूषा-

दिकं नैव वा सम्भाव्यतां, किन्तु यदि, लज्जापवारकं वसनं जीवनेक
साधनं मुदरान्नमपि नो सम्भवेत्तदा नितरां क्षुत्क्षामायाः सहिष्णुता
क्रियत्क्षणं स्यात् चमेत ? विशेषतस्तु भवस्थादि विज्ञान विकलो-
वालो यदा क्षुधातिचञ्चलो मातुरञ्चलं विधृत्य भोजनीयं याचते
तदानीं तत्प्रदानासामर्थ्यं च कोमलात् कोमलतरं ललनाहृदयं
क्रियत्कालं धैर्यमालम्बितुं शक्नुयात् ? तदानीं स्वीयदुःखदृष्टमेव
प्रथमं विनिन्द्य सर्वथाभिनन्दनीयं वन्दनीयमपि पतिं अनिच्छयापि
धैर्यं चेतैव तिरस्कुर्यात् । तिरस्कारा करणेपि स्त्रिया यदि तादृशी
प्रवक्ष्या स्वस्वैववातितरां दुःस्थस्य नेत्रपथवर्त्तिनी भवेत् तदा सोऽपि किं
धैर्यमाश्रितुं प्रभवेत् ? परन्तु नितरामधीः “हे परमेश्वर
करुणामय ! नैवशक्नोम्यतः परं, विकटं दृश्यं सोऽदुः सत्त्वरसुषमंहरमा”
मित्युच्चैरुच्चरन् भृशमशरणो मूर्च्छापन्नः निमीलिताक्षो मृत्युमेवापे-
क्षते । कदाचि देतादृगवस्थाया सुहृन्मनादिना आत्महृत्याविवरण
मपि श्रूयते ।

तस्माद् यावच्च पुत्रादीना मध्ययनाद्यनन्तरमर्थोपाजनादि
सामर्थ्यं न भवेत्तावत् कदापि परिणाम दुःखावह विवाहवन्धनादयं
सुद्योगो नैव कर्त्तव्यस्तच्छुभार्थिभिरभिभावकवर्गैः । अतएवास्माकं
धर्मशास्त्रेऽपि गर्भाष्टमे द्वादशे वा उपनयनात्परं द्वादशवर्षं गुरुकुले
ब्रह्मचर्यं पूर्विकाध्ययनं विधाय ततः समावर्त्तनानन्तरं विवाहस्य
प्रसस्तः कालो निर्दिष्टः, तद्वलतश्च यस्य गर्भाष्टमे उपनयनं तस्यापि
विंशतिवत्सरात् पूर्व्यं नैव विवाहः समभूत् । एवं शास्त्र मर्यादानु-
सारेण कार्यं मनुष्ठितवतां निष्ठावतां विंशाधिकवत्सरमखलित-
वस्थाया मवस्थामात् सुस्थशरीरतया सवलहृदयानां अध्ययनादिकं
निर्ब्बाधं सम्पद्यत । ततः कृतदारपरिग्रहाणाञ्च संयमेनाव्यग्रमनसां

तेषां सन्ताना अपि यथाकालोत्पन्नाः पितृगुणसम्पन्ना एव दीर्घायुप-
 आसन् । आधुनिकानां पुनर्वालाविवाह प्रावलागादल्पकालेनैव दीर्घवयस्य-
 मधिगच्छतां अपरिणत मस्तिस्कावस्थायामेव ललनायां चित्तखलनात्
 ममूलोत्पाटित सकलोन्नतिमूलैकस्वास्थ्याना मवस्थायु प्रत्यक्षत एव
 दृश्यते । प्रवलाध्यवसायसाध्य मध्ययनादिकमपि कुतस्तादृशव्याधि-
 वाधानां, केवलमौषधपथ्य तथ्यानु सन्धानेनैव रक्ष्यति तेषां समयः ।
 परन्तु तादृश रोगग्रस्तानामपि असंयतचित्ततयाऽव्यग्राणां अयथोचित-
 कालोत्पन्नाः सन्तानाः पितरोगादिसम्पन्ना नितरां क्षीणा विपन्ना
 म्रियमाना एव जायन्ते । अयञ्च दृष्टान्तः “ब्रह्मचर्य्यं प्रतिष्ठायां
 वीर्य्यलाभ” इति सिद्धान्तं सर्व्वथैवाभ्यास्तं संस्थापयति । किन्तु
 आश्चर्य्यं कालप्रभावात् सर्व्ववीर्य्यैकवीजस्य तद्ब्रह्मचर्य्यस्य नामापि
 प्रायोविलुप्तः । तदनुष्ठानमतितरां कष्टसाध्यमिति केपि न तत्र
 प्रवर्त्तन्ते । यदि केचन कदाचित्तदाचरितुमभिलषन्ति तदैव तदभि-
 भावका अन्येपि आत्मीयस्वजना स्तान्प्रति हताशाः नानाविध प्रतिकूल
 दृष्टान्त प्रदर्शनेन प्रलोभनादिसन्दर्शनेन च येन केनचित् प्रकारेण
 यावत्तान् प्रत्यावर्त्तयितुं न शक्नुवन्ति यावच्च विवाहवन्धनादिना
 संसारिणः कर्त्तुं नाश्नन्ति तावत्कथं कथमपि न शान्तिं लभन्ते ।
 अहो कालवैचित्र्यं संसाराश्रमे यदि सर्व्वथा निष्कर्ममाणः कुकर्ममाणोपि
 वा तिष्ठन्ति, तदा तदर्थं यदि नानाविध मसहनीयं लोकगहंनीयमपि
 दुःखं सहनीयं भवेत् यदि वा संसाराश्रमे स्थित्वा नानाविधासदनु-
 ष्ठानेनाकाले कालकवलमपि समालभेरन् तदापि तदभिभावका स्तथा
 न खिद्येरन् दद्या तेषां ब्रह्मचर्यादि परिग्रहे । सुतरामेवमधःपतिते
 अस्मिन् देशे पूर्व्ववद्ब्रह्मचर्य्यस्य प्रवर्त्तनं भवेन्नवेति सर्व्वान्तर्यामी
 परमेश्वर एव जानाति । परन्तु यदि सर्व्वानर्थमूलोयं वालाविवाहोपि

यदवगतं सम्यक् ज्ञान विरहितयापिमया तेन प्रतीयते यद्भारतवर्षे
एवैकदा सन्ध्याविषये पृथिव्याः शीघ्रस्थानीय आसीत् ।

पुराखलु भारतवासिनः प्रायोब्रह्मचर्यं गाहंस्थ वाणप्रस्थ सन्नगा-
सेति आश्रम चतुष्टयं भजमानाः स्वस्वाश्रमोचित कार्यानुष्ठानपरा-
यणा आसन् । चतुराश्रमिणामेव मुख्योद्देश्यो धर्म एवासीत् ।
स्वाश्रमोचित व्यवहारेण च ते पृथिव्यां ज्वलन्तो दृष्टान्ताः चिरस्मर-
णीयाश्च । ते च प्रथमं ब्रह्मचर्याश्रमं प्रविश्य सात्विकाहारव्यवहार-
शिष्टाचारादिभिर्गुरुभक्तै रैकान्तिकीं पराकाष्ठां प्रदर्श्य स्वाभिलाषं
सम्यग्ब्रह्मविद्यां गुर्वीक्षया परिचालिताः साध्यायेन गुरुवसति मध्य-
वात्सुः । यथाविधि द्वादशवत्सरं ब्रह्मचर्यान्ते आचार्यै र्ये समा-
वर्त्तिता त एव संसाराश्रमं प्रविश्य सदगुणादि सम्पन्नां कन्यामुपयम्य
तस्यां पुत्राभिरुक्तास्तारकं धार्मिकं पुत्रं सुत्पाद्य गाहंस्थ्याश्रमोचित
सदाचारेण सुखमन्वभूवन् । ततः पञ्चाशद्वर्षान्ते ब्रह्मचर्यात्
प्रतिनिवृत्तौ सन्ध्यागुणसम्पन्ने पुत्रे भार्याया रक्षणावेक्षणभारं समर्थं
तथैव वा सार्धं वनमागत्य परे ब्रह्मणि चेतः समर्थं तस्मिन् विलीना
आसन् ।

ब्रह्मचर्यं च—षष्ठाङ्गमैयुन वयं नाम्नाम्कं, तथाचोक्तं—

अवचं कौशलं विद्विः प्रेक्ष्यं गुह्यभाषणं ।

सहस्रोद्ध्यवहाराय क्रियानिर्दिष्टिरवचं ॥

एतन्मोक्षमष्टाङ्गं प्रवदन्ति सनीविणः ।

विपरोतं ब्रह्मचर्यमेतदष्टाङ्गवत्सु ॥

आहार संयमनादिकमपि ब्रह्मचर्याङ्गमुक्तं भगवता मनुना—

वयं येनानुसूचं गन्धं साक्षां रसानस्त्रियः ।

युक्तानि यानि सर्वानि प्राणिनाञ्चैव हिंसनं ॥

अभ्यङ्गं मञ्जनद्याजो रूपानच्छवधारणं ।

कामं क्रोधश्च लोभश्च मत्तं गीतवादनं ॥ इत्यादि—

वस्तुतो ब्रह्मचर्यप्रभात्रेनैव ते तादृग्वीर्य्यवन्त आसन्, तथाच योग-
सूत्रं “ब्रह्मचर्य्यं प्रतिष्ठायां वीर्य्यलाभ” इति । ब्रह्मचर्य्याभावादेवा-
धुनिका हीनवीर्य्या अल्पायुषश्च भवन्ति यतो “मरणं विन्दुपातेन जीवनं
विन्दुधारणा”दित्यादि शास्त्रमस्ति । अतएवान्यजोक्तं—

न तप क्षप इत्याहुर्वं ह्यचर्य्यं तपोत्तमं ।

ऊर्ध्वरेता भवेदयस्तु सदेवोनतु सातुषः ॥

ब्रह्मचर्य्यं विहीनाना मध्ययनादिकमपि न निर्व्विघ्नं सम्पद्यते
यत इन्द्रियसुख चिन्तयैव तेषां गच्छत्यधिकांशो समयः । अतएवोक्तं—

इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन दोष सञ्च्यते संशयः ।

संनियम्यतु तान्येव ततः सिद्धिं नियच्छति ॥

तस्मादेवास्माकं धर्मशास्त्रे ब्रह्मचर्यादि विहीनाय अनधिकारिणि
विद्यादानमपि निषिद्धं । तथाच मनुः—

विद्या ब्राह्मणमेतच्छ्रेष्ठं सेवधिक्षेऽस्मि रक्ष मां ।

अमृतकाय मां सादास्तथासतां वीर्य्यवत्तमा ॥

यमेवतु शक्तिं विद्या नियतं ब्रह्मचारिणं ।

तस्मै मां ब्रूहि विधाय निधिपाया प्रसादिने ॥

अहो एतावद्बुद्ध्यापि किं मस्माकं चैतन्यं न भवेत् ?

सांख्य व्याकरणतीर्थ—श्रीवासन्ती ब्रह्मचारिण्याः

(जगत्पुराश्चमाश्रितायाः ।)

आर्यप्रभा ।

द्वितीयवर्षे

{ सुदुर्लभाः सर्वमनोरमा गिरः } चतुर्थसंख्या ।

मासावतरणिका ।

सम्राट् शुभागमनतो जनयन् जनानां हर्षप्रकर्षमतुलं भरतस्य वर्षे ।

राज्याभिषेकजमहोत्सवमादधानो मार्गशिरध्वरणतो गत आगतोऽयम् ॥

सम्राट्प्रशस्तिः ।

इल्लण्डं सुखभाग्दमत्रसकलैः सन्मण्डनैर्मण्डितं
जन्मस्थानतयापि वाञ्छिततमं पुष्टिप्रदं तुष्टिदम् ।
भूस्वर्गप्रतिमं विहाय कृपया स्वं भारतं संस्थितः
सम्राट् पञ्चमजर्ज्महोदय ! जय स्वस्थः स्वपत्नीयुतः ॥ १
पारावारमसीत्य दुस्तरतरं यद्भारते स्वागतं
हे कारुण्यनिधे ! तदत्र भवतो वात्सल्यमात्यन्तिकम् ।
एवं स्वीयदयावशंवदतया शश्वत् प्रजा रञ्जयन्
सम्राट् पञ्चमजर्ज्महोदय ! जय स्वस्थः स्वपत्नीयुतः ॥ २
यत्तागण्यनृपाः पुराधिरुरुहुः सिंहासनं धार्मिकाः
यत्कीर्त्तिः समये गतेऽपि बहुले सर्वैः समाख्यायते ।
तद्विह्वलनगरेऽधिराजमुकुटं बिभ्रत् स्वधर्मो स्थितः
सम्राट् पञ्चमजर्ज्महोदय ! जय स्वस्थः स्वपत्नीयुतः ॥ ३
श्रीर्वाणी भवगेहिनी गणपतिः सूर्यस्तथा चन्द्रमा
ब्रह्मा विष्णुरुमापतिश्च सकलैर्देवैः समेत्योत्सवे ।
सर्वे मङ्गलमाचरन्तु भवतः संप्रार्थना नोऽनिशं
सम्राट् पञ्चमजर्ज्महोदय ! जय स्वस्थः स्वपत्नीयुतः ॥ ४

सम्राट्-दशेनजन्य-पुण्य-ममलं नो भारतीयप्रजा-
 भाग्ये प्रागभवत्तदद्य सद्यः सम्पाद्य संद्योतयन् ।
 आदार्यं नृपवर्य सर्वविषये वाञ्छाश्च नः पूरयन्
 सम्राट् पञ्चमजर्ज्महोदय ! जय स्वस्थः स्वपत्नीयुतः ॥ ५
 दुर्वृत्तान् दमयन् रिपून् विनमयन् सम्मानयन् सज्जनान्
 रक्षन् दुःखजनान् स्मरन्नशरणान् सुग्धांश्च सम्बोधयन् ।
 प्राज्यं राज्यमिदं प्रशासदभयं कार्यैः प्रजा रञ्जयन्
 सम्राट् पञ्चमजर्ज्महोदय ! जय स्वस्थः स्वपत्नीयुतः ॥ ६
 राजन् भारतवर्षहर्षजननः शान्तिं समासादयन्
 पुत्रामात्यकलत्रबान्धवयुतो जीव्याश्विरं सज्जनैः ।
 राजन्यैरभिनन्दितः स्वपरभूसंस्थैर्गुणैर्बाधितः
 सम्राट् पञ्चमजर्ज्महोदय ! जय स्वस्थः स्वपत्नीयुतः ॥ ७
 सर्वेऽनन्तमुखैस्त्वदीयविजयं गायन्तु शान्ताश्विरं
 आनन्दोऽय-मनन्त-काल-मचलः स्वान्ते सम-स्तिष्ठतु ।
 भक्तिस्त्वय्यक्त्वा चिरं विलसतु प्रेम्ना यथाभीष्टदे
 सम्राट् पञ्चमजर्ज्महोदय ! जय स्वस्थः स्वपत्नीयुतः ॥ ८

अभिषेक-महोत्सवः ।

महामहिम-श्रीलश्रीयुक्त-सम्राट्-पञ्चमजर्ज्महोदयस्य पूतचरि-
 ताया-स्तन्महिष्याश्च शुभाभिषेक-दिवसे—

जगत्पुराग्रभ-मठेऽपि महासमारोहेणाभिषेक-महोत्सवः सम्पा-
 दितः । मार्गशीर्षस्य षड्विंशतितमे च तस्मिन् शुभेऽङ्कि पूर्वाह्ने
 आश्वमप्रधानाध्यापकेन श्रीयुक्त-कुञ्जविहारि-तर्कतीर्थ-महाशयेन
 आश्वम-स्वामिना च स्वामिना श्रीयुक्त-पूर्णानन्देन सानन्दमभिवन्द्य
 भगवन्तं भूतभावनं नानाविधदेवार्चनादिना सम्राट्दम्पत्योर्निरामय-
 दीर्घजीवनं प्रार्थितम् । शुद्धस्नान्ता आश्वमान्तेवासिनोऽपि सत्रद्वय-

चारिणो नानाविधदेवाराधनस्त्रोत्रपाठादिना तन्मङ्गल-ध्यानपरा
 एवासन् । उच्चानुच्च-शैलमालोपकण्ठ-राजितंतया प्राक्तनिकसुषमापरि-
 शोभितमपि तदानीं विचित्र-फल-पुष्प-पल्लव-लता-पताकादि-चित्रितं
 मूलालम्बित-मङ्गलकुम्भै रम्भास्तम्भैः परिशोभितप्रवेशमार्गं अमन्दा-
 नन्दपरिपूरितसर्वान्तरं जयारवमुष्वरित-गिरिगङ्गरन्तदाश्रम-पदं
 सम्राड्दम्पति-विजयमाघोषय-दभूतपूर्वं भावमाधत्त । मध्याह्ने च
 सम्राड्दम्पतिमङ्गलार्थं सत्रं चारिविद्यार्थिनः अन्येऽपि बहवो जनाः
 सपरितोषं भोजिताः । अपराह्णे पुनरध्यापकाध्यासिता ब्रह्मचारि-
 विद्यार्थिसार्थैरन्यैश्च बहुभिः शिञ्जिताशिञ्जितैः परिवृता परिषत्
 समाशंसत् सम्राड्दम्पत्योरतुलनीयां दयादाक्षिण्यादि-गुणावलिम् ।
 आश्रमस्य-ब्रह्मचारिणीभिः सम्मिलित-मधुरकण्ठै-र्गीतेषु प्रथम-
 सुदृतिषु प्रधानाध्यापक-महाशय-विरचित-सम्राट्-प्रशस्तिश्लोकेषु
 सभायाः कार्यं प्रावृत्तत् । तद्गानञ्चातीव श्रुतिमधुरं समाकर्षत् सर्वेषां
 सहर्षमनांसि । ततश्चाध्यापक-महाशयो राजभक्तिविषयक-मनति-
 संक्षिप्तं सारगर्भमुपदेशमुपन्यस्य सम्राड्दम्पति-प्रदत्तानि पदकानि
 आश्रममठस्य क्वात्रौभ्य-श्चात्रौभ्यश्च प्रदाय सम्राड्दम्पत्योर्जयघोषण-
 पूर्वकं स्ववक्तव्य-मुपसंहृतवान्, क्वात्रैरपि परमश्रद्धानिदर्शनरूपाणि
 तानि पदकानि सभक्तिं प्रतिगृह्य समुच्चकण्ठैर्गीतेषु सम्राड्दम्पति-
 विजयेषु सभायाः कार्यं पर्य्यवसितम् । सायञ्च खधूप-धूपिताधित्यका-
 प्रदेशं वैद्युतालोकद्योतमानं दिनायमानमाश्रमस्थानं सम-
 नन्दय-दर्शकहृन्द-चेतांसि । उच्चानुच्च-शैलमालासन्निधापिता च श्रेणी-
 बद्धा दीपमाला अतीव लोचनलोभनीया समपद्यत । अन्तरा-
 न्तरा च सम्राड्दम्पत्योर्विजयमाघोषयन्तः प्रशान्तस्नान्ता अन्तेवासिनः
 आनन्द-सन्दोहान्दोलित-मानसा-स्थैव तां निशा-मनैषुः ॥

श्रीनन्दनन्दनपदाम्बुजसंनतोऽहम् ।

नालुणो न च शीतलश्च पवनो याम्यः सुरम्यो यथा
 लोकानन्दकरो मृदुश्च कठिनो भूत्वा स्वयं स्वप्रजाः ।
 संरक्ष्याखिल-भूमिपैः सुतपदः सम्वाट् स जार्जभिधो
 जीयात् पुत्र-कलत्र-मित्र-सहित-स्वस्तारिवमंथिरम् ॥ १
 श्रीजार्जो मनुजेन्द्रवन्दितपदो धर्मासने संस्थितो
 धर्मेणैव करोतु राज्यमखिलं क्षेत्रे शुभे भारते ।
 कृणोऽयं धवलश्च मानव इति त्यक्त्वा च मेदं यथा
 चन्द्रोऽयं किरणैः करोति, धवलां भूमिं नता-ञ्चोन्नताम् ॥ २
 यशो हि जार्जस्य सुधांशुना समम् वदन्ति लोका रभसा मतं मम ।
 कलङ्कयुक्तः क्षययुक् सुधाकरो यशस्तु वृद्धं च कलङ्कितं न हि ॥ ३
 इन्द्राण्या मघवा यथा गिरिजया युक्तो गिरीशो गिरौ
 चन्द्र-चन्द्रिकया तथा नृपवरो मेर्या महिष्या युतः ।
 रम्ये विश्रुतहस्तिनाख्यनगरे पट्टाभिषेकासने
 तिष्ठन् भारतभूपतिर्विजयतामाचन्द्रमातारकम् ॥ ४
 सुत्रामा भूरि वर्षं दितरतु भवतु प्राज्यसस्या धरित्री
 क्षीरिण्यः सन्तु गावः प्रचुरधन-युताः सप्रजाः सन्तु सर्वे ।
 भूयाद्दम्भे जनाना-मनवरतरति-व्याधि-नाशः सभूलम्
 भूपैर्युक्तो निजामो भवतु च सुखभाग्-जार्जमित्रं च नित्यम् ॥ ५

श्रीहरिराम शास्त्री—

हायद्रावाद-निजाम-गभर्णमेण्ट्-विद्यालयाध्यापकः ।

सम्नाट् प्रशस्तिः ।

सम्नाट् ! राजतु राजवत् परहितं कुर्वन् किरन् द्योतनम्
 सिग्धं तापहरं सुशीतममलं सर्वप्रियं सर्वतः ।
 गाढं दोषतमो निरस्य सहजैर्धर्मैश्चिरं जीवनो
 भुञ्जानो विषयान् समं परिकरै राज्ञा मङ्गाप्रज्ञया ॥१
 राज्ञी सर्वगुणान्विता गुणिगणैः संस्तूयमानाऽनिश-
 मिन्द्राणीव पितामही तव पुरा यद्राज्यमध्यासिता ।
 आशान्तं यशसा सुशासनभुवा विभ्राजयन्ती सती
 सन्तानानिव संपुपोष सदया प्रेम्ना प्रजाः सन्ततम् ॥२
 तात-स्ते पदवीं सुपुण्यसुलभा-मध्यास्य तन्माटकीम्
 शौर्यैरिन्द्रसमो धनैर्धनपते-सुख्यस्य वाग्भि-गुरोः ।
 गान्धीर्यैर्जलधेः सटक् च दिवसस्वामीव तेजस्यैः
 उर्वी सागरमेखलां पुरमिवाशास्तिष्म धर्मेण सन् ! ॥३
 पूर्वैर्जुष्ट-महो तदेव मतिमन् ! संसेवमानोऽयन-
 मध्याह्न्यश्च चिरं परं नयगुणै रिलण्ड-सिंहासनम् ।
 अस्मान् साधु विचिन्त्य राजशरणान् राज्योदभवाद्भिन्नात्
 पायात् पक्षनिपात-दोषरहितः सन्तान-निर्भेदतः ॥ ४
 प्राकारैः परितः सुधाधवलितै रभ्यैः परीता शुभा
 सौधैः शैलजिगीषयेव सुतरामभङ्कषैर्भास्वरैः ।
 उत्सर्पन्मणिरत्न-रश्मिनिकरै-र्नक्तं दिनोद्भ्रामिणी
 प्रोद्यानै-र्विकचप्रसून-निवहैः प्रालेय-मालावृता ॥५
 अन्धैर्भृङ्गकदम्बकै-रविरतं व्याकीर्णगण्डस्थले-
 रुहामधिरदैः समाकुलपथा तुल्यै र्नगोद्भवेः ।
 ऊर्ध्वं-श्यामघनाभ-धूमनिकरैः शैलेशवत्त्वत् पुरी
 भास्वद्वक्त्रान्तमुष्टै-र्मयूखप्रसवै रत्नैर्भृशं राजिता ॥ ६

हित्वा तां करुणावशेन नृपते ! स्वर्गीयसौख्यावहां
 दृष्ट्वा नन्दयितुं प्रजाः प्रियतमा-स्त्वद्दर्शनप्रोत्सुकाः ।
 इन्द्रप्रस्थपुरीं महेन्द्रनगरोसाम्यं पुरा लभयन्
 आयासि स्वयमावहन् बहुतरं क्लेशं लघुं भारतम् ॥ ७
 इन्द्रप्रस्थपुरी-नृपासनमिहारुद्धाऽविषह्यप्रभम्
 सम्राड्धोरयुधिष्ठिरो नयविदां वर्याऽविवर्ज्यः श्रिया ।
 धर्म्यै-धर्म्यै इव श्रितः प्रियवपु-लीकोत्तरैः कर्मभी-
 राज्यं प्राज्यमिदं बुभोज सुचिरं निस्थं प्रजा रञ्जयन् ॥ ८
 चौर्थं तस्य सुशासनैः खलु तदा नामावशे प्रायितम्
 मिथ्यालीन-वपुर्विदूर-मगमन्नासेन वा दस्यता ।
 पर्जन्यः समये ववर्ष सलिलं शस्यैर्मही श्यामला
 दुर्भिन्नादिविपन्न-जातु विततिं लेभे सह व्याधिभिः ॥ ९
 भव्यं वर्त्म निषेव्य सभ्यगुणभाग ! यौधिष्ठिरं भाववित्
 वर्षं वर्षमिह प्रभूतकरुणावारीव वारिप्रदः ।
 अस्मद्दैन्य-दवाग्निदाह-मचिरात् शान्तिं समासादये-
 दित्याशा-सरसी-रुहाणि सरसि स्वान्ते श्रियं बिभ्रति ॥ १०
 विस्त्रब्धै-र्नयनैः पिपासिततमैः पेपीयमाना नृणा-
 सुत्कण्ठैः शुभशंसिभि-र्नृपतिभिरु स्तूयमाना महन् ।
 पूर्वं भूपतयो न चात्र भवतः साम्राज्य-लक्ष्मीभृतो
 माङ्गल्यै रक्षिषेक-वस्तुनिचयै राजेऽभिषिक्ताः पुरा ॥ ११
 आरोढु न्वभिषेकपूर्वकमिदं सद्रत्नसिंहासनं
 स्नेहादेति नृप ! प्रजा-भिलषितं संपूरयन् भारते ।
 उत्प्रेक्षे फलमुत्तमं खलु भवेदस्माक-मस्मादिह
 पुण्येण्द्र-समागमः प्रसवति प्रायो विशिष्टं फलम् ॥ १२

श्रीहरस्वनाथ-शर्म-तर्कतीर्थस्य

श्रीमद्-भारत-राजराजेश्वर-प्रशस्ति-पत्रिका ।

राजन् भारतवर्षं त्वं नीत्यानित्यं प्रपालय,
(धनुर्वन्धः) १
प वेभ योङ्ग्याभू नृपयुरात्तिकीस्तेत

लक्ष्मोरव्यभिचारिणी नयततिर्निर्वाधमञ्चारिणी
कीर्त्तिश्चाप्रतिपलिता रिपुगणोऽभिद्वीऽविरुद्धाः प्रजाः ।
सङ्केतोस्तुलया निजान् गुणगणान् पचे स्वके पश्यतः
श्रीमत्-पञ्चमजार्ज-नाम नृपतेः सिद्धिर्वरीव्रज्यताम् ॥ २
यस्मिन् राजनि राजकीयधिषणा-स्रोतस्विनौ-निःसृतै-
नित्यं नीतिजलेर्ध्वहीतलमलं संसिच्यमानं पुनः ।
येयस्कासनया प्रजा इव निजाः सर्वाः प्रजाः प्राप्य तत्
पूर्णं चमफलाक्ष-यवमधुनाश्रनि स्वयं भारते ॥ ३
यस्येयं प्रकृतिभित्तैर्गुणिगणैः स्वायत्तलोकायत-
सैतन्ध्रं प्रतिपद्य तत्त्वविभवैः पारार्थ्यमाराध्यति ।
तद्वृत्तान् विषयान् पुमानिव समानासाद्य पुन्यैस्तया
श्रीमत्पञ्चमजार्ज-नाम नृपतिस्तादात्म्यामालम्बताम् ॥ ४
धरापतेरागमनं विदित्वा पुरीपवेशेषु परिकृतेषु ।
विराजते भारतभूमिरय वरागमे वासकसन्धिकेव ॥ ५
पुरातनैः पुण्यजलैः प्रजानां पुरा विरुद्धस्य समोरथद्रोः ।
पुराधिनाथायतनो स्ववाक्णां पुरीपलाभस्तु फलियद्दि-र्नः ॥ ६
तवाद्य श्रीकापनुदः प्रजानां तमोपदस्येव करप्रसारः ।
क्रमास्वमादायचरः पदव्यां करोपकर्षे जनताश्रिषः स्याः ॥ ७
स्वपीधमम्भान् परिपुष्पातस्ता-न्युपीदृशोभापघनामृतानि ।
नृपेन्द्र ! यत्ने ढषिताक्षिभिः स्त्री निपीय देवा इव निर्निमेषाः ॥ ८
कीर्त्तिप्रतापेन्दुविकर्त्तनश्री-देदीप्यमाने नृप ! तऽन्तरीक्षे ।
नाम्नापि धाम्नापि शशी कलङ्की स्वद्योत एवाजनि सोऽपि सूर्यः ॥ ९
कथाप्रसङ्गेषु यदृच्छया गता वदान्यतायाः पुरुहूतसंसदि ।
शृणोति रोमन्ध्रमपास्य नन्दिनी मुष्णास्तदीयान् स्मिमिता महीपते ॥ १०
य

विलोपनात् नृप । भारतानां कलौ कलानां परिपालकस्य ।
 विनांकना-न्नो विरमन्ति धीरा जलाशयस्येव मरौ तृषार्ताः ॥ ११
 सामन्तराजाधिप सुन्दरीणां सीमन्तसिन्धुं करन्विताङ्गुः ।
 सीमन्तिनीकान्तिरिवास्तंशीः सीमन्तकालं तव शान्तिदास्तु ॥ १२
 स्वर्लोकतुल्यश्रियमुल्लसन्तो दिङ्मोनिनोऽङ्गु भवान् विलोक्य ।
 हज्जासकोल्लालन-फुल्लवाद्भूः कल्लोलवल्लीनति-वेक्षितः स्यात् ॥ १३
 भीक्ष्य भारतनयानभितस्ता दोक्षितस्त्वमभिवेकपदाय ।
 हे जितोश ! किमदय भुजसो रचन्तीति ननु वेत्ससि तव ॥ १४
 प्रत्युदगमाय तव भारतराजपङ्क्तिः स्थित्वादरेण पथि मूर्ध्निमतीव भक्तिः ।
 प्रीत्या प्रमोद-नयनाम्बु-घटाभिवर्षैः सलः भवन्तमभिषेच्यन्ति पूर्वमेव ॥ १५
 राजन्ति सुक्तामणयो मनीशा राज्ञां किरीटेषु हि भारवानाम् ।
 आज्ञाचराणीव सटेव यस्य जीयात् स आजर्जो नवसार्वभौमः ॥ १६
 लोकात्त्वमुद्वीतकरं प्रयजन् प्राशान् परिष्कारपदे निरीय ।
 अर्थान् प्रदत्ते जगदीशवाचां न्याये तु सामान्यनिरुक्तिरेषा ॥ १७
 सीमासंस्थाधिकरणेषु यथाश्रुतिस्तत्तत्रैव पात्रचयकं विधिना नियुज्य ।
 मुक्ता प्रजापतिरिङ्गा यजमानवत् औपस्रम ! त्वमभिराजसि वैदिकः सन् ॥ १८
 बद्ध एव हि गुणैः पञ्चतैर्यद्वद्वितत्त्वविषयानधिसाङ्गम् ।
 अपि तान् समनुभूय तयास्तं सत्पुमानिव जथाथ परार्थम् ॥ १९
 राजयोगम-तिसाधयतस्ते चित्तवृत्तिमनुरुध्य जनेषु ।
 योगिराडिव समाहितचेता अटसिद्धिमचिरेण लभस्व ॥ २०
 तत्सत्तयैव त्वमयं प्रपञ्ची विधाजतेऽहोभव चक्रवर्त्ती ।
 निमाय भेष्यासविचारणायां ब्रह्मैव जातः परमार्थदृष्ट्या ॥ २१
 चक्ष्माक्षजप्रभृतिभिः प्रथितैर्ब्रह्मैन्द्रेः सम्मानितं महितरवचितं महार्थम् ।
 चक्ष्माक्षनं समधिरुक्ष्य च पञ्चमश्रीसमाङ्गं सुचिरमेव धरां विभर्तुं ॥ २२
 उद्यत्प्रताप ! तव सदगुणसौरभाद्यां पद्यप्रसूनततिमव विकीर्त्य भक्त्या ।
 विद्यावतामपि विधाय विनीदमेवं हृद्याभिवेकमहमथ हि मीमुदीमः ॥ २३

वाराणसेय— } प्रणेता—गोविन्दशास्त्री
 रणवीरपाठशालान्ते-वासी } काव्यतीर्थ-व्याकरण-साहित्यशास्त्री

आर्यप्रभा ।

द्वितीयवर्षे { सुदुर्लभाः सर्वमनोरमा गिरः } पञ्चमसंख्या ।

मासावतरणिका ।

सम्राट् प्रधातोति वियोगदुःखं स्मरन्निव क्लान्तमना नितान्तम् ।

प्रलेशमासाशुजलप्रवाहैः परिप्लुतसुसङ्घरतीह पौषः ॥

राजराजेश्वरप्रस्थानम् ।

अपार-करुणा-पारावारः ससागर-धरा-धीश्वरोऽस्माकं महा-
महिमान्वितः सम्राट् श्रौत्-श्रीश्रीश्रीश्रीश्री-युक्तः पञ्चमजर्ज्व-महोदयो
निरामय एव सपत्नीकः पौषस्य पञ्चविंशदिवसे भारतं परित्यज्य सर्व-
सुखभाण्डमिलण्डं प्रति प्रस्थितः । यथा च सम्राट्-शुभागमनेन भारत-
भूमि-रिय-मभूतपूर्व-मनिर्वचनीय-मानन्दोच्छ्वास-मधत्त चिर-प्रोषित-
भर्तृका कुलललमेवासाद्य हृद्यं स्वामिनं, तथैवाद्य प्रस्थानेन तस्य
संस्थानरहितेव कमिवापूर्वमभावमनुभवन्ती सर्वतोऽतिविषाद-
कालिमाच्छन्नता-मापद्यत, विजया-परदिने रत्नराशिविमण्डित-मपि
शून्यमिव चण्डीमण्डपम् । अद्य स्मरामो वयमविरतं “किमस्या न
प्रेयो यदि पुनरसङ्घो न विरह” इति भारतीय-कविगौरव-भवभूति-
भारतीयगौरवम् ।

राजानश्च साक्षाद्वांशमादिशन्त्य*स्माकं धर्मशास्त्राणि, भार-

* । “सोमाग्न्यर्कनिलेन्द्राणां वित्तापूपत्यौर्यमस्य च ।

अष्टानां लोकपाष्ठानां वपुर्धोरवते नृपः ॥ मनुः ५ अः ८६ ।

वाख्योऽपि नावमस्यो मनुष्य इति भूमिपः ।

महती देवता त्वेवा नररूपेण तिष्ठति ॥” मनुः ७ अः ८ ।

तौयप्रजा अपि राजानं तथैव मन्यन्ते, तस्मात् सम्राड्दम्पति-शुभा-
गमनेनातीव धन्यस्मन्या अनन्यकर्माणिः सर्व्व एव भारतवासिन
आनन्दा-दित्य-समुत्फुल्ल-वदना-रविन्दाः के कथमाराधयेयुः पश्ये यु-
रिति वा विनियेतुं नालमभूवन् । इमञ्च सदयहृदयं भारतेश्वरं प्रति
सर्व्वेषामनुराग-साम्येऽपि केषाञ्चित् सुप्रसन्न-भागधियानामिव तद्दर्शन-
जनितशुभादृष्ट-मञ्जनिष्ट । ये तु परमप्रजारञ्जकं साक्षाद्विराजमान-
मालोकयितुं नाशक्नुवन् तेऽपि साक्षादिव देवविग्रहं सम्राड्-
दम्पति-प्रतिमूर्त्तिं स्वस्वगृहे संस्थाप्य यथाशक्ति समपूजयन् ।
सम्पति सम्राड्दम्पतिप्रतिकृतिः कोटिकोटीश्वर-राज-प्रासादाक्षीर-
वास-भिक्षुकनिवासं यावत् सर्व्वत्रैव विराजमाना जगद्व्यापकत्वमिव
समाख्यापयति ।

अगणितदिनं यावद्भारतभाग्य-गगने सम्राट्-सहस्रांश-विकाशो
नावकाश-मलभत, इतः पूर्व्वञ्च ये महानुभवा भारतसम्राजो व्यरा-
जिषत, दूर्भाग्यतोऽस्माकं भारतललाटपटे तेषा-मटनं न संघटितम्,
अथञ्च महात्मा भारतभाग्य-विधाता परमातुकम्पया तत्सम्पादयन्
सर्व्वथैवास्माकमगण्य-धन्यवादार्हः । परमेश्वरीभाग्य-शालिनी च भारत-
राजलक्ष्मीः शुभक्षणेनासामान्य-गुणलावण्य-सम्पन्नं सर्व्वकार्य्य-दत्तं
स्वामिनं प्रत्यक्षी-कृत्य विपन्न-समन्न-समसकत्ततां स्वामिनः ख्यापयितुं
नाधिष्ठेपमाशङ्किष्यते । अस्य च प्रजापुञ्जानुरञ्जक-राजराजेश्वरस्य
सम्राज्याश्च भारतमाटभूतायाः सर्व्वविषयप्राज्ञायाः शुभागमनेन भारत-
भूमौ यादृशामन्दानन्द-सिन्धु-प्रवाहः प्रसृतः, नैतादृशः कदाचिदपि
केनानुभूतपूर्व्वः । राजभक्ता भारतवासिनः सर्व्व एवानुरक्ताः
सम्प्रदाय-निर्व्विशेष-मनयोर्मङ्गलमाराधयन्तः परिलक्ष्यन्ते । नास्ति च
भारते तादृशं नगरं जनपदं गृहं वा यत्नानयो-र्दयावतारयो-
र्भारताभिषेकमहोत्सवानन्द-सन्दोहो रात्रिन्दिवं न प्रावृत्तत् । तस्मिंश्च
शुभाभिषेक-दिवसे त्रिंशत्कोटिभारतीय-सोत्कण्ठकगणैः समकालमुच्चै-

रुद्धरिते जयारवे भारतीयाः कीदृशमभूतपूर्वं भावमन्वभूवन्निति वर्णयितुं न वर्णावलिमासादयामो भाषायाम् । आलोक-मालाभिरलङ्कृता च भारतजननी दिवसरजनीभेदबुद्धेरपि तिरस्करणी-समजनि । परम-सौभाग्यवल्ली-समुल्लसिते च दिल्लीनगरे सोऽयमभिषेकमहोत्सवः कीदृगाङ्गस्वरेण सम्पादित इति त एव जानन्ति ये भाग्यवन्तो दृष्टवन्तः । तत्रैवासामान्यपुण्य-सम्पन्ना अगण्यराजन्यवर्गा अपवर्गसोपान-मिवालभमानाः परमानुकम्पा-सम्पन्नसम्प्राङ्दम्पतिपूजां सम्पादयन्तो धन्यतामात्मना-ममन्यन्त । कलिकाता-राजधान्यां सम्पादित-महोत्सवप्रसारोऽपि सर्वथा अभूतपूर्व एवेति निर्विवादं वक्तुं शक्यते, यदेतावन्महदनुष्ठानं न कैरपि दृष्टपूर्वमिति । अहो सौभाग्यं भारतीयानां यद्दङ्गनामेव जन्मजन्मान्तरीणा-गण्यपुण्यफलमिव दीनदुःखि-निर्विशेषं सम्प्राङ्दम्पति-शुभसन्दर्शनं निर्वाधं समपद्यत ।

संवत्सरं यावत् सम्प्राङ्दम्पत्यो-भरितागमन-वार्त्ता-प्रचारतो भारतीयाः केवलं तदनुष्ठानपरा एव समय-मतिवाहयन्तः तदागमनात् परतः क्षणेनैव मासाधिकव्यापकमपि तदानन्द-महोत्सवमत्यवाहयन् । अहो क्षिप्रगामित्वं सुखोपभोगकालस्य ! पश्यतामेव भारत-वासिनां स सुखस्वप्नस्तिरोहितः । सम्प्राजं प्रस्थापयन्तो नितान्तं खिन्नहृदया अपि भारतवासिन-स्तन्मङ्गलभङ्गभीरुका निर्निमेषमालोकयन्तो जयमङ्गल-ध्वनि-पूर्वकमेव तं स्वगृहं प्रति प्रास्थापयन् । अधुनापि सम्प्राङ्-दम्पति-चरितालोचन मृतं नास्ति भारते कापि वार्त्ता । यत्र च हावपि समवेतौ तत्रापि केवलं सम्प्राङ्-दम्पति-चरितानुगानमेव श्रूयते । बालवृद्धवनिताद्याः धनिदुःखिदरिद्रा विभिन्नधर्मावलम्बिनश्च सर्व एव भारतवासिन ऐकमत्येन काय-मनो-वाक्यै-राशोर्वाद्यानयोः सुदीर्घजीवनं कामयन्ते । एतावतैवा नुमातुं शक्यतेऽस्माकं दयावतारो राजराजेश्वरः अचिरकालेनैव कीदृगन्वरञ्जयत् प्रजापुञ्जमनांसि ।

हे सम्प्राट् ! तवागमेन धन्या भारतभूमिः कृतार्थाश्च भारतीयाः

प्रजाः, दयावता च भवता पूतचरितया महिष्या समभागस्य भारतभूमौ या चिरशान्तिर्विहित्वा सा समैवाकल्पकोटिकालं स्थास्यतीत्याशा-
स्महे, भवदीया-सामान्य-दया-दाक्षिण्य-वदान्यतादिभिर्मुग्धा भार-
तीयश्चिरकालं भवदनुग्रहं साग्रहं स्मरिष्यन्ति । सूक्ष्मदर्शितया
कारुण्यप्रावीण्येन च भवतः शुभागमनावसरे यदयत् शुभफलमाशा-
तौतमस्माभि-रासादितं तेनातीव कृतज्ञा अपि किन्ते प्रतियच्छामः,
यतः सर्वमेवास्माकं भवदायत्तं, वयमपि सर्वे भवदायत्ता एवेति
केवलमविरलमीश्वर-समीपे समङ्गल-दीर्घजीवनन्ते समभ्यर्थयामः ।
हे करुणैकसिन्धो ! सवन्मुनि-विघ्नं प्रविश्य स्वर्गप्रतिमामिच्छीय-
राजधानीं लभस्व चिरशान्तिनिकेतनं मातृक्रोडं, मातापि ते
नयनानन्दकरं वदनारविन्दमुपाप्राय परमामोद-मापद्यताम् ।
इलण्डमपि ते जयारवापूरित-दिङ्मण्डलं स्वागत-प्रश्न-कुतूहल-
मुपजायताम् । करुणार्द्रचेतसा दुस्तरसागर-तरणक्लेश-मङ्गीकृत्य
यद्दूरतर-भारतागमनसुररीकृतं तेनैव चिरकृतज्ञा अनुगृहीता
बाधिताश्च वयं, कथन्ते भारते दीर्घावस्थानमभिलषितु-मर्हामः ?
किन्तु हे भारतैकविधातः ! पुनरपि भवतः शुभागमनमभिलष्यते
भवदपारदया-परिवर्जिताशै-भारतवासिभिः । नो जानौमो भारत-
भाग्ये कदा तत् फलिष्यति ? परन्तु भवतस्तद्व्या-प्रवण-मूर्त्ति-दर्शनं
कदापि भारतीयानां दुर्घटं न भवेत्, यतः सर्वेषामेव भारतवासिनां
मानसपटेषु भवदीयातुलनीय-गुणावलि-शिल्पिभिः परिकल्पितानन्द-
दायिनी मूर्त्तिश्चिरकालमेव विलासमालप्स्यते । सम्प्राप्ती-सहितस्य
भवतः कीर्तिकलापोऽपि भारतस्य प्रतिकक्ष-मुज्ज्वलस्वर्णाक्षरै-
र्लिखितश्चिरकालमवस्थास्यतीति शम् ।

सम्प्राट् ! याहि गृहं सुखञ्च निवसन् स्वस्थो महिष्या समं
राज्यं शाधि सुहृद्गणैः परिहृतो निष्कण्टकं निष्कलम् ।

काले कारुणिक ! प्रसङ्गत इमाः स्त्रा भारतीयाः प्रजाः

स्मर्त्तव्याः कृपया तवापि विजयः सर्वैः समं गीयताम् ॥

सर्वाशिषां फलशुषो भवतः किमन्य-दाशास्त्रहे हितशतं^१ नियतं विधाय ।

मेर्या युतः सह सुतैर्भवदीर्घजोषी कीर्त्तिर्यथा तव चिरं विचरेन्निलोके ॥

महिमान्वित-भारतसम्राट्-राज्याभिषेकाभि-

नन्दन-पत्रम् ।

कथम् प्रजानां मनसि प्रकाम-मभूतपूर्वं हि सुखं प्रजातम् ।

कथम् पताका-कदलीप्रसूनैः कुम्भैश्च पूर्णां नगरीं विभाति ॥ १

मृदङ्ग-ढक्काकलगीतनादैर्-जयारवैः कण्ठभवैर्वधूनाम् ।

प्रजाजनानाञ्च शिवैर्निनादैः कथं मही व्याकुलितेव भाति ॥ २

कृतं कठोरं बहुधा यदर्थ-न्तपः प्रजाभिः परिशुद्धहृद्भिः ।

वशी प्रजानां हि स भारतेशः समागतो दुःख-विमोचनाय ॥ ३

सरस्वती कुत्र सह श्रियापि न तिष्ठति द्वेषवशाज्जनेषु ।

अस्मिंस्तु तुल्यत्व-महो हयोश्च भवेद्भिः सर्वो वशगो गुणानाम् ॥ ४

तनोत्यजस्रं गुणसम्पदा किं यशांसि राजा निजराज्य-यातः ।

अहो विधुर्नाशयितुं तमिस्त्रं दिवोऽवतीर्णः स्वयमेव भाति ॥ ५

निजं विधाय प्रतिविम्बमेवं सुरैश्च सर्वैर्जगतां हितार्थम् ।

किं प्रेषितोऽयं शतमन्युकल्प-स्त्रिणां सनाथां पृथिवीं विधत्ते ॥ ६

एवं जनानां हृदये निकामं सम्भावनां संजनयन् गुणौघैः ।

त्वदागमो नीवृति निर्मलात्मन् न चञ्चलं कस्य मनो विधत्ते ॥ ७

चित्ते मदीयेऽपि च शुष्कशुष्के पीयूषधाराद्य निपातिता यत् ।

वाग्मिन्त्व-ह्रीनोऽपि कटुप्रलापी नेशोऽस्मि चेतः परिसंयमाय ॥ ८

पिकालिकीराः कलनादिनो वै यथैव कूजन्ति मधौ वनान्ते ।

तथैव काकाः प्रतिकूलवाचः कायन्ति किं नैव मदातिरेकात् ॥ ९

ब्रह्माण्डभाण्डे तु यदेव किञ्चिद्विदितञ्च रम्यञ्च सुदुर्लभञ्च ।
 सर्वस्वदायत्त-मतस्त्वर्थं किमन्यदाशास्य-मिहास्ति वस्तु ॥१०
 जीवं-श्चिरं धर्मनिविष्टचित्तो दिव्यं सुखं कान्तगुणोपभुङ्क्ष्व ।
 शुभ्राति-शुभ्रा तव सा च कीर्त्तिर्निरन्तरं धावतु दिग्दिगन्तम् ॥११

साभार-चतुष्पाठी-अध्यापकेन—

श्रीपूर्णचन्द्रकाव्यविनोद-भट्टाचार्य्येण प्रदत्तम् ।

राज-राजेश्वराभिनन्दनम् ।

राजन्नुत्सववाहिनीं सुखकरीं वार्त्तान्वदीयां शुभां
 श्रुत्वा सर्वजनैः समन्तत इह व्यस्तैरहो साम्प्रतम् ।
 स्थाप्यन्ते प्रतिवेश्म-चत्वरतले सिन्दूर-संमण्डिताः
 कीलालैः परिपूर्णकुम्भनिवहाः सत्यल्लवै राजिताः ॥ १
 तवागमेनैव निकुञ्जपुञ्जे कूजन्ति सर्वेऽविरतं विहङ्गाः ।
 प्रतिप्रसूनं लभमानभृङ्गाः गायन्ति राजन् ! गुणगीतिका-न्ते ॥ २
 तवागमेनैव तु राजमार्गः कीलालसेकेन रजो-विहीनः ।
 सुतीरण-श्रेणिभिरुज्ज्वलश्रीः देदीप्यते केतनदीपसङ्घैः ॥ ३
 मुक्ताली-परिमण्डितां “कहिनुरैः” संदीप्यमानां सतीं
 राज्ञीं दीनजनेषु तोषणपरां पूर्णेन्दुमञ्जुप्रभाम् ।
 मन्येऽहं बहुपुण्यसङ्घय-वशात् साङ्गं त्वयाऽद्य प्रभो !
 दृष्ट्वा भारतवासिनां समुदितं स्वान्तेऽप्यशान्ते सुखम् ॥ ४
 प्रजा प्रभूता प्रभुषु प्रधान ! प्रीत्यब्धिपारं प्रगता प्रसन्ना ।
 त्वां शुभ्रभूत्तिं जित-शीत-रश्मिं समीक्षते स्वागत-वाचमुक्ता ॥ ५
 किन्त्वत्र हन्त सततं हृदि तीव्रदुःखं
 यत् स्वामिदर्शनसुखं घटते न नित्यम् ।
 इत्येव कारण-वशाज्जनताऽद्य राजन् !
 दृष्ट्वा मुहुस्तव मुखं लभते न दृष्टिम् ॥ ६

राज्याभिषेकै-रमरावतीव दिल्लीति जाता नगरीषु धन्या ।
 राजेन्दुवन्दैः परिसेव्यमाना एतेन राजं-स्त्रिदिवायते सा ॥ ७
 दिष्ट्यैव राजेन्द्र ! तवास्थ-पद्मं प्रजाकुलं द्रष्टुमहो समर्थम् ।
 जयोऽस्तु शब्दैरभिनन्दितस्त्वं प्रेक्षस्व हे तत्तु दयार्द्रनेत्रम् ॥ ८
 शुभोत्सवे ते वत मादृशानां देयन्तु वस्त्वत्र न चाऽस्ति किञ्चित् ।
 आशीर्वचोऽभिः खलु कामयेऽदः सम्नाट् ! सुदीर्घं कुरु राज्यभोगम् ॥ ९

मयमनसिह-आठारवाड़ी-आनदाचतुष्पाठ्यन्तेवासि —

श्रीदेवेन्द्रकुमार-भट्टाचार्यस्य ।

राजराजप्रशस्तिः ।

जीयात् पञ्चमजर्ज-भूपति-रतिप्रेम्णा प्रजाः पालयन्
 जीव्याज्जीवितमेव नो न तु परं सर्वस्वरूपः स च ।
 जीयात्तन्महिषी मेहीतलहिते भर्तुः सदा सङ्गिनो
 जीव्याज्जीवितमेव नो न तु परं सर्वस्वरूपा च सा ॥ १

दैव्यं निजस्य न विविच्य परस्य हन्यात्

कौपीनमेव मनुते ननु भाग्यलक्ष्म ।

हृष्टो नृपाय सकलेश्वरतां ददाति

आशीर्न निष्फलति भारत-पुण्ययोनिः ॥ २

द्रव्यं रक्षेद्-यथा वा वणिगतिनिपुणो यद्यथा यत्र रम्यं
 भर्ता तादृग्भुवोऽस्याः कलितमतिभरेणार्थजातं तदर्थम् ।

आशा आपूर्य्य पारं जलधिजनगणा आययुर्भृङ्गवृक्षाः

क्लेशं स्वीकृत्य किन्तु त्वमिह पदमधात् प्रीतिहेतोः प्रजानाम् ॥ ३

वर्षागमे भेककुलानि यदत्तयाधुना मोद-मिषन्ति सर्वे ।

मालञ्चिकाः काशयतीव नष्टाः जीयाच्चिरं जीवतु जीवकान्तः ॥ ४

प्रियदर्शन ! राजदर्शनम् हितमेवात्र परत्र चोदयेत् ।

सतिमन् मतमेतदर्हतां प्रमदः प्रेष्ठ ! कियान् प्रमीयताम् ॥ ५

भूचम्पका इव मधौ मधुरे वृटान-

सङ्गे पुनर्जगद्गुरेकमपूर्वभावम् ।

हित्वा पुरातनवपुर्ननु भारतौया

जौया-द्वरो-द्वरणमूर्त्ति-वृटानभूमिः ॥ ६

दारिद्र्यदुर्भिन्न-महार्घभावः शोकामयाकाल-मृतिर्नृपात् ।

भूयात् पुनस्ते शिवसङ्गमेन सुवर्णभूमिः शिवभूमिरेषा ॥ ७

पूजास्पदं नियमकालसपर्ययेति

श्रीभारते सुखरते मतिरासीदार्घी ।

इलण्डभूमतमिदं बहुमन्यमाना

श्रीसम्पदा भुवनमूर्द्धि पदं विधत्ते ॥ ८

सूर्याचन्द्रमसौ क्रियाफलविधौ सम्पादितौ साक्षिणौ ।

त्वत्-साम्राज्यपरोक्षं क्वच तयोर्मेकाहतो वीक्षणम् ।

राज्यं प्राज्यमिदं न संशुलतया नो वा त्वया पाप्यते

भित्वा तत्स्थितिमण्डलं कुशल ते कीर्त्तिश्चिरं स्थास्यति ॥ ९

प्रजासु प्रीति-न्ते प्रपद-मनुपश्यन्ति कुशला-

महोत्कश्रीपीनां स्मृतिशत-भरेणालस-कशाम् ।

अकार्षीहि क्लीं तां मिलनमुदितान् वङ्गसुसुतान्

कृतार्थीकितुं त्वं पुनरिह समागच्छसि नृप ! ॥ १०

क्यायेव जाया सहधर्मिणी मता भर्तुर्महिष्यास्त अनित्यकर्माणः ।

मातुः प्रकृत्या प्रचुरा गुणावली न चोदिता भिन्नतयेति मृष्यताम् ॥ ११

मा याह्यस्मान् विकलहृदयानित्य सुक्ता तरिदत्

लक्ष्यो भूया ध्रुव इव सदा दूरसंस्थोऽपि सम्राट् ।

दूरं तिष्ठन् तपति तपनः पालयन् प्राणिजातान्

आराध्योऽयं नतिमतिभरेणार्थजातेन सम्यक् ॥ १२

गाङ्गाम्बुगाङ्गपीनश्री-चूपीग्रामनिवासिना ।

राजप्रशस्तिः सैवेयं श्यामादासेन तन्यते ॥

आर्य-पुमा ।

{ सुदुर्लभाः सर्वमनोरमा गिरः } सप्तमः संख्या ।

मासावतरणिका ।

शुद्धप्रियालिङ्गन निमित्तः सन् रसानलक्ष्मीं मुकुलं दिहाय ।
उपायते फान्गुन सञ्जं माम् उद्गातृक्षिता भ्रमतीव शृङ्गः ॥

— — * — —

रसनाष्टकम् ।

आशासीदुरसने ! त्वयाऽनलसया नामामृतं शोभवं
भव्यं भाविभवस्य नाशकं महो दीपयमानोऽनिशम् ।
सर्वक्लेश मपास्य हास्यवदनः स्थास्यामि हास्यान्परं
येनान्ते च कृतान्तसद्गतिं पुन र्यानं न जायेत मे ॥१॥

किन्तु त्वं भ्रमतः सुरम्यमपि तन्नास्वादयस्थाग्रहात्
व्यग्राऽसार रसे परच विरसे संसार सारोत्थिते ।
नोजाने तव किं चरिचमिति वा प्रायो लयाद्यक्षणे
युक्तायुक्त विचारणा-विरहिता लोके समालोक्यते ॥२॥

अज्ञात्वं यदि केवलं सुमधुरेप्यापातरस्ये रसे
 विन्मूत्रादिफले प्रयासवहुले हृद्यान्नपानस्थिते ।
 लुब्धं मा मतिमात्रलोभविकलं सम्पाद्य हन्तानिश्च
 नेष्येयं मधुस्तदा किं मयि ता मानेय मस्मिन्नपि ॥३॥
 बुद्धं लुब्धजनस्य विश्वभुवने विश्वासयोग्योजनः
 प्रायो नैव च तादृशो य इह तं लोभात् परावर्त्तयेत् ।
 यस्मात्तत् सहवासमात्रवशतो लुब्धः स्वयं जायते
 सत्यं शास्त्रवचः क्षणञ्च विप्रमोऽसद्भिः समं सङ्गमः ॥४॥
 एवं नीचजनोचिताञ्च रसने ! वृत्तिं समालोक्य ते
 किङ्कर्त्तव्यविमूढधीः पुन रहो त्वामिव याचे नतः ।
 त्यक्तान्यत् समयस्थितौ कुरु मुहुर्नामामृतास्वादनं
 शान्तं कः खलु याचनेन सुवशीकर्त्तुं क्षमो नीचगम् ॥५॥
 तिष्ठ त्वत्परिचालकं यदि मनः साहाय्यं सम्पादकं
 कर्त्तुं सानुनयं प्ररोचनशतैः शक्यामि तद्गच्छसि ।
 दौर्जन्यस्य फलं कियत् सुविषमं यस्मादिह स्वामिनः
 सम्यक् शासनं मुहुरस्य दमने शस्तं समालम्बनम् ॥६॥
 हाहा हन्त !! हतोऽस्मि चेतस इतः सन्तोषणार्थं गतः
 मन्ये दुःसमये न कोपि सभयः सम्यक् सहायो भवेत् ।
 नानावेदनरोदनान्यफलतां यातानि दुःखं परं
 त्वत् पक्षे च विलक्षणा सकरुणा दृष्टि स्तादीयेष्यते ॥७॥
 किं दुष्यामि परं स्वयं न हृदतां शक्तः समालम्बितुं
 नो चेत् किं रसने ! तवानुकुलता मां भवेद् व्यगृता ।
 कुञ्जोद्विकलः स्वपक्षरहितः कृत्स्नं जगत्प्रोक्तवन्
 हे शम्भोऽनवलम्बनस्तव दयां निष्कारणा मर्थये ॥८॥

मदिरा विकारः ।

(पौषतोऽनुवृत्तः ।)

अस्मिन्नेव काले कश्चन जरठः समागम्य आलोक्य आलोच्य चैतेषां दशां विजज्ञौ, यदेते अविमृश्यकारिणः पथिका मदिरादेव्या एव दशां गमिताः । उवाच च “भोः भोः पान्याः ! किमिति यूयं सवसितप्रायेऽपि दिवसे निरातङ्गा व्याघ्रभङ्गुकादिभीषणेऽस्मिन् जोर्णकान्तारे कृताश्रया निरुद्यमा अवस्थिताः ? मानुषवाहुल्यं नचेदभविष्यत् तदा नूनमेव एतावत्यपि काले मृगादनाः द्विजाणां शोनितपानैर्निर्जपिपासां न्यवर्त्तयिष्यन् । तद्यदि जीवितुमिष्यते तदा सत्वरं गृहं प्रति प्रस्थीयताम्” इति ।

अथ वचनमिदमाकर्ण्य राज्ञाः सहचरी सकोपमिदमाह राजानं ‘ननु दृश्यतामयं जरत्काकः अस्माकं शान्तिभङ्गं कुर्व्वाणः किमिदं विलपति, निःसार्य्यतामिष स्वाथानुसन्धानपरः’ इति । राज्ञी च सहचरी मतमन्ववर्त्तिष्ट, अनुरोधे च राजानं तथैव । राजा स्वाङ्ग गतायाः सानुरागायाः प्रियतमाया अप्यनुमोदनं विज्ञाय द्वारपालमादिदेश ‘निःसार्य्यतामयं अर्द्धचन्द्रपरिचयेन’ इति । राजादेशश्च तत्क्षणादेव दौवारिकैः कर्मणा समर्थितः । सोऽपि वृद्धो दारुणं प्रहृतः ह्यहोऽस्मीति विलपन् त्वरितपदो निज जीवनावनतत्परोऽभूत् । एतेषु पथिकेषु कश्चन कल्पितपुत्रस्य वदनसरोजं स्नेहेन परिचुम्बन्, कश्चिहा स्वप्रियया सह प्रेमनिर्भरं आलपन्, कश्चिद्द्वारस्थित आगच्छन्तीं मल्लिकां दण्डेन ताडयन् स्वकर्त्तव्यमशून्यं कुर्व्वन्, कश्चन राजानं पङ्क्त्येर्वीजयन्, कश्चन कस्यचिदपराधं राज्ञे सूचयन्, कश्चन वा तत्क्षणकल्पितस्य भ्रातुर्विवाहं निर्णयन् समय

मत्यवाहयत् । केनचिदपि गृहगमनस्य वार्त्तापि नोदलेखि । येनापि मनसा विचारितं उचितं गृहगमनमिति सोऽप्यतः परमेव यास्यामि इति तुष्णीं स्थितः । गन्तुमुद्यच्छन्तं वा कश्चिदपरे हस्तग्राह्यमुपवेशयामासुः । कश्चित् तत्क्षणं कल्पितायाः प्रियायाः सम्भाषणेन जिगमिषां तत्वाज । कश्चित् प्रियायाः आभरणानि यथा स्थानं धित्वासयन् गृहगमनं विसस्मार । कश्चिद्वा जिगमिषुः राज्ञः समर्पितान्ध्रान् प्रतिप्रार्थयमानः क्रुद्धेन राज्ञा चारुके निवहः । एवं क्रमेण अवसित एव दिवसः । भगवानन्ध्वरमणिरपि न शशाकं त्यक्त्वा वारुणीसेवनानन्दं सन्दोहानुबुभूवाम् । रक्तोज्ज्वलमानश्च वारुणीं मदेन धूर्त्यमान इव यथातः क्रमशो नीचानीचैस्तरम् । प्रससर्प समन्तात्तमोजालम् । निशाचराः प्राणिनः सर्वे इतश्चेतश्च विचेरुः । मदिरामादकतायाः क्रमशः अपनोदनात् एतेऽपि पथिकाः भयं व्याकुलित मनसो जीवनावनोपायं चिन्तयितुं समयमलभन्त ।

यावदेवोज्ज्वलते स्म ध्वान्तं, यथा च प्रविवेश भगवान् तमोपहः पश्चिमसरित्पतिगर्भं, तावदेव तेषां मदिराविकारोऽपि शनैः शनैः अस्तमियाय । इदानीञ्चैते कान्दिशीकाः परस्परं मुखमालोकयन्तः राज्ञी सहचरीरूपेण कल्पितां तरुणीमेव सर्वानर्थमूलं भवधारयन्तो विलिपुः । राजापि अस्मिन् क्षणे अपगतमदः प्रथमं परिदृष्ट्वा तरुणीमेव चाणोपायं पप्रच्छ । सा च राजानं भीतं मूढञ्चालोक्यात्परक्षण-परा द्रुतं पलायाञ्चक्रे । ततो हा हतोऽस्मि, कं गच्छामि शरणं इत्यादि स्त्रोवालाणां रोदनैः क्वचित् हस्तिवृंहणैः, क्वचित् सगर्बं खड्गभिरुत्पाट्यमानानां तरुराजोनां मर्मरध्वनिभिः, समन्ताच्चञ्चूर्य-माणानां अपरेषामपि श्वापदानां गर्जितैः प्रतिक्षणं वनभूमिरकम्पतेव ।

पथिकेषु द्वित्राः श्वापदैरनुसृताः । केचित् महिषैः विकटं

ताडिताः, केचित् भग्नपाणिपादाः, केचित् भीता दीनं रुवन्ति,
कश्चित् उच्चैरुच्चचार, हा ! अहं विपणिं प्रस्थितः, एतैर्मम
सर्वाणि धनानि गृहीतानि, इदानीं मे प्राणा अपि श्वापदैर्गृह्यन्ते ।

अपरः । यदि जीवति मयि कथमपि प्रभाता रजनीयं भवेत्
तदा न पुनरास्वादयितव्यं मयं यावज्जीवं । हन्त ब्रुवतो मे हृदयं
विदीर्यते यत्, तेन खलु साधुना कियन्नाम न चेष्टितम् अस्मत्-
प्रबोधाय, किन्तु स एवास्मत्कुशलमिच्छन् अस्माभि स्ताडितः ।

अन्यः । यदि अद्य जीवामि, न पुनस्तदा भगवतो मारजितो
नाम मया विस्मर्त्तव्यम् ।

एवं सर्वे एव विलापवचनान्युच्चारयामासुः । गतेषु क्षणेषु
श्वापदगर्जनभयादिव लोकानां हाहारवो विरराम । अश्रूयुत
तदा अन्तरान्तरा श्वापदानां परितोऽटाट्यमानानां गर्जितमेव । मन्ये
ते सर्वे एव सोरस्ताडं विलापिनः पथिकाः श्वापदैर्विलुप्ताः । हन्त
एवं कतिश्चन सरलप्रकृतयः पार्श्वतीया मदिराया दाक्षिण्यमासाद्य
गृहोपकण्ठं मेल्यापि मोहनेन वनेषु दिवसमतिवाहयन्तः हा हतो-
स्मीति प्रलपन्तो दुर्गतिं मवापुः ।

उपसंहारः ।

ननु वाचक महोदयाः नूनं भवन्तः एतेशां गिरिकन्दरवास्तव्यानां
अज्ञानां अविमृश्यकारितां दीर्घसूचिताञ्चालोचयन्तः दुःखिता भवेयुः,
किन्तु एतत्समापराधेषु अस्मास्वपि किं नाम भवतां कृपाकटाक्षैर्न
पतिष्यते ? वयमपि ननु वासनाख्यया पिशाचिकया तरुण्येव,
आतिथ्यमिव सहानुभूतिमिव दर्शयन्त्या वह्निर्वावण्यसन्दर्शनेन च
भ्रममुत्पाद्य मोहमदिरां पायिताः । परिणामे विषमपि राज्याभि-
नयं सुखकरत्वेनावगमयन्त्या अनया विषमय विषये नियुक्ताः कामपि

सतरुतलवास परिचयां लावण्यवतीमिवालीक्यमानां भार्यारूपिण प्रति-
 गृह्णोमः, कोऽप्यपरिचितोमे पुत्रस्थानमलङ्करोति, कश्चिन् परिचारक
 स्थानमशून्यं करोति, कश्चिन्मे वयस्यत्वमभिनयति, वृद्धतलमेव
 सर्व्वभयापहं पितृपैतामहिकमावमथं मन्यामहे, पितृति अपरिचित-
 स्यापि कस्यचित् अङ्गाश्रय मभिलषामः, लभमानाश्च तदीय स्नेहचुम्बनं
 आत्मानं श्लाघ्यतमं विचारयामः, मातेति तत्क्षणदृष्टायाः कामाश्रित्
 वक्षोजरसं पिबन्तः सुधापायिनो देवानपि सौभाग्येन न्यकुम्सहे,
 तदङ्गञ्च महेन्द्रसिंहासनादपि सुखाकरमालोचयामः । मोहमदिरा
 रसनेनैव अतिवाञ्छते तरुणीसंसक्तचेतसामस्माकं यौवन कालः ।
 चलति प्रौढे यदि कदाचित् चेतः स्मरति अभीष्टदेशगमनं, तदापि
 वासनावशंगतै रस्माभिः सा स्मृतिरेव गलहस्तीक्रियते । यदि चदेति
 वार्द्धक्यदशायां मनोमार्गे कदाचित् आत्मदेश-प्रयाणाभिलाषः, तदापि
 मोहवशात् दीर्घसूत्रतया विषयलिप्सया स्त्रीपुत्रादि स्नेहेन परमनो-
 रञ्जन प्रवृत्ता वा वाध्यमाना वयं अस्मिन्नेव व्याघ्रादिसङ्कुले विजने
 प्रान्तरे वसामः । अन्तिममासादनीय मिदमेवाव धारयामः !! किन्तु
 हन्तः !! अस्ताचल-शिखर मधिरोहति जीवनभानौ, प्रसरत्सु
 हृदयगुहा प्रलीनेषु तमःसु, यौवने अनुकूला अपि कामादयः दिवा-
 भीताः स्वापदा इव रजन्यां, तमः प्रसर्पादसहायान् दुर्ब्बलान्नः विलु-
 म्पन्ति । ये पुरा वयसगाः, पुत्राः, पौत्राः, टाराः, पितरः, मातरः
 इति मया सादरं पोषिताः, स्वदेहशोणितमपि सलिलाय मत्वा तद्वयेन
 तोषिताः ते साम्प्रतं भयेन प्रष्टुमपि, किमहो ! प्रतीक्षितुमपि मां
 नाभिलषन्ति, सर्व्वे स्वजीवनाय यतन्ते । इदानीं हा हतोऽस्मीति
 प्रलाप एव अशरणस्य मे शरणम् । हन्त स प्रलापोऽपि न सोढुं
 शक्यते अमर्षिभिः कफादिभिः । तैरिदानीं मे गले पदं कल्पितम् ।

इदानीं मे विलापोऽपि रुद्धः । शान्तिः ।

श्रीसुरेन्द्रकुमार काव्य सांख्यतोयस्य ।

पुष्पदन्तादि विवरणम् ।

(पाटलीपुत्र नगरीतिहासः)

(कार्तिकतोऽनुवृत्तम् ।)

एकदा सतीर्थगणेन सहाहं समासीन आसम् । गुरुदेवश्च
ममाप्य सन्ध्यावन्दनादिकं विद्यामन्दिरे समुपविष्टः, अस्मिन्नव-
सरेऽस्माभिः पृष्टो गुरुदेवः, “गुरुदेव ! कथमियं पाटलीपुत्र नगरी
कमलालयायाः सरस्वत्याश्च निवास भूमिः ?” अत्रैका प्राचीनगाथा
अस्माकं स्मृतिपथे पान्यायते “रमा यत्र न वाक् तत्र यत्र वाक् तत्र
नो रमेति” श्रूयते च लक्ष्मीः सरस्वतो द्वे एकत्र न रमेताम् ।

गुरुदेव स्वस्माकं वचनं निशम्य किञ्चिद्विरुद्धोऽप्यस्मत्
कौतूहलोपशान्तयेऽब्रुत—वत्सवृन्द ! मन्ये श्रुतं शुष्माभिर्मन्दा-
किन्यवतरणस्थले कनखल नामकं पवित्रं तीर्थं वर्तते, तीर्थेऽस्मिन्न-
वस्थाय दक्षिणपथवास्तव्यः कश्चित् ब्राह्मणः सखीकस्तपोऽतप्यत, तस्य
त्रयः पुत्राः । कालक्रमेणासौ द्विजवर्यः सभार्यः नियतिं नियोगतः
कालकवले निपतितः ।

ततश्च ब्राह्मणकुमारा अनाथा अनाथनाथं भूतनाथं चिन्तयन्तो

निरन्तरं विद्यालाभार्थं नृपतिनिलयं मगच्छन् । तत्र कतिचिद्
वर्गाण्यवस्थाय त्रैविद्येभ्यः स्वर्गीं विद्यां मशिक्षन्त । अथैकदा ते जन्म-
भूमिं दिदृक्षुः दक्षिणापथं प्रति प्रतस्थिरे । समासाद्य च तं प्रदेशं
सागरसमीपवर्तिनि कस्मिंश्चिन्नगरे भोजकनामधेयस्य भूदेवस्य सदनं
आतिथ्यं मुररीचक्रुः । सत्यपि सम्पत्प्राप्त्यर्थं अपुत्रतया भृशं
विश्राममुपगच्छतो द्विजवरस्य तिस्रः सुता एव विभवाधिकारिण्यः ।
स ब्राह्मणतनयत्रयमासाद्य सद्यः प्रमोदं परिप्लुतमानसो निजनिवासे
निवासयतिस्मिन् सादरम् । एवं गच्छत्सु कतिपयदिवसेषु कदाचित्
कथाप्रसङ्गेनासौ कन्यादानविषयकं स्वमनोरथं तेभ्यो विज्ञापयामास
सुहृन्स्वरीत्सीच्च तान् तां परिणीतुं ।

अथ तेषु विपुलविषयभोगलालसाग्रहग्रस्ततया तथैत्यभिहितवत्सु
सोऽपि वैवाहिकं द्रव्यसम्भारं सञ्चये सन्ततं मनःकरणं समादधत्
वह्निपुरं प्रेषयामास अनुचराननेकशः । निजपुरं पुरन्दरपुरमिव
समुच्छिन्नतध्वजराजिराजितं कुसुमदामनवपलाश-विलासिततोरणकं
मणिमुक्तासमुज्ज्वलस्तम्भं विचित्रचित्राङ्कितभित्तिजातं विविधगग-
रञ्जित-विनांशुककेतुकामनोयहर्षारम्यं समुच्चरत्सूर्यनादन्यकृत-
जनौघकौतुककीलाहलं नीरजीकृतस्थलाभागं स्वधूपधूपितोपान्तं
प्रदेशं विवाहं महोत्सवं सूचयच्चकाशे । ततः सुधाकरं करनिकरं
विकिरतं शुभेनग्ने तेभ्यः कन्यात्रयं भोजकः सम्प्रददे, कन्यासम्प-
दानसमये तेन स्वीयसर्व्वसम्पत्तयो जामातृभ्य उपदौकिताः । अन-
न्तरमसौ गङ्गासङ्गतसमीरणेन गङ्गोत्सङ्गतरेणैव आत्मानं पवितुं
मसरद् वाराणसीम् ।

ब्राह्मणकुमारा हर्षोत्फुल्ललोचनाः प्रकृतिपेलवाभिः पद्मपलाशा-
क्षीभिर्नितम्बिनीभिः समं विस्त्रम्भालापकलापेन कालं नयन्ति,

पतिपरायणा ललना अपि परमाराध्यपतिपादपद्म-सेवनाय मनः
समादधन् । सम्पत् सम्पद मनुगच्छति, सुतरां तदानीं सुखशान्ति
प्रभृतयः परस्परं विजेतु कामा इव कुसुमसुकुमारान् ब्राह्मण कुमारान्
समाश्रिताः । योषितस्तु भूलोक मधितिष्ठन्त्योऽपि स्वर्लोकशान्ति
मुपभुञ्जतेतराम् ।

किन्तु हन्त ! चक्रिचक्रेण चक्रवत् परिवर्तते जन्यजातम्
नहिकोऽपि चिराय चञ्चला भाग्यलक्ष्मीं समीक्षितुं समर्थः । “सुख-
स्थानन्तरं दुःखं दुःखस्थानन्तरं सुख”मिति विधिविधानम् । अहो
यत निर्वाणप्राया तामां सुखदीपिका, जीवलोको निरालोक इवाव-
लोक्यते ।

लोकलयदत्ता दुर्मिचराजसो लोकान् गृसितुकामा व्यादत्तवदना
समस्ता दटाव्यते, अन्नाभावतो हाहाकाररवेण दिङ्मण्डलं सुखरी-
कतम्, ज्वलति दारुणो दावानलः, मानवाः कङ्कालशेषाः पलाशगयना
गयाना एव समय मतिपातयन्ति । केचन केचन आत्मोदर पूरणाय
पुच्छकलत्रादीन्पास्य स्वाभिलषितं देशं व्रजन्ति, भैक्ष्याभावेन प्रति-
दिनं शतशो मानवा अकाले कालकवले निपतन्ति । लोकलय-
करेऽस्मिन् काले भयङ्करे आहार्य्य प्राचुर्य्यवैधुर्य्येण विभवसद्भावेऽपि
अनेक एव आहार्य्य संगृहे असमर्थाः । अनेकेषां सुखमाण्ड मकारण्डं
चिराय भग्नता मुपगतम् । येतु मनुजसत्तमाः स्नेहसूत्रनिवदा स्ते
स्वपुच्छकलत्रादीन् विहाय न ययुः स्थानान्तरम् । हा हन्त !!
नास्त्वस्मिन् संसारे नृशंसानां किमप्यकरणीयं मायादया स्नेह प्रभृतय
स्त्वावदन्तर्हिता स्तेषामन्तःकरणात् ।

अहो वह्निर्मनोहराः पशुप्रकृतयः पुरुषापसदा विप्रपुत्राः पति-
परायणा स्ता स्तिस्त्री ललनाः सहसा विहाय समीक्षितं देशं समाययुः ।

निराश्रयाभिः प्रमदाभि रपदे प्रमादः समासादितः । किन्तु भगवान-
नायनायो भूतनायः सतीनां सहायः । पतिविनाशताः पतिपरायणा
देवाश्रया अनशनशोर्णा स्ता योषितो गेहं विहाय पति पादपद्म-
चिन्तयन्त्यो निरन्तर मटवीमटव्यो लोकालय मालोकयन्, अतिकष्ट
मवशिष्टं स्थानमतिश्राप्य तत्र उपतस्थिरे । तत्रिलय निवासिनो मानवा
धनिनो, मानिनो गुणिनः करुणापरतन्त्रहृदयाश्च, गेहस्वामी ललनाश्रयं
परिश्रान्तकलेवरं क्लानमुखं निरोक्ष्य समाश्वासयत् सुमधुरभाषितेन ।

गेहस्वामी नाम्ना यज्ञदत्तः । यज्ञदत्त आलापकलार्पिनाज्ञासीत्—
गेहागता रमण्य स्तस्य मित्रस्य कन्याः । ततः प्रभृत्यपत्यनिर्विशेष-
मपश्यद् यज्ञदत्तः कन्याश्रयं, किन्तु सन्ततं पतिचिन्तया म्रिय-
माणानां तासा मन्तःकरणतः शान्ति रन्तर्हिता ।

आसीत्तासु ललनासु काचिदन्तःसत्त्वा, कालेन प्रसवावसरे
समुपस्थिते सा सुतमसुत, शशाङ्कसङ्काशं तनय-वदनं निरीक्षमाणाया
स्तस्या विषण्णमानन मपि प्रसन्नं सम्पन्नम् । मानसक्षेत्रे पुनराशा-
लताङ्कुरः समुदगतः । तिसृणा मेव रमणीनां स्नेहवीक्षणमेकलक्ष्ये
निपतितम् ।

अथ कदाचिन्महानिशीथे निशीथनाथे मध्यगगनं विहरति
रमणोच्चयं प्रवल निद्राभिभूतं, सर्वे प्राणिनो नीरवाः, निस्तब्धः
समस्तो जीवलोकः, प्रसभं निष्प्रभं जगत् ।

सहसा तिरोहिता निस्तब्धता, निद्रानिमोलितलोचना स्ता ललनाः
स्वप्ने समीपे समुपस्थितं द्वीपिचर्मपरिदधानं जटाजूटमण्डितमुण्डं
विभूतिविभूषितविग्रहं शशाङ्कलाञ्छितललाटं श्मश्रु राजिराजित
मुखमण्डलं बाहुविधृत रुद्राक्षं विरूपाक्षमीक्षामासुः । क्रमशः—

श्रीहरेरम्बनाथ शर्मासिद्धान्त शिरोमण्ये ।

गुरुशिष्य संवादः ।

(पूर्वोक्तोऽनुवृत्तः ।)

सुमुखः । गुरुदेव ! यदि दशमावधिरिव कन्याविवाहमा-
'प्रशस्ततरः कालः, असंस्कृताया रजोदृष्टिरपि धर्मशास्त्र-विगर्हिता
तत्किमस्मदेष्ये कुलीनब्राह्मणेषु अन्यत्रापि च प्रायो वैपरीत्यं परि-
लक्ष्यते, दशमवर्षाभ्यन्तरे कन्यकानां विवाह स्तेषु कदाचिदेव भवेत्
परन्तु पञ्चाशद्वर्षवयस्कानामपि कुमारीणां विवाहवार्त्ता श्रूयते ।

गुरुः । कीलीन्यवन्धनमेवास्य वैपरीत्यस्य प्रधानतमं कारणं,
तद्वन्धन मतिक्रम्य कन्यादानं समाज निन्दनीयं, उपयुक्तस्थले च
पात्राभावः, पात्रसङ्गादपि तदभिभावकानामतितरामर्थं पिपासुतया
तन्मेलकार्याभावः, सुतरामनिच्छयापि ते वैपरीत्यमेव भनन्त्यगतिकतया
समाचरन्ति ।

सुमुखः । गुरुदेव ! कन्याविनिमयेनार्थगृहणवत् पुत्रविनिमये-
, नार्थगृहणमपि किं पापजनकं न भवेत् ? यत्तच्चसर्वेषामेवाप्रति-
हिता प्रवृत्तिः धार्मिका नामपि समाज-शिरसि वर्त्तमानानाम् ।

गुरुः । विनिमये पापवैषम्याभावेपि पुत्रविनिमयाद्भूत मर्थजातं
यौतुकत्वेन परिकल्प्य धार्मिकाभिमानित्वं सार्थकयन्ति स्वार्थान्धाः
सामाजिकाः ।

सुमुखः । सम्यति बहूनामेव समाजसंस्कारकाणां वैवाहिकार्था-
दानं प्रदानं निवारणे बह्वपरिहरता दृश्यते, मन्ये तत्फलतः कुरीतिरियं
परित्यज्येत ।

गुरुः । अहो भ्रान्तिः !! एतैः स्वार्थतत्पर समाजसंस्कारकैः

कार्यतः किं मपि न भवेत्, वाक्यवीराः खलु एते । केवलं परोप-
देश एवाधिपत्यमेषां पाण्डित्यस्य, प्रकृतो धर्मभावो मर्मणि नाभिसम्बद्धः ।
यावद्बन्धभावाभ्युत्थानं न भवेत् तावदेषां समाजसंस्कार स्तिरस्कार पद-
मेवालभेत । साक्षात् प्रत्यक्षीकृतं मया ये स्फूर्तवक्षसः साक्षेप
हरोक्त्या सभासमक्षं अकुटो-विक्षेपे रन्यानधिष्ठित्य चक्षुर्जलेन वक्षः-
स्थलं ध्रावयन्ति, संवादपत्रे नियतं विलिख्यापि ख्यापयन्ति स्वदेश
हितैषिताम्, ये च वाग्मिता प्रभावेण सर्वानाकुलीकृत्य चटाचट
करतलध्वनिभिर्मुखयन्ति सभाक्षेत्रं, वादयन्ति च स्वार्थत्याग दुन्दुभिः,
येपि च संस्कारकाग्रेसराः प्रतिसभमत्युच्चकण्ठैश्चीतृकृत्य कथयन्ति—
“यावद्देवाहिक धनादानव्यादानतः समाजो न विमुञ्चेत् तावत् कथं
कथमपि मङ्गलं न भवेत् । अहो !! एवं दुर्ब्धवस्थातः कन्यादाय-
गुस्त दुस्थानामवस्था मालोक्य केषां सहृदयानां हृदयं न विदीर्येत ?
कति शृङ्खलान्ताः सर्वस्वान्ता अपि सन्तानममृतया वरपक्षं मन्तोष-
यितुं न शक्नुवन्ति । कति अनाया असहनीय-कन्यापोषणव्यथा
अपि पुनस्तत् प्रदानं चिन्ताक्रान्ता उन्मत्ता जायन्ते । कति धनिनोपि
वरस्वामिनः अस्वाभाविक आक्रमणं मसहमाना विपर्यस्ता भवन्ति ।
एतदतिजघन्य--धनादानप्रदाननिर्धारण--फलतः वरकन्यापक्षयो
धित्तविक्षेपाक्षेप वास्तापि प्रायश एव श्रूयते, तत्परिणामतश्च वरवंशा-
प्रतिहत प्रभुत्व विकाशेन कन्यका यावज्जीवं पितृगृहमपि गन्तुं
नार्हन्ति । हा हन्त !! किमस्मिन् शिक्षितानां चक्षुर्न निपतेत् ?
प्रतिगृहमेव विचित्रं चित्रं मालोक्यापि येषां चित्तं नाप्रवेत नोजाने
किमुपादानेनोपपादितं तेषां हृदयम् । सभाक्षेत्रे चन्द्र सूर्यादीन्
मातृकृत्याहं प्रति जाने यावन्मो धमन्यामेकं विन्दुं शोनितमपि प्रवहे
तावत् सर्वस्वव्ययेनापि राजसवत् कर्कशं मिमं व्यवहारं समूल

मुम्बूलयितुं यतिष्यति ।” येवाञ्च तद्गगनमिदि शब्दैः स्तब्धा इव
सम्ब्रह्महाः । अहो अधःपातः !! त एव वाक्यवागीशाः सहस्राधिक
मुद्राप्रदानं प्रतिश्रुतिमन्तरेण स्वपुत्रोद्वाहस्य कथामपि नावतारयन्ति ।
हन्त सुतरा मेव’ त्यागशीलानां समाज संस्कारकाणां वचःसु के
बुद्धिमन्तः अहधेयुः ! केवलं वाक्येन नो तुष्यन्ति सन्तः, कार्थ्येणा-
दर्शं चरिषा यदि वाक्येनोपदिशन्ति तदैव तत्प्रत्यान मनुवर्त्तन्ते ।
सर्व्वेदापि वाक्यतः शयनाहारविहारादीनां दोष मुदघोष्य यः स्वयं
तद्भोगविलास पराकाष्ठामधरोहति, के तद्वाक्य मनुवर्त्तेरन् ? अनु-
वर्त्तमाना अपि तात्कालिकवाक्यविमोहेन क्रमशस्तद्गवहारादविश्वस्ता
नितरां विरक्ता भवेयुः । सुतरामेभ्यः समाज संस्कार प्रत्याशिन् एव
कुसंस्कार वशवर्त्तिनो मूर्खा इति मनन्व्यम् ।

कोकिलास्वापः ।

अयि कोकिल ! मामकं कृतं ननु हृद्यं खलु गद्यते बुधैः ।
इति मा भज गर्ब्धदुर्भरं तव जेता किल मानिनी रवः ॥१॥
किमु विवेकं विहीनं पतत्रिणं कलकृतं सृजता जगतीकृता ।
बुधपराभवलोकं निवर्त्तयन् वत वह्निस्खलितं परमेष्ठिना ॥२॥
अयि पिक ! त्वमुपाक्षकलो रवे नहि तथापि तवाञ्च सभाजना ।
वत वसन्तमूर्तुं यदपेक्षमे यदभिकाङ्क्षसि चूततरुं परं ॥३॥
पिक ! भवन्तमहो कलकूजिनं वत पतत्रिणमेवससर्जिवान् ।
तदमुलोकं सभाजनमात्मभूः अनिपुणोऽत्र च नप्रतिपेदिवान् ॥४॥
भृशमये श्रुति निधुरमारटन् करट एष तवानुकरोति च ।
यदि न ते ऽस्तिहि पञ्चमनैपुनी पिक ! कदापि च गीतं समुत्थितिः ॥५॥

दण्ड्यतीमठ भट्ट—श्रीश्रीनिवास शास्त्रिणः—

कौतुककणा । ✓

अभिलाषिणी ।

कस्याश्चिद्वाङ्मण्या मत्स्य-भक्षणार्थं मभिलाषः समभवत् । ततः सा स्वामिनं ग्राह्यं “मत्स्यमनामयतः ते बहुदिनानि अतीतानि, अद्य मत्स्यमेकमानय ।” ग्राह्यः अपराङ्मे दृष्टं गत्वा एकं रोहितमत्स्यं जीवन्तं क्रीतवान्, मनसि चिन्तितवांश्च “अन्यानि द्रव्याणि गृह्णीत्वा गमने मे विलम्बो भवेत्, प्रेरयाम्येनम् । तत्कथं प्रेरयामि, किमचोड्डोयमान-स्थेनेन साकं प्रेरयामि—नहि नहि, स यदि न मे गृहं परिचिनोति । जलपथेन मत्स्यमेव प्रेरयामि सोऽपि अन्यैः मर्मैलितो भवेत्; भवतु चिह्नितं करोमि” इति चिन्तयित्वा वणिजामापणं गत्वा सिन्दूरेण तमलङ्कृत्य जले विस्तृज्योक्तवान् ।

“गच्छरे मत्स्य ! गच्छ, अन्यानि द्रव्याणि नीत्वा अहमागच्छामि, ब्राह्मणीं ब्रूहि । अवश्यं मम ताम्रमुद्राक्रीतस्त्वं मदगृहं परिचिनोष्येव ।” ततो गृहमागतोविप्रः भोजनवेलायां पात्रं मत्स्यहीनं दृष्ट्वा ब्राह्मणीं मुक्तवान्, ‘मत्स्यः कुत्रगतः’ इति साह ‘कुतो मत्स्यः ?’ तेनोक्तम्, “किं कथयसि, मया सिन्दूरेणालङ्कृतो मत्स्यः प्रेरितः, साक्षी च मे क्रीतसिन्दूरोवणिग्वर्त्तते ।” ततः स्वया तिरस्कृतो ब्राह्मणः स्वकीयां मूर्खतां पुहवान् ।

काव्य-व्याकरणतीर्थ—श्रीआशुतोष भट्टाचार्यः, (वरिशालवासी ।)

प्राप्तगुणानां संबन्धसमालोचनानि ।

सहजं संस्कृतशिक्षा ।

पुस्तकमिदं सुप्रणालीवद्धतया सुकुम्भरमतोनां शिशूना मपि आष्ट वोधगम्यत्वेन प्रथमं संस्कृतशिक्षार्थिना मतीवोधयोगीति मन्यामहे ।

अस्यच कृतोपणीता श्रीयुक्त वनमालि वेदान्ततीर्थ एम्, ए महाशयः
स्वोयोद्देश्य सिद्धौ सिद्धमनोरथ इति दृष्ट्वा समतीव सन्तुष्टा वयं
विद्यालयेषु प्रचारवाहुल्य मस्याभिलषामः । संस्कृत चतुष्पाठी
स्थितान्ते वासिनामपि अस्य पुस्तकस्य व्यवहारो रचनानुवाद-शिद्ध्य
विधौ विलक्षण फलप्रदो भवेत् ।

आनन्द विज्ञान ।

स्वामि श्रीमत्, परमानन्द परमहंस विरचितः वङ्गभाषामयपद्य
निवृद्धमिदं माध्यात्मिक काव्यं श्रीयुक्त शशधर विद्याविनोद भट्टाचार्य्येण
(कलिकाता, जोरावागान, १४ नं हरलाल दासेर लेन) स्थितभव-
नात् प्रकाशितं । मूलामेकरूपकं । ग्रन्थकारोयं साधारण बोध्य
हृद्य पद्यभाषया वेदान्त-प्रतिपाद्यविषयान् बोधयितुं यष्टेष्ट मचेष्टत ।
पुस्तकाध्ययनेनाध्यात्मिकोन्नति सोपान मध्यारुढोऽयं महानुभव इति
निर्व्विध ममबुध्यते, नो चे देतादृश सारगर्भं सरसोपदेशावलप्रदर्शनं
दूरदर्शि जनोचितं नैव सम्भाव्येत । ग्रन्थकारस्य संचित्त जीवन
वृत्तान्तः प्रतिकृतिश्च पुस्तकैकदेशे वर्त्तते । तस्मात् सर्व्वैरेव ज्ञान
पिपासुभिरर्क्षेतव्य मिदं माध्यात्मिककाव्य मित्यनुबध्यते ।

रुक्मिणी हरणम् ।

पावना वास्तव्येन एम् ए कविभूषणोपाधिना श्रीहेमचन्द्र रायेण
विरचितम् । काव्येऽस्मिन् वङ्गव एव श्लोकाः सरल सरसपदविन्यास
तया सुखपाठ्याः । कवित्व परिचयोपि रचयितुः स्थाने स्थाने परि-
स्फुट स्तिष्ठति । अधः पतितेऽस्मिन् देशे संस्कृत पण्डितानामपि
सम्पत्ति संस्कृतकाव्यप्रणयण प्रयासः प्रायशो न दृश्यत इति पाश्चात्य
विद्याविशारदस्यापि असंगायमुद्यमः सर्व्वथैवाशाप्रदः प्रशंसनीयश्च ।
आशास्यतेचैवमुत्तरोत्तरमस्य कविलशक्तेर्बिम्बाशः परिदृश्यत इति शम् ।

संस्कृतोपाधिपरीक्षा, १९०४ ।

व्याकरणानां माधारणपुत्राः

- १ । वर्षमधोते, वर्षेणाधोते, मेघानधोऽधः, मेघानामधः, एतेषां वाक्यानां परस्परमर्थभेदोऽस्ति न वा ? अस्ति चेत् कीदृक्, नास्ति चेत् विभक्तिभेदः कथम्, सानुशासनमुत्तरं लेख्यम् । १०
- २ । अजारीदिव मे प्रज्ञा आसं हेतास्तवाश्चयीत ।
मन्युर्मन्य समास्तन्मी दधासोदिव मे मतिम् ।
अस्मिन् श्लोके क्रियापदानां वैकल्पिकानि रूपनतराणि दर्शय । १६
- ३ । अलं विलम्बा त्वरितुं हि वेला । क्रमेण पेटं भुवनं द्विगामपि ।
सा लक्ष्मीरुपकुरुते यया परिषाम् । उक्त वाक्येषु विलम्बोऽप्यत्र
क्वाचः त्वरितुमित्यत्र तुमः द्विगमित्यत्र परिषामित्यत्र च षष्ठ्याश्च
स्वस्वान्यनुशासनानि प्रदर्शय । १२
- ४ । विम्र खरणाः ऊर्ध्वं नः अमिक्तो युवयानिः उदन्यन् बहुलणम्
एतानि पदानि साधय । १४
- ५ । समां समां प्रसृते, मुद्रानां भवनं क्षेपम्, कुत्सितो नरः, अध्या-
पको भूतपूर्वः, वेदान्तेन ख्यातो वित्तो वा, एतेषु वाक्येषु
तद्धितप्रत्यये कृते पदानि कीदृशानि भवन्ति । २०
- ६ । भाव्यायै क्रुध्यात स्वामो पुत्रः पित्रे प्रक्रुध्यति ।
दण्डानाय भोषयति रोचतेऽद्य न किञ्चन ।
आहते शत्रुवक्षाऽसौ उत्तपन्नात्मनः करम् ।
पीठादुत्तिष्ठमानश्च उपतिष्ठति भोजने । १६
सूत्रोक्तेष्वपूर्वकं पद्यद्वयस्थानां क्रियापदानां साधुत्वमसाधुत्वं
वा दर्शनीयम् । १२
- ७ । अधिगेहं स्थितो दीव्यन् परिक्रीतः शतेन च ।
हारयन् वृषभं भारं पुत्रं दर्शययते गुरुम् ।
अत्र पदविशेषेषु विभक्त्यन्तरप्राप्तिसम्भवे तदुक्तेष्वकार्यः । १२

आर्य्य-प्रभा ।

प्रकाशकः { सुदुर्लभाः सर्व्वमनोरमा गिरः } अष्टम संख्या ।

मासावतरणिका ।

मन्ये वसन्तं नृणु मावसन्तं समर्द्धितुं सचिह्नं पुष्पराजिः ।

कैयः परिवोक्तुं भूविभागो विश्विपपद्मावलि चिह्नितोऽयम् ॥

न्यायसूत्रालोचन समालोचनम् ।

(लेखक एवाव प्रतिभू नं सम्पादकः)

पष्ठ संख्यायामार्य्यप्रभाया आर्य्यवर्त्येण विद्वदरेण्येन एम्, ए
(M. A.) इत्युपाधि विमण्डितेन श्रीयुक्तवनमालिवेदान्ततीर्थ
महोदयेन निवहो न्यायसूत्रालोचन शीर्षकः प्रवन्धः विज्ञानतां सर्व्वे-
षामिव मनःप्रोतिकरः । वस्तुतः सङ्गाधितं न कथा, कथं चिन्तयितुं
तदपि चेद्युक्त्या उपोद्धः भवेत्तदा मणिकाञ्चनसङ्घस्य प्रयत्नः प्रयत्नः

चेत्तस्तदुपलभमानानाम् । परन्तु मम तावन्मन्दभाग्यस्यास्मिन् प्रथम्ये
वहव एव सन्देहाः समञ्जनिप्रत, ते इदानीं प्रकाशयते

तत्रभवता वेदान्ततीर्थ महोदयेन प्रतिपादितं “प्रमाणप्रसंगे”-
त्यादि न्यायसूत्रे निःश्रेयसपदं कलगाण सामान्यपरं नतु मोक्षपरं,
षोडशपदार्थज्ञानान्मोक्षसम्भवात् । वार्त्तिककृतः “आत्मज्ञानमिह
तत्त्वज्ञान” मित्युक्तिस्तु भ्रान्तिमूला, षोडशपदार्थज्ञानस्यैवात्र तत्त्व-
ज्ञानत्वात् । एवञ्च सति षोडशपदार्थानधिकृत्य प्रवृत्तत्वादस्यारूपाद
दर्शनस्याध्यात्मविद्यात्वमपि वार्त्तिकोक्तं निरस्तं । निःश्रेयसपदस्य
ज्ञानगणार्थकत्वे तत्त्वज्ञानस्य च आत्मज्ञानेतरार्थकत्वे प्रमाणान्यपि
तत्रभवता संगृहीतानि । किञ्च अधीतेन न्यायेन कलगाणान्याकृष्यन्ते
इत्यपि उदाहरणेन प्रतिपादितं । बुद्धिश्च तीक्ष्णा भवतीत्यत्राधुनिका
नैयायिका एव प्रमाणत्वेनाकृष्टाः । तत्र च नास्माकं काचिदपि
विद्यते विप्रतिपत्तिः । एतत् पुनरचारुतरं तत्रभवतो वेदान्तिक-
धुरीणस्य यद्वेदान्तसिद्ध सिद्धान्तमपहाय न्यायसूत्रमेवालोचितम् ।
मन्ये “प्रभा” सम्पादकस्य नैयायिकत्वं परिज्ञाय तन्मनोविनोदनाय
न्यायसूत्रमेवालोच्यत्वेन गृहीतं तत्रभवता नानाविधपण्डामण्डन
मण्डितेन पण्डितप्रकाण्डेन वेदान्ताख्येन । तत्रभवता प्रदर्शितोऽर्थ-
शास्त्राभिरगृहीयत यद्येतन्नायदर्शनं आर्यदर्शनान्यतरन्नाभविष्यत् ।
कुण्ठामोवय न्यायदर्शनस्य प्रतिपाद्यं बौद्धादि नास्तिकदर्शनैरपि
परित्यक्तं कलगाणमाचष्टुम् । न जातु भारतीया आर्याः क्वचित्
श्रेयःसरणिं परिहाय प्रेयःसरणिं मनुसरेयुः । विगर्हिता हि श्रेयः
प्रार्थनातः प्रेयः प्रार्थनेति धूनिधूसरितचरणा भारतीया हालिका
अपि प्रतिपद्यन्ते । तिथ्यादि विशेषे द्रव्यविशेषाणामनुपयोगादयः
प्रमाणरन्ति श्रेयः प्रार्थनापरतां माय्याणाम् । एव माय्याणां सर्वेनियमाः

ये यसे नतु प्रेयसे ।

एवञ्च कलगाणं हि प्रतिपुरुषं भिद्यते रागद्वेगादि भेदात् । विष्णु-
भिन्नो देवदत्तस्योपकारक इति विष्णुभिन्नं जीवनं देवदत्तस्य कलगाण-
करं, यज्ञदत्तस्याहितइति तज्जीवनं न तस्य कलगाणकरं, इत्येवं
कलगाणां हि प्रतिपुरुषं नानारूपं गीतमनये दोष मध्य एव निवेश्यते,
न जातु हेयो-दोषः शास्त्राध्ययनोद्देश्यो भवितु मर्हति । “तदत्यन्त
प्रिमादाऽप्रवर्गः” इत्यादि निर्दिष्टस्यापवर्गस्यैव शास्त्राध्ययन प्रयोजन-
त्वेन निधीयतत्वात् ।

किञ्च यदि नाम “दुःखजन्म प्रवृत्तिदोष मिथ्याज्ञानानां सुत्तरो-
त्तरापाये तदनन्तरापायादप्रवर्गः” इत्यादीनि सूत्राणि नास्यासग्निर-
दर्शने तदापि नासासग्निरनसा कलगाणार्थकत्वं कथमपि उपापत्स्यत ।
न खलु अपवर्गशब्दनामपि कलगाणार्थकत्वं वक्तुं शक्येत ।

तत्र भवता यच्च उदाहृतं नैयायिकाः कलगाणं लभन्ते इति तच्च
इदानीन्तना न्यायशास्त्रविदो दोषविद एव प्रमाणमिति तद्बुध्यं नैयायिकैः
नास्ति कलगाणमा परिचयोपि इत्यत्रैव इदानीन्तना नैयायिकाः
प्रमाणम् । अधीते न्यायशास्त्रे बुद्धि स्तीक्ष्णा भवतीति मन्ये तत्रभवता
नव्यन्यायाध्ययन परिणतकेशान् तार्किकानभिसन्धायैवोक्तं, अन्यथा
यथा न्यायसूत्राध्ययनात् बुद्धिस्तीक्ष्णा भवति तथा वेदान्तादिशास्त्रानु-
शीलनेनापि भवेत् । गीतम सूत्रमप्यधीत्य लब्धप्रतिष्ठो न कोपि
अनधीत्याद्वैतसिद्धादीनि पुस्तकानि अंशतोपि व्याख्यातुं प्रभवति,
प्रभवन्ति पुनः प्रतियोगितावच्छेदकतापरिचिन्तनदृढमस्तिस्काः केचन
तार्किका एव । परन्तु न खलु बुद्धे स्तीक्ष्णाय शास्त्राध्ययनस्य प्रयोजनं
भवितु मर्हति अपितु प्रासङ्गिकमेव तदिति मन्यामर्ह ।

अथ यदि नामेदं दर्शनं कलगाणपरत्वेनाध्यात्म शास्त्रासनादप्यु-

विष्यत् व्यासोपि तदाध्यात्मशास्त्रखण्डनं स्तावे नाऽखण्डयिष्यदित्
दर्शनम् । नहि कलागणपराणि कामन्दकीयनीत्यादीनि तत्रभवता
खण्डयन्ति । गौतमसूत्रखण्डने च अक्षपाद शब्दपूर्वा किंवदन्ती
अपि नाऽभविष्यत् । षोडशादिष्वप्येवमिति सूत्रयतः कपिलस्यापि
एतदध्यात्म शास्त्रमिति सम्प्रतिः परिलक्ष्यते ।

महाभारते भवतु नाम कलागणवाचि निःश्रेयसपदं नतु तदृष्टान्त
मात्रं मालम्ब्य भवितुमर्हति आस्तिकदर्शनेपि अमुष्मिन् । भारती-
यार्थदर्शनान्यतमे नखरसुखभोगोपाय कलागणं प्रतिपाद्यमिति वक्तु
न निःसरन्तीव नो वाचः । वेदे स्वर्गएवाधिगमनीय इत्यपि अध-
माधिकारिभ्यः अंशत एव नतु मुख्यतः, उपनिषदादीनां मोक्षपरत्वात् ।

यदप्युक्तं मोक्षादनपि मङ्गलं सम्भवतीति तदपि मनोरथमात्रं
रागद्वेषादिमूलकत्वात् मोक्षेतरकलागणस्य दोषमध्ये, जन्मजरामरणादि
जनकस्य कलागणस्य हेयमध्ये निक्षिपतो मते मोक्षस्यैव वस्तुतः
कलागणत्वात् । किञ्च यदि कलागणस्यैव न्यायदर्शनस्य उद्देश्यं
संगतदा अन्तरेणापीश्वरादीनां प्रमेयानां विज्ञानं तत्सिद्ध्यतीति तेषां
गृहणं निरर्थकं संगतम् । तज्ज्ञानविकृद्धानासपि नीतिविदां विदां
कलागण लाभदर्शनात् । वस्तुत आत्मेश्वरज्ञाने जाति सुक्तिवैजायत
इति कस्तुज्ज्ञानतः विषमयविषय सुखं प्रार्थयमानः आत्मनो रासभ
स्वभावत्वं प्रकटयेत् । तथाहि भारविः—

यः करोति वधोदका निःश्रेयसकरीः प्रियाः ।

ग्लानिदोषच्छिदः स्वच्छः स भूदः पश्यतापः ॥

दृश्यते न जातु अन्तरायरहितं कोटि पतित्वं परिहाय शतपतित्वं
प्रार्थयते कश्चिद्वनलीलुप इति । आत्मज्ञानेन च मोक्षं व्रतीति

श्रुतिः—तमेव विदित्वा अति मृत्युमिति जान्यः पन्था विद्यते ज्ञयन्ताय” इत्येष माया । तस्मान्नात्र कलमप्यस्तत्त्वं निःशेषसंशयस्य अर्पितु मोक्षपरत्वमेव ।

पौङ्गवपदार्पणात् कथं नाम मोक्षावाप्तिरित्यत्र तत्रस्यापि सूत्राख्येव प्रमाणम् । प्रमेय ज्ञानाय प्रमाणमपेक्षितं सुतयां प्रयत्नमेव प्रमाणं तत्त्वतो ज्ञानव्यं । प्रमेयस्तत्त्वदात्मनोऽदिकं विज्ञाय कथं न मोक्षः प्राप्तव्य इति तत्र भवानेव जायते । मोक्षदर्शने प्रतिनिवृत्तमेवोद्दयन्ति संग्रहादीनि, हेतयानि च तान्यविज्ञाय न त्यक्तुमर्हति कश्चिदिति तेषां ज्ञानसमीक्षितं मोक्षाधिनां कुपावाप्तिरिव कुपं जिह्वाभोरन्यथा । किं नाम प्रयोजनं मात्सज्ज्ञानस्य इत्यविज्ज्ञाय कथं नाम प्रवर्त्तेत जीवः दुष्करी बहुजन्मपरम्परायासजन्यज्ज्ञानं 'आत्मेश्वर-तत्त्वे इति प्रयोजनज्ज्ञानं अपेक्षितं' । अप्रत्यक्षस्य ईश्वरस्य ज्ज्ञानं न जातु दृष्टान्तं मन्तरेण सम्भाव्यते इति दृष्टान्तं ज्ज्ञानमपि । सिद्धान्तज्ज्ञानं स्वरूपतः एवापेक्षितं नहि अनिर्णीरितेऽर्थे प्रवर्त्तितुमर्हति कश्चित् । यदि नाम कदाचित् पादगुणो नास्तिकः काश्चित् तर्कभासः प्रदर्शनेन वादादिभिः श्रान्तिमगणि समुच्चारयेदिति तस्मादात्मानं सुहिधीर्षेता वादजल्प वितण्डा हेत्वाभासश्च कलादिकं तत्त्वतो विज्ज्ञाय साधयितेन खनिर्णीरिते च वत्सनि दृष्टेन भाव्यमिति तेषां गृहः कृतो गीतमेव । एवमुदाहरणादिभिः स्वमतं दृढीकर्त्तुं मययत्राणां । परमतं निराकरणाय च जाति निगूहस्यानादीनामुपयोगः ।

यदि कलमप्यपरमेव दर्शनस्यालक्षि इहगौडपाथैः स्वाख्याधिगमः, ईदृश आचारः कर्त्तव्यो गृहिभिः, एव धनाधिगमः, एव यशोलाभः, इत्यादि व्यवहारो नीत्यादिशास्त्रं बहुध्येत ? ननु उक्तः । परन्तु

ईदृश ईदृशः, एतद्दृशः, एवं तस्मान्निवृत्तिः, ईदृशः संसार इत्यादिक
मेव सविस्तरं निरूपेति न्यायदर्शने ।

तस्मादुःखिता वयं यत्तत्रभवता दर्शयशास्त्राध्यापकेन पण्डित
प्रकाण्डेन एतत्प्रबन्धं मार्चयता गीतमोयैकसूत्राध्यायित्वमात्मनः
प्रमाणोक्तमिति । यदि तावदाद्योपान्त मध्यगोच्यत तदा तावदीदृ-
शान्निखने न प्रावत्तिष्यत इति मदोया मतिः ।

“निन्दन्ति पण्डितवृत्ता अकृतवाङ्माङ्गस्वरान् सतामन्वानपि
पुरुष धैर्यान् प्रशंसन्ति च आडाहे भूरिभोजनादिकं कुर्वन्ति
अधर्म्मोपाजितं वित्तमपि” इत्येव वेदान्ततोयं महाशय प्रदर्शितं न
तावत् गीतम सूत्रापरिज्ञानस्य फलम् अपि तु धर्म्मशास्त्राज्जतायाः
तयाच वेदान्ततोयं महाशयेनापि “अन्यायोपगत”मित्यादि धर्म्मशास्त्र
वचनमेवात्र प्रमाणत्वेन परिगृहीतम् ।

तिलमपि तालप्रमाणं प्रमाणयन्तो मोहयन्ति प्राकृतानां मनांसि
पदवाक्यप्रमाणतत्त्वरमिकाः, सुतरां वाक्चातुर्व्यंरहितेन साधु अपि
कथितं मया न वाचकमहोदयगणमनांसि तोषयितुं प्रभवत् ।
तस्मात् सर्वैरेवास्मिन्ननुधान परायणेर्भवितव्यमिति ।

वस्तुतः अनुचितमेतत् वेदान्तरत्नमहोदयस्य भ्रान्तिपथ प्रदर्शनं
मन्दमतीनां मतिव्यामोहजनकं यत्तेन मोक्षपरमपि शास्त्रं आपातरस्य
कलगाणपरत्वेन व्याख्यातुं मभीक्षितम् । अथवा मन्ये तत्रभवता
शिक्षार्थिनां मतिवैशद्यपरोक्षायै एव ईदृशान्यायोपि कल्पोऽनु स्तः ।
यदि तेनैतत् कृत एवायं निबद्धः प्रबन्धः कृतः स्यात्तदा चपलो वालोऽयं
क्षन्तव्यः । नाधीतं गुरुतो न्यायदर्शनं कदाचिदिति भ्रान्तिर्भवेत्

सुलभा । यदिस्यामहं भ्रान्तस्तदा आशंसे तत्र भवानार्थपादः
अपनोदयिष्यति तां संख्यान्तर इति शम् ।

आवेदनमिदं—

श्रीसुरेन्द्रकुमार काव्य सांख्यतीर्थस्य ।

—*—*

देशीय पण्डित समाजस्यावस्था ।

दिने दिन एव ब्राह्मण पण्डितसमाजस्यावस्था शोचनीयतां
गच्छति । क्रमश एव पण्डितानां यादृग विलोपो दृश्यते तेन ब्राह्मण
पण्डित समाजस्यास्तित्वं स्यात्यति नवेति चिन्ता ममुदेति । यस्यां
वङ्गभूमौ नासीत्तादृशं जनपदं यत्र पदं पण्डितातां, यत्र च शत
शतान्तेवासिनो नाध्यगोश्रत वेदवेदान्तादि शास्त्राणि । नासीच्च
तादृशो द्विजन्मा आजन्मतो नाधोतं येन संस्कृतम् । हा हन्त !!
तस्मामिव वङ्गभूमौ क्वचिदेव जनपदे कदाचिदेव कतिचिदेव जनाः
संस्कृत मधीयते । या वङ्गभूमिरिकदा संस्कृत चर्चया सर्वोच्चस्थान
मधिचकार । यङ्गभूमि भूमिष्ठभू यष्ठपण्डितमण्डलीनां पृथण्ड
पाण्डितवाचांया विमण्जित मद्यापि दिगन्तरालम् । यत् सुस-
न्तान परिनिम्नित संस्कृतगुन्याना मध्ययनाध्यापनान्यद्यापि पृचलन्ति

देहिषु सञ्जेषु । ब्राह्मणपण्डिता एव यद्वक्त्रभूमैरङ्गमण्डनानि
प्रधानतमान्नामन् (वक्तुं च हृदयं विदीर्यते) सैव वक्त्रभूमिः काल
प्रभाया दपणतपण्डितविभवेव क्षीणप्रभा प्रतिभाति । चतुष्पाठी तु
पापेन प्रतिष्ठते । वक्त्रदेगेष्वपि संस्कृतचर्चया प्राचीनतमयो
या शो विज्ञातपुर्याज्वलेपानां संस्कृतचर्चविषयामालोचयद्भिरेव संस्कृता-
नुगमिभिरनायासेनावगन्तुं शक्यते संस्कृतचर्चावनतिः कियदुत्तमि-
तोपानमभ्यारुहेति । यत्र च नवह्रीप-विक्रमपुरयो

नानादिग्देशायतान् विद्यार्थिनो भिन्नालब्धधनेभ्यश्चित्वा निर्व्वाध-
अध्यापयामासु रथापकाः, यत्राधायनस्थान मलभमाना विद्यार्थिनः
कदाचिदपि न पतयवत्तिपत, परन्तु समागतेषु न्यायशास्त्रादिविद्या-
र्थिषु अहं-पूर्विकयैवाध्यापकास्तान् संगृहीतु मागृहीषत, तत्रैवाधुना
अध्यायन स्थानस्यैतादृशभावो यत्प्रायश एव छात्राः स्थानमलभमाना
इत्येतः सञ्चरन्ति । यत्र चैकैकस्य सर्वप्रधानपण्डितस्य स्वर्गा-
रोहणे वेङ्गुनेव समकक्षास्त्रिरीच्य पक्षपातभीरुकं सर्वप्रधान्य मति
प्राधानत एकः सर्वप्रधान मश्रित्ययत् तत्रैवाधुना एकैकस्याभावे
तदेव प्राधान्यं निराश्रयमिव यथेच्छ मेकैक माश्रित्य कथञ्चित् स्वीया-
स्ति त्वं स्थापयति किमहो अतःपरं दुःखजनकमिति । अधुनापि
ये सन्ति सन्तः कतिचित् प्रधाना स्तेषां पुनरभावे देशस्य दशा
कीदृशी भवेदिति विधातैव सर्वान्तर्यामी जानाति, यतस्तत्स्थानं
पूरयितुं शक्यन्तीत्येतादृशा अपि केचिज्जायमाना नी निरीक्ष्यन्ते ।

किमत्र कारणमिति चेद्देशोय धनिना मत्रानुत्साह एवेति
प्रतीमः । यस्माद् ब्राह्मण पण्डिताः सर्व्य एव निःस्वाः, अस्मिन्
दुर्हिने केवलं स्वावलम्बनेन भिन्नालब्ध धनेच्छात् संरक्षणं कथं
कथमपि न सम्भवेत् । (आगामि संख्यायां समापत्त ।)

आर्य्यप्रभा ।

द्वितीयधर्मे ।

{ सुदुर्लभाः सर्व्वमनोरमा गिरः । }

ॐ संख्या ।

मासावतरणिका ।

गोविन्द-मानन्दभरेण नूनं समर्चितुं सञ्चित-पुष्पराशिः ।

फलंगूक्षवामोदित-दिविभागः समागतः फाल्गुन-मञ्चमासः ॥

धर्मः ।

सुखात् परं दुःखं दुःखात् परं सुखं, अभ्युत्थानात् पतनं पतना-
दभ्युत्थानं, जन्मनो मरणं मरणाच्च जन्म, सर्व्वमेवैतत्कर्मानुसारेण
जन्मिनां परिवर्त्तते, सुतरोमधः-पतितानामपि मानवाना-मवश्यमेव
कदाचिदभ्युत्थान-मश्वव इति मन्यामहे अधःपातचरमतामुपगते
सम्प्रति भारते मादृशमपि शिश्रोदरपरायणानां धर्मानुसन्धित्सा
समासाद्यते । सम्प्रति प्रायः सर्व्वेषामेव धर्मणि धर्मभावबीज-
मङ्कुरितं तच्च यदि सदुपदेशाद्यमृतसेचनैः पल्लवितमपि कर्त्तुं
शक्येत तदा क्रमशः शाखाप्रशाखादिभिर्व्वर्द्धमानं वृक्षपदवीमापद्येत,
तत्फलतश्च परमा प्रीतिरुत्पद्येत इत्याशास्महे । इतःपूर्व्वञ्च ये
नव्यशिक्षिता धर्मकथानामत एव श्रवणं पिधाय भ्रूकुटिविक्षेपेण
पलायाञ्चकिरे, वञ्चकानेव धर्मयाजकान् मन्यमाना यथेच्छमवामं-
सत, कालप्रभावात्त एव सम्प्रति तेषामेव धर्मयाजकानामुपदेशान्
शिरसि सादयं दिधीर्षन्ति, किमतःपरमहो सौभाग्यजनकमिति ।
सम्प्रति गृह्णन् नव्यभक्ष्यप्रभ्यानाम-परिणतमस्तिष्काणाञ्च बालकानां
धर्मबुभुक्षा-सन्दर्शनेन मानसन्नेत्रे कथञ्चिदाशालता विलसति ।
किन्तु दुःखमेतावदेव यद्धर्मबुभुक्षैव तेषां वर्त्तते, न तु धर्मकर्मानुष्ठानं

प्रति मनस्तिष्ठति । अबुद्धा न किमपि ते कर्त्तुं बाध्याः, सर्वेष्वेव कार्यकलापेषु केवलं युक्तिमभिलषन्ति । युक्तिमृते न कुत्रापि तेषामनुरक्तिर्दृश्यते । किन्तु कर्मानुष्ठानं विना धर्मस्य प्रकृतं मर्म नैवावगन्तुं शक्यते, वाञ्छदृष्ट्या धर्मतत्त्वनिर्द्धारणमतीवाशक्यम् । समतीव सूक्ष्मा धर्मस्य गतिः, तदुक्तम्—

“कानौनस्य मुनेः सङ्घोदरबधू वैधव्यविध्वंसिनो

नगरः किल गोखकस्य तनयाः कुण्डाः स्वयं पाण्डवाः ।

तेऽमी चैकबधूपभोगनिपुणास्त पाञ्च सङ्कीर्त्तनात्

शान्तिः स्वस्थयनं भवेदनुदिनं धर्मस्य सूक्ष्मा गतिः ॥ १

यातः क्षामखिलां प्रदाय हरये पातालमूलं बलिः

शक्तुप्रस्थविसर्जनेन मृतं स्वयं मुनेरव्यग्रम् ।

आवाल्यादसती सती गुणवती कुन्ती पुरीमामरी

हा सीता पतिदेवताऽगमदधी धर्मस्य सूक्ष्मा गतिः ॥” २ *

अपरैश्च लब्धयोगमाहात्म्यैर्भूयोभूयः सन्दिष्टं “धर्मतत्त्वं न साधारण-लौकिक-दृष्टान्तैरधिगम्य”, परन्तु योगानुष्ठानादि विशदचेतसा-मना-यासलभ्यमिति प्रथमतः केवलं मान्यमेव” अतएव धार्मिकधुरीणेन धर्मनन्दनयुधिष्ठिरेणाप्यभिहितं “धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां महाजनो येन गतः स पत्न्या” इति । तस्माद्धर्मबुभुक्षुभि-र्युक्तिं निर्द्धारयितुमसमर्थैरपि आप्तवाक्यविश्वासेनावश्यं तन्निर्द्दिष्टं कर्मानु-ष्ठानमवश्यम् । एतच्च तैरवहितैश्चिन्तनीयं “यस्मादृशैरदृश्ययुक्तिकत्वेऽपि तद्वचनप्रतिपाद्य-विषयाणामप्रामाण्यं नार्हति भवितुं” यस्मादृशादृश्य-युक्तिकानां ब्रह्मनामेव विषयाणां प्रामाण्यमनुमन्यते । योगबलेन स्थूलसूक्ष्मभूतभविष्यदन्तर्मानसर्वविषयेषु तुल्यदृष्टयः खल्वस्माकं

* कानौनः कन्यकाजातः । अस्यने जारजः कुण्डो मृते भर्त्तरि गोलकः । इत्यादिक-ममरोक्तं वेदव्यासपाण्डुपाण्डवानां जन्मविवरणञ्च महाभारत-प्रसिद्धमनुश्रुत्यास्य श्लोकस्य तान्पत्येनवधार्यम् ।

शास्त्रकारा विशेषतो युक्तितत्त्वतात्पर्यादिकमवधार्यैव शास्त्राणि प्राणेषुः । वेदास्तु हृद्या अनादिसिद्धाः सर्वथैव दोषाशङ्काकलङ्का-सङ्कुलाः, तदुक्तं—“दोषाः सन्ति न सन्तीति पौरुषेयेषु युज्यते । वेदे कर्तुरभावाच्च दोषाशङ्कैव नास्ति नः” इति । तस्मात्तत्तत्-प्रतिपाद्यं सर्वमेव युक्तिसिद्धमित्यवबोध्यम् । सयुक्तिकत्वे तु कथमस्माभिर्न सर्वत्रावबुध्यन्ते युक्तय इति कोऽयं विषादः ? यत आधुनिकविज्ञानविदां क्रियाकलापादीनां तात्पर्यमपि नाकलय्यते मादृशैः ।

अबुद्धा कार्यकरणे फलावाप्तिरेव न भवेदित्यपि नाशङ्कनीयं बह्वनामेवाज्ञातफलयुक्तिककार्याणां फलदर्शनात् । दाहकत्वमजानन्नपि वज्जी पतन्नविदग्धः किं दग्धो न भवेत् ? तृणानिवारकत्वमजानन्नपि जलं पिवन् वितृष्णः किं न जायते ? यत्तु ताडितयन्त्रेण संवादप्रेषणादिकं मादृशां धारणातीतं सर्वदा सम्पद्यते, तत्र नियुक्ता अपि कर्मचारिणः किं “कथमेकत्र कृतः शब्दः सुदूरतरापरप्रदेशे गच्छतीति” सयुक्तिकं प्रतिपादयितुं शक्नुवन्ति ? परन्तु नैव, किन्तु तथापि ते यथारीति हस्तसञ्चालनादिना संवादादानप्रदानादिरूपं फलं लभन्त एव । तस्मात् केवलं युक्त्यनुसरणं परित्यज्य गुरुवाक्यानुसारेण वेदोक्तरीत्या यथायथं साङ्गमुपासनादिकमङ्गीकर्त्तव्यमेव । तेन च क्रमादग्रेसरीभूय स्वत एव क्रियानुष्ठानफलेन युक्त्यादिकमवधारयितुं शक्यते, नोचेत् केवलं कर्कशतर्केण युक्त्याद्यनुसन्धानत एवायुः क्षीयते । बुद्धा करोमीति कृत्वा कर्माण्यननुतिष्ठतः केवलमनल्पं जल्पयतो बोधः करणञ्च हयमपि दुःसम्पाद्यम् । वस्तुतो यं कमपि विषयं दिधारयिषुभिरेव प्रथमतस्तुष्णीभूयोपदेष्टुर्व्याक्यार्थी ग्रहीतव्यः, ततश्च क्रमशस्तत्र निविष्टैः स्वचेष्टयैव बहवः संशया उच्छेत्तुं शक्वेरन्, शिष्टाः पुनरुपदेष्टुरुपदेशपरम्परया । अन्यथा प्रथमत एव यदि ते संशयापसारणे यतेरस्तदा बह्वपदेशतोऽपि प्रकृतं

तत्त्वमवधारयितुमसमर्था अपार एव संशयपारावारे निमज्जेयुः । सर्वदैवैतदुपलभ्यते यानि कानिचित् शास्त्राणि विशेषतो नव्यन्यायादि-दर्शन-शास्त्राण्यध्येतुं प्रवृत्ता धीरधिषणा अपि यदि प्रथमत एव सर्वं युक्त्यादिभिर्बोद्धुं प्रवर्त्तरंस्तदा कथं कथमपि तत्तात्पर्यमवधारयितुं न प्रभवेयुः, परन्तु बोद्धुमशक्नुवन्तः कर्कशकुतर्कसङ्कुलता-मापादयन्त-स्तत्र विरक्ता-स्तदध्ययनमेव परित्यजेयुः । किन्तु त एव यदि किञ्चिद्वैर्य्यमवलम्ब्य गुरूपदेशनिविष्टमानसः कांश्चिदग्रन्यान् सम्यगबुद्ध्वाधिगच्छेयुस्तदा क्रमशस्तत्र प्रविष्टाः स्वचेष्टयैव बोद्धुं शक्नुयुः कौटुम्बिकारोणि युक्तियुक्तानि च तानि शास्त्राणि । बहि-स्थिताः कदाचिदपि नावगन्तुमर्हन्त्याभ्यन्तरविवरणम्, परन्तु केवलं कदर्थमेव परिकल्पयन्ति ।

यथाच हृष्टाहृष्टि-रटाव्यमानाः केवलं कलहव्यञ्जकं कोलाहल-मेवाकलयन्तः हृष्टस्थितानां वितण्डाकारित्वं विभावयन्ति, त एव पुन-स्तत्र प्रविशन्तः स्वीयकार्यं च मनोनिवेशयन्तस्तादृशं कलरवं नाकर्णयन्ति, पश्यन्ति च सर्वानेव स्वस्वकार्यं व्यापृतान्, शब्दयन्ति च स्वस्वप्रयोजनसाधका एव शब्दाः परस्परं मिलितास्तत्तुमुलकोला-हलरूपेण परिणताः, नास्ति तत्र कलहलेशोऽपीति ज्ञातुम् । तथैव यावदस्य धर्मापणस्य बहिरवतिष्ठन्ते धर्मिष्ठा अपि युक्त्यनुशीलन-तत्पराः कर्माणि च नानुतिष्ठन्ति लोकास्तावदेव सर्वं विवादास्पद-मनुभवन्ति । यदि च कथञ्चित्तत्र प्रविश्य मनोनिवेशयितुमर्हन्ति तदा तत्र न विवादलेशमपि समालोकयन्ति पश्यन्ति सर्वानेव धर्मा-पणप्रविष्टान् स्वस्वकार्यानुष्ठानतत्परान् । शब्दयन्ति च सर्वेषा-मेव पुरुषार्थसाधकतामालोक्य सार्थकतामात्मनः सम्पादयितुम् ।

(क्रमशः)

शोकोच्छ्वासः ।*

कैलासचन्द्रे विदुषां शिरोमणौ कैलासशैले सहसा समागते ।
 कैलासचन्द्रे ण सदा समन्विते दृश्यो ह्यपूर्वोऽद्य जनेषु दृश्यते ॥१
 कैलासचन्द्रद्वयमीक्षितुं मुदा सर्वे समेता अमरास्त्वरान्विताः ।
 ब्रह्मस्यतिसु प्रपलायितः कुतः संशय्यते जीवित एव वा मृतः ॥२
 निस्पन्दनेत्राः परितो दिवौकसो भ्रूमध्यवक्रा दृढचिन्तयाकुलाः ।
 चित्रायमाणा इव तत्र संस्थिताः प्रणामसम्मानविधौ विमूढकाः ॥३
 हे तात ! हेताताङ्गतं कुरुष्व मा-मिति ब्रुवन् भ्रातरिदं किमुच्यते ।
 इत्युक्त एतेन गणाधिपश्चलन् संवीक्षमाणोऽन्य-मचिन्तयद् भृशम् ॥४
 हसन् प्रधावन् अयि तात ! तात भाः ! इति ब्रुवन् फुल्लमनाः

षडाननः ।

तातद्वयं वीक्ष्य विमूढमानसो दण्डायमानः पुरतस्त्वचिन्तयत् ॥५
 शैलेशपुत्रा रमणीशिरोमणेर्मनसु दोलेव चलत्यलं सदा ।
 न जानके लब्धमशेषपुण्यतः सतीत्वरत्नं कुत एव तिष्ठति ॥६
 किमेव हंहो प्रविचिन्त्य पार्वती प्रियेति सम्भाषितुमुद्यता यदा ।
 अन्तर्दधे हन्त तदैव शङ्करः कर्त्तव्यमूढस्तमसा समाकुलः ॥७
 करोषि किं मातरिदं सुते मयीत्युक्ता यदैतेन तथाविधा सती ।
 त्रपास्मिताधोवदनाऽभवत्तदा नानाविधा सम्प्रति तत्र चित्रता ॥८
 प्रभुद्वयं वीक्ष्य वृषोऽपि साम्प्रतं कथं वहाम्येकक इत्यचिन्तयत् ।
 एको यदा त्वन्तरधीयत क्षणात् उत्पुच्छकर्णसु तदा स नृत्यति ॥९
 धन्योऽसि धन्योऽसि नु वङ्गगौरव ! धन्यः पिता भारतगौरवाय ते ।
 धन्या प्रसूतिर्जठरे यया धृतः काशीपुरीगौरव ! मुक्तिमामवान् ॥१०

* वाराणसी-संस्कृतपाठशाला-प्रधानाध्यापक-पूज्यपादोपाध्याय-महामहोपाध्याय-कैलासचन्द्र-
 शिरोमणि-महाशयस्य मृत्युदिवसमधिकृत्य रचितोऽयम् ।

मोक्षस्तवासी-दनिवार्य्य एव हि स्वज्ञानसामर्थ्यवशात् शिरोमणि !
 अपेक्षितो नैव शिवात्ततस्त्वया ब्रह्मोपदेशः अमलाघवः शिवः ॥११
 तवान्तिके चौरकृतघ्ननिन्दका अपि प्रफुल्लाः कृतकृत्यतां गताः ।
 उक्लिञ्च सर्वेष्वमला सुकोमला सत्यं किलेयं समदर्शिता सताम् ॥१२
 मुक्तोऽसि युक्तोऽसि शिवेऽथवा भवन् इतीव दुःखं न हि मृत्युत-स्तव ।
 पुनःपुनश्चेह जनिष्यते भवान् तदा भविष्याम इहामसम्पदः ॥१३

छात्राः पित्रेव हीनाः स्युः पुत्रा मात्रेव हीनकाः ।

काशी विश्वेशशून्येव शिरःशून्याश्च पण्डिताः ॥ १४ ॥

शिरोमणिपदे हन्तो नैव तत्पुरुषो मतः ।

येन हीनमिदं हन्त कबन्धमिव भारतम् ॥१५॥

वङ्गविद्वत्कुलशिरः-शिरोमणिशिरोमणिः ।

अनेतत्स्थोऽपि सततं सूर्य्यवद्भासयत्यसौ ॥१६

सांख्यतीर्थोपनामक—श्रीगोपीचन्द्र शर्मणः

७काशीधामवासिनः ।

स्वार्थान्धो विपदां पदम् ।

इह खलु सृष्टिवैचित्र्यचित्रिते जीवलोके प्रतिप्राणिमानसमेव
 स्वार्थो वर्त्तते, स च सदर्थकः असदर्थकश्च । प्रतिजीवमेव तस्य
 वैचित्र्यं, कस्यचिद्भगवदाराधनं स्वार्थः, कस्यचिद्-विद्यानुशीलनं,
 कस्यचिन्मातापित्रोः शृश्रूषणं, कस्यचित् स्तेयः, कस्यचिदात्मोदर-
 पोषणम्, कस्यचित् परानिष्टसम्पादनम्, कस्यचिन्मलमूत्रनिषेवणं,
 कस्यचित् स्वकान्तामुखकान्तिविलोकनं, कस्यचित् परयोषिदव-
 लोकनं, कस्यचित् पैशाचिकाभिलाषसम्पादनम्, कस्यचिच्च परवञ्चन-

परायणता, एवं बहुविधोऽस्य प्रकारः । कानने हिंसाः स्वसन्तान-
 प्रतिपालनार्थं, स्वसुधा-प्रशमनार्थमेव च यतन्ते, समुपस्थिते च कस्मिं-
 श्चित् प्रतिकूलकारिणि उच्चैस्तर्जनेन तं ताडयन्ति । पादपे
 विहङ्गकुलं स्वकुलायमेव निर्माति, नौराहारसमाहारेण पुनः प्रति-
 पुष्पाति स्वशावकमेव, जिघांसौ समागते च तमुत्सापयते । जले च
 यादोगणः सन्ततं स्वापत्यसंरक्षणदत्तेक्षणः क्रीडति, सन्निहिते च
 शावकभक्षार्थिनि तं सुदूरं गमयति । ये च चैतन्यचन्द्रोदयहत-
 तमसो महात्मानः सुप्रकारप्राकारपरिखीकृतां कलधौतधौतसौधा-
 वलीं नददुग्धदकलहंसमालाकवलीकृतमृणालकमलं सरोवरं
 नयनाभिराममरामं अशेष-सुखपात्रपुत्रमित्तकलत्रादिकं सन्त्यज्य
 दिग्वसनं वसामा निविडकाननमधिवसन्तस्तपस्तप्यन्ते तेषामपि
 तपश्चरणं परमेशसाक्षात्कारात्मक-स्वार्थमूलकमेव, अयन्तु स्वार्थः
 सदर्थं प्रशंसनीयो नितरां सुधीरनिकरैः न स्यात्तेन स्वार्थान्धता । ये
 च स्वार्थसाधनसमाहितमनसः कर्त्तव्याकर्त्तव्यविवेकविहीनाः स्वार्थार्थ-
 मतिगर्हितमपि कर्म समाचरन्ति त एव स्वार्थान्धाः । स्वार्थान्धाना-
 मनुपदं विपद् विहरति । अहोवत ! यदुधोरघटनावलीस्मरणेन
 सरोमहर्षं शरीर-मवसोदति, मुखं परिशुष्यति, हृदयं वेपते, घूर्णते च
 शिरः, स्वार्थान्धा निराबाधं तदवधादिकं समनुतिष्ठन्ति । विलोक्यते
 चैवम् — उपरते पितरि भ्रातरं प्रतार्य पैटकविभवं स्वयमात्मसात्-
 कर्त्तुं बहुच्छलं समातनोति, यदि तेन स्वाभिप्रायो न निष्पद्यते, तदा
 स्वार्थान्धतया परिणामफलमनालोक्य भ्रातरं शमनसदनं प्रेषापि
 स्वार्थान्धो विपदां पदं सम्पदमात्मसात् कर्त्तुं नो कुण्ठति, ततश्च
 भ्रातृषुत्रेण तद्वियोगाभियोगे राजकीयधर्माधिकरणे निवेदिते
 विचारपतिप्रेषितराजदूतैर्लोहनिगडनिपीडितकरः स पापीयान्
 धर्माधिकरणं प्राप्य दिनकरकरनिकररहिते निविडान्धकारसमाच्छन्ने
 कारागारे संस्थाप्यते, अतीतं च दिनकतिपये विचारपतिना

समादिष्टे अनिष्टे प्राणदण्डे स पाषण्डः अखण्डं ब्रह्माण्डं शून्य-
मिवावलोकयन् प्रचण्डपापमार्त्तण्डदग्धो आलपथं समाश्रयते ।

सबलवाहनायुधे यौवनराजे मानसराज्ये सास्त्राज्ये वितरति
कुसुमवाणवाणसमाकुला कुलटा कुलललना स्वार्थं साधयितुमुप-
पतिं भजते । भवनमुपगते च भर्त्तरि कलुषचरित्रतया सञ्जातशङ्का
सदा समयमतिपातयति यथेच्छं व्यवहर्त्तुं नैव पारयति, ततस्तूप-
पतिः स्वार्थान्तराभूतं तमन्तरयितुं मन्त्रयति, निशाचरीचरित्रा
सापि स्वार्थान्धतया अन्तर्दाहकं भावि चित्रमनवलोक्य तदनुमन्यते,
तत्फलतश्च धर्माधिकरणे अभियुक्तस्य तस्य कामुकतमस्य विचारक-
निदेशेन उद्बन्धनतः प्राणबन्धनं वियुक्तं भवति, कुलटया च तया
जठरानलेन शोकानलेन च दह्यमानया स्वार्थविरहिततया च जग-
दिदं श्मशानमिवानुभूयते । धिगसारं संसारं । कथमेवंविधं स्वार्थान्ध-
जनं जननी वसुन्धरा धारयति । जगत्प्रस्मिन् नारीणां पतिः परमो
गुरुः, तथाहि—“गुरुरग्निर्हिजातीनां वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः । पति-
रेको गुरुः स्त्रीणां सर्वत्राभ्यागतो गुरुः ॥” अहो स्वार्थान्धता !! तमेव
सकलविलामलालसामाधकं जनगणपुरोगमक्षमतासम्पादकं धन्य-
वदान्यविभिन्नमानवनिवहानां समादरनिदानम् आकृत्रिम-प्रेम-
रसैकसदनं समसुखदुःखं वन्दनीयपदारविन्दं स्वामिनमबाधमव-
धीत्, जारप्ररोचनया स्वार्थान्धतया च अविगण्य कुन्टा ललाट-
पटरञ्जकसिन्दूरविन्दुनिर्मूलकं विरहदहनदाहं वैधव्यम् ।

(क्रमशः)

श्रीहेरम्बनाथ शर्मा-तर्कतीर्थस्य ।

PRINTED BY GOBARDHAN PAN

AT THE GOBARDHAN PRESS,

80/1, Mukhtaram Babu's Street, Calcutta.

आर्य्यप्रभा ।

द्वितीयवर्षे । } सुदुर्लभाः सर्व्वमनोरमा गिरः । } ८ म संख्या ।

मासावतरणिका ।

हिरेफगुप्तं परितो निकुञ्जतो निशम्य मञ्जु जनरञ्जनं सुहृः ।

पुंस्कांकिनस्तस्य त्रिगिरयेव नु रवीति रम्यं मधुमास आगतं ॥

गुरुशिष्य-संवादः ।

सुसुखः । गुरुदेव ! सुसुखनामा भवतः शिष्याधमः समभि-
वादयते ।

गुरुः । एहि वत्स ! कुशलं ब्रूहि ।

सुसुखः । गुरुदेव ! श्रीचरणाशीर्वाद्गतः कुशलमेव, किन्तु भव-
दुपदेशान्तरसास्त्रादनपराङ्मुखः समनुभवामि परमं दुःखम् ।
असारसंसारपारावारकल्लोलकुलितो नितरां क्लेशमधिगच्छामि ।
सुखन्तु संसारस्य कुत्र निवसतीत्यपि न सम्प्रधारयामि । यत्र च
नयामि नेत्रे तत्रैवापवित्रचरित्रमात्राधिक्यमवलोक्य परित्राणोपाया-
भावेन विभेमि । हिंसाद्वेषादिकलुषेण वशीकृतमिव सर्व्वेषामिदानीं
चित्तं, तदुपरि आभिजात्याभिमानः समधिकं विमोहयति मनः ।
जात्यभिमानस्यैतादृक् प्राबल्यं सम्प्रति विलसति, येन जगति युगा-
न्तरमिवापतति । सर्व्व एव जात्युत्कर्षलाभप्रलोभनेन सोत्साहमध्य-
वस्यन्ति, नैव जानामि, को वास्य परिणामः ।

गुरुः । वत्स सुसुख ! तव वचनमाकर्ण्य कर्णौ मे शान्तिं
समधिगच्छतः, तत् किं खोदरणाय यतते, पुनः पुण्या भारतभूमिः ?

सुमुखः । गुरुदेव ! सुचिरं विचिन्त्यापि नावगच्छामि, गभीरार्थस्य भवतो वाक्यस्य निगूढमर्थं, तत् श्रोतुमिच्छामि, कथमेतेन देशस्य समुन्नतिराशास्यते भवता ?

गुरुः । बहुविधां समुन्नतिमनेन प्रत्याशास्महे, यतो जात्युत्कर्ष-
लाभार्थिभिरवश्यमेव तपोऽनुष्ठानपरायणैः सदाचारनिरतैश्च भवि-
तव्यं, ततो देशे पुनर्धर्मभावाविर्भावः, ततश्च दुर्भिक्षादिदुःखप्रशमनं,
ततः पुनः सत्यप्रतिष्ठापि भवेदिति, किमतः परं शुभसूचनमभि-
लषणीयम् ?

सुमुखः । तपोऽनुष्ठानादिभिः किमेकस्मिन्नेव जन्मनि जात्यन्तर-
मपि साधयितुं शक्नुयात् ?

गुरुः । अथ किं ? नोचेदन्तरायान्तरमवश्यमेव तस्मिन्नेव जन्मनि
तपसा जात्यन्तरं लभेत, कथमन्यथा वशिष्ठाधिष्ठितसुरभिप्रदत्तैश्वर्य्य-
प्राप्त्यर्थ-प्रदर्शनेनाश्चर्यान्वितमानसस्तदवधीरितो विश्वामित्रः क्षत्रियो-
ऽपि सुदुश्चरतपश्चरणेन ब्राह्मणत्वं सुदुर्लभं लेभे ? किं वा जगति
तदस्ति यत्तपसा न साधयितुं शक्येत ? पवित्रचरितो विश्वामित्र-
स्तपोबलेन लब्धव्यं किं न लब्धवान् ? यन्माहात्म्यप्रदर्शनेन सर्व एव
परमर्षयो हर्षनिर्भरमानसा विस्मिताश्चासन् ।

सुमुखः । गुरुदेव ! श्रुतं तपसः फलं, किन्त्वधुना ये जात्युत्-
कर्षमभिलषन्ति ते तल्लाभार्थं तपोऽनुष्ठानादीनां प्रयोजनं नावलोक-
यन्ति । परन्तु कथयन्ति ब्राह्मणैरेव स्वार्थपरवशैः स्ववशे स्थापयितुम्
मन्ये सर्वे उत्तरोत्तरहीनजातीयत्वेन परिकल्पिताः, तन्नामाख्यार्थं
भस्वादिधर्मशास्त्राणि च प्रणीतानि । वस्तुतः प्रागजातिभेद एव
नासीत् । तस्मात् स्वार्थसिद्धार्थप्रणीतं तच्छास्त्रार्थमवलम्ब्य नाधुना
वयं हीनवर्णत्वेनावस्थातुमभिलषाम इति ।

गुरुः । अहो ! ते शास्त्रकारानपि स्वार्थपरान् मन्यन्ते, किन्तु
क्षणमपि नो चिन्तयन्ति यत् तेषां स्वार्थपरत्वे कथमतुलनीयशीर्य्यवीर्य्य-

सम्पन्ना अपि धर्मपरायणास्तदानीन्तनाः क्षत्रियराजास्तानि शास्त्राणि प्रमाणयामासुः । ये तु धर्ममरक्षणार्थं सर्वस्वं परित्यक्तुं स्वपुत्रादीनां मुखं खण्डयितुमपि नो विचलिता आसन्, ते धर्मैकप्राणा अव्याहताश्च राजानः कतिपयस्वार्थान्भवचोभिः पर्यंचलन्निति कल्पनं केवलमनल्पजल्पविषयतामेवाधिरोहति । असामान्यदयादालिष्यादिगुणसम्पन्ना ये परमर्षयो भोगविलासलालसादिकमैहिकसुखनिदानं सर्वं परित्यज्य हिंसापैशुन्यादिशून्यमरण्यमध्यवात्सुस्ते स्वार्थपराः, वयन्तु शिशोदरपरायणा यथेच्छकरणा निःस्वार्था इति वचनम् “आजन्मनः शाठ्यमशिक्षितो यस्तस्याप्रमाणं वचनं जनस्य । पराभिसन्धानमधीयते यैर्विद्येति ते सन्तु किलाप्तवाच” इति कालिदासकवितामेव स्मारयति । अथवा त एव यथार्थस्वार्थपराः, यतस्ते सर्वस्वार्थसारभूतं परमार्थमेवावलम्ब्य अनन्यमानसाः केवलं तेनैव कालं कलयामासुः, तदर्थं स्वशरीरं शोषयितुं पुत्रकलत्रादीनपि परित्यक्तुं नोदकण्ठिषुः । किन्तु ते मादृशा इव नासाराचिरविनाशि-स्वार्थस्य दासाः । तेषां स्वार्थ एव तथार्थनामेति सर्वकार्यवर्जनेन तदर्जने यतमाणाः सर्वथैव धन्यागण्यामान्या इति मन्यामहे । वत्स सुमुख ! “सर्व एवेदानीं जात्युत्कर्षसाधनाय सोत्साहमध्यवस्यन्ती”ति ते वचनं श्रुत्वा यथा हर्षाधिक्यमासादितं तथैव “तदुत्कर्षलाभप्रयत्नस्य हिंसाद्वेषादिकलुषितत्वं”माकर्ण्य नितरां खिन्त्यामहे । यतस्तेन देशस्युपकारप्रत्याशा तावद्दूरमास्तां अपकार एव भवेत् । परन्तु श्रोतुमिच्छामि ये शास्त्रमर्यादामुल्लङ्घ्य यथेच्छोत्कर्षाभिलाषिणस्तान् प्रति देशीयब्राह्मणा इदानीं किमाचरणाः ?

सुमुखः । ब्राह्मणेषु ये शास्त्रेषु जातविश्वासा धर्मैकर्मनिरताश्च ते तन्मतं प्रति वदन्ति, तत्संमर्गमपि नो कुर्वन्ति । ये तु दुष्कर्मपर्यालोचनया स्वकीयब्राह्मण्यं प्रत्यपि जातसन्देहास्ते निष्प्रत्यूहमर्थलोभेण तन्मतमप्यनुवर्तन्ते । किन्त्वधुनापि तादृशब्राह्मणानां

संख्यानाधिका वर्त्तते, परन्तु शङ्के अर्थादिवलेन बलीयांसस्ते सर्वा-
नेव वा नातिचिरात्तन्मतानुवर्त्तिनः कर्त्तुं शक्यन्तीति ।

गुरुः । ब्राह्मणसमाजस्य किमेतावानधःपातो जातो यत्
सामान्यार्थप्रलोभनेन शास्त्रविगर्हितमपि मतं तदनुमोदितं सम्भ-
वेत् ? वस्तुतो ब्राह्मणसमाजस्यावनतिरेवैतेषामनर्थानां कारणं,
ब्राह्मणसमाजस्यावस्था यदि पूर्ववदस्यास्यत् तदा न केऽपि यथेच्छ-
माचरितुमशक्यन् । अहो ब्राह्मणानां कीदृगाधिपत्यमासीत्, यत्
ससागरधराधीश्वरोऽपि तेषां शासनमतिकृतं शिरसि दधार ।
अस्माकं शास्त्रकारादयः पूर्ववर्त्तिनो महापुरुषाः स्वार्थपरा यथा तथा
वा तिष्ठन्तु, किन्तु तेषां यदलोकसामान्यपुण्यसञ्चय आसीत्तत्र न
कैरपि विप्रतिपत्तव्यं, नो चेत् किं सर्वजनसम्मानभाजनत्वं तेषां
कथमपि सम्भावितं भवेत् ? अस्मदयोगबलादिकमृते न कोऽपि
उत्कर्षं लब्धुं शक्नोति, शक्नोति, शक्यति वेति निर्व्विवादमवधार्यम् ।
सुतरामुत्कर्षप्रार्थिभिराधुनिकैरपि यदि यथेच्छं स्वाधीनमतं परि-
चालयितव्यं तदावश्यमेव योगादिवलेन तेषां समकक्षता लब्धव्या,
नोचेत्तेषां मतं न कथं कथमपि सर्वजनानुमतं भवेत् । एतदपि
तैरवश्यं मन्तव्यं, यदधःपतितेऽपि ब्राह्मणसमाजे अधुनाऽपि तादृशा
बहवः सन्ति, येषां ब्राह्मण्यमप्रतिहतं वर्त्तते । ते तु कदाचिदपि
नार्थप्रलोभनादिना शास्त्रमर्यादोलङ्घनकारिणां यथेच्छाचारिणां
मतमनुमोदिष्यन्ते, ये तु ब्राह्मणेषु स्वेच्छाचारपरायणास्तैस्तन्मतस्या-
नुमोदनेऽपि ब्राह्मणसमाजस्य न काचित् क्षतिः, यतस्तादृशाः पाषण्डा
ब्राह्मणापसदाः सर्वथैव ब्राह्मणसमाजाद्विष्कारणीयाः ।

सुमुखः । गुरुदेव ! समुपजातजात्युन्नतिकोलाहलबाहुल्ये-
ऽस्मिन् काले सत्पथवर्त्तिभिर्ब्राह्मणैः कथं वर्त्तितव्यम् ?

गुरुः । वत्स ! ब्राह्मणानामिदानीं नास्ति तादृशं तपोबलं
यत्तन्मतं सर्वैरवलम्बनीयं भवेत्, अवलम्बितधर्मान्तरसम्बलः प्रजा-

पुञ्जानुरञ्जको राजाप्यत्रोदासीन एव तिष्ठेत् । सुतरामस्य जात्युन्नति-
लाभाध्यवसायप्रवाहस्य सर्व्वथैव कालनियम्यतया प्रतीकारासमर्थै-
र्ब्राह्मणैस्तुष्णीभ्भाव एवेदानीमवलम्बनीयः । तपोनुष्ठानादिभिरपि
तथैव प्रयत्न आधेयः, यथा पूर्वाधिपत्यं पुनरभ्युत्थानं लभेत ।

जात्युत्कर्षसाधनपरायणा यदि क्रमशः कार्य्यणोन्नतिं लब्धुं यतेरन्,
तत्फलतश्च यदि समुन्नतिमपि लभेरन्, तत्र नास्ति ब्राह्मणसमाजस्य
किमप्यापत्तिकारणं, परं सन्तोषपोषणमेव तत्र युक्तं । यदि च ते
यथापूर्वं हिंसादिवशवर्त्तिन एवोन्नतिं कामयन्ते तदा तेषां तदध्य-
वसायः सम्यक् फललाभपराङ्मुखः स्वत एव क्रमशो निवर्त्तिष्यत
इति मौनमेव सर्व्वथा शोभनं ।

समुखः । गुरुदेव ! कथञ्चिदाश्वसिमि युक्तियुक्तेन भवदुक्तेन
वचसा, आशीर्वादतु, यत् सर्व्वदैव भवदुपदेशश्रवणावकाशमासा-
दयेयमिति । कार्य्यान्तरतत्परता च सम्प्रति बाधत इति
गन्तुमिच्छामि ।

गुरुः । गच्छ वत्स ! कुशलन्ते भूयात् । सांसारिकोऽपि
परित्यक्तसर्व्वसारप्रयासो हिंसादेषादिकं विहाय परोपकाराय
सर्व्वथा यतस्व येनैहिकपारमार्थिकसर्व्वविषयकुशलमालप्स्यत
इति शम् ।

हिन्दुधर्म-संशोधनम् ।

अथ कदाचित् अहमात्मीयायां बहिर्वाटिकायां वेत्तासन-
मध्यामीनः जीवितप्रियतमं मे ताम्रकूटाभिधं अमृतं सेवमानः
अपश्यम् कञ्चनायान्तं भद्रवेशिनं पत्रबाहकम् । स आगत्य मे पार्श्वं
मन्त्रामाङ्कितं मुद्रितं पत्रमेकं मत्पाणी प्रदाय प्रातिष्ठत । अहं
पत्रिकामुद्घात्य अन्ववाचयम् । यथा—

“हिन्दुरक्षिणी-सभा ।”

अद्यापराद्धे सार्द्धतृतीयहोरायां प्रवृत्तायां हिन्दुरक्षिणीसभायाः मासिकमधिवेशनं भवेत् । भवता सवान्धवेन तत्र सन्निहितेन भाव्यम् । आलोच्यविषयः—धर्मसंशोधनम् । इति—

१२।४।१२

}

विनीतनिवेदक—

श्रीगुरुबन्धु विश्वास,
हिन्दुरक्षिणी-सम्पादकः ।

अथानुवाच तां पत्नीं कथमियं संभत्, कीदृशी अत्र आलोचना, के वा वक्तार इति अरण्यकौतूहलाक्रान्तमानसः कार्य्यभावाच्च सावसरः सभां गन्तुं ऐषिषम् । अतीतासु चतसृषु होरासु अहं सभास्थानमगमम् । अपश्यम् च निर्जनं बहुद्वारं परिषन्मण्डपम् । कीयान् कालविलम्ब इति पृष्ठो दौवारिकः मामाश्वास्य कालप्रतीक्षणाय अन्ववृणत् । अनुरुद्धश्च तेन तत्रास्थानमण्डपदेहल्यां उवविष्टः प्रायः प्रहराधिकं कालमनयम् । ततो अदृश्यन्त अन्येऽपि सभ्याः, ततोऽपि केचित् इति क्रमेण समागतेषु बहुषु जनेषु दौवारिकेण उद्घाटितार्गलं सदोगृहं प्राविशम् । अथाजम्भुः सभापतिप्रभृतयः अनतिवयसः केचन च वक्तारः । प्रारभ्यत सभाकार्य्यम्, अवाद्यन्त वाद्यानि मनोहरम् । वाद्यावशेषे च कश्चन नातिवयानव्यभव्यसभ्य उत्थाय समागतान् सभ्यान् धन्यवादेन प्रीणयन् अस्मिन्महनि आलोच्यत्वेन गृहीतं विषयं आलोचयितुं सानुनयमन्वरोक्षीत् । (अयमेव सभासम्पादक इति पञ्चाल्लोकमुखदाकर्णितम्) । अथ कश्चित् देविदास मण्डननामा अन्त्यजजातीयः “अयं साधु वदिष्यति अयं विद्वान् हिन्दुधर्मशास्त्रसम्माननीति अनुचैः सर्वैः प्रशंस्यमानः वक्ता उत्थाय वक्तुं प्रारभे । (वक्तुर्जाते स्मरतो मम महानुद्देगस्तदाऽजायत) ।

“भवन्तः सभ्यमहोदयाः । माननीयसम्पादकमहाशयाश्च । धन्य-
वादाह्वां यूयं । धर्मविषयकं वक्तुमहं नियुक्तः । सत्यमिदं यत् न
भवद्भिः अपात्रे न्यस्त एष कार्यभारः । अहं हि बहूनि धर्म-
शास्त्राणि अधीत्य ज्ञानार्णवपारं अधिजगाम, अद्य भवत्सु तत् विज्ञाप्य
कृतकृत्यो भवेयम् । (सभ्यानां करतलध्वनिः) ।

हिन्दुधर्मस्य शोधनमत्यावश्यकं । का तत्र शोधनप्रणालीत्येव
अस्माकं आलोच्यत्वेन उपस्थितम् । हिन्दुधर्मी हि नितरां भ्रम-
सङ्कुलः कश्चन विज्ञानशास्त्रीयप्रमाणविरचितः धर्मविशेषः । अयं
हि धर्मकाण्डज्ञानविरहितैः स्वार्थसाधनधूरीणैः कैश्चित् नरैः निबद्ध
इति बालोऽपि अवगन्तुमर्हति । अस्य च यस्मिन्नेवांशे चक्षुः पात्यते
तत्रैव शतशः भ्रान्तिरनुभूयते, सुतरां अस्य शोधनमत्यावश्यकमिति
कथनं बाहुल्यमात्रम् । इदानीं विभिन्नदेशीया बहवो नरवराः
सभ्यतावृद्धेरत्युन्नतं शिखरमारूढः, केवलं वयं हिन्दुधर्माश्रयिण
एव इदानीमपि अन्धे तमसि वर्त्तमाना बर्ब्बरता इवावस्थिताः । खाद्या-
खाद्यविचारस्पर्शदोषावधारणः अवरोधप्रथा, नारीणां एकपत्नीता,
कतिपये कुसंस्काराश्च अस्माकं बर्ब्बरतायां परिचायकानि । याव-
देतानि अस्मासु वर्त्तेरन् तावद्हरमास्तां सभ्यतानाम् सुखस्य वार्त्तयापि
न सन्निधीयेत । अत एवाद्य वयमत्र संसत्प्राङ्गणे समवेता अस्माकं
सभ्यतावृद्धये यत् कर्त्तव्यं तदवधारयितुं यतमहि । तत्र प्रथमं
सर्वदोषावहं खाद्याखाद्यविचारमेवालोचयामः । अयं विचारः नितरा-
माधुनिक इति तर्कयामः । पुरा हि ऋषयः “शरीरमाद्यं खलु धर्म-
साधनम्” इति उच्चार्य मांसमदिरादिकं सर्वमास्वादयामासुः ।
श्रूयते त्रेतायुगे (!) भवभूतिरिति नाम कश्चिदृषिरासीत्, तेन
स्वप्नणीते धर्मशास्त्रग्रन्थे (!) उत्तरचरितनाम्नि गोमांसभोजनं
नितरां प्रशंसितम् । एवञ्च—

“गोमांसं पतितं दृष्ट्वा खण्डखण्डं महीतले

काकाः शिवा न गृह्णन्ति गृह्णन्ति पण्डिता जनाः ॥”

इत्यादि वेदप्रामाण्यात् (!) जायते यत् गोमांसास्वादनाय पण्डिताः काकशिवापेक्षयापि अधिकं लोलुपा आसन् । केवल-
मिदानीमेव गोमांसादिखाद्यवर्जनं केषाञ्चित् सम्यतं इति दृश्यते ।
ऋषयस्तु इदानीमपि गोमांसादिभोजनं प्रशस्तमिति ब्रुवन्ति ।
तथाहि ब्रह्मर्षिर्भगवान् श्रीश्री सोऽहं स्वामी सोऽहं गीतायां अवदत्
“गोमहिषादिमांसमश्रन् सिंहः पशुराजत्वं ईरेजश्च नरसिंहत्व-
मगात् । शाकसुपादिकमश्रन्तो भारतीयाः, गवादयः पशवश्च
निरीहा वीतवीर्याश्च भीरवः पराधीनाश्च । सुतरां मेघं महिषं वा
अविचारितमश्रीयात्” इति । विशेषतश्च दृश्यतां महाभागाः ।
प्रतिदिनं घृतादिसंयुक्तं व्यञ्जनमास्वादयन्तो वयं एवं निरीहत्व-
मुपगताः यत् गृहागतस्य क्षुत्क्षामस्यातिथेः दूरीकरणाय अस्त्र-
प्रहारं न कुर्मः । बहवः पुनरसभ्याः कुक्कुटमांसमपि नास्वादयन्ति,
ते पुनः कीदृशा बर्ब्बरा इति न जानीमहे । इदानीमस्माभिरवश्य-
कर्त्तव्यं यत् खाद्याखाद्यविचारणाविरहितैः शरीरवृद्धये यत्-
किञ्चिदास्वादनोपयुक्तं इति, अथ यदि खाद्याखाद्यविचारः नैव क्रियते
तदा स्पर्शदोषविचारः स्वयमेव दूरीभविष्यति । क्षुधायां उपजातायां
यदि न भुज्यते, तदा शक्तिहानिरवश्यमेव । तत्र नाम एते वितर्क-
यन्ति ‘अयं यवनः, अशुचिः, कथमत्र भोक्तव्यम्’ इति । पृच्छते
मया हिन्दव एव ईश्वरसृष्टाः नापरे, येन ते अशुचयः अस्पृश्याः
कथ्यन्ते ।

(क्रमशः)

श्रीसुरेन्द्रकुमार सांख्यकाव्यतीर्थ ।

आर्य्यप्रभा ।

द्वितीयवर्षे । } सुदुर्लभाः सर्व्वमनोरमा गिरः । } १०म संख्या ।

मासावतरणिका ।

शीघ्रातिसन्तप्रजनानुकम्पया मन्येऽस्यतप्रायफलं तदाम्बम् ।

ज्यैष्ठ्योऽप्ययन् याति परोपकारितां ज्येष्ठत्वमप्यस्य ततोऽतियुक्तम् ॥

वर्णाश्रमाचारे वर्त्तमानसामाजिकावस्था ।

सम्प्रति ये हिन्दुधर्मावलम्बिनो देशीया ब्राह्मणादिवर्णास्तेषा-
माचारव्यवहारादिपर्यालोचनायां वर्णाश्रमाचारः प्रायो विली-
नतामुपगत इति प्रतिभाति । ये किल ब्राह्मणास्त्रैकालिकस्नान-
सन्ध्योपासनादिपरायणा आसन्, स्नानसन्ध्यावन्दनादिकमनिष्ठाद्य ये
जलमपि नाग्रहीषुः, तदंशावतंसाः सम्प्रति रात्रिवासवासो-वसाना
एव समश्नन्ति । सन्ध्यावन्दनादिकन्तु नाधिकांशा एवानु-
तिष्ठन्ति, समनुतिष्ठन्तोऽपि कार्यान्तरानतिपातं विचिन्त्य यथावकाश-
मन्यचिन्तनपरायणा एव केवलं मन्त्रानुच्चारयन्ति । अहो येषां
पूर्वपुरुषाणां सन्ध्याद्युपासनमेव प्राधान्येनानुष्ठेयमासीत्तदन्वयोत्-
पन्नानामेवास्माकं सन्ध्याद्यनुष्ठानमपि प्रशंसापक्षे निक्षिप्तमिति किमतः-
परमर्हति भवितुमधःपातकारणम् । यत्र च वर्णश्रेष्ठब्राह्मणानामे-
वैतादृग्धःपतनं तत्रान्येषां वर्णानामवस्था सर्वथैवावर्णनीया ।
भक्ष्याभक्ष्यविचारणायान्तु तद्विचारः प्रायो नास्तीत्युक्तेऽपि नात्युक्तिः ।
अर्णवपोतादिगमने तु दृश्यते प्रायः सर्व एव यथेच्छमाचरन्ति ।
तदानीमन्यसृष्टान्नादिभक्षणे तेषां द्वैधीभावोऽपि नालक्ष्यते । अर्णव-

पोताद्यारोहणे च बुभुक्षाविरहेऽपि भोजनस्यावश्यकर्तव्यतेवानु-
 मन्यते शिञ्चितम्न्यैर्नैवैः । एतद्विषयकश्च मे वृत्तान्त एकः स्मृतिपथे
 पान्थायते, यदेकदा ममातिसुहृदः प्रथितनाम्नः कस्यचिद्वनिनः
 पुत्रोदाहनिमन्त्रणोपलक्षतः समागताः केचन विख्यातयशसः
 प्रथितान्ववाया ब्राह्मणवंशीयाः कायस्थवंशीयाश्च व्यवहारजीविनो
 दशमघटिकासमये यथोचितं मिष्टान्नादिकं प्रचुरतमं तत्रोदरसात्-
 क्षत्य स्वावासप्रत्यावर्त्तनायार्णवपोतमध्यारुक्षन् । अहमपि स्थाना-
 न्तरगमनाय तत्रारुढः सादरमाहूतः सुपरिचितानां तेषामासनांशम्
 एवोपाविशम् । चलति चार्णवपोते नानाविधविश्रम्भालापैः परस्पर-
 मालापं कुर्वतामस्माकं घटिकामात्रमतिगतम् । अस्मिन्नेव समये
 तेषां कश्चिन्नम्रप्रतिष्ठो हृष्टचेताः कञ्चुकपेटकात् रूपकद्वयं बहिष्कृत्य
 भृत्यस्य प्रादात्, भृत्योऽपि तेन तत्रत्यादेव विक्रेयकाद्यथालब्धं पूति-
 पर्युषितमपि हृद्यं खाद्यजातमादायैकं कक्षं प्राविक्षत् । प्रविष्टे च
 तस्मिन्निङ्गितज्ञाः सर्व्व एव क्रमशस्तत्राविगन् । शिष्टश्च तदानीमह-
 मेकाकी परमविस्मयाविष्टः समचिन्तयम्, कथमेतेषां पर्याप्तभक्ष-
 णात् घटिकामात्रानन्तरमेवाद्य बुभुक्षा सञ्जाता ? खालयेऽप्येते
 दशमघटिकासमय एव भक्षयित्वा व्यवहाराय धर्म्माधिकरणे
 गच्छन्ति, तस्माच्चापराङ्गे कटाचिद्धा सायाङ्गे खालयं प्रत्या-
 गच्छन्ति, न हि तदन्तरा किञ्चिदश्रन्तीति सम्भावयामि, तत् कथ-
 मद्य तैन्नादिपक्वानां पूतिपर्युषितानां सर्व्वजातिस्मृष्टानामेतेषां
 मिष्टान्नादीनामास्वादने बलवती लालसा परिलक्ष्यते ; धर्म्महानि-
 स्तावद्हरमास्तां, एतेषां पर्युषितानां भक्षणे स्वास्थ्यहानिरपि कथं
 स्वास्थ्यसंरक्षणपरायणैरेतैर्न गणिता ? एवं चिन्तयतेव मया
 कृतयथोचिताशनास्ते पुनस्तदासने समासीना यथानुचिन्तनं पृष्टा
 अब्रुवन्,—कथमपि बुभुक्षास्माकं न सञ्जाता, यच्च भक्ष्यं क्रीत्वा
 नीतं तदर्द्धमपि नाम्नाभिरगितं, किन्तु तथापि एकत्र समवेतानां

सुहृदां प्रीतिभोजनमावश्यकमिति किञ्चिदस्माभिः समवेतैर्भक्षित-
मिति, एतावदल्पमात्रमभ्यवहृतं तेन स्वास्थ्यहानिशङ्कापि नास्ति
यतः “स्वल्पं विषमपि नापकरोति” एवमनुष्ठानञ्च मोहदाबर्हकतया-
वश्यं कर्तव्यमिति । मया च तत्र कथञ्चित् प्रारब्धे प्रतिवादे ब्राह्मण-
पण्डितं मामिलण्डभाषानभिज्ञं मत्वा इलण्डभाषासमाश्रयेणैव
ते परस्परमालपन्तां मामेव कुसंस्कारसम्पन्नतया समुपाहसन् ।
अचकथयंश्च यावदेतेषां कुसंस्काराणामपलापो देशादस्मान्न जायेत.
तावत् कथं कथमपि हृतभाग्यस्यास्य देशस्याभ्युन्नतिर्न भवेदिति ।
एतावतैवानुमातुं शक्यते, यदेतेषामार्यजातिविगर्हितकार्याणामा-
चरणे आधुनिकानां शिक्षितानां मनसि द्वैधीभावोऽपि नाविर्भवतीति ।
यत्र च सामान्यप्रीतिसंबर्द्धनायैव यथेच्छाचारिता प्रवर्त्तते, यथेच्छा-
चारितामन्तरेण च, प्रीतिसंबर्द्धनं न भवेत्तत्र वर्णधर्माचारः कमा-
श्रित्य कथंकारं सन्तिष्ठेत् ? प्रधाननगरवासिनां नव्यभव्यसभ्यानामा-
चारश्च सर्व्वथैव नालोचनीयः, तदालोचनायान्तु वर्णाश्रमधर्मस्यास्ति-
त्वमेव सन्दिह्येत, यतस्तेषु तादृशः प्रायश्च एव दुर्लभो यः खाद्याखाद्य-
विचारविरहितः खाद्येषु हृद्यं हिन्दुनामखाद्यमपि सर्व्वं नास्वादित-
वान् ! वारविलासिनीविलासस्तु तेषां प्रशंसावह एव, यस्य च सुरक्षिता
वेश्या नावासं परिशोभयेत्, स मध्यमध्य एव न निविशते ! मदिरापाना-
मोदश्च तद्विलासाङ्गतया सर्व्वथैव तैरङ्गीकर्त्तव्यः ! हा हन्त !! येषामेव-
मकार्ष्य एव सर्व्वं जानन्ति तेऽपि सन्धान्ताः सामाजिकसभायां स्त्रीत-
वत्तस एवान्येषां दोषमाख्याय तान् समाजाद्द्विष्कर्त्तुं मुञ्चैः कथाः
कथयन्ति ! अहो कालप्रभावात् सुदुष्परिहरं पापं कृत्वापि ये स्वतो न
कथयन्ति, बहुभिः परिज्ञातपापानुष्ठाना अपि ते सामाजिकैर्नालक्ष्यन्ते ।
ये तु स्वल्पमपि पापं कृत्वा स्त्रीकुर्वन्ति, निरौहप्रकृतीनां तेषां प्राय-
श्चित्तादिविधानार्थमपरिमितमाधिपत्यं प्रकाश्यते । धनिनो मानिनो
राजानश्च ये कुकार्यमेवमनुतिष्ठन्ति, ते तु कैरपि सामाजिकैर्न-

जिज्ञास्यन्ते । एवञ्च ये धर्माचारविगर्हितं कार्यजातं साक्षान्मानु-
तिष्ठन्ति तेऽपि सर्वथाऽपरिहार्यतत्संसर्गत एव दुर्गतिसागरे निम-
ज्जन्ति । हा हन्त, एवं पर्यालोचयतो न कस्य “स्नेच्छाचाररताः सर्वे
तदैव प्रबलः कलि”रिति तन्त्रोक्तं स्मृतिपथमायाति । यत्र कचन
ग्राम्यदेशेनाधुनापि सभ्यताश्रोतांसि समापतितानि, तत्राशिञ्चित-
निरीहप्रकृतिषु कथञ्चिदधुनापि धर्माचारः प्रचरति, कालप्रभा-
वात्तेषामपि विवृताः सर्वत्र वैकाचाराः सम्पद्येरन्निति प्रतिभाति ।
एतादृशभावस्य तु परिवर्त्तनं भवेन्नवेत्यत्र परमकारुणिको
भगवानेव प्रमाणमिति श्रम् ॥

हिन्दुधर्म-संशोधनम् ।

चैत्रतोऽनुवृत्तम् ।

अथ अन्योऽपि हिन्दूनां वर्त्तरतायाः परिचायको नियमः,
यदेते सृष्टेः सारं रमणीयत्वं आच्छाद्य गोपयितुमीहन्ते । अहो
मूर्खता ! एते हि सभ्यतायाः प्रधानतमं साधनं, स्त्रिया सह राशयष्ये
भ्रमणं लज्जाजनकं अकार्यञ्च मन्यन्ते । स्त्रियं दासीमिव मन्यन्ते,
किन्तु ते अज्ञा न जानन्ति, यत् शास्त्रकारा अपि इदमकार्यमा-
चक्षते । तथाहि—

पितृभिर्भ्रातृभिश्चैताः पतिभिर्देवैस्तथा ।

पूज्या भूषयितव्याश्च बहुकल्याणमिप्सुभिः ॥

रमन्ते यत्र नार्थ्यसु रमन्ते तत्र देवताः ।

यत्रैतासु न पूज्यन्ते सर्वास्तत्राफलाः क्रियाः ॥” मनुसं ।

सर्वैरेव पक्षराश्या वर्त्तितव्यं, पूजादिभिस्ताः प्रतिदिनं तोष-
णीयाः । अलं व्ययमात्रफलया देवपूजया, प्रतिसन्ध्यं तासामेव
पादोदकं पातव्यं, नोचेत् नः कल्याणं सुदूरपराहतमिति ब्रह्मस्य

मनोरपि अभिप्रायः । अस्मत्सभासभ्येषु य एवं न कुर्यात्, स सभातः दूरीकरणीयः । तथा च शास्त्रमपि—

“स साधुभिर्द्विस्कार्यो नास्तिको वेदनिन्दकः ।”

अन्यच्च अस्माकं विधवानां कन्यकानां पुनर्विवाहो विधेयः । विधवानां कथं अविधवानामपि नारीणां पत्यन्तरपरिग्रहः अवश्यमेव उचित इति शास्त्रकारा आसन्नन्ति । तथाहि पूर्वोक्तश्लोके पतिभिरिति बहुवचनमेव तत्र विशेषतः प्रमाणम् । पितृभिरित्यपि नारीणां बहुपत्नीत्वं सूचयति, कथमन्यथा सन्ततीनां बहुपितृत्वं युजेत । अन्यच्च प्रमाणम् यथा—

“मृते गते प्रव्रजिते क्लीवे च पतिते पतौ ।

पञ्चस्वापस्तु नारीणां पतिरन्यो विधीयते ॥”

अन्य इति एकवचनं अतन्त्रम् । तेनायमर्थः सर्वाभिरिव नारीभिः बहवः पतयः कार्य्याः । कदा कस्मिन्नवसरे कार्य्या इति अवसरमेवाह—मृते इति । मृते पत्यौ लोकान्तरं गते सति अविचारितं अन्यः अन्यौ अन्ये वा पतिः पतौ पतयो वा कार्य्याः । यदि दीर्घायुः पतिर्न म्रियते, तदा क उपायस्तत्राह—गते इति । अयमर्थः,—स्वामिनि धनाद्युपार्ज्जनाय विदेशं गच्छति सति तस्मिन्नवसरे नारीभिः अन्ये पतयः कार्य्याः । अथ यदि स्वामी, भूस्वामी राजा वा भवेत्, स तु धनोपार्ज्जनाय न विदेशं याति, तदा—किं कार्य्यं तत्राह—प्रव्रजिते इति । व्रजितुं भ्रमितुं उद्यानादिकं गते अन्यः पतिः कार्य्य इत्यर्थः । अथ यदि कस्याश्चित् स्त्रियः पतिः स्त्रियं विहाय भ्रमितुमपि न याति, तदा का गतिस्तत्राह—क्लीवे इति । अत्रायमर्थः,—सर्व्वदा नारीसन्निहितानां जायते प्रायशः ध्वजभङ्गरोगः, तदा च चिकित्सकानुमत्या नारीविरहितेन तेन स्त्रियं, तस्मिन्नवसरे नारीभिरन्यः पतिः कार्य्यः । अथ वाजीकरणाद्युपायेन स्थितस्य पत्युः यदि वा न स्यात् क्लीयं, तदा यस्मिन् कस्मिंश्चित् रोगे जाते

केनचित् व्याजेन पत्यरन्तराले गत्वा नारीभिरन्यः पतिः कार्यं
 इत्याह—पतिते इति, रोगात् शय्यायां पतिते इति तदर्थः । अलं
 व्याख्यानबाहुल्येन । इदमत्र पर्यवसितं, यत्तथा भवतु नारीभिः
 बहुपतयः कार्या इति हिन्दुग्रन्थसम्प्रतिः । अहमपि अनुरूपेण
 सभ्यमहोदयान् तेषां कन्यकादीनां बहुपतिविधानाय । (उच्चैः
 करतलध्वनिः) । अन्ये चास्माकं ग्लानिजनकाः कुसंस्काराः, यत्
 स्वयमनशतापि मातृपितृरक्षणं पुत्रेण कार्यं, गृहस्थेन अतिथि-
 स्तोषणीय इत्यादिकं बहुमग्यामहे । एतदकरणे किल पापानि
 जायन्ते । न जाने एतादृशो नियमः ऋषिप्रोक्तो न वा । मग्ये
 बार्हकोपायं चिन्तयता केनचित् एवं संस्कार आहितो मानवमनसि ।
 सुतरां स्वार्थभूलकत्वादियं रीतिरग्राह्या विवक्षिता । इदानीमस्माकं
 उन्नत्युपायानुक्ता अहं विरमामि । चौर्यं पापमिति संस्कारविशेषो
 भित्तिरहितः, सुतरां तमगृह्यता धनोन्नतये क्लृप्तं कर्त्तव्यम्, विशेषतः
 धर्माय चौर्यकरणे न दोषलवः । अस्माकं सभास्थपथ्यमानान् प्रब-
 न्धान् साधारणं आपयितुं काचित् मासिकपत्रिका प्रयोजनीया,
 तदर्थं अर्थोपार्जनं यथा तथा कर्त्तव्यम् । मानससन्तोषाय मदिरा-
 पाने न दोषः । सर्वेषामेव सभ्यानां नार्यः अत्रागत्य नृत्यकलां
 अभ्यस्यन्तु, कथमनया भवेत् कलौन्नतिः । सम्पूर्णत इदमेव मे मतं,
 यथा मनसः प्रफुल्लता, शरीरं यथा हृष्टं पुष्टं बलिष्ठञ्च भवेत्, तथैव
 कार्यम् (उच्चैः करतलध्वनिः) इति अहं विरतः । इत्युक्त्वा स
 उपविष्टः । सभापतिरपि पूर्ववदेव संक्षेपेण किमपि उक्त्वा सभाभङ्गं
 अकार्षीत् । अहमेतत्सभागमात् आत्मानं सापराधमिव मत्वा शनैः
 शनैः गृहं प्रति प्रस्थितः ।

अहो दुर्दिनं ! यत् शास्त्राणां अपव्याख्यां जनयद्भिः स्वयम-
 संस्कृतैरपि धर्मसंस्कारमिच्छुभिः कैश्चित् पाषण्डधूर्तैः हिन्दुधर्मः
 खलीक्रियते ।

इत् ! अधुनास्मद्देशे धर्मस्य यादृशी दुरवस्था परिलक्ष्यते ततः प्रतीयते यदयं हिन्दुधर्मोऽनतिकालमध्ये एव स्मरणीयतामुपयास्यति । अथवा यास्यतीति कथमुच्यते प्रायो यात्येव । इदानीमपि परिलक्षणेव धर्मप्रभावः । अधर्माभ्युदयं विचिन्तयतो मनसि इदमेव प्रतिभाति यत् समयः खलु एष भगवदवतारस्य । महाकाललक्षणेषु न तदस्ति यदिदानीमवशिष्टं । तथाहि—

“धर्मः संकुचितस्तपो विचलितं सत्यञ्च दूरे गतं

क्षौणो मन्दफला नृपाश्च कुटिलाः शास्त्रेतराः ब्राह्मणाः ।

लोकाः स्त्रीवशगाः स्त्रियोऽतिचपलाः पापानुरक्ता जनाः

साधुः सीदति दुर्जनः प्रभवति प्रायः प्रवृत्ते कलौ ॥”

इति कलिलक्षणमुक्तमाचार्य्यवर्य्यैः । (१) तत्र धर्मसङ्कोचस्तावत् सर्वजनसंवेद्य एव । केति नाम सन्ति जना ये प्राणैः धर्ममाश्रित्य वर्तन्ते । (२) तपसः पुनः का कथा ; तपो नाम कः पदार्थ इत्येव प्रायशो जनैर्नञ्जायते । (३) सत्यमाचर्य्यमानश्च जनयतीदानीं बहुलं क्लेशम् । किमपरं यदि धर्माधिकरणेऽपि यथासत्यमाचष्टे, तदा न्याय्यादपि अधिकारात् स सत्यवाक् परिहीयेत, सुतरां सत्यं किमाश्रित्यान्तिके तिष्ठेत् । (४) सर्वप्रसिद्धं भारतभूमेः शस्यजननं, किन्तु इदानीं तद्वासिनः हा भोज्यम् ! हा अन्नं इत्यादि विलपन्तः नानाविधैः रोगैः पीड्यमाना अकाले कालकवलं गच्छन्ति । इदानीं भारतभूमिः दुर्भिन्नमहामारोप्रभृतीनां चिरवसतिस्थानत्वमपि, सुतरां क्षौणो न मन्दफला इति कथं अवेद्यम् । (५) नृपतिरस्माकं सर्वथैव सदाशयः, किन्तु कौटिल्यमन्तरेणेदानीं राजनीतिरेव स्यात् नार्हति । (६) ब्राह्मणानां शास्त्रेतरत्वं चिन्त्यमानं सहृदयहृदयानि ग्लपयति । पुरा धर्मसन्देहे मनुजाः नैमिषे क्षेत्रे येषां शरणमन्विष्य कृतकृत्या बभूवुः, इदानीमपि जाते धर्मसन्देहे येषामेव पादकमलं शरणत्वेन आश्रीयते, हा ! इत् !

उच्छमानं हृदयं स्फोटयति यत्तेषु ब्राह्मण-वंशधरेषु बहवः पण्डित-
 म्मन्याः लोभोपहतचेतसः सन्त उच्छास्त्रं यत्किञ्चित् व्यवस्थापयन्तः
 समाजस्याधोगतौ साहाय्यमारचयन्ति । किन्तु ते न विचारयन्ति
 यत्तया नाम व्यवस्थया त एव उपहास्यतां प्रयान्ति । केचन वा
 तेषु स्वयमेव धर्माधर्मं न स्वीकुर्वन्ति । स्वयमेव तैरेवं पापजनकं कार्य-
 माचर्यते, यत्तच्चरितोदाहरणोपन्यासेन हिन्दुधर्मं द्वेषिणः अपरे सर्व-
 नेव हिन्दुधर्माश्रितान् निन्दन्ति उपहसन्ति च । यांश्च ब्राह्मण-
 पण्डितान् सर्वं एव हिन्दुधर्माणः ऋषिस्थानीयान् मन्यन्ते, त एव
 चेत् अनान्योचितकार्यैरर्थमुपार्जयन्तः स्वाङ्गनाङ्गाभरणरचने व्ययाः
 परिलक्ष्यन्ते, वत ! के तदा तद्भवस्थितधर्ममार्गगमने सञ्चया भवेयुः ।
 (७) लोकानां स्त्रीवशगत्वमपि न व्याख्येयं, पित्रोर्दाहकर्मण्यपि यः
 अनवसरतया उपस्थातुं नार्हति, कर्मव्यापृतः सोऽपि रमणीनिदेश-
 मनुसरन् मासमेकं त्यक्तकर्मा गृहे अवस्थातुमर्हति । (७८)
 स्त्रियश्च चपलाः पापानुरक्ता इति प्रपञ्चितमेवास्ति । (८) साधुः
 सीदति इति मादृशैर्दुर्वचं, यत इदानीं को नाम साधुः, कोवाऽसाधुः
 इति परिज्ञानं मादृशैस्तरलमतिभिरसमाहितचित्तैरशक्यम् ।
 य एवास्माभिः साधुत्वेन मन्यते, परिणतौ सोऽपि असाधुनामा एव
 पर्यवस्यति । सुतरां न कश्चिदपि इदानीं साधवपि साधुत्वेन विश्व-
 मिति । प्रायः प्रवृत्तनानिपुणा असाधव एव इदानीं कुहकभ्रान्तै-
 र्जनैः परिसेव्यमानाः परिलक्ष्यन्ते, सरलमतयः साधवश्च अपदार्थधिया
 आङ्गम्बरदर्शनोत्सुकैः तैः परिहीयन्ते ।

क्रमशः ।

श्रीसुरेन्द्रकुमार-काव्यसांख्यतीर्थस्य ।

PRINTED BY GOBARDHAN PAN

AT THE GOBARDHAN PRESS,

30/1, Mukhtaram Babu's Street, Calcutta.

आर्य्यप्रभा ।

द्वितीयवर्षे । } सुदुर्लभाः सर्व्वमनोरमा गिरः । } ११म संख्या ।

मासावतरणिका ।

अत्यन्तसन्नापकतावशादथमाषाढमासः खलु दीर्घवासः ।

कालप्रभावादतिदीर्घजौविनः प्रायो भवन्तीह परोपतापिनः ॥

निद्राष्टकम् ।

निद्रे भद्रे ! प्रवक्तुं तव गुणमगणं नास्मि शक्तः कदाचिन्-
मन्ये धन्या शरण्याऽसमगुणवसती राजसे त्वं जगत्याम् ।
स्वार्था वृत्तिः समस्ता विलसति नितरामन्यशान्त्यै जनस्य
नित्यं वृत्तिं पयोदावलिरिव तनुषे स्वार्थलेशैस्तु भिन्नाम् ॥ १ ॥
पुत्रं संसारसारं नयनविलषितं नामशेषं समीक्ष्य
क्षीणक्षीणा शयाना प्रतिपलमखिलं मन्यमानातिशून्यम् ।
हित्वा देहं प्रदाहं शमयितुमपि या वाञ्छतीव प्रसूतिः
निद्रे ! त्वत्क्रोडमाप्ता क्षणकतिपयतः सापि शान्तिं समेति ॥ २ ॥
कान्ता कान्ते कृतान्तावसथमुपगते सन्ततं या विशीर्णा
स्मारं स्मारं सुसारं “पतिगतिरवला” वाक्यमेतद्धि साध्वी ।
विश्वं विश्वाधिहेतुं गणयति नितरां क्रन्दनिष्पन्दिताशुः
हन्तान्तर्दाहशून्या तव शरणगता यात्यसौ चित्तशम्यम् ॥ ३ ॥
दारिद्रेणातिबिहः परिजनभरणन्यस्तचित्तो मनुष्यो
वात्यावर्त्तप्रयातोत्पलदलशकलाऽऽवूर्णमानोत्तमाङ्गः ।
अखेत्य क्लेशभारं कथमपि दिवसे मृत्युकामोऽपि नित्यं
निद्रे देवि ! प्रशान्तो निशि तव कृपया क्लेशलेशैर्वियुक्तः ॥ ४ ॥

कौर्य्यं चौर्य्यं वीचर्य्यं प्रतिपलमपदे पीडयन् प्राणिवृन्द-
 मेनोव्रातं जनो यो घटयति निरयप्राप्तिवर्त्मप्रसारम् ।
 त्वत्सङ्गो रङ्गभङ्गः शमयति सुतरां तस्य तां पापवृत्तिं
 चित्वा शक्तिर्विभाति प्रतिपदमिह सत्सङ्गतेर्हन्त लोके ॥ ५ ॥
 आर्य्ये दीने नवीने प्रवयसि पृथुके ज्ञानसम्भारदीप्ते
 जाड्यान्धे व्याधिजीर्णे सहजसुखगते पार्थिवेऽपि प्रजायाम् ।
 दृष्टिस्तुष्टिप्रताना लसति तव भवे मेदुरा देवि निद्रे !
 उत्कर्षश्चापकर्षं गणयति न दयानीरवर्षे महीयान् ॥ ६ ॥
 लब्धुं शान्तिं जनौघः सततमुपयतः शान्तिदातुः प्रतुष्ट्यै
 कृत्वा कृत्यं विचित्रं फलमभिलषितं प्रायशो नो समेति ।
 निद्रे ! त्वत्तोषणार्थं परमिह न हि ये कामयन्ते महान्तः
 स्वास्थ्यापायं विचिन्त्याऽऽवितरसि करुणां तेषु चापि प्रसन्ना ॥ ७ ॥
 अर्हे नक्तं यदि स्यादगुरुतरविषयप्रेष्यमाणो मनुष्यः
 श्रेयोभङ्गविमृश्य प्रतिमकरुणिके ! तन्तदानीं जहासि ।
 कार्य्यं सम्पाद्य हृद्यं निलयमुपगतं शान्तमन्तर्विषण्णं
 दृष्ट्वा तुष्टिं विधातुं पुनरपि दयसे तस्य मातेव निद्रे ! ॥ ८ ॥

व्याकरणतीर्थोपनामक—

श्रीहेरम्बनाथ शर्मा-तर्कतीर्थस्य ।

स्वार्थान्वो विपदां पदम् ।

फाल्गुनतोऽनुवृत्तम् ।

अहो कालविजृम्भणम् ! यस्मिन् भारते सावित्र्य मनसावृतं शास्त्रा-
 धिपतियुक्तसेनतनयं सत्यवन्तं देवर्षिनारदवदनात् क्षौणायुषमाकर्ण्य
 महीपतिनाश्रुपतिना पवित्रचरित्वा सावित्री वरान्तरवरणायानु-
 मोदितापि पातिव्रत्यधर्मलङ्घनभियः न वरान्तरं वरयामास । तथाच

आचरन्तः नरकगमनाय प्रतीक्षन्ते । अतिष्ठणितेषु अपि कर्मसु ईश्वरप्राप्त्युपायधिया सज्जन्ते । पूर्वसंख्यायां “प्रभायाः” मया स एवार्थो गल्पच्छ्लेन प्रतिपिपादयिषितः । वस्तुत इदानीं धर्म-सभायां प्रायशः एव पाषण्डैः एवमेव उच्छ्वासं अपशास्त्रं वा स्वमतं शास्त्रीयत्वेन प्रमाणयितुं समीक्ष्यते, एवमेव शास्त्रव्याख्यानं रचयद्भिर्लोकलोचनयोर्धूलिमुष्टिं क्षिपद्भिरात्मप्रवृत्तिपरिपोषः क्रियते ।

अहो क्व नाम स आर्य्याणां सुविमलो धर्मः ! क्व वा धूर्त्तधर्म-त्वेन व्याख्यायमानं अतिष्ठणितं पापकर्म !! तत्रभवन्तः धर्म-शास्त्रकाराः पराशरादयः ! युष्मत् प्रणीतैः धर्मग्रन्थैरिदानीं खल-हस्तगतैः अधर्मप्राबल्यमेव जन्यते । अथवा एतादृशः अधर्मप्रभावः भगवता भूत-भावनस्य नारायणस्य अनतिचिरभाविनमवतारमेव सूचयति । इदानीं यथा अधर्मः सानुचरः आविर्भूतस्तथा मन्ये “परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृतां” भगवान् सत्वरमेवाविर्भविता । कुरुतां शुभमीश्वर इति शम् ।

श्रीसुरेन्द्रकुमार-काव्यसांख्यतीर्थस्य ।

कौतुककणा ।

भवादृशस्यैवं कर्म ?

कस्यचिद्वृषलस्य भवने निशीथे चौर आपतत् । भार्य्याया प्रबोधितो वृषलो भयोद्दिग्गमनाश्चीत्कर्तुं मय्यक्षमः शनैर्भार्य्यामाह—
प्रिये ! त्वयात्वन्तःपुरस्थ-मार्गमवरुध्य स्वीयतां, मया पुनर्बहि-र्घाटीस्थो मार्गो रुध्यते । प्रत्यक्षीकरिष्यामि तावत् केन मार्गेण दास्याः पुत्रः पाटञ्चरश्चौरः पलायिष्यत इति । तथानुष्ठिते विदग्धस्त-स्क्रोऽपि पुरीषोत्सर्ग-मार्गेण पलायमानपरोऽभवत् । आस्वैतद्-

वृषलेण स्वस्य भार्याऽवादि ;—कुत्र गमिष्यति खलु स पाटश्वरः ?
भावना तु न कर्त्तव्या । यदा शौचार्थं स प्रातर्गमिष्यति गाहितुं भागी-
रथीस्तदैव मे हस्तगतो भविष्यतीति निश्चित्य प्रत्यूषस्येव तस्करान्वेषण-
गामिना तेन गङ्गास्नानार्थमायातो दृष्टः कश्चिद्वेदुर्विद्वद्ब्राह्मणः,
पृष्टश्च—भो महात्मन् ! भवादृशस्यैवं कर्म ! धिग्भवन्तम् । श्रुत्वा
ह्येतद्ब्राह्मणश्चाप्रतिभः !

महामारिः ।

कस्मिंश्चिदधिष्ठाने समुपस्थितं महद्मारिभयम् । प्रतिदिनमेव
बहवो मृत्युमुखमापन्ति । एकदा तु देशान्तरादागतः कश्चित्
पथिकस्तत्र कुत्रचिदपि विटपिमूले विश्रान्तिकामो यावत्ताम्रकूट-
संयोगेन धूम्रं पिबति, तावदेवागत्य तद्ग्रामस्थोऽपरः कश्चित् तं
पथिकं पृच्छति,—भो महाशय ! कुत्र ते निवासः ? कथं वाग-
मनम् ? किं न श्रुतं त्वयाऽत्रस्यमहामारिविवरणम् ? पथिकः
सविषादमुत्तरति—किमिदमुच्यते महामारिः अत्र ग्रामे ? कथ-
मेतत् सम्भवति, यतो रहसि ताम्रकूटधूम्रपानसमयेऽपि जन-समा-
गमाभावं न पश्यामीत्यहो कष्टम् ।

व्याकरण-तीर्थोपनामक—

श्रीसुरेन्द्रमोहन-सिद्धान्तवागीशस्य

आलगीग्राम-वास्तव्यस्य । (ढाका)

PRINTED BY GOBARDHAN PAN

AT THE GOBARDHAN PRESS,

80/1, Mukhtaram Babu's Street, Calcutta.

आर्य्यप्रभा ।

द्वितीयवर्षे ।

{ सुदुर्लभाः सर्व्वमनोरमा गिरः । } १२३ संख्या ।

मासावतरणिका ।

आवणो वनराजीनां वर्षाच्छ्रीद्विमादिशन् ।

कषकाणां तथा हर्षं वईयंश्चरति चितौ ॥

वर्षशेषाभिभाषणम् ।

परमकारुणिकपरमेश्वरस्यापारकरुणया ग्राहकाणामनुग्रहेण च नानाविधोपद्रवविद्रुतापि द्वितीयवर्षमतिक्रामतीयमार्य्यप्रभा । दुर्व्वारकारणपरम्परातिपराहता अस्मिन्नपि वर्षे यथोचितप्रचारमार्य्यप्रभाया व्यवस्थापयितुमशक्नुवन्तो वयं नितान्तमनुतपासः । अनुतप्ताश्चैतावत् कालमस्य मूल्यार्थमपि ग्राहकाणां सकाशे नालिखाम । अस्माकं बहुविधापराधसत्त्वेऽपि ये महात्मानोऽनुग्राहका ग्राहकाः संस्कृतानुरागितया प्रभाया दीर्घजीवनं कामयमाना यथासमयमेवास्या मूल्यं प्राहिण्वन्, तेषामुपकारिता संस्कृतानुरागिता सहृदयता च सर्व्वथैवास्माकं चिरस्मरणीया । ये च ग्राहकाः प्रभाया जीवन एव जातमन्देहा एतावत् कालमस्या द्वितीयवार्षिकं मूल्यं न प्रेरीरन् तेषामन्तिक एवेदानीं वर्षं समाप्य द्वितीयवर्षीयं मूल्यं प्रार्थयामः । आशास्महे च तैः सत्वरमेव तन्मूल्यं संप्रेष्य पत्रिकाप्रकाशस्य साहाय्यं विधास्यत इति । ग्राहकाणामनुग्रह एव पत्रिकापरिचालनस्यैकमात्रं निदानं, तस्मादद्य सर्व्व एव सहृदयसंस्कृतशास्त्राध्यायिनश्चान्तेवासिनः सन्निर्व्वन्धमस्माभिरनुरुध्यन्ते यत्ते यथायथमर्थसामर्थ्यादिसाहाय्येनार्य्यप्रभायाः सुदीर्घजीवनं कामयन्तामिति । एतदण्यवधेयमार्य्यप्रभा न कस्यापि निजस्वं ये निजस्वविवे-

चनयास्याः परिचालनादिभारं ग्रहीतुमिच्छन्ति त एवात्राधिकारिणः । यथा परिचालने च समुन्नतिरस्याः सम्भाव्येत, तथोपदेशमपि सर्व्वेभ्य एव वयं सादरं ग्रहीतुमुत्सहामह इति सर्व्वैरेव प्रभाहितैषिभिः स्वस्वमन्तव्यं प्रकाशनीयम् ।

नानाविधासुविधाभिस्त्रास्मिन् वर्षे प्रबन्धांशस्य कथञ्चिन्नूनता समपादि, सुद्रायन्त्रपरतन्त्रत्वमेव तत्र प्रधानतमं कारणं । सम्प्रति च संस्कृतज्ञं विज्ञापयामः—कलिकाताप्रवासी परमहितैषी स्नेहास्पदः श्रीमान् नगेन्द्रनाथ भट्टाचार्य्यो निःस्वार्थतः केवलं संस्कृतानुरागितयैव संशोधनतत्त्वावधानादिना प्रभासुद्रणस्य यथेष्टं साहाय्यमस्मिन् वर्षे समपादयत् । आशास्यते च तत्साहाय्येनातः परं यथासमयमेव दर्शित-न्यूनतादिदोषमपास्यार्थ्यप्रभा प्रकाश्यत इति शम् ॥

वृद्धः ।

अदन्ततुण्डः पलितकेशमुण्डो जानुदयास्निष्टशिरा निर्य्यदन्त्रः परतन्त्रो देहभारं बोद्धुममृथमाण आत्मानमधिलिपन् पौरान् युवकानाङ्गयावदत्—भो युवकाः ! निखिललोकपावन-जगद्वन्द्यचरणारविन्द-गोविन्दनाम सङ्गीर्त्तयत । अहमस्मि समासन्नशमनः । युवका अकथयन्, सङ्गीयतेऽस्माभिरानन्दसन्दोहदा भगवद्गोविन्दगाथा । परं साम्प्रतं मृत्युवार्त्तया मनांस्यस्माकमुदासतेतरां, सुतरां कतिपय-जिज्ञासाऽस्मान् सुखरीकरोतीति प्रथमं तदभिधातुमभिलषामः ।

वृद्धः ।—अनुष्ठेयतां यथाभीष्टम् श्रीमद्भिः ।

युवकाः ।—महात्मन् ! नासीत् पूर्व्वकालीनानां यौवने जरा, दर्शनशक्तिलघिमा, दशननिपातो, देहदौर्बल्यञ्च, न वासीदसामयिकी मृत्युः । आधुनिकाः पुनर्यौवन एव एतावतीमवस्थां भजन्ते, अनयोर्व्वेषस्यकारणं हृद्यं प्रतिपाद्य प्रबोधयत्वस्मान् तमिस्त्र-संश्रितमानसाननभिज्ञानं विज्ञप्रवरो भवान् ।

वृद्धः ।—भो युवकाः ! दिष्ट्या दृष्टा यूयं, युष्मदचनावली-
माकर्णितवतो मे महती तुष्टिरजनिष्ट, यत्प्राच्यविद्याविद्योत्तिताना-
मपि नव्यसभ्यानां श्रीमतामस्याधुनिकदोषसम्बिज्ञानम् । प्रायश
एवमालोक्यते आधुनिका युवका वर्त्तमानदशं न दुर्दृशं मन्यन्ते ।
त एवमन्वतमसेन संवृतमानसाः समानधर्माणां प्रतिपदं विपदं
विलोक्यापि आत्मनो विपदमगणयन्तः उत्तरोत्तरं विपज्जालसङ्कुला
आत्मापराधविटपिनः कर्मानुरूपं फलमुपभुञ्जतेतराम् ।

यातु अलमनल्पजल्पनया, अवधीयतां युष्माभिः, यथाप्रज्ञमाख्या-
यते प्रश्नोत्तरं वः । जगदिदं कर्मक्षेत्रं, ये यादृशं कर्म कुर्वन्ति, ते
तादृशमेव फलमासादयन्ति । यथा ऐहिककृषिकर्मादौ कृषिप्रला
ये यावन्तं यत्प्रमादधति ते तावत् फलं लभन्ते, यथा वा कूपखनिता
प्राचीरनिश्चिता च स्वकर्मानुसारेणैवेह अधोगतिमूर्द्धगतिश्च भजते ।
तथा पारलौकिकेऽपि देहिनः स्वकर्मानुगुणमेव फलमधिब्रजन्ति ।

परन्तु असदाचरणमेव पापप्रसारकारणम् । यानि सन्त्यस्माकं
परमोपकारीणि मन्वादिप्रणीतधर्मशास्त्राणि, तानि तु “कतिपय-
स्वार्थपरायणप्रचण्डभण्डतुण्डनिःसृतानी”ति सम्प्रधार्य कदर्यचर्या
अनार्या न श्रद्दधति, परं यथेच्छमाचरन्तोऽभक्ष्यभक्ष्यादिकमपि भक्ष-
यन्ति । तत्र च काचिद्वस्तुशक्तिराशौविषविषमिवाशु फलमुपजन-
यति, काचिच्चालर्कविषमिव चिरेण । न जानामि पुनः केचन
पामरा नरा वस्तुशक्तावपि संशेरते न वा । मदिरां पिवतां मोहं, विषं
सेवमानानाञ्च विनाशं विलोकयतामपि येषामस्ति वस्तुशक्तौ सन्देह-
सन्दोहस्ते प्रकृत्या पशव एव, तान् प्रति नास्ति मे किमपि वच-
नीयम् । शास्त्रविरुद्धेनाध्वना विहारेण जायते स्वास्थ्यहानिरिति
यौवने जरादीनां सर्वथैव सम्भवः । “कारणगुणाः कार्यगुणाना-
रभन्त” इत्यस्यायुषः पितुः सम्भृततयाऽपत्यस्यापि भवत्यस्यायुः ।
चतुर्विंशतिवर्षात् पूर्वं न जायतेऽस्थिमज्जादीनां परिपक्वता, दीर्घायुः

कामयमानैश्चतुर्विंशतिवर्षं यावत् “स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्य-
भाषणं, सङ्कल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृतिरेव च एतस्मैथुनमष्टाङ्गं
प्रवदन्ति मनोषिणः विपरीतं ब्रह्मचर्य्यमेतदेवाष्टलक्षणम् ।”
इति मनूक्तालक्षणलक्षितं ब्रह्मचर्य्यमाचर्य्य वर्त्तितव्यम्, तथा
प्रकृततत्त्वदर्शनयोगदर्शनसूत्रञ्च “ब्रह्मचर्य्यप्रतिष्ठायां वीर्य्यलाभः ।
चतुर्विंशतिवर्षं यावत् ब्रह्मचर्य्यं प्रतिपालयतो भवति दीर्घायुः, न
जायते यौवने जरागन्धोऽपि, न वा अकाले केशजालधवलिमा, दृष्टि-
विकलता, दुर्बलता च, तदात्मप्रभवस्यापि सुतरां तथा । “पूर्णासु
योषित् परिवर्ज्जनीया” इत्यादिशास्त्रं प्रतिपालयतां नास्ति कदाचि-
दप्यधिकवीर्य्यस्त्वलनसम्भवः । अनार्य्याणां कार्य्यकलापं पर्य्यालोचयतो
मे “भोगान् भोगानिवाहेयानध्यास्यापन्न दुर्लभे”ति कविकुलगौरवरवे-
भारवे-भारती असकृत् स्मृतिपथे पाठ्यायते ।

कश्चिदभ्यागतो युवकः ।—आर्य्यं भवन्तमभिवन्दे ।

वृद्धः ।—कस्त्वं ? किमर्थं वात्रोपतिष्ठसे ?

अभ्यागतो युवकः ।—विदाङ्करोतु विल्वनगरं मे वासस्थानं, नाम्नास्मि
सुदर्शनः । तत्रभवतो नवीनरहस्यथञ्जकं मञ्जु, वचनमाकर्ण्य
कर्णौ मे नितान्तं शान्तिमासादयतः, तत् धर्मतत्त्वं जिज्ञासवे भव-
न्तमाश्रितायाश्चवाय मञ्जुं परलोकसाधनं धर्ममनुब्रवीतु भवान् ।

वृद्धः ।—सुदर्शन ! श्रुतिहारौ तावत्तवायं निखनः, ज्ञापयानि
यथा प्रज्ञं त्वां धर्मतत्त्वम् ! अवगच्छसि किं ? मातापितरौ प्रति
व्यवहारमितरत् सांसारिककर्त्तव्यञ्च ।

सुदर्शनः ।—जानामि तत् सर्वं, नास्ति मे संसारकृत्ये मानस-
प्रसादः ।

वृद्धः ।—अहो !! यत्र कति कति महात्मानः असारसंसार-
रसास्वादनपरायणाः स्याविरऽपि मायापाशं समुच्छिद्य शान्तिपुरीं

वाराणसीमुपमत्तुं मोक्षाय न क्षमन्ते क्षमायां, तत्र अचिरजातस्य युवकस्य तव शान्तिविरहः ! किमसि निर्धनः ? उत गेहिनी ते कुलटा ?

सुदर्शनः ।—न मे विभवविरहः, सन्ति बहवो दासजनाः, करिणो वाजिनश्च, कलत्रमपि पवित्रचरित्रं । परं विवादो मायया मदीयगेहं न जहातीति विषादमासादयामि ।

वृद्धः ।—सुदर्शन ! केन दुष्टेनोपदिष्टोऽसीष्टसंसारव्यवहारे ।

सुदर्शनः ।—विश्वविद्यालयस्य एम्, ए, (M. A.) उपाधिधारिणा मत्सखेन श्रीमता रमणीमोहनेनाहमुपदिष्टः सांसारिकनये ।

वृद्धः ।—सुहृत्ते सार्थकनामा, सुतरामेव तवेदृशी दशा । कीदृशाकारस्ते सांसारिकविवादः ?

सुदर्शनः ।—निवेदयामि—यदि नाम मम भार्या समागतजनानां सविधे ईषदवगुण्ठना व्यक्तकण्ठा भालपति, तदा जननी तां निर्भत्सयति । यदि च मातरं प्रतिवदति, तर्हि माता तामरुन्तुदवाक्यवाणेन सद्यो विध्यतीति नक्तन्द्दिवं स्रवदश्रुनेत्रं कलत्रं मे समयमतिपातयति ।

वृद्धः । त्वं भार्यां किमुपदिशसि, किमाचारः संवृत्तश्च ।

सुदर्शनः । सहधर्मिणी मां यद् वदति तदनुतिष्ठामि, समाश्वासयामि च तां, न त्वया क्रन्दितव्यं, का भीतिः, व्यवहर्त्तव्यञ्च यथाभिप्रायं यावदहं वि, एल, (B. L.) परीक्षायां नोत्तरेयं तावदेव ते दुःखम् । तव विषादापनोदनायैवाहं व्यवहारजीवी भवेयम् ।

वृद्धः । तव वचनं श्रुतवतो मे कलेवराद् बहिर्भवति वद्धिस्फुलिङ्गः । धिक् नव्यशिक्षितान् बन्धुदीक्षितान् नितान्तं कान्तावशंगतान् युष्मान् । हा हन्त ! मातुरानुकूल्यसम्पादकोपदेशनं

तावद्दूरमास्तां, परं प्रतिकूलमुपदिशसि स्त्रियम् । या खलु निखिल-
कुशलजननी जननी सन्ततं सन्तानशुभसन्तानं कामयते, यस्याश्च
असामान्यकारुण्येन जावितपथस्येतावद्दूरमागतः, असीमाप्रति-
मच्छेहमहिम्ना च विश्वस्य सुधमा समालोक्यते, सततमादेशप्रति-
पालनेनापि यस्या ऋणमशक्त्यपरिशोधनम् । अहोवत !! तां वन्दनीय-
पदारविन्दां प्रसूतिं प्रति इत्थं व्यवहारः !! शून्यं मन्ये जन्यं जगत् ।

सुदर्शनः । देव ! आर्य्यवर्य्ये भवति धैर्य्यवैधुर्य्यमिव लक्ष्ये
क्षणेन, प्रसीदतु भवत्प्रसादैषिणं प्रति, बहव एव महिधा वसु-
धायामस्याम् ।

वृहः । बहव एव त्वहिधा विलोक्यन्ते त्वयेति न चित्रं, पित्तरोग-
ग्रस्तः सर्वमेव पीतं पश्यति । यातु तत्, अभिहितं त्वया तव स्त्रिया-
सुसुक्तावगुणहनायां जननी ते तां तिरस्करोतीति, अहमपि
तदनुमन्ये, साधु समाचरति च तव प्रसूतिः, अवगुणहनं हि कुल-
ललनानां परमो बान्धवः ।

सुदर्शनः ।—देव ! अनुबोधितोऽस्मि, हतकोऽहं महत् पाप-
मकरवम् । किमत्र कार्य्यं तन्निर्णेतुं नालमस्मि, सदयहृदयो भवान्
कर्त्तव्यमुपदिशतु ।

वृहः ।—प्रहित्य सत्वरं निलयं जननीनिदेशं परिपालयन्
प्रीणीहि जननीम् सन्ततम् । शृणु :शास्त्रवचः “मातरं पितरश्चैव
साक्षात् प्रत्यक्षदेवताम् । मत्वा गृही निषेवेत सर्वधर्मैर्बहिष्कृतः ।”
स्त्रियमपि तथा शाधि, यथासावद्यावधि श्वश्रूँ शुश्रूषते, अविचारितं
प्रतिपालयति च तदादेशम् ।

सुदर्शनः ।—अभीष्टपुष्टिसाधकश्चेष्टं भवादृष्टमनुष्ठेयं पापि-
ष्ठे नानेनावश्यम् ।

युवकाः ।—देव ! भवतः अघौघविध्वंसपटीयसीं, प्रज्ञानेतो-
न्नेषिणीं गिरमाकर्ण्य कृतकृतार्था वयं वर्त्तामहे । परं संशयनिरा-

साय पुनरपि कतिपयजिज्ञासा अस्मान्, मुखरयन्ति, तथापि विरमत्वाग्यापारस्तदा कियदपगतक्लमो भवेत् ।

वृद्धः ।—युवकाः ! अविरलितकपोलं जल्पतोऽपि मे न ग्लानिरजनि, मन्येऽधुना भगवता भूतभावरनेन युष्मान् पवितुं विनियुक्तोऽस्मि । यतः यस्य च मे इतः प्राक् वाग्जङ्गीभूता रसना मुक्तभाषणवासना, द्वित्वाख्येव शास्त्रवचनानि स्मृतिसरणमध्याख्युद्दानि, विषयेष्वनासक्तिरनुरक्तिश्च परमानन्दधामनि भगवदुगोविन्दनामनि, तस्यैव मे साम्प्रतं बलीयसी भाषणलालसा, सरस्वती च सन्त्यक्तजङ्गता स्मरणायनं प्रपञ्चानि वङ्गानि शास्त्रप्रमाणानि । न मयैतदमानि यत् भूय ईदृशी दशाजायेत । निराबाधमभिधीयतामभिधेयमायुष्मन्निर्युष्माभिः ।

युवकाः ।—भगवन् ! भनितं भवता एनोव्रजं व्रजतां दुःखं क्वायेवानुगच्छति, यद्येवं कथन्तर्हि यूरोपप्रत्यागतानामभ्यर्थासादिकमश्रुतां कलुषसब्रह्मचारिणां हिन्दुवंशसम्भूतानां सुखसंवित्तिः ?

वृद्धः ।—युवकाः ! यथा जलकलशे जातरन्ध्रोऽपि तदभ्यन्तरस्थो जलौका यावत् सन्नीलं सलिलं विलसति, तथा एतेषामपि प्राक्तनजन्मसुकृतिप्रसूतभागविलासादिकं यावत् शुभादृष्टं दृष्टिपथमधितिष्ठेत् ।

युवकाः ।—शास्त्रविरुद्धमशुद्धं कर्मजातमाचर्यापि अनाय्यास्ते यदि नाम सुखमालभन्ते, तर्हि कर्माणि तथाविधानि किं दोषभाञ्जि ?

वृद्धः ।—पापधियस्ते पापानुबन्धोनि क्लेशमूलानि फलानि जन्मान्तरे नूनमुपभुञ्जीरन् ।

युवकाः ।—देव ! अभ्युदितभवदीयवाक्यकदम्बकाम्बरमणिना सत्सरणिप्रचारान्तराय सान्द्रमोहतमसां विनाशेन प्रशस्तपदवी विलोक्यते, अस्माभिः पूर्वं समाक्रान्तः पन्थाः परिपन्थी सर्वथा खलु निःश्रेयसः ।

सुदर्शनः ।—देव ! पुरुषापसदः सुदर्शनोऽहं भवन्तमभिवादये, जुषमाणभवदुपदेशपौयूषेणास्मदीयविषादविषं निमूलकाषमकाषि । ततः प्रभृति भार्या मे अविचार्य्य मातुःकार्य्यमनुतिष्ठति, बहुमन्यते निदेशं, अहधाति च मनान्दः, मातापि तां दुहितृनिर्विशेषं स्नेहयति । सुखप्रसारः संसार इति सम्प्रधार्य्यते साम्प्रतं परमसाम्प्रतं वास्तवमेतदत्र ।

वृद्धः ।—भो युवकाः ! सहसा दशान्तरमन्तर्जातमन्तकः अन्तिक इति लक्ष्ये । सत्वरं सङ्गीयतां भगवद्गोविन्दगाथा युष्माभिरेकतानतया ।

स व गायन्ति ।

लक्ष्मीकान्त प्रभो जनार्दन विभो वैकुण्ठ दामोदर !
 राधानाथ हरे ! हरेदमशिवं तापत्रयं सत्वरम् ।
 हृत्पद्मं तव सञ्ज सद्यक इदं गच्छेस्तमां माधव !
 अन्तेऽनन्त ! तव प्रमोदसदनं शश्वत्पदं प्रापयेः ॥
 इति शम् ।

व्याकरणतीर्थोपनाम—

श्रीहरेस्वनाथ शर्मा-तर्क-तीर्थस्य ।

PRINTED BY GOBARDHAN PAN

AT THE 'GOBARDHAN PRESS,

30/1, Mukhtaram Babu's Street, Calcutta.

महाभारते वनपर्वणि--सावितुरवाच "दीर्घायुरथ वाल्पायुः सगुणो निर्गुणोऽपि वा । सकृद्ब्रूतो मया भर्ता न द्वितीयं वृणोम्यहम् ॥ मनसा निश्चयं कृत्वा ततो वाचाभिधीयते । कर्मणा क्रियते पश्चात् प्रमाणं मे मनस्ततः ॥" इति स्वाभिप्रायं प्रकटय्य सावित्री पतित्वेन सत्यवन्त-
मेव वरित्वा तस्य दीर्घजीवनं कामयमाना वर्षमेकं कठोरं व्रतमाचर्य्य
तं क्षीणायुषं चतुर्वर्षशतायुषमकरोत् ? तस्मिन्नेव भारते पापमनोरथ-
परिपूरणाय स्वार्थान्धतया ललना ललना सर्वस्वः स्वामी निहन्यते ।

या खलु प्रत्यक्षदेवता परमाराध्यतमा स्नेहमिन्मुनिर्निखिलकुशल-
जननो जननी तस्ता व्यस्ता निरस्तसमस्तकेशाशैशवात्
क्षुत्क्षामापि सती स्वयमभुक्त्वा तनयं भोजयित्वा निद्राभिभूता च
स्वयमग्रयित्वाऽपत्यं निद्राप्य प्रतिपालयति, यस्याश्च मातुरनुकम्पया
मनुजा विश्वस्य सुषमां समालोक्य परां शान्तिं विन्दन्ति, विद्वत्स-
राग्रेसराणामप्यग्रेसरन्ति, त्रितलसौधावलीमध्यास्य त्रिदिववाससुख-
मुपभुञ्जते, मणिमालया कुवेरायन्ते च, हा हन्त !! स्वार्थान्धः पशु-
प्रतिमो मानवस्तामशेषविभूतिप्रसूतिं वाचा व्यवहारेण च मर्मणि
विदारयति । तेनैवाघातेन च तस्य पापीयसो नरकद्वारमुद्घाटित-
कवाटं तिष्ठति, इहापि प्रतिपदं विपदमापद्यते । किं बहुना अस-
दर्थस्वार्थसार्थं साधयितुं कश्चन नेत्रहीनो भवति, कश्चन खञ्जः सञ्जा-
यते, कश्चन बधिरो भवति, कश्चन बाहुविहीनः सम्पद्यते । नास्ति
तादृशी काचिद् विपद् या न स्वार्थान्धजनं समाश्रयति । यो हि
देहो भवभवनिवारणकारणं चतुर्वर्गफललामहेतुश्च स्वार्थान्धस्तमसार-
संसारकलुषविलासलालसासाधनाय नियोज्य क्षयं नयति । न च
तादृशो जनः किमपि सञ्जातत्वं समीक्षितुं प्रभवति । आयतिश्च
तस्य विपज्जालसङ्कुला लीलायते । वसुधातलेऽस्मिन् स एव स्वार्थः
प्रकृतः स्वार्थो, येन परमार्थः समासाद्यते, तन्नाभायैव यतितव्यं
मानवनिवहैः ।

अतैकमुपाख्यानमाख्यायते प्रसङ्गतः, आसीद्दक्षिणापथे वीरवती नाम काचिन्महतौ राजधानी, तत्र च अशेषगुणनिबह्निकषाय-माणः पाकशामन इव अनेकभूपालमौलिलाङ्कितलोहितचरणो देववल्लभो नाम राजा रराज । अनपत्यतया भृशं निविण्णः सन् स सस्त्रीको नियमिताहारोऽवरुद्धप्रतीहारः कठोरं नियम-मास्थाय एकतानतया प्रजापतिसंस्त्वावीत् तस्थैकान्तिकान्तः-करणनिरोधाराधनेन तं प्रति प्रसीदता वेधसा समवादि—भो देव-वल्लभ ! त्वं देववल्लभ एव, सुतरां वरं गृह्णाण —“तव सकलकुशला-त्मिका प्रभावती नाम तनया ऐषम एव जनिष्यत” इति । इयमेव च भविष्यति त्वदंशावतंससन्तानवितानहेतुः, अस्याः परिणयार्थं न त्वया पात्रमन्वेष्टव्यं, मया समादिष्टः कश्चिन्नृपपुत्रस्त्वदीयनक्रचक्र-समाकुलजलाशयान्तर्वर्त्ति स्फाटिकस्तम्भं तुभ्यमर्पयिष्यति, तस्मै एव प्रभावती सम्प्रदेया इत्यवधार्यताम् । व्याहृत्यैवमन्तर्हिते अजयोनी नृपतिर्देववल्लभः परमानन्दसन्दोहप्रवाहप्लावितमानसः पूर्ववत् राजकार्यपर्यालोचनाय मनः समादधौ ।

अथ ययाकालं राज्ञो सुरसुन्दरी राजीवलोचनामुत्तमसुवर्णवर्णी चक्राञ्जकमलोपलक्षितकोमलकरां मूर्त्तिमतीं श्रियमिव प्रभावती-मसूत । आ सितपद्मोदकलानिधिरिव प्रतिदिनमभिर्बर्द्धते स्म । कालक्रमेण प्रोङ्गिन्नयौवनायाः कन्दर्पदर्पदर्पितायास्तस्या अपतितया मुखमालिन्यमजनिष्ट । राज्ञो सुरसुन्दरी प्राणप्रियतमां प्रभावतीं संजातामर्षीं परिदृश्य परं विषादमाससाद्, समादिदेश च प्रभावती-महचरीं मणिमालिनीं विषादकारणमनुसन्धातुम् । मणिमालिन्या-मेकदा प्रभावत्यङ्गमालिङ्ग्य कथाप्रसङ्गतः परिणयगर्भं प्रबन्धमुक्त-वत्यां सा दीर्घं निश्चस्य यौवनलङ्घलक्षिताया अवलायाः परिणय-स्थोचित्यं व्यजिज्ञपत् । मणिमालिनी तस्या इङ्कितं विज्ञाय राज्ञीं विज्ञापयामास । ततश्च अन्तःपुरप्रकोष्ठं प्रविष्टे नृपतौ नारीजनो-

भितसहजसरलतया विस्मृतपूर्ववृत्तान्ता सुरसुन्दरी राजानं प्राह —
 "देव ! किमियं प्रभावती न पात्रसात् कर्त्तव्या ? दूरं यातु तावत्
 पात्रसमर्पणं, प्रसङ्गतोऽपि परिणयनाम नोत्तिष्ठति । राज्ञा भणितं,
 अहो मुग्धे ! न ते स्मृतिपथे पान्यायते प्रजापतिभारती ? राज्ञी
 "अनुबोधितास्त्री"त्यभिधाय नृपाय तदाचक्षते । कक्षान्तराद्विशम्य
 तन्मणिमालिनी प्रभावतीं व्याहृत्य अत्यतोषयत् । अथैकदा मणि-
 मालिनी प्रसङ्गतः स्वभ्रातरं शुद्धबोधमध्येतदवोचत् । तदुपश्रुत्य
 स्वार्थान्धेन शुद्धबोधेन सिद्धान्तितं — "अहं वेधमा समादिष्टो नवे"ति
 कथं राज्ञा ज्ञास्यते, नक्रचक्रसमाक्रान्तजलाशयात् कमलामन-
 समादिष्टो राजपुत्रः स्फटिकस्तम्भमुत्थापयितुं शक्नुयात् चेत् अहं न
 कथं शक्नुयां ? ततः "शुभस्य शीघ्र"मिति नीतिमाश्रित्य परेदवि
 किङ्करचोरितं राजपरिच्छदं परिदधानः जलाशयतीरमुपेत्य याव-
 ज्जलाशये न्यमज्जत्, तावदेवासौ चरणे नक्रेणाक्रान्तो "हा हतोऽस्मीति"
 उच्चैरुदचरत् । निशम्य तद्विपन्ननिनादं तत्र राजदूताः समवायन्,
 विलोक्य च तन्तथाविधं समुज्जीवयितुं राजदूता लौहनिगडमेकं
 न्यक्षिपन् । ततश्च तदाश्रितो राजदूतैर्बलात्तटाभिमुखमाकथमाणः
 स क्षणः नक्रेण क्रकचायमानया दशनधारया छिन्नगुल्फदेश-
 स्तटमटितः, पृष्टश्च राजपुरुषैः "कथमत्रावगाहितं भवतीति ।" शुद्धबोधः
 प्राह. समादिष्टाऽहं परमेष्ठित्रहणा जलाशयादस्मात् स्फटिकस्तम्भ-
 मुत्थापयितुम् । समाकर्ण्य तद्वृत्तान्तं महीपतिः "न हीश्वरव्याहृतयः
 कदाचित् पुण्यन्ति लोके विपरीतमर्थं" सुतरां कथं विधिना समा-
 दिष्टस्य मदिष्टस्य नक्राक्रामणसम्भावना । अत्र किमपि निगूढ-
 कारणेन भवितव्यं इत्यादिकं पर्यालोचयंस्तत्र गत्वा अचकथत्,
 कस्त्वं धूर्त ? सत्वरमाख्याहि प्रकृततत्त्वं, नोचेदधुनैव शमनसदनं
 प्रेषयामि । शुद्धबोधः क्षतदुःखेन राजभयेन च किंकर्त्तव्यविमूढः
 प्रकृततत्त्वमवोचत्, तदुपश्रुत्य राज्ञा भणितं रे धूर्त ! कैतवं वितन्य

मम कन्या सुहोदुमौहसे ? दिष्ट्या दास्याः पुत्र ! अद्य जीवितं
त्वया । ततो राजा दूतं समादिशत् “स्थापयैनं यावज्जीवं दिनकर-
करनिकररहिते कारागारे” । तदानीं शुद्धबोधेन सिद्धान्तितं
“स्वार्थान्धो विपदां पद”मिति शम् ॥

श्रीहरिश्चन्द्रनाथ शर्म-तर्कतीर्थस्य ।

हिन्दुधर्मसंशोधनम् ।

ज्यैष्ठतोऽनुवृत्तम् ।

किमपरम् आनन्दस्वाम्यन्तनामानः आत्मनः साधुत्वमाचक्षाणाः
सत्यासवेशधारिणः “हर हर” “बोम् बोम्” “जय शिव शङ्कर”
इत्यादिशब्दमुच्चैरुच्चारयन्तोऽपि प्रायः प्रतिशतं नवनवतिसंख्यका
एव लम्पटा मादकमत्ताः परधनोपजीविनः । तेषु कः साधुरिति
परिज्ञानं प्राकृतैर्नितास्तं एव अशक्यम् । दुर्जनानां प्राबल्यं
यदिदानीं अतिमात्रमेव वृद्धिमाप्तं तत् सर्व एव जानन्ति । ए-
कलिलक्षणानि सर्वाण्येव प्रकाशितानीति अस्माभिर्मन्यते । तत्र
पुनः केचन पाषण्डाः आर्याचारविरहिताः विलासलालमा-
ग्रस्ता नौचप्रवृत्त्यधीनचेतसः बहुविधमकार्य्यमाचरन्ति, अथच
लोकनिन्दाभयात् स्वसम्मानरक्षायै तान्येव पापकर्माणि शास्त्रानु-
मोदितानि इति जनसंसदि प्रमाणयितुमौहमानाः शास्त्रवच-
नानि यथा तथा व्याचक्षाणाः असाधु अपि साधुत्वेन पापमपि
पुण्यत्वेन अधर्ममपि धर्मत्वेन व्युत्पादयन्तः मोहयन्ति प्राकृ-
तानां शास्त्रज्ञानविरहितानां मनांसि, समाजञ्चोच्छृङ्खलं कर्तु-
मौहन्ते । एते पुनः समाजसंशोधकनामानः पाषण्डा जात्या गुणेन
विद्याभिः अनधिकारिणोऽपि वागिन्द्रियबलेन केवलेन अधिकारं
प्रमाणयन्ति । हा हन्त ! एतैः पाषण्डैरेवं मुञ्चमानाः सरल-
प्रकृतयः अनेक एव प्राकृताः अकार्य्यमपि कार्य्यं धर्ममिति मन्वानाः

आर्य्य-प्रभा ।

प्रथमः { सुदुर्लभाः सर्वमनोरमा गिरः } नमः सखा

मासावतरणिका ।

वर्षप्रसंगा कतिवित्प्रवृत्तयन् कायिदिपयित्प्रधान् विसृज्यन् ।

संसार्यं हृदि वयस साधाय्यं वै शास्त्रसामोऽयमुपागतः पितृ ।

∴

देशीय परिणितसमाजस्यावस्था - - ।

पञ्चमोऽनुवृत्ता ।

∴

सम्पत्ति परिणितान् प्राति विशुद्धचेतसामपि नास्ति तादृशी श्रद्धा ।
पूर्व्ये निमन्त्रणलब्धधनैश्चात्रपालनस्य प्रभूत मानुकूलसम्भूत्, अधुना
तन्निमन्त्रणमपि यन्त्रणादायकमिव मत्वा प्रायो न कुर्वन्ति धनिनः ।
मध्यवित्तानु शिञ्जिताः प्रायशएव राजकार्य्याद्यनुरोधेन सत्राम्यवा विदेश
एव वसन्ति । तत्रैव च विवाहादिकार्य्यजात मार्य्यजनोचितं सम्पा-
दयद्वा स्तेभ्यः स्वदेशीयानां मानुकूला स्वल्पमेव भवेत् । स्वालये बालका-
नां स्थानाहारादिकं व्यवस्थाप्य ये महानुभवा अध्यापनानुकूला विहित-
वन्त स्तेषामपि विदेशवासितया तदानुकूल मिदानो दुर्लभं, सुतरां

केनावलम्बनेन निरालम्बाः पण्डिताः पूर्ववदध्यापनं सम्पादयेयुः ?
 तथापि ते यथासाध्यं मध्यापनाध्यावसायमादर्शयितुं मद्यापि नोनिश्चेष्टा
 स्तिष्ठन्ति, समतिक्रष्टेन नाना दिग्देशमटायमाना अमहनीयनिकार
 वाक्यादिभिरपि अविकुर्ब्बाणां यत्किमपि घनं संवृहीतुमर्हन्ति, स्वीय
 पुत्र कलत्रादीनां सुख स्वाच्छन्दस मनभिनन्दगपि तेनैव कष्टार्जित
 धनेन विदेशिनो विद्यार्थिनः संपोष्याकातरं विद्यां वितरन्ति । स्त्रीणां
 वसन भूषणासादनाय स्वीय भोगविलासाय वा तेन व्यतिथ्यस्ताः केवलं
 कथञ्चिदुदरान्नसंस्थानव्यवस्थया समुपस्थितं विद्यार्थि संस्थापनं समर्थं
 तायामेव कृतार्थता मात्मनो मन्यन्ते । साक्षादन्नपूर्णास्वरूपिणास्तद्
 गृहिण्योपि पतिदेवतास्तन्मतमनुवर्त्तमाना न्यकृतालङ्कारभङ्गारा
 दासादि साहाय्यमन्तरेण यादृशसहनीयं क्लेशं स्वीकृत्य सहस्त
 निष्पणान्नपांनादिना स्वपुत्रनिर्विशेषेणान्यदेशीयानपि विद्यार्थिनः
 पोषयन्ति तादृशोदारादर्शः किमद्यापि कस्मिन्नपि सम्प्रदाये सन्दृश्यते ?
 तासां तन्निस्त्रायेस्नेहभावमालोक्य साक्षाद्देवताबुद्धिरेव तत्र जायते । किन्तु
 हन्त तद्देवभावसंरक्षणाय ये विशुद्धचेतसो विद्वांसः अद्यापि यतन्ते
 क्रमश एव ते दुष्टा ऋणगुस्ता विपर्यस्ता एव भवन्ति । अहोस्त्रायेत्यागः !
 सहधर्मिण्याः सामान्यं यत्किञ्चन भूषणादिकं तत्स्थापनेन ऋणं
 कृत्वापि क्लेशं संरक्षितुं मया साक्षात्प्रत्यक्षीकृतं । मन्ये मादृशा
 भोगविलासलालसावशीकृतमानसाः मूर्खान् दूरदर्शिन एव ताना-
 दशे पुरुषान् सम्भावयन्ति । किन्तु तेषां तादृशः संस्कृतानुरागः यत्सर्वस्व
 त्यागेनापि ते धनैर्कर्मैकनिदानं संस्कृतशास्त्रचर्चास्तित्वमास्थापयितुं
 समतिश्रमार्जितां विद्याञ्च दानेन वर्धयितुं मभिलषन्ति । हन्त
 तादृशमहापुरुषाणां संख्यादिनेदिन एव यथा क्षीयते ततश्चिन्तनीयं
 ब्राह्मणपण्डितसमाजस्यास्तित्वं देशे स्थास्यति वा न वेति । यदि तदा-

दर्शयमानस्यास्ति स्व-सत्त्वाभिमतायां देयहितैषिणां मनसि वर्तते
तदापि तैर्लोकास्तिव्यमिति सन्निर्व्ययमनुरुधागते, यतस्तदादर्श्यापि
विनाशे नियुज्यतेः शिल्पिभिरपि कल्पनया सर्वदेशविलक्षणं तद्विचित्रं
चित्रं मण्डयितुं नैव शक्यते ॥

शक्ति-निरासः ।

पाश्चात्यविद्या विद्यातिन मतिभि राधुनिकैर्देशनिकम्भनैः कैश्चित्
ग्रन्थाकरादिभिरिवाभ्युपगम्यते जगति पदार्थजातेषु कापि शक्तिः । यत्-
सत्त्वाभत्वाभ्यामुत्पत्तिं विलयं तत्तत्कार्यकरणे पटुता मपटुतां वा
लभन्ते पदार्थाः । अन्यैवतामञ्जय जगत् कर्तृत्वेनैवैव घटादि
कर्तृत्वेन कुतानादीनां वा कारणत्वकल्पनायामपि नोत् प्रेक्षामहे ।
तत्तत् पदार्थजातेषु तत्तत् कार्यगानुकूलां कामपिशक्तिं मुपकल्प्य तादृश
विजातीयशक्तिमत्त्वेनैव कारणत्वाभ्युपगमा द्वैदण्डचक्रादिभेदेन नाना
कारणताकल्पनप्रयासः । एवञ्च दण्डादि रन्ध्रयासिद्धत्वादेव न कारणता
कोटिमधिरोढुमिष्टे । एवं घटादिकं प्रति तत्तत्कार्यगानुकूलशक्ति
मत्त्वेन कारणत्वे लाघवं, दण्डादि नानाकारणत्वकल्पने च गौरवं प्रति-
वन्धकं समवधानकालीन कारणेषु शक्त्यभावादेव कार्यानुत्पादसम्भवे
प्रतिवत्तकभाषणं कारणत्वाकल्पने च महालाघवं । नच दण्डचक्रा-
दिषु सर्वत्रैवां शक्तिमभ्युपगम्य तद्वत्त्वेन न कारणत्वे केवलदण्डादिपि
घटोत्पत्ति रशेषकारणतावच्छेदकावच्छिन्नस्य सत्त्वादिति वाच्यं शक्तेः
कारण समुदाय पर्याप्तत्वोपगमात् केवलदण्डसत्त्वदशायां कारणतावच्छे-
दकावच्छिन्नस्याभावात् एवं शक्तिमन्तरेण कारकमेव न भवेत् । यथा
घटं निर्मितसुना दण्डादि रूपादीयते न सुदृगरादिः, शक्त्यनभ्याप

गमेतु द्रव्यस्वरूपाविशेषात् सर्व्वज्ञादपि द्रव्यात् सर्व्वदा सर्व्वकार्योत्पत्ति-
 प्रसङ्गः । एवं मन्त्रप्रति वहायां विप्रदहनयोः शक्ती कार्योदासीन्यं
 दृश्यते तच्च का वाचो युक्तिः ? नहि मन्त्रेण स्वरूप सहकारिसाक्षिभ्यं
 तत्त्वप्रत्यभिज्ञायमानत्वात् । तस्मात् शक्तिः प्रतिवधात् इत्यकामेनापि दृश्यं ।
 किञ्च सेवनाज्ज्ञानादिसामेयि फलवैचित्र्य-दशेनादतौ द्वयं किमप्य-
 दृष्टादिकं मभूयगतं मायुक्तं इति शक्तिरपतीन्द्रिया किमिति नोररी-
 क्रियते । अत्रोच्यते — नाहं वयमद्यापूर्व्वं, कश्चित् कार्यप्रकारणाभाव
 सुत्यापयितुं पारणां वहायानां, किन्तु यथाप्रवृत्तमनुसरन्तो व्यवहरामः
 नास्माकमिच्छन्त्याशनः पिपासामापः शीतं वा शमयन्ति । एवमन्वय
 व्यतिरेकाभ्यां शक्तिग्राहक शिरोमणिना व्यवहारेण वा घटादिकंप्रति
 दृष्टादेरेव कारणत्वमवगच्छन्त स्तदर्थं नस्तानिव दृष्टदीन् समाददते
 नतु मुद्गरादीन् । यदपि विप्रदहनयोर्गन्धप्रयोगात् कार्योदासीन्यं
 तदपि न शक्तिप्रतिबन्ध निवन्धनं अपितु कारणान्तरानु प्रवेग हेतुकं ।
 मन्त्रिणा तच्च प्रविशता किं कृतं ? न किमपि, सामग्रान्तरन्तु
 सम्पादितं । कश्चित् कार्यस्य काचिदेव सामग्री हेतुः । तथापि
 स्वरूपं तदवस्थमिति चेत् हन्ताभक्षितमपि विषयकं न हन्यात् स्वरूप
 कारणतायाः सत्त्वात्, अस्मसंयोगादिकं मपेक्षणीयं मिति चेत्
 मन्त्राभावोऽप्यपेक्षणीय इति न किं वक्षणीयं ? शक्तिपक्षेपि मद्रस्य
 कस्तावद्वापारः ? तेनहि शक्तेर्नाशः प्रतिबन्धोवा क्रियते मन्त्रापगमे
 पुनस्तत्कार्यदर्शनात्वाद्यः, द्वितीयश्चेदत्र शक्तेरिव स्वरूपस्यैव प्रतिबन्धः
 कुतो न ? स्वरूपस्य किं जातं कार्योदासीन्यमिति चेत् तदितरतोपि
 समानं । स्वरूपमस्त्येव दृश्यमानत्वादिति चेत् हन्त शक्तिरपि
 अस्त्येव पुनः कार्यदर्शनेनानुमीयमानत्वात् । किञ्च — शक्तिरप्यप
 गम्यमाना पदार्थस्वरूपवन्निता कार्योदासीन्यं ? नित्यत्वे सर्व्वदा कार्योत्-

पक्षप्रसङ्गः सहकार्यगोचरान्तु स्वरूपेणैव सन्तु किं दग्धयाशक्त्या ?
 कार्यत्वे तु शक्तेः पदार्थ स्वरूपमात्रं कार्यत्वं सहकार्यगदि सामग्री-
 कार्यत्वात् ? १ ॥ आद्ये पुनरपि सर्वदासर्वकार्यगोत्पादप्रसङ्गः, द्वितीय
 पक्षे तयैवकार्यमन्तु किं मन्तगल वर्त्तिन्या शक्त्या ? अशक्तात् कार-
 कात्कार्यं न निश्चयत इति चेत् शक्तिरपि कार्यः । तदुत्पत्तावपेक्षं
 शक्त्यान्तरकल्पनादनवस्था । ननु दृष्टौ तद्वये किलादृष्टं कल्पते नतु
 दृष्टविघाताय, नहि वरविघाताय कन्योद्वाहः प्रवर्त्तते, शक्त्यान्तर-
 कल्पनायां शक्तिश्चेन्नित्यं तत्र तत् क्षोभत्वात् कारकाणां कार्य-
 विघातः स्यादित्येकैवशक्तिः कल्पते नातोऽनवस्था, अत्राप्राप्यते
 यदृष्टमन्तरेणो दृष्टं नसिध्यति काममदृष्टं कल्पतां अन्यथातु तदुत्पत्तौ
 किं तदुत्कल्पनेन ? अपिच व्यापारोऽप्यतोन्द्रियः शक्तिवदित्यते भवद्भिः
 अन्यतरकल्पनयैव कार्योत्पत्तेः किमुभयकल्पना गौरवेण ? शक्तमव्या-
 प्रियमात्रं न कारकं कारकमिति चेच्छक्तमिति तथा कथंजानीमः
 कार्यदर्शनादिति चेदव्यापारादेव कार्यमेतन्निति । मुद्गरादेर्व्याप्रिय-
 मात्रादपि न घटोत्पत्तिरुच्यते इति चेत् प्रत्यक्षं नहि व्यापारो नाती-
 न्द्रियः यतः कार्यदर्शनात् पूर्वमपि व्याप्रियमात्रत्वमवगतमायुषता ।
 कार्यानुमेयोहि व्यापारः कार्यं विना न ज्ञायेतैव कार्यन्तु तावदन्य-
 तरस्यादपि घटमानं नोभयं कल्पयितुं प्रभवतीत्यलमन्यदन्यदेति ।

श्रीगोविन्द शास्त्री —

काव्यतीर्थ व्याकरणसाहित्यशास्त्री

वाराणसी-रणवीरपाठशालानेवासी ।

माया ॥

द्वैतायनोऽद्वैतविधाननिष्ठ उन्मील्य प्रज्ञानयजनिरीक्ष्य
 ब्रह्मेव विश्वस्थितिका मविद्ये ! निराश्रय स्वा सुखी चकार ॥
 श्रवणरूपे ! किमुवर्णयामि त्वामद्य माये मनसापरायणे ।
 विलोक्य विद्वान् क्षणतोऽपि तत्त्वं तवप्रभावात् पुनरतिमोहं ॥
 निःसङ्गकर्मा विगुणोऽपि चिन्मै गुणै स्वदीयैः सततं निवहः ।
 ईगोऽपानीयः कृतिमान् विभाति तदस्तु माये ! सततं नमस्ते ॥
 आशोविप्राणा मिश्रभोगेह-च्छायातपक्लृष्ट जनस्य लोके ।
 क्षेत्रोत्तरं रूपरसादिजन्यकाम्यं सुखं हन्त विपश्चितोऽपि ॥
 निःस्वार्थवृत्तिर्निजश्रावकानां सञ्जायते सम्भरणे तिग्मां ।
 सर्व्वं तवैतद्भुवि भातिभूतिस्तदस्तु माये ! सततं नमस्ते ॥
 अदन्ततुष्टः सितकेशसुष्ठो जरातिर्जीर्णस्त्रियलोकपोलः ।
 तथापि तृष्णक् तवशक्तिं मुग्धस्तदस्तु माये ! सततं नमस्ते ॥
 अरुन्तुदैः सन्तति शोकभारैः सद्यो विप्रं वा दृष्ट्वनश्च नीरं ।
 संसेव्य मातापितरौ विशीर्णौ उदयच्छतः प्राणविसर्ज्जनाय ॥
 शनैः शनै स्वद्विभवाप्रसूता तृणा हृदाकाश तमः पयोदं ।
 वाल्येव दूरं व्यपनीय सर्व्वं ससारिणी तौहि पुनः करोति ॥
 आग्नेश्वरं क्षेत्रं शतं विमल्यपुष्पाणि पुञ्जान् जननी प्रयत्नात् ।
 एषप्रभावो नियतं तत्रैव तदस्तु माये ! सततं नमस्ते ॥
 ब्रजनिवैवस्वतधाम नित्यं मित्यं विलोक्यापितव प्रभावात् ।
 विदन्ति शेषाः स्थिरतां स्वकीयां तदस्तु माये ! सततं नमस्ते ॥

क्रमशः-

श्रीहरेरम्बनाथ शर्मन्तर्कतीर्थस्य

स्वर्ण-लिता ।

कश्चिद्ब्राह्मणो नितरां दरिद्र आसीत् । एकदा सः स्त्रिया भणितः
 “भो ब्राह्मण ! त्वदगृहमागत्य नाहं कदापि सुन्दरमलङ्कारं प्राप्तवती;
 वस्त्रं परिहितवती, यथे स्मितमग्नमपि भोक्तुं नास्ति । तत् त्वमद्य राज-
 सकाशं गत्वा धनानि याचस्व, स सर्वेभ्य एव अभीक्षितं ददातीति श्रूयते ।
 तुभ्यमपि अयान्दास्यति ” इत्याकर्ण्य ब्राह्मणः राजसकाशं प्रस्थितः ।

अथ राजसदनं गत्वा दीवारिकैः कथमपि मुक्तः सः राजानं प्राप्त-
 वान् । राजा तमवलोक्याह “ भो ब्राह्मण ! किमर्थमवागतोऽसि ?
 अपि याचमेकिञ्चित् ? तेजोक्तं “ अहं नितरां दरिद्रः, त्वां याचितु
 मागतोऽस्मि, तद्यदि ते स्वयमुपार्जितं धनं वर्त्तते, देहिमे, दरिद्रं
 नश्यतु ” । तच्छ्रुत्वा राजाचिन्तितवान् “यन्ममेदं राज्यं तत्पेष्टकं,
 अन्येभ्यश्च कियदानीतम् ” इत्यालोच्यार्त्नीत् “ चिन्तयन्नपि नम्ररामि
 स्वयमुपार्जितं वित्तम्, तत्सप्ताहाभ्यन्तरे भवते दास्यामि ” ।
 ब्राह्मणस्तथे तुम्ह्वा वाटी गतः ।

अत्र गते सप्ताहे पुनरागतो ब्राह्मणः राजानमाह भोः । दीयतां
 यद्यस्मिन्नेवोपार्जितं धनम् राजा प्राह त्रिभिः दिनैर्दास्यामीति । कथं
 ब्राह्मणाय स्नेोपार्जितं धनं ददामीति चिन्तयन् राजा वेशं परिवर्त्तय
 नगरं वभ्राम । ततोऽयस्कारः कश्चिदालोक्य ‘अयोधनेन तप्तलोह-
 ताडयिष्यामि’ इत्या तस्य कर्म्मकरोऽभवत् । अथ सः राजानं
 कोमलाङ्गं लोहताडने चाक्षमदृष्ट्वा तदुपयुक्तं वस्त्रं पञ्चवराठिकाः
 दत्त्वा विससज्जं, राजापि तदादाय गृहाभिमुखं चलितः ।

अथ तृतीये दिवसे ब्राह्मणो यावत् समागतः तावत् तस्मै “ महाशय !

गृह्यतामिदमात्मोपाज्जितं धनम्” इत्युक्त्वा ता वराटिकाः समर्पितवान्
ब्राह्मणोऽपि गृहीत्वा गृहं गतः ।

अथ यावदेव एतत्पञ्चवराटिका राज्ञादत्ता इत्युक्तं तावदेव ब्राह्मणो
ताः प्रसज्य सन्निहिते आवर्जना पूर्णे स्थाने प्राक्षिपत् । ब्राह्मणोऽपि
‘किमिदं कृतं’ ‘किमिदं कृतं’ मिति कथयन् दुःखितोऽतिष्ठत् ।

अतोते कतिपये दिवसे सोऽपश्यत् काञ्चित् सुवर्णवर्णांलतां
सञ्जाताम् ; प्रवाल मयानि च पत्राणि । ततो दृष्टदृष्टायामेव तस्यां
सरकत मयानि पुष्पांश्चि सञ्जातानि । ब्राह्मणस्तु कुतश्चमिति ससुप जात-
कुतूहलः ता एव राजसमीपलब्धवराटिकाः तस्याः कारणं मवगतवान् ।

अनन्तरं मतोतेषु केषुचिद्विषयेषु रत्नमयानि फलानि तस्याजातानि,
दरिद्रतया तत्कालं विक्रीतुं अष्टिजनपूषं मापणमगच्छत् । अष्टिणः
प्राहुः “महाशय ! नालि अस्माकं गृहेषु तावद्धनम्, यदेतन्मूला-
समुचितं भवति, भवान् राजसमीपगत्वा विक्रीणातु” सोऽपि ब्राह्मण-
सदेव बुद्धं मन्यमानः राजसकाशं गत्वा प्राह “राजन् ! गृह्णातु भवान्
मूलाविनिमयेनेदम्” । राजापि महामूलं तदवलोक्य “किमिदानीं
कर्त्तव्यमिति चिन्ताकुलः अभवीत्” महाशय ! ममतावत् पत्नीद्वय-
परमेकं तवेदं रत्नम्, एकस्यै अर्पिते क्रुद्धापराभविष्यति, तन्न गृहीष्यामि

एच्छत्वा ब्राह्मणं नोक्तम् किं कथयति भोः ! शतशो रत्नानि दातु-
मस्मिन् समर्थः । अस्मिन् दृष्टे सुवर्णलता, यस्य फलानि एव विधानि
वहूनि जायन्ते ।” राजा तु तामाश्चर्यभृतां सुवर्णलतां द्रष्टुकामः
सखीकः सामान्यः सबन्धुवर्गश्च गत्वा ब्राह्मणं गृहे तां ददशं,
लोपाज्जितसराथे सयच्च महिमानं बुबुधे ।

काव्यव्याकरणतीर्थ—श्रीभाषतेषु महाभाषायाः

स्मृतिपरिषत् प्रवन्धः । *

यदा जायते विरहः ऐकान्तिकः कस्यचिद्द्वयस्य तदा तदापूर्णं स्वभावसिद्धम् । दृश्यते हि केनापि कारणेन यच्च जायते वायुविरहः तत्रैवा पूर्णपत्रि समस्तनः समुत्पत्तिः पतनैः । भारतं कदाचिद्धर्मैणा जननीयेन श्रीरथानं पृथिव्याः, सहसाऽसुरचरितै राविभवेद्विधर्म कर्मसाधना वाधायि । अथ धर्मावनतत्परा, परमर्पयः, महनीयचरित्रा अथवा धर्मप्रचारकाः अवनोयि उददीधरन्निगमिनां तत्कवलनः । तथार्थि भगवान्

“यथासंस्थापात्राणां सम्प्रतिमि दुर्गं पुनः”

अथर्ष भुक्त्यान् भयस्य भगवान् विद्वन्त्वाक पालकः भूतभावनः सनातनः परिष्टय प्रतीतिगोत्रं अलुगन् विनिघ्नन् धर्मं स्थापयामास प्राचीनेषु युगेषु इति पुराणं प्रमिद्धिः । साम्प्रतमपि अय्यते, धर्महानि समये महोयश्चरित्रैः गृहीतजनुभिर्वायुविरहिते स्थाने चतुर्दिगागतै वर्तिर्भटिका इव धर्मकर्म विरहिते धर्मस्य महोयभी भटिका जन्यते । भोग विना ज्ञानप्राप्त्यंगतैः कुसंस्कारवशादसदपि कार्य्यं आर्योचितमिति धर्ममिति च मन्वानैः परिवर्तते भारतवर्षे आविरासीद्भगवान् बुद्धः शाक्यसिंहः । तदनु पुनः कालवशात् भ्रमसङ्कुलां सरणिमनुसरद्भिः गौतमशिष्यैः, सर्गध्वंस करैः कापानिकैश्च परितो वशाते भारते तत्र भवान् शङ्कराचार्यः प्रादुर्भूय धर्मं निर्णिनाय । अनेके पुन र्महात्मानः भारत मलमलार्पुं दे-- “एवं आचरत, अयं धर्मः, एषः कल्याणोदकः सुगमः सरणि रिति” वाचा अनुच्चार्यापि केवल मात्मनो-ऽलौकिक माहात्मा शुणेन ज्ञान् धर्मकर्मसरणी आकृचन् । वाचाऽ

* जगत्पुत्र अ. पनजनसा दव्या राजकुमारी मन पादायाः पुतान्तिम दिवसीयाष्टम वार्षिक स्मृति परिषदि श्रीसुन्दरानार माध्यतीर्थेन पठित एष प्रवन्धः ।

मुक्ता अपि जना दृष्टे तान् स्व कर्त्तव्यमर्म् अङ्गधारयितुं क्षमाः सरयं
 अनुसस्रुः सरणिं धर्म-सम्पत्ताम् । धर्मप्रचारकेभ्यः एभिरेव जनानां
 महानुपकारः इति मन्यामहे । धर्मव्यवणात् धर्मिण्यस्य वावहार-
 दर्शनं मनुना कर्त्तव्यं धर्मरणि मनुना तामित्यत्र कोनाम सन्देह लेखः ।
 एतादृशानां दर्शनात् पुण्यं, व्यवणात् स्मरणाच्च महत् फलमिति वृद्धेभ्यः
 श्रूयते । तथाविधानां चरित माकर्णयतोऽपि यथा नाम जायते
 रतिस्तदाचरितेषु सद्गुणेषु, न तथा सहस्रानपि धर्मगात्राणां धोयानसा,
 सुष्टु खल्वाह पतञ्जलिः “वोतराग विषयं वा चित्तम्” इति योगाभासो
 पाय प्रदर्शनं प्रसङ्गे । ईश्वरचन्द्र विदगमागरस्य तांस्तान् सद्गुणगणानु
 पम्यता यथा लोकास्तेषु रमन्ते, मन्ये न तथा सहस्रानपि सद्गुणैः
 वादानुपम्यन्वन्त इति । अतएव महतां स्मृतिरक्षा सर्व्वथा कार्या
 इति वृद्धानामुपदेयः । ये पुन मन्यन्ते स्मृतिपरिप्रदादिभिः स्मर्त्तव्य-
 सैव जगयान् लाभ इति ते समतोव भ्रान्ताः । नहि स्मर्त्तव्यः स्मृति
 परिप्रदं पश्यन् प्रीणाति ह्योषाति च । स्मरकाणामेव स्मर्त्तव्यगुणा-
 वतो स्मरणे तेन रतिरिति युक्तान्वायतः । अनरत्र वयमपि अद्य
 महनीय चरित्रायाः तत्र भवत्याः जगत्पुर आश्रम प्रतिष्ठाप्री देव्याः
 स्वरूपेणाभिप्रेत्या राजकुमारो सेनपादायाः गुणकथां स्मर्त्तुमिह
 उपतिष्ठामः ।

आर्य्या यथा यथा आत्मोयं माहात्म्यं प्रकटोक्तं, तन्मनसोऽप्य-
 गोचरं । व्यवहारः कृतादि युगस्य अस्माभिरलोकमधेय गणित स्तथा
 पुनः आत्मोयकर्मणा सत्यत्वेन प्रमाणीकृतः ।

गुरुतेषां परान् प्राचीनानुग्रह्य वयं उपन्यासविशेषं मन्त्रयामः
 परत्रियं महभाग कर्मणा “निदरतोक्तं”, उपायोहि भवसिन्धुतरणसौख्यः

अनेनैव रत्नेन भारतं अतुल्यं मपि पृथिव्याः शिखरमधिकरोह” इति
 प्रत्यक्षतः अदर्शयत् । दृश्यतामस्या हरितमाहात्म्यं महाभागः
 इयं हि सूचोभेद्य व्यान्तधारा परिरूढि गेहे सार्द्धं कवीयं मातमोत
 रिति सकरुणं रुदन्तं शिशुं स्वाद्देयविधात भयात् विहाय, नारीणां
 परम गुरुं पतिं सहायोक्तव्य आचार्यचरणाच्चर्चनव्यग्रमानसा
 वहिजगाम !! देवि ! त्वमेव ननु गुरोर्गुरुत्वमवगतासि !! “हहा !
 भारत रमणः ! उत्तिष्ठत जागृत धर्माचरणाय निद्रित पतिं प्रबोधयत
 कर्त्तव्यमेतद्भवतीनां, नाशक्यम् ” इतोव सा धर्माविश्वामिनं स्वामिनं
 धर्माय नोदयन्ती सहधर्माचारिणोश्च मन्त्रं कुर्वती कर्मणा
 आचख्यौ भारतरमणीः ।

इदानीं आश्रमचतुष्टयी विश्राम्यति, धर्मः जनसङ्गतिं परित्यज्य
 अरणावाससुखं सञ्चिनाति, अधर्मः प्रतिगृहं प्रोङ्गकनाभिः प्रवृद्धः
 सहस्रं विराजते, प्राचीना शिक्षा दोष्ठा विलुप्तिपथमुत्सृज्य, नवीनो
 व्यसहारः नवीनो भावः समुज्जृम्भते, समन्ततः दुर्भिक्षपीडितानां रोग-
 क्लिष्टानां शोकक्षोभक्लान्तानां जनगणानां हा हतोऽस्तीति विन्वापः
 वेदगायास्थानमधिकुरुते, अकाले कालकवले पतन्ति सर्व्वे जनाः यथा
 कालमृतुरित्यस्मान् गोपायति, सर्व्वे एव विलासवासनावशोक्त
 मानसाः, अदृष्टमयं न कोपि प्रतेयति, अभिलषिताशनं सगं इति
 अभिमतिः सर्व्वेषां, उदरं न कोपि चिन्तयति, राग द्वेषाणां साम्राज्यं
 केचित् पुनर्मुदमतय इन्द्रियैरात्तशक्तयः कालमाहात्म्यमिदमिति
 आसता दास रक्षितान् प्रमाणयितुमभिनयन्ति, परमियं तस्मिन्नेव काले
 अखण्ड एव एवमातः; न तद्य गुणदात्री, लोकानां मेरा परिहृतिः
 न जातिरिधो इति संमद्ध्य धर्माविर्भावय जीवनमपि पश्यायमाना
 गुराः श्रीश्रीमत् पूर्णानन्द स्वामिनः साहाय्येन जगत्पुरं ब्रह्मचर्यो

अत्र प्रतिष्ठायां कृतसंकल्पाऽभवत् । स्मरामि सा खलु चितापतमा-
 नाहूय आत्मीये अङ्गे उपवेश्य च शान्तिरम-सितौ रम्यस्यै रूपदेव्यै
 रूपनिषदीय गाथाभिश्च तेषां चितापदहनज्वालां शमयामास । एते
 नाम हरिणाः सहज भीरवोऽपि निर्भयाः भक्तिमन्तः शिष्या इव तन्मुखं
 प्रति वहलक्ष्या आकर्षयामासु स्तन्मुखोच्चारिता प्रणवगीतिम् ।
 एते ते विहङ्गमा ये तदा तस्या पार्श्वयोः शिरसि पाणौ वा कल्पितामनाः
 तया प्रणवगीतिं शिञ्जिताः कर्मणास्माकमपि भोजनपात्रे द्रुपतिश्च
 वीतभयाः बुभुजिन्, इदानीमपि एतं स्मरन्तोव तां, येनाद्य नारवाः
 प्रकाशयन्तोव शोकाद्युमोचनम् । सा रजणापु समाहिता शुद्धाभिमा
 अपुनात्, मन्ये इदानीमपि तद्गुहानिवासिनः पणवः स्मरन्ति ।
 अमी पुनर्महोरुहाः ये तया सादरं वर्जितां सुशृणुं शृणुमहे,
 तत्कालपरिचयादिव इदानीमपि एते तत्खंहायदेभ्यः फलानि
 प्रसूनानि चार्पयन्तः सोचयन्ति इव आत्मानं अधमणतायाः । एव
 यत्रैव नयने प्रहिणामि तत्रैव सा प्रतिष्ठिता नोदयति इव नव न्तरेषु
 कामेभ्यः । यथै तस्याः स्मृतिं वहन्तः केवलं ममन्ततः स्वमासः
 अह ! कठोरीभृतायै दिवसः, यदद्य ईदृशं सुखतद्वन्न मपञ्जियत
 कथं वा राजाधिराजयोग्यं रत्नं दृष्टिदायां कृत्यं शमयेत् ।
 अष्टौ वर्षाणि समतिथयन्ति, त्रयः पुनः अद्यापि तदेव दिनमिति आश्रयासः
 किमेते तस्वोऽपि तदेव दिनमिति मन्यन्ते ? कथमन्यथा उदग्रीवाः
 प्रतीक्षन्ते इवात्मदीर्भाण्यम् !

हा ! विधातः ! कोऽहंति वेदुः भवदीयचरित्रं, यदि तत् रत्नं
 पापायाः पृथिव्याः अनुपप्लुत इति विज्ञातं तदा कथं तत् प्रदत्तं !
 महती खलु भवती दत्तापहारिता !

हा आर्ये ! एव दयादृष्टितापि पूर्ब्बं, कथमिदानीं मेव
कठारासि ! किंवा अपराद्धमस्माभिः यदेवं परित्यक्ताः ?

अधि देवि ! चराचरस्य किं जगतो वीक्षितविप्रकारिता ।

महता विद्वत्तान् विहायनी गुणहिन्स समष्टौ पलायिता ॥

देवि ! किं न प्रेक्षसे ते स्नेहभाजतानां भवस्थाम् ।

त्वत् स्नेहं वह्निं तरोः कृपणां दर्शये

सन्दृश्यते प्रतिदिनं फलपुष्पं नाशः ।

दिवा द्रुमाः फलपुताः रमसे कदै न्यात

नष्टाः, सुवर्द्धिततराः सुचिरं भवन्त्या ॥

हा निर्ममे ! कथमिदानीं वर्त्तसे, मञ्जे प्राणिन एव दुर्मनस इति
किं न दयसे, विहङ्गाः हणिष्य इदानीं न यथ वत् कुञ्जलिं रूवन्ति च ।
गावः, ये पाणिपरासर्गलालसाः दृष्ट्वैव त्वां, अभिसुखंगताः ते इदानीं
जीवितं मात्रं शेषाः । अयमत्र भवान् गुरुस्ते यः पूर्ब्बं एकाम्
मानसां भवतीं उपदिशन् सुशिष्याया आचार्य्य इति प्रमोदं मवाप
स इदानीं कथाप्रवङ्गेन उदाहृतां भवतीं स्मरन् मुह्यति ।
चतुर्दशी द्दुखेवासुथ एका कलावशिष्यते । प्रियतमौ भ्रातरौ
त्वामनुमृतौ, वयमेव ननु त्वत्पुण्यस्मृतिं मनसा वहन्तः जीवितं
धारयेम । तापयति हन्त ! स्मृतिरेव नः, अहो स्मृते ! एवं त्वमपि
ननु प्रतिकुलाऽसि

हाहास्मृते ! प्रतिकुलं त्वरितं प्रयाहि

मासां मदीयहृदये भवतः प्रतिष्ठा ।

त्वं देवदग्धपते जन्माशनाय

क्षित श्वरः परित्यक्तो दिवसे रमोभिः ॥

हन्त सत्यमेव उद्धोधकं सुपलभमानो जनः सर्व्वं
भक्तुं मर्हति । तदव्यं वैशाखस्य चतुर्दश दिवस इति सर्व्वमेव युग-

पन्नामि आशिर्भवति । हा दिनपते ! कथमस्य उदितोऽसि ! भयं
दिवस एव नो ज्वलयति ।

हाहा क्षरानि हत ! देव तवेक्षितोऽस्य
वेशास्व मास दिवसः शिगुणादिसंख्याः
साक्षिण जगाम विलयं गु.पादपत्रे
देशेन पुण्यं मिलया महणीय कोर्तिः ।

आर्येऽक्षरामि भवतो

देवि ! क्षरानि भवतो शरणार्थि हन्तो
स्नेहाद् वाक्यं निचयः परितोषयन्तो स्.
तत्फलं पदं वदन् त्वभयं प्रदाय
संसारं दग्धं मनसा विषयाहं तानाम् ।

क्षरामि हन्त क्षरामि भवतोम् । कर्मसु अलसानां नाहं मिदं
करिष्यामि, मम अधायनादिकर्मं बाधते, इत्यादिविवादे, न नृप-
मेव सर्व्वं करिष्यामि स्वल्पमिदं कार्य्यं इति भवद्वचसा क्षणमात्रेण
एव विवादः उपशान्तः, सर्व्वे एव कन्यकाः निषिद्धा अपि लज्जिताः
तत्कामं अबाधं चक्रुः, भवतो च तासां वागहारदर्शनात् तुष्टा उपदेशेन
ताः अन्वकुल्यः, क्षरामि हन्त क्षरामि । क्षरामि च कृतं मत्माध-
कर्म इदानीं मे मरणं मुक्तिमिति जातनिययां आसन्न निष्वाणां
मूलमन्त्रं जपन्तो “आनन्दम्” “आनन्दम्” इति अनन्तरा अनन्तरा
घोषयन्तो गुरुपादपत्रं शिरसा धारयन्तो सहास्यग्रां, क्षरामि च

सृष्टी तत् शब्दं दत्तं चरितं करं कृष्टा शोभितं हाहा मास्ये
मा मा भेषो नं सृष्टीरयम् मयमिति बोधयन्तु वृद्धोन् ।
शब्दजोतिरसदङ्गे जगज्जगमनसा विषयम् बाधधामम्
शान्ता मूर्तिश्च सर्व्वं कृतिपथपथिकं मन्त्रवन्त्रं द्विजति ।

इह हतः इदमभिलषितं भवतः ॥ अथवा कथं भवन्तमेव
दूषयामि कर्मैव नो विप्रतीपं येन पाणिपतित मपि स्वर्गायसं नपरि-
क्षितम् । यद्वा पुण्यदर्शनामेनां यदृष्टवान्कितत् पूर्वपुरुष पुण्य
जातेरेव । कथमन्यथा इयमप्याकं दर्शनयोग्या स्यात् । महतां
स्मरणादपि पुण्यमामनन्ति महीयांसः अत एवाय तस्याः पुण्यभृतिं
प्रतिजनं अर्पयितुं क्षतोद्यमाः । नूनमेव तस्या स्मरित्रशरणं
महते फलाय भवेत् ।

आर्या ! अयं आश्रमः भवन्माहात्मा स्मरन्नेव इदानीं मपि
आत्मानं धारयति, न चाभगमदृश्यमानापि इदानीं त्वं ननु अथाकं
मानस मन्दिर मधिष्ठिता एवास्मान् कर्तव्य कर्मणे नोदयसि
इति जानीमहे । यदिति भवति कदाचिदाश्रमस्य कल्पपुत्रतिः तदा-
वयं कृतज्ञहृदया आर्यामेव स्मरिष्यामः, यतस्त्वमेवास्य मुनीभूता
जनयित्री, अस्म्य जीवन् आलम्बनश्च । तत् पुण्यभृतिमेवालम्बयन् जीवति
स्त्रीविषयतिच विलास गृहस्थसुमहतःपि आलोके त्वं अन्यं तमसीव स्थिता
आलोकान्स्वेरुणाय प्रवर्त्तिष्ठः, आसादितश्च त्वया पार्ष्णहिमकरकर
सुभगः शान्तिं वृत्तिकः अखण्डः प्रदीपः । त्वत्केहरससेक वर्द्धिता
एतं अपि तव प्रियतमा आतरः यथा तदालोकसाहायेन तमसःपारं
यान्ति तथा नाशस्व । भवतुच भवदीया इयं भृतिः त्वन्निष्ठातवर्त्तनि
नः प्रवर्त्तिका जनानां मन्त्रकातङ्क वारिकाश्च ।

भवतु भवतु शान्तिः सर्वतः सम्प्रतिष्ठा

अथतु जयतु देवः शाश्वतो धर्मो मोक्ष ।

अथतु जन मे हनूतस्त्वमस्यादि वाक्यम्

प्रति सरतु यथावत् साधमाणां स्थितिः ॥ इति

विरागः ।

कोऽनित्यं, हे कथनसि तात !
 चिन्तय सततं कुतश्चायातः ।
 निविशय मनोविषये नातः
 मनोव्यय विषय भावनातः ॥ १
 या खलु दृष्ट्या भ्रमामस्याम्
 काला शान्तिव्यापिनी, तस्याम् ।
 तस्यां भाक् चिन्तय ! निवृत्ता
 चिन्तय सकलं यदव सताम् ॥ २ ।
 आपातत ऊर्ध्वं रामणीये
 भोगे कष्ट कष्टं कमनीये ।
 साक् यत्र तिष्ठेत् तत्त्वम्
 कथयामि, मूढं मनोऽव सताम् ॥ ३
 प्रेम्णो हे तः कस्मिन्नङ्गे
 परिगत जननी रङ्गे भङ्गे ।
 विचिन्तय त्वं कुतोय सस्ति
 तदपि कथं ये तव समस्ति ॥ ४ ।
 नास्ति मुखे खलु कुन्तल चपले
 नास्ति पुनः स्तने त्वे विरले ।
 अलकविमण्डे करवी गण्डे
 सौन्दर्यं नहि सुवर्ण खण्डे ॥ ५ ।
 धर्माचरण प्रयोजन मयेम्
 क्लेशेन हि चिन्तयसे किमर्थम्
 मनसि विदधासि यं हि सहायम्
 अनर्थमूलम् भवतीहायम् ॥ ६ ।

निखिल भुवन जन समूह भरण
 विरिञ्चिद्विद्वदिवन्त्रा चरणे ।
 चिन्तय त्वं चेद्ददासि सरणे
 काचिन्ता भवजलनिवि तरणे ॥ ७
 विहाय सणिभय भूषण जातम्
 ददासि लोहडरे निजातम् ।
 अलोकं नहि ददासिपादं
 यासि पुनः खलु मेदिपादम् ॥ ८
 आसीः क्षुधया, पतिवः शोभे,
 नीरस-गणदेशा अपि लोके ।
 अवृत् मयमिदम् पदत्रयान्ति
 तेषां ह्यथायास्यति शान्तिः ॥ ९
 नास्तिपुनः खलु गमनं गौणम्
 भरो-शब्देऽपि नयसि रौनम् ।
 आकष्टं स्वम्पश्य विधाता
 भवतुच सफला तत्रापि यावा ॥ १० ॥

काव्य-व्याकरणे तथै —

श्रीआशुतोष भट्टाचार्यः

वरिष्ठाल वासी ।

आर्य्यप्रभा ।

प्रथमपत्रं { सुदुर्लभाः सर्व्वमनोरमा गिरः } दशमसंख्या

मासावतरणिका ।

प्रोक्षणातावलिभिः प्रकल्पय-प्रदाघतापैःपरितापयन्नपि ।

जो रजोदिम ज्येष्ठतयातितुष्टिदो नृबोद्धवालासनसामसंशयम् ॥

प्रह्लादेस्य न्यायवादिता

धर्मविचारः ।

[महाभारतम् २ । ६८ । ६५ — ८७ ॥ ५ । ३५ । ५-३८] ॥

प्रह्लादो वै दैत्यानाम् इन्द्रो बभूव । तस्य विरोचनो नाम पुत्र
प्रासीत् । अथ विरोचनः प्राह्लादिः, सुधन्वा च आङ्गिरसः एकमेव
कन्यां केशिनीं चक्रमाते । कन्यया विरोचनसुधन्वानौ पृष्टौ युवयोः
को नाम कुत्रयोन्नादिना ज्यायानिति । विरोचनः प्राह अहं जयाया-
निति । सुधन्वा प्राह अहं जयायानिति । ततस्तयोः प्राणानां
देवनमासीत् पराजितेन जेतुराज्ञया मर्त्तव्यमिति ।

अथ विरोचन उवाच कमिमं प्रश्नं पृच्छाव । अहं देवेषु
मनुष्येषु च न कर्हिचित् स्थाता । सुधन्वोवाच पितरं ते गमिष्यावः
सहि प्रह्लादः पुत्रस्यापि हेतोरनृतं न वदेत् ।

ततस्तौ क्रुद्धौ कृतपणौ प्रह्लादात् अभिजग्मतुः । प्राह तु भो
राजन् ! आवयोः कः जग्यान् इति नौ विवादः । आवाम् अत्र
प्राणानां विपणावह्ने पराजितेन जेतुराश्रया मर्त्यमिति । अधुना
भवन्तम् उपास्थितौ । तदिमं प्रश्नं सम्यक् प्रवूहि । प्रह्लाद उवाच
कथमस्मद्विधः प्रश्नं वदेत् अयम् एकतो मम एकः पुत्रः अन्यतश्च
त्वं ब्रह्मणवर्त्यः साक्षात् उपस्थितः । तदन्यं गच्छतम् । सुधन्वो-
वाच भौरसाय पुत्राय गां श्रियं च धनं दद्यात् । किन्तु तेन सह
अपरश्च विवादे सदा तद्यमेव वाच्यम् ।

अथ प्रह्लादः अथ विमृश्य पुत्रं विरोचनम् उवाच —

मत्तः श्रेयानङ्गिरा वै सुधन्वा त्वद् विरोचन ।

मातास्य श्रेयसी मातुस्तव तत् त्वं पराजितः ॥

विरोचन सुधन्वाय प्राणानाम् ईश्वरस्तव ।

सुधन्वोवाच । भो धार्मिकसत्तम तव वचसा प्रीतोऽस्मि । त्वं
पुत्रस्नेहं परित्यज्य धर्मे व्यवस्थितः अतोऽनुजानामि एव ते पुत्रः शत-
समा जीवत्विति ।

तात्पर्यम् । सभां वा न प्रवेष्टव्यं वृत्तव्यं वा समञ्जसम् ।

अनुवन् विद्वन् वापि नरो भवति किस्विषी ॥

योहि प्रश्नं न विद्वयात् धर्मदर्शी सभां गतः ।

अनृते या फलावाप्ति स्थाः सोऽर्धं समश्रुते ॥

यः पुनर्वितथ' ब्रूयात् धर्मदर्शी सभागतः ।

अनृतस्य फलं लतृप्तं स प्राप्नोतीति निश्चयः ॥

इति वन्द्यवटीय श्रीवनमालि वेदान्ततीर्थ वेदान्तरत्नस्य कृतिः
प्रज्ञादन्याथ वादिता नाम शालानां न्यायानु वर्त्तिताये कल्पतामिति श्रम् ॥

कथं स्वल्पायुषो वयम् ?

पुराजीवति पितरि ब्राह्मणपुत्रः मृत इति आकस्मिकं अकालमरणं
मन्यमानैः प्रजागणैः राज्ञे रामचन्द्राय अभियुक्तं । विस्मय स्तिमिताश्च
तत्रभवन्तो रामचन्द्रादयः तत्क्षणात् प्रतिचक्रुः । नासोत् पञ्चाशद्वर्षात्
पूर्व्वतोद्वयः अकाल मृत्युरिति वृद्धैः ध्रुयते । किम्भुनः अहमेव मे
प्रपितामहो द्वादशाधिक शतवर्षाणि जीवन्तीमद्राक्षम् । किन्तु
इदानीं अप्राप्तयुक्ता वाञ्छका अजातदन्तोदगमा एव परलोकं
गच्छन्तः दारयन्ति पित्रोः शर्माणि । प्रतिदिनमेव मृतानां बालयुवकानां
श्रमणानोत्थधूमराजिभिः वर्द्धते कलेवरं देवस्य बलाहकस्य । किमत्र
कारणं ? कथं प्राचीना दीर्घायुषो बभूवुः कथं वा इदानीन्तनाः
स्वल्पायुषः ? अधुना कदाचित् कथिदेव पष्टितमं वर्षं जीवति ।
संयमाभाव एव कारणमिति मे प्रतिभाति । प्राचीनाः संयमिनः
अप्राकृतकृतितो विरता बभूवुः । वयं चित्तसंयम विरहिताः, तत्र
पुनःप्राकृतनियमज्ञितः, सुतरां वयं तेभ्यः स्वल्पायुषः । कृत्रिमं
व्यवहारमः सहजतोऽपि कृत्रिमं नः प्रियतरम्, अस्माकं इन्द्रिय वृत्तयः
अस्वाभाविक नियमैः वृद्धिं गताः सुतरां आशुशोऽपि अस्वाभाविकता
युज्यते एव । अस्वाभाविकव्ययम्, नराणां विंशत्यधिक शतवर्षपरमायुष्टं

प्राचीनऋषिवर्याणामभिमतम्, वाला' आषोडशवर्षं' ततोयौवनं' पञ्चा-
 शद्वर्षं पर्यन्तम्, ततः आसप्ततिवर्षं प्रौढिः ततन्तु वार्धक्यं तत्
 कल्पितम् । यदि एतत् कल्पनानुसारतः वालादिदशाचतुष्टय अनु-
 भवन्ति मानवा स्तदा नाम अकालमृत्युरपि असम्भव इति आर्याः
 प्रतिजानन्ते । किन्तु यदि कल्पनाक्रम ममु विलङ्घ्य कदाचित् सङ्-
 कारि कारणान्तर समवधानतो द्वादशवर्षे एव भवेद् यौवनीपगमः
 नूनं तदा कायसम्पद्भिनाशिनो केयगौक्त्यमापादयित्वा तत्रभवतो जरापि
 तथा सत्वरमेव कारणान्तरानवधानेऽपि वरिष्यति तं वराकं, मृत्युश्च
 जरानुगामोति किमचानुक्रोश कारणं प्राचीनेषु आर्येषु ।

स्फुटमिदमाचक्षते — अस्माकं दशा विपर्ययाः द्विधा भवति,
 स्वाभाविकः, कृत्रिमश्च । स्वाभावतः यत् प्रकृतिवशात् प्रवर्तते, यथा
 समुद्रवेता । कृत्रिमाश्च दशावता स्वयं साधनपन्निधानेन उत्पादितः ।
 तत्र स्वाभाविक कर्मणः फलमपि स्वावनियतं । अतीतिच स्वाभाव
 नियमं कृत्रिमकर्मजं फलम् । नजातु स्वावनियतं भवितु मर्हति
 अस्वाभाविककृतिजं फलं । कलौ नराणां यत् परमायु निर्दिष्टं
 शास्त्रेषु दृश्यते तत्स्वभाव नियमानविलङ्घ्यव्यवहरते एव नतु यथेच्छा
 चारिणे । सुतरां यदि सङ्गदोषवशात् शिक्षार्हं स्थितं वा कश्चित्
 द्वादशवर्षेऽदेति यौवनं तद्धिन प्राकृतमिति स्थायित्वमपि अप्राकृतमेव
 भवेत् । सम्भवेददं यत् सः अनतिक्रान्तपञ्चविंशवर्ष एव जरासा
 आक्रमेत । एतवत् विज्ञानविद्वान्तसम्मतं यत् यावता कालेन
 पुष्टिमेति जीवदेहः तत्पञ्चशो वर्षानि जीवति स इति । मानवदेहः
 पञ्चविंशतिवर्षः मनुष्योऽष्टाभाक् भवति सुतरां तत् पञ्चगुणितं
 पञ्चविंशतिपर शतवर्षाय भवेदिति । किन्तु इदानीं अस्मद्भूम्यात्
 प्रायशः अकाले एव सर्वे एवप्रायः शरीर सौष्ठवन्तो भवन्ति ।

अस्मीयसि एव वयसि वाला सुवतांगताः देहपूरणं अप्राकृतं आनयन्ति ।
 तथाहि अस्मास्मिदानीं सप्तमश्व-वयस्काः तन्नूनवयस्का वा वाला विहाय
 वालाभावः संसार परिश्रानाय यतन्ते, विज्ञान्मन्या अवहेलयन्ति पित्रोः
 वचांसि । देशस्य पुनर्दुःखस्या, यया तादृशं प्रेक्ष्य सुतादिं लोकानन्द
 वालोऽयं बुद्धिमान् भविता उत्तरश्च महतिरः प्रजोवाच इति ।
 उत्साहयन्ति च तं किन्तु ते नहि जानन्ति यत् तृणालम्बी
 वज्रिज्वेज्जति त्वरितं शाम्यति तथाइति । यदनु क्रमेणायं वालः
 अतिक्रान्त दशवर्षः आत्मानं अतीतबालासीमं प्राप्तयौवनं कर्मठ-
 मन्यते । युवमन्यस्य कथंनु प्रिय स्नात् बालसुजभ सारला बालाभावः
 वात्तक्रीडादिर्बुद्धिः । वालादुःखाय केवलं, “ न तेन वृद्धोभवति येनास्य
 पलितः शिरः ” सुतरां कोऽयं वृद्धोनाम यस्यवचनं पालनीयं ।
 समैव वृद्धत्व जरसा विना इत्येवं मन्यमानस्यास्य युवत्वे जायते मतिः ।
 क्रमशः युवकोचित भावा अस्माद्भदये स्वराज्यं वितन्वन्ति, कुमङ्गात्
 व्यसनो चासौ आत्मानं सकुलं पातयत्यकुले एनोनीरनिधौ सत्वरम् ।
 भारतस्य यादृशो दुर्दृशा ! पित्रादयः सुतमेतादृशं मालोक्य नन्दन्ति,
 सुतरां निवारणं दूरेऽस्तु तदा बालाविशद्वेन तस्य पातमार्गं नितरां
 निष्कण्टकयन्ति । अथ बहुलमेतत् यत् सप्तदशवर्षं देशीयएवाय भवेत्
 पितृव्यपदेश भाक् । तदा अनभ्यस्त विद्यत्वात् अकर्मण्यः जीविका
 मपि अर्ज्जयितुं मयं कानाम सरणिं मनुसरेत्, सुतरां जीविकार्जन-
 चिन्तया एव पञ्चविंशतिवर्षं मनुपुपन्नः आनयेत् केशधवलमानम्
 परिवार भरणोपायं चिन्तयन्नेवायं सत्वरमेव म्रियेत । तदपत्यानि
 पितृदोषात् शिक्षादीस्थगता वा तथैव स्वकुले पुत्राहं जनयेयुः पातयेयुश्च
 भविष्यत् कुलानि । सुतरां सिद्धमेतत् यत् असयम एव स्वस्यायुद्धे
 कारणं नापरं किमपि । विशेषतो बालाविवाहः बालो युवकोचित-

चिन्ताश्च अस्मद्देशीयान् स्वल्पायुः कुर्वन्ति । अस्य यमश्चैव नामान्तर-
 भाजौ एतौ इति सुगममेव । यत्र पुनर्देशे महत्तमा विद्वांसो विज्ञान-
 विदुः योद्धारः वीरा राजनीतिनिपुणाश्च जायन्ते तत्र वालगविवाहो-
 नाम्नापि न चरितुं प्रभवति इति सर्वे एव जानन्ति, न तत्र वालः युवको
 चित्ते कर्मणि नियुज्यते, न वा स पठितुमपि अर्हति युवकानां पाठयोग्यं
 पुस्तकम् । यदास्मद्देशे पिटनाम योग्या भवन्ति जनाः तावति वयसि
 तद्देशीयानां वालगविलासोऽपि न परिहीयते । दशवर्ष वयस्का एव
 अस्मद्देशीय वालकाः सत्त्वरं चक्षितुं मपि सज्जन्ते, असम्भोचितश्च
 तन्नन्यन्ते, कपुनः वालगकौडा ? अहोकास्त विजृम्भितम् ! ! वालकस्य
 तरुणोचित पाठपुस्तकपाठः अल्पायुदे एकतम कारण, तेन हि
 अकाले जायते प्रवृणता, कोमलावुद्धिर्हन्तिः सहसैव अधिक व्ययेन
 चिराय क्षीयते । दृश्यते अष्टादशवर्षतो नूनवयस्का वद्व एव
 एम्.ए. (M.A.) इत्युपाधि विमण्डिताः । किन्तु न कदा विद्यते
 शिरोरुजा चक्षुःषोडा वा ? पुरा अस्मद्देशे बभूवुः अनेके एव विद्वांसः
 किन्तु न कोपि तेषु परिद्वे आयसं उपनेत्रं व्यवजहार च जवाकुसुमं,
 न च ते यावज्जीव रोगदुर्भरं देहभारं दुःखेन ऊहुः । अनेक एव
 तेषां दिगन्त विश्रान्तयशस आसन् न तेषु कोपि द्वादशवर्षे पदमधैस्त
 यौवने चतुर्विंशतौ च वार्धक्ये । सुनरां प्रवृण पाठ्यं अल्पोयसि वयसि
 अधिगतः न जनयति सम्पूर्णतो ज्ञानं प्रतुष्टं वितरति व्याधिं जीवन-
 कालाय ! प्रासादस्य भित्तिस्थलमिव वालगजीवनस्य रक्षामूलं अथ च
 अस्माभिः तद्देशायन्नतः कुमसर्गतो वा न परिणतं ग्रूयते । न जानी-
 महे 'यन्नवेनाजने श्वनः संस्कारो नान्यथा भवेदिति' । इदमेव भारतीयानां
 दुर्भाग्यस्य कारणम् । प्रतीमः अतीतेषु क्रियत्कालेषु मातृगर्भतो
 अनिष्यन्ते सन्ततयः पाश्चात्यकलाशास्त्रपाण्यो जातास्यकेशाः गृहीता-

-यसनेत्राः ससारभारवहनक्षमा युवानः । अहो त्रिदशत्वमस्तु मिच्छामो
वयं अथच मृतुरेव प्रत्याप्नोदति सत्वर मिति उद्देगकर नः ।
संयमोऽस्माभिः संयम्य दुरौक्रियते फलं पुनरस्मभ्यः अदूरतएव मृत्युः
संयच्छति । यावत् संयममिच्छा न प्रवर्तते तावत् प्रवन्धपाठैः
सभाह्वानादिभिश्च यमो न नियन्तुं शक्येत । अल्पायुष्टे कारणं यत्-
तस्यैव द्विवेलं सेना क्रियते अथच अल्पायुष्टं मानाम भवतु न इति
याचामः । कः पुनरोद्दगः याचज्जगूरकोऽस्तु यः ईदृशीं प्रार्थनां
पूरयेत्, यश्च अग्निना देहं योजयतामपि दाहं निवारयेत् । वयं
स्वल्पायुष इत्यत्र कः पर्यनुयोगं मर्हति ? वसिष्ठः कलिरहसे

भविता योषितां सूतिः पञ्चषट् सप्तवार्षिकी ।

नवाष्टदशवर्षाणां पुरुषाणां तथा कलौ ॥

पलितोऽवशं भविता तदा द्वादश वार्षिकः ।

मातिजीवति वैकश्चित् कलौ वर्षाणि विंशति ॥ इति

श्रीसुरेन्द्र कुमार काव्य साङ्ख्यतीर्थस्य

हेमप्रभा ।

वैशाख मासस्य प्रथमदिवसे नववर्षहर्षेण वीतविमर्शाः केचन गायन्ति
केचन नृत्यन्ति केचन क्रौडन्ति केचन हसन्ति, बन्धूयसस्तु विनाश
समयं प्रतिक्ष्य प्रतोक्षमाणा अपि कथञ्चिन्मोदमालभन्ते । राज
नगरस्थ राजभवनं मत्तुगृहं तत्र राजा राजितं नवपलाशविलासित
तोरणकं मणिमुक्ता समुज्ज्वलरत्नास्तत्र नीरञ्जितकृततरङ्गभागं भुञ्जतां
दीयता मित्यादि कौतुककोलाहलेन न्यक्तसमुच्चरत्तु र्यनिनाह,

नववर्षं हरोति सवः सूचयच्च कास्ति । किन्तु हेमपद्मा उन्मुक्त
गवाक्षकक्षे पर्यङ्गशयाना उभयनाः सहचरोभिः सह किमपि सम्बन्धं
पुनरपि क्षणमृणालिनीं स्वमनोरथं विज्ञापयति, नोन्मत्ते नापि कृत्ये
मनोनिविशते तदीयं, परन्तु निरन्तरमन्तरं किमपि कमनीयं
कामयते ।

“ नीलनीरद कान्ति कुन्तला कन्दर्पदर्पदर्पिता षोडशवर्षदेशीया
मणिपद्मा हेमपद्मा क्षीणपद्मा जायते, किमपि सम्बन्धं पुनरपि ”ति
वार्त्ता जनपरम्परया नृपतेः शान्तशीलस्य श्रुतिपथमुपागता । पद्मावती
राज्ञी वैराग्य प्रणोदिता विषयं विषमिव मन्यमाना हीनकृहा
विभवव्यावृत्तमानसा भवदुःखक्षयदक्षं रुद्राक्षवक्षसं विरुपाक्ष माराध्यति
नान्यत् किमपि व्रगतवती । राज्ञा हेमपद्माया दुःखवेदिनीं बाणी
निशम्य तत्क्षणमेव चिन्तोद्देलितचित्तः सामात्यः अनन्तपुरम्
प्रविवेक, प्रवगा च राज्ञो पद्मावतीं तथाविधामवलोक्य प्राह —
अहोवत ! ! अधुनापि तप स्तप्यसे, त्वमेव महती तपस्विनी कन्या
मात्रसन्ततिः सत्यपि कन्या दुःखेन न क्षिप्यसे किन्तु ते मायान्दुःखल
बन्धनं एहि सत्वर मेहि ।

कन्यासमीपं मुच्छत्य सामात्यः अचकथत् — मातः ! कथं
वीतविलास लालसा स्नानमुखी अलसेव कालं कालयसि ? तद्ब्रूहि
सत्वरमृतविविधार्थं मां विमर्शयत्यतितराम् ।

(क्रमशः)

श्रीहरेस्वनाथ शर्मा तर्कतीर्थस्य ।

आर्य्यप्रभा ।

चतुर्थ-वर्षे ।

{ सुदुर्लभाः सर्व्वमनोरमा गिरः । }

{ १ म संख्या ।

वर्षावतरणिका ।

परप्रकारणिकस्य भगवतो निष्कारणकारण्येन विगतमत्सराणां दयावतां ग्राहकाणां निरवग्रहानुग्रहेण च “आर्य्यप्रभाया”-चतुर्थी-वर्षः प्रारभ्यते । हर्षप्रदेऽस्मिन् वर्षप्रारम्भे सर्व्व एवानुग्राहका गुण-ग्राहिणा ग्राहका विस्मृत्य बाल्यकालसुलभचापल्यजातं सर्व्वमस्या अपराधजातं सहर्षमवलोकयन्तु स्वसुतामिव सायहसुपस्थितां बालिकामार्य्यप्रभाम् । ज्ञातव्यमेतदितःपूर्व्वमस्या भाद्रमासत एव वर्षप्रारम्भ आसीत्, किन्तु तदानीमेतद्देशीयचतुष्पाठीनां प्रायः सर्वासामेवावकाशतःक्लावाणामनुपस्थितेः, शारदीयपूजासन्निध्य-तस्य मूल्यादानादेरसुविधया विगतवर्षीयविज्ञापनानुसारेण चैवं यावदष्टमासेनैव तृतीयवर्षं समाप्य वैशाखत एवातःपरमस्या वर्ष-प्रवृत्तिर्निर्धार्य्यते इति ।

अस्मिन् वर्षे कार्तिकमासाभ्यन्तर एव सम्पूर्णं “पिङ्गलसूत्रं” वृत्तिवद्भानुवादाभ्यां सहितं प्रकाशयेत् इति प्रागैव प्रचारितम् । आशास्यते च तदवश्यमेव सम्पत्स्यत इति, दग्धिकावैरपि पाठ्य-रूपेण निर्दिष्टतयावश्यकं य-पिङ्गलसूत्रेण समन्विता चतुर्थवर्षी-यार्य्यप्रभा सहर्षं ग्रहीतव्या । वयोवृद्धाकृतिवृद्धिरपि प्रभायाः सम्भाव्येत, यदि ग्राहकेभ्यः समुचितोत्साहो लभ्येत ।

पाश्चात्यभावपरिप्लावितेऽस्मिन् देशे अन्यदीयसाहाय्यप्रत्याशेदानीं सुदूरपराहतंवेति केवलं कतिपयसंस्कृतानुरागिग्राहकाणामाग्रह

एवार्थ्यप्रभायाः सम्बलः । सुतरां हे संस्कृतपाठार्थिनश्चात्रवर्गाः !
 अन्येऽपि च संस्कृतानुरागिणो महात्मानः ! युष्माभिरपि कृपावलोकने
 नोदासीतव्यम् । संस्कृतानुरागिणः पण्डिता यद्यनुकम्पया स्व-स्व-
 विद्यालये एकैकामार्थ्यप्रभां ग्राहयन्ति, तदास्याः समतीवोपकारः
 साधितो भविष्यतीति विदित्वा त एव प्रमाणम् । अनुग्राहका ग्राह-
 काश्च यद्येकैकमपि ग्राहकमस्याः संगृह्णीयुस्तदा तेषां तदुपकारश्चिर-
 स्मरणीय इति शम् ।

नेत्राष्टकम् ।

रेरे नेत्र ! चरित्रमत्र परमं चित्रं तवालक्ष्यते
 पात्रापात्रविचारणाविरहिताऽकल्पया समालोकने ।
 अत्रामुत्र पवित्रवाञ्छितफलप्राप्तेः पदं तत्पदं
 त्यक्त्वा पुत्रकलत्रवान्धवमुखालोकेऽति यत्रो यतः ॥ १ ॥
 कान्ताया मुखकान्तिलोकनविधौ यस्यास्तवैकान्ततः
 शान्तिर्भ्रान्त ! विचिन्त्य पश्य सुचिरं स्वान्तेऽन्यदृष्टान्ततः ।
 अन्ते यत्र कृतान्तकिङ्करगणा भीतिप्रदाश्चत्पुर
 आयास्यन्ति तदा तव प्रियतमा सा किं विधातुं क्षमा ? ॥ २ ॥
 येषामास्यमपास्य दृश्यसुषमां सर्वां समुत्क्षेकिर्नौ
 दृष्ट्वा कष्टशतं विनष्टमचिरात् कर्तुं त्वया शक्यते ।
 येषां बाल्यजनोचितं विलसितं द्रष्टुं समुत्कण्ठसे
 तेऽप्यन्ते वत किं कृतान्तनिलये कुर्वन्ति पुत्रादयः ॥ ३ ॥
 रम्ये हर्षप्रतले विलासबहुले रथ्यैकपार्श्वस्थिते
 वेष्ट्या हास्यमुखी प्रदर्श्य सुषमां यत्रोपविश्येक्षते ।
 तत्रैवान्यमगण्यपण्यनिचयं हित्वाऽग्रतो व्यग्रता
 धिक् चापल्यमतिद्रुताभिगमने यानेऽपि लक्ष्यं न ते ॥ ४ ॥

हाहा यत् रमणीशरीरमयि ते द्रष्टुं सदैकाग्रता
 तस्योत्पत्तिकथां तथोपकरणं किं न क्षणं चिन्त्यताम् ?
 तद्ग्रात्वापि तथारुचिर्यदि भवेत् सम्यक् प्रतीमस्तदा
 दुर्लोभोपहतान्मनां न च घृणा लज्जापि वा वर्त्तते ॥ ५ ॥
 मिथ्यावस्तुशते वतैवमयथाऽक्लृष्टाऽक्लृप्ततज्ञ ! स्वतो
 लुब्धं मामपि तत्र तत्र विषये नेतुं सदा चेष्टसे ।
 किन्ते तत्र फलं चरित्रमथवा दुष्टेष्टमानस्य यत्
 सर्वेषां निजतुल्यतानिपतने यत्नः सदाऽहेतुकः ॥ ६ ॥
 चाञ्चल्यं परिमुञ्च सत्वरमहो कालेऽनुकूले स्थिते
 वाञ्छा चेत् शतलाञ्छनापहरणे नोचेदयोऽतिक्रमे ।
 शक्तिस्ते चपला यदातिविकला सम्पत्स्यते तत्क्षणे
 सन् पत्न्याः परिलभ्यते न कथमप्युन्मार्गगामिंस्त्वया ॥ ७ ॥
 तस्मान्नेत्र ! चरित्रशोधनविधौ यत्नः समाधीयताम्
 लोभयेत् परिलोकनेऽतिविमलं दिव्यं पदं दृश्यताम् ।
 दृष्टिर्वाङ्मुखी विवर्त्य सहसैवान्तर्मुखी साध्यताम्
 नैवं त्वां परिलोभ्य नेतुमपथे शक्नोति कश्चित् क्वचित् ॥ ८ ॥

धर्म-जीवनम् ।

किन्तावद्धर्मजीवनमिति जिज्ञासायां धर्मो जीवनञ्च निर्णयं, तत्र
 च विशिष्टबुद्धेर्विशेषणज्ञानापेक्षतया धर्म एव प्रथमतो वक्तव्यः,
 कोऽसौ धर्म इति जिज्ञासायाञ्च—धर्मो दृश्यः अदृश्यो वा ? अन्य
 आहोस्वन्नित्यः ? अन्यत्वेऽपि च स्वभावत उत्पद्यते, उत नियमाचा-
 रादिभिः साध्यते, इत्येवं विधा अवान्तरजिज्ञासाः स्वत एवावतरन्ति ।
 धर्मं च निर्णीति अवान्तरजिज्ञासानामासां स्वत एव निवारणं
 भवेत् । प्रथमतोऽहमचिन्तयम्, लौकिकसङ्गवद्धार एव धर्मः,

एवञ्च ये ईश्वरमुपासते, व्रतादिकमाचरन्ति, नैमित्तिकोपवासादिकं कुर्वन्ति, तीर्थादिकं पर्यटन्ति, यथाविधि त्रिसन्ध्यमुपासते च सन्ध्यां त एव धार्मिकाः । ये वा यथायथसम्पादितस्नानाहाराः परदुःख-कातरा दरिद्राणामुपकुर्वन्ति, कुर्वन्ति च दयां भूतानां, पठन्ति पाठयन्ति वा वेदादिधर्मशास्त्राणि त एव धार्मिका इति । क्रमशश्च किञ्चित् शास्त्रादिकमधीत्यास्यैवानुकूलमवलोकितं “धर्माधर्मावदृष्टं स्याद्धर्मः स्वर्गादिकारणं । गङ्गास्नानादियागादिव्यापारः स तु कौर्त्तित” इति वैशेषिकादिमतसिद्धं प्रमाणं, सूत्रञ्च “चोदनलक्षणोऽर्थो धर्म” इति जैमिनीयम् । अधुना पुनरवगम्यते, पूर्वोक्तानां धर्माणां स्वर्गादिजनकत्वेऽपि साक्षान्मोक्षसाधनत्वाभावात् मुख्यधर्मत्वं, मुख्यधर्मस्तु अवष्टमननचित्तशुद्धादिसम्पाद्यं तत्त्वज्ञानमेव, येन मोक्षसाधनं भवेत् । एवमपि पूर्वोक्तानां धर्माणां नाधिगन्तव्यमिति तु नाशङ्कनीयं । तेषामपि चित्तशुद्धादिनिदानतया चित्तशुद्धादिकं यावदवश्यमनुष्ठेयत्वात् । वस्तुतस्तु साक्षात् परम्परया वा मोक्षकारणमेव धर्मः, एवञ्च पूर्वोक्तानां सर्वेषामेव धर्मत्वमायातम् । जीवनञ्च आत्मैव, जीवनशब्दवाच्यस्यास्मच्छब्दवाच्यस्य च न पदार्थात्तरत्वं, मम जीवनमित्यादिव्यवहारस्तु राहोःशिरः इत्यादिवङ्गेद-विवक्षया । एवञ्च पूर्वोक्तधर्मानुष्ठानेन तदालोचनेन च यज्जीवनं परिचालयते तदेव धर्मजीवनम् । एतद्धर्मजीवनत्वलाभार्थञ्च सर्वैरेव यतितव्यम् । दृश्यमानमिदं वस्तुजातं सर्वमेव नश्वरं, सर्वमेव स्वप्नावलोकितगन्धर्व्वनगरवन्मिथ्याभूतं, तस्मात् केनापि विवेकवता एतदसारसंसारभोगविलासलालसावशीभूतचेतसा नैव भवितव्यम् । परित्यज्य च नश्वरवासना-मोक्षरसाधन एव मनो निवेशयितव्यम् । येन च कर्मणा भगवतः प्रीतिरुत्पद्यते, भवति च शर्मलाभः तदेवानन्यमनसा साधयितव्यम् । संसारस्य च बहुविघ्नसङ्कुलतया तत्र स्थित्वेश्वराराधनादिकं प्रायो न घटत इति मुमुक्षुभिर्विजनारण्य-

समाश्रयेणैव सद्गुरुरूपदेशानुसारेण श्रवणमनननिदिध्यासनादिभिः
सर्व्वाराध्यमाराध्यं ब्रह्म ; येनासाध्वसाधनमनायासेनैव सम्पद्यते ।
तत्त्वज्ञानमेव मोक्षस्यैकमात्रं कारणं, तदाविर्भावमृते कथमपि पुन-
र्भववारणं न सम्भवेत् । तस्मात् सर्व्वस्यैव वासनाराक्षसीं निरस्य
तत्त्वज्ञानार्थं पूर्व्वोक्तधर्माचरणादिकमवश्यमेवाङ्गीकर्त्तव्यं सङ्गि-
रिति । त्रयोदशवर्षदेशीयाहं बालिका धर्माविषये किमुपदिशामि,
किं वाङ्मवगच्छामि, तथापि यत्किञ्चिदध्ययनेन यदधिगतं एता-
वता च कालेन गुरुमुखाद्-यदाकर्णितं तदेवावलम्ब्य यथामति
किञ्चिदुपवर्णितं । अत्र प्रमादश्चेदनुकम्पया क्षन्तव्य इति सविनय-
निवेदनम् ॥

श्रीयोगेश्वरी-व्याकरणतीर्थाया,-

जगत्पुराश्चम-समाश्रितायाः ।

प्रतिभा ।

दुर्गादुर्गेऽति स्मरन्नेकदा प्रत्यूषसि तिष्ठति किञ्चित्तमसि सदानन्दः
सानन्दं मन्दं मन्दमाजगाम मन्दाकिनीतीरम् । आगत्य च सर्व्व-
किल्बिषविनाशनं तत्सलिलं सलीलं निमज्जन् हस्तसंलग्नमपि
तिमिरावृततया सभ्यगनभिव्यक्तावयवं पदार्थविशेषमवलोकयामास ।
अवलोक्य च किमिदमिति ज्ञातुं समुपजातकुतूहलो विशेषतो
निरूपयन् मानवदेह इत्यवधार्य्य स्नातुमागतानार्य्यवंशावतंसानन्यान्
समाजुक्ताव द्रष्टुम् । तेऽपि तदाह्वानसमाकृष्टाः समागत्य क्रमश एव
पादान् विस्तारयति भगवति सवितरि तं रमणीयं रमणीदेहमवधार-
यामासुः । बहुपरीक्षया तमक्षतमपरित्यक्तजीवितञ्च मत्वा कति-
पये समवेतांस्तोरमुत्तोष्य यथोचितं तत्शुश्रूषणमारेभिरे, तस्य च
कान्तिमालोकयतां विह्वलानि सर्व्वेषामेव मनांसि । आः कथमे-

तादृशस्याकृतिविशेषस्य परिणतिरेतावती जातेति ज्ञातं समुपजातोत्-
कण्ठाः सर्व्व एव तदुपकण्ठं सोत्कण्ठमास्थितास्तदीयचैतन्योदयं
प्रतीक्षाञ्चक्रिरे । किन्तु बहुप्रक्रियया कथञ्चित् सञ्चलितेऽपि श्वासा-
निले सम्यक् चैतन्यं न समजनि । परन्तु तेनैव श्वासानिलसञ्चलनेन
जोवनप्रत्याशया तं रमणीयं रमणीदेहं बहुयत्नेन सदानन्दनिलयं
नित्युः । सदानन्दोऽपि परिष्कृते गृहे समवस्थाप्य ये यथा प्रती-
कारोपायं कथयन्ति, तथैव स्वापत्यनिर्व्विशेषं तत्परिचर्यामारिभे ।

सम्प्रति सदयहृदयान् पाठकमहोदयान् सदानन्दस्य कथञ्चित्
परिचयं वच्मि,—सदानन्दः किञ्चिदधिकपञ्चाशद्वर्षवयाः परमधर्म-
परायणो ब्राह्मणः, आसीच्च तस्य मुक्तकेशीनाम धर्मपत्नी, साप्यति-
क्रान्तचत्वारिंशद्वर्षा इर्धनिर्भरमानसा भर्तृमतानुवर्त्तिनी तदादिष्ट-
कर्मानुष्ठानपरा सदा समतिष्ठत । तयोश्च संसारे एकमात्रः पुत्रः,
कन्या चैका समजनि, यथासमय एव सदानन्दः परमरूपलावण्य-
सम्पन्नां सरलां नामातिसरलां तां कन्यां बहुव्ययेन सत्पात्रसात्
कृतवान् । किन्तु दुर्भाग्यतो बाल्य एव सा सञ्ज्ञातवैधव्यदोषा तदु-
गृह एव स्थानमलभत । पुत्रस्य तु नाम विजयः, स च पित्रा बहु-
प्रयत्ने नाध्यापितोऽपि पराजयमध्ययनात् लेभे । केवलं व्यसनाशनयो-
रेव तस्य विजयनाम सार्थक्यं समजायत । अशनस्य कथञ्चित् सम-
यातिपाते एव स पापिष्ठो ज्येष्ठां भगिनीं मातरञ्च रूष्टवचसा भर्त्सया-
मास । सरला तु संसारस्यैकमात्रावलम्बनीभूततया समतियत्नेन
प्रतिपालितस्य तस्य कनिष्ठस्य मनस्तुष्टिं विधातुं यथेष्टमचेष्टत,
मातापि यथासम्भवं तन्मत्तमन्ववर्त्तत । किन्तु सदानन्दो निरानन्दः
कदाचिदपि तं नन्दनं नाभिनन्दितवान् । सदानन्दस्य भवने नार्थ-
स्याभाव आसीत्, पैटकविभवेनैव तस्य संसारयात्रा निर्व्विधं सम-
पद्यत । स्वयमपि पण्डितस्तन्निबन्धनमपि तस्य किञ्चिदर्थाज्जनं
जातम् । तदानीं ब्राह्मणपण्डितसमाजस्य नेतादृशी दुर्दृशा सम-

जायत । केवलं पञ्चिकासाहाय्येनैव तदा न धर्मकृत्यं सम्पादित-
मभूत्, तदानीन्तनैरार्य्यसन्तानैः पण्डितमतमनादाय न किमपि-
कार्य्यं सम्पादितं, नित्यनैमित्तिककाम्यकर्मादिकमपि तेन परिहृतं,
सुतरां केवलं पाण्डित्यलब्धधनेनापि तात्कालिकपण्डितानां संसारः
समचलत्, सदानन्दस्य तु पैटकसम्पत्तिशालितया तत्र निर्भरो-
नासीदिति पण्डितसमाजेषु स धनवानेवागण्यत । किन्तु कन्याया
वैधव्यदशाग्रस्ततया एकमात्रपुत्रस्य मूर्खतया च संसारे तस्य विद्वेष
इवासीत् । तत्फलतश्च स पैटकं भूसम्पदादिकं सर्व्वं सावासगृहञ्च
विक्रीय यथार्हमर्घ्यमादाय पुत्रकलत्रकन्याभिः साङ्गं सकलमलप्रदं-
सिन्याः स्वर्धुन्यास्तूरे त्रिवेण्यामागतवान् । आगत्य च तत्रैव
पवित्रे क्षेत्रे भवनमेकं निर्माय वसतिञ्चक्रे । विक्रयलब्धधानानि च
राजकोषे संस्थाप्य निर्दिष्टतत्कुसीदेनैव सच्छन्दं संसारयात्रां निर-
वर्त्तयत् । धनागमचिन्ताविगमत्वेन संसारेऽनतिलिप्तत्वेन च धर्म-
चिन्तयैव स समधिकं समयमत्यवाहयत्, यथासम्भवं सत्कार्य्यमपि
समन्वतिष्ठत् । सुतरामल्पकालेनैव स त्रिवेण्यां साधुपुरुषत्वेनाग-
ण्यत । सरला च तदानीं विंशवर्षदेशीया पित्रोर्यथोचितशुश्रूषण-
पुरःसरं धर्मभावाभिपन्नैवान्ववात्सीत् । तस्याः सद्यवहारेण तत्रत्याः
सर्व्व एव सन्तुष्टा आसन् । विजयस्य तु यथेष्टमनिष्टाचरणेना-
सन्तुष्टा अपि जनास्तत्पित्रोर्भगिन्याश्च मिष्टवचसा समाकृष्टा
नातिरुष्टा अभवन् । सदवस्थतया अष्टादशवर्षीयस्य मूर्खस्यापि पुत्रस्य
तस्योद्वाहार्थं घटकेष्वटायमानेष्वपि सदानन्दस्य श्रेष्ठित्वेन विवाहो
न समजनि । सुतरां तत्तथातिरिक्तः कोऽपि तत्संसारे नियतं नाति-
ष्ठत् । किन्तु यद्दिनस्य वार्त्ता कौर्त्तयामि, तत्पूर्व्वदिनत एवेन्दु-
प्रभा नाम्नी कापि कामिनी तत्र वसतिम् । सा च दुःस्थभावापन्नापि
लोकातिगरूपलावण्यसम्पन्ना मन्दाकिनोतीरे दर्शनमात्र एव सञ्जात-
सौहार्दभावया सरलया सादरं स्वगृहमानायि । आगत्य च सा

सरलाया यत्नातिशयेन स्वीयगन्तव्यस्थाननिर्देशाभावेन च तत्-
 सौख्यभावेन कियद्दिनं तत्रावस्थातुमङ्गोक्तवती । सदानन्दोऽपि
 सरलायाश्चित्तविनोदनार्थं तत्समवयस्काया भावाभिव्यक्तपवित्र-
 चरितायास्तस्या निवासमनुमतवान् । विशेषतः परिचयं पृष्ट्वा च
 सा साशुनयना “दुःखिनीं काञ्चिद्देश्यरमणीं मामभिजानीही”-
 त्वेतावन्मात्रं निवेदितवती । विज्ञाः पाठकमहोदयाः ! भवद्भिरपि
 इन्दुप्रभायाः परिचय इदानीमेतावानेव ज्ञायताम्, यतो विगतचेतन-
 रमणोद्देश्यावस्थैव सविशेषेण इदानीमालोचनीया । सदानन्दस्य तु
 धर्मपरायणतया पाण्डित्यविभवेन च समाकृष्टास्तत्रत्या बहव एव
 धर्मपिपासवः धर्मोपदेशादिशुश्रूषया प्रतिदिनमेव तन्मिलयमाजग्मुः
 तद्दिने तु विशेषतः पीडिताया रमण्याः अवस्थां परिज्ञातुमति महती
 जनता तत्र समजनि । सदानन्दस्यादेशेन नैसर्गिकपरदुःखकात-
 रादिसद्गुणसम्पन्ना सरला इन्दुप्रभा च तत्शुश्रूषणार्थं यथासाध्य-
 मध्यवसायमदर्शयत् । चिकित्सका यदा यत् कर्तुं समादिक्षन्, तत्-
 क्षणादेव ते तत् समपादयताम् । तयोः परिचर्यातत्परतायाः पर्या-
 लोचनया सर्व्व एव तदानीमाश्चर्यान्विता बभूवुः । परे परार्थमेवं कर्तुं-
 मर्हन्तीति प्रत्यक्षोक्त्य अनेके विसिस्मियुः । निर्व्विवादञ्च तयोः पर-
 दुःखकातरतादिकं शतमुखेन सर्व्वे प्रशशंसुः । वस्तुतः परदुःखेन येषां
 प्राणा न स्पृश्यन्ते, केवलं स्वीयसुखभोगलालसयैव च ये व्याकुलास्ते
 तिर्य्यक्जातितोऽपि निष्कृष्टाः, यतः सूक्ष्मानुसन्धानेन तासां तिर्य्यक्-
 जातीनामपि परदुःखविमोचनानुकूलता परिलक्ष्यते । तदानीं सरलाया
 इन्दुप्रभायाश्च एतादृशो मनस आशय आसीद्, यदेतन्नृश्वर-
 शरीरव्ययेनापि यदीमां जीवयितुं शक्नुयां, तदप्यवश्यं कर्त्तव्यमिति ।

पिङ्गलच्छन्दः-सूत्रम् ।

हलायुधवृत्तिसहितम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

नमस्तुङ्गशिरशुम्बिचन्द्रचामरचारवे ।
त्रैलोक्यनगरारम्भमूलस्तम्भाय शम्भवे ॥ १ ॥
श्रीमत्पिङ्गलनागोक्तच्छन्दःशास्त्रमहोदधेः ।
वृत्तानि मौक्तिकानीव कानिचिद्विचिनोम्यहम् ॥ २ ॥
वेदानां प्रथमाङ्गस्य कवीनां नयनस्य च ।
पिङ्गलाचार्यसूत्रस्य मया वृत्तिर्विधास्यते ॥ ३ ॥
क्षीराब्धेरमृतं यददुद्धृतं देवदानवैः ।
कन्दोऽब्धेः पिङ्गलाचार्यैश्चकन्दोऽमृतं तथोद्धृतम् ॥ ४ ॥
मयिरसतजभमलगसन्धितं स्ममति वाङ्मयं जगति यस्य ।
स जयति पिङ्गलनागः शिवप्रसादाद्विशुद्धमतिः ॥ ५ ॥
त्रिगुरुं विद्धि मकारं लघ्वादिसमन्वितं यकाराख्यम् ।
लघुमध्यन्तु रकारं सकारमन्तेगुरु निबद्धम् ॥ ६ ॥
लघुन्त्यं हि तकारं जकारमुभयोर्लघुं विजानीयात् ।
आदिगुरुञ्च भकारं नकारमिह पैङ्गले त्रिलघुम् ॥ ७ ॥
दीर्घं संयोगपरं तथा प्लुतं व्यञ्जनान्तमूष्मान्तम् ।
सानुस्वारञ्च गुरुं क्वचिदवसानेऽपि लघुन्त्यम् ॥ ८ ॥
आदिमध्यावसानेषु यरता यान्ति लाघवम् ।
भजसा गौरवं यान्ति मनौ तु गुरुलाघवम् ॥ ९ ॥
त्रिविरामं दशवर्णं षण्मात्रमुवाचं पिङ्गलः सूत्रम् ।
कन्दोवर्गपदार्थप्रत्ययहेतोश्च शास्त्रादौ ॥ १० ॥

इह हि तैवर्णिकानां साङ्गस्य वेदस्य अध्ययनमात्रायते
अर्थावबोधपर्यन्तस्य अध्ययनविधिः । वेदाङ्गं च छन्दः । ततस्तद-
ध्ययनं विधिबोधितत्वात् अनुष्ठेयम् । अथ अनुष्टुभा यजति वृद्धत्या
गायति गायत्र्या स्तौति इत्येवमादिश्रवणात् अर्थान्वयायातम् अनुष्टु-
बादिज्ञानम् । किञ्च, छन्दसाम् अपरिज्ञानात् प्रत्युत प्रत्यवायः
श्रूयते । यथा । “यो ह वा अविदितापेयच्छन्दोदैवतविनियोगेन
ब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति वा अध्यापयति वा, स स्थाणुं वच्छति
गर्त्तं वा पथते वा प्रमोयते पापीयान् भवति यातयामानि अस्य
छन्दांसि भवन्ति” इति छन्दोगब्राह्मणम् । तस्मात् छन्दःपरिज्ञानं
कर्त्तव्यम् । तदर्थमिदं शास्त्रमारभ्यते । तत्र लघुना उपायेन
शास्त्रावबोधसिद्ध्यर्थं सज्ज्ञाः परिभाषते सूत्रकारः ।

धी श्री स्त्री म् ॥ १ ॥

धी श्री स्त्री इत्यनेन गुरुত্ৰয়ং সজ্জিত্বেন উপলক্ষয়তি, মকারश्च
সজ্জাত্বেন । ততश्च अयम् अर्थः, सर्वगुरोः त्रिकस्य मसज्ज्ञा परि-
भाष्यते । ध्यादीनाम् उपादानप्रयोजनम् उपरिष्ठात् वक्ष्यामः । मप्र-
देशाः “विद्युन्माला मी गौ” इत्येवमादयः ॥ १ ॥

১। এই সূত্র হইতে অষ্টম সূত্র পর্য্যন্ত প্রত্যেক সূত্রের প্রথমে তিন তিনটি
বর্ণ স্ব স্ব গুরুত্ব লঘুত্ব অনুসারে তিন তিনটি গুরু লঘুবর্ণের পরিচায়ক । যেমন
এই সূত্রে ধী শ্রী স্ত্রী এই তিনটিই গুরুবর্ণ, স্ততরাং ইহা তিনটি গুরুবর্ণের
পরিচায়ক । এইরূপ অষ্টম সূত্রেও বুঝিতে হইবে । এই ভাবে ধী
প্রভৃতিদ্বারা বর্ণনির্দেশের উদ্দেশ্য পঞ্চদশ সূত্রের বৃত্তিতে দ্রষ্টব্য । এই ছন্দঃশাস্ত্রে
(১) এইটি গুরুবর্ণের চিহ্ন ও (২) এইটি লঘুবর্ণের চিহ্নরূপে ব্যবহৃত হইবে ।
বাক্যানুবাদেও বুঝিবার সুবিধার জগ্য এই চিহ্নগুলি স্থানে স্থানে বিস্তৃত হইবে ।

(১১১) তিনটি গুরু বর্ণকে “ম্” বলে । (অর্থাৎ এই ছন্দঃশাস্ত্রে ম্ এই
বর্ণ দ্বারা তিনটি গুরুবর্ণকে বুঝিতে হইবে) “বিদ্যুন্মালো মৌ গৌ” ইত্যাদি
সূত্র ‘ম্’ সংজ্ঞার প্রয়োজনহীন ।

বরা সা য় ॥ ২ ॥

বরা সা ইত্যনেন আদিলঘোঃ ত্রিকস্য যসজ্জ্ঞা পরিभाष्यते ।
যপ্রদেশাঃ “ভুজঙ্গপ্রয়াতং যঃ” ইত্যেবমাদয়ঃ ॥ ২ ॥

কা গুহা র্ ॥ ৩ ॥

কা গুহা ইত্যনেন মধ্যলঘোঃ ত্রিকস্য রসজ্জ্ঞা পরিभाष्यते ।
রপ্রদেশাঃ “স্নগ্বিণী রঃ” ইত্যেবমাদয়ঃ ॥ ৩ ॥

বসুধা স্ ॥ ৪ ॥

বসুধা ইত্যনেন অন্তগুরোঃ ত্রিকস্য সসজ্জ্ঞা পরিभाष्यते । সপ্র-
দেশাঃ “তোটকং সঃ” ইত্যেবমাদয়ঃ ॥ ৪ ॥

সা তে ক্কা ত্ ॥ ৫ ॥

সা তে ক্কা ইত্যনেন অন্তলঘোঃ ত্রিকস্য তকারঃ সজ্জ্ঞাত্বেন উপা-
দীয়তে । তপ্রদেশাঃ “তনুমধ্যা ত্যৌ” ইত্যেবমাদয়ঃ ॥ ৫ ॥

কদা স জ্ ॥ ৬ ॥

কদা স ইত্যনেন মধ্যগুরোঃ ত্রিকস্য জসজ্জ্ঞা পরিभाष्यতে ।
জপ্রদেশাঃ “কুমারললিতা জসৌ গ্” ইত্যেবমাদয়ঃ ॥ ৬ ॥

২। (।১১) আদি লঘু (অর্থাৎ মধ্যান্তগুরু) তিনটি বর্ণকে “য্” বলে ।
(অর্থাৎ এই ছন্দঃশাস্ত্রে য্ এই বর্ণ দ্বারা প্রথমটি লঘু ও পরের দুইটি গুরু এই
তিনটি বর্ণকে বৃত্তিতে কঠেবে) অণ্ডান্ত সংজ্ঞায়ও এইরূপ । “ভুজঙ্গপ্রয়াতং যঃ”
ইত্যাদি স্থত্র ‘য’ সংজ্ঞার প্রয়োজনস্থল ।

৩। (।১২) মধ্যলঘু (অর্থাৎ আন্তস্ত গুরু) তিনটি বর্ণকে “র্” বলে ।
“স্নগ্বিণী র্” ইত্যাদি স্থত্র ‘র্’ সংজ্ঞার প্রয়োজনস্থল ।

৪। (।১৩) অন্তগুরু (অর্থাৎ আদি মধ্যলঘু) তিনটি বর্ণকে “স্” বলে ।
“তোটকং সঃ” ইত্যাদি স্থত্র ‘স্’ সংজ্ঞার প্রয়োজনস্থল ।

৫। (।১৪) অন্তলঘু (অর্থাৎ আদি মধ্যগুরু) তিনটি বর্ণকে “ত্” বলে ।
“তনুমধ্যা ত্যৌ” ইত্যাদি স্থত্র ‘ত্’ সংজ্ঞার প্রয়োজনস্থল ।

৬। (।১৫) মধ্য গুরু (অর্থাৎ আন্তস্ত লঘু) তিনটি বর্ণকে “জ্” বলে ।
“কুমারললিতা জসৌ গ্” ইত্যাদি স্থত্র জ্ সংজ্ঞার প্রয়োজনস্থল ।

কিং বদ ম্ ॥ ৩ ॥

কিং বদ ইত্যনেন আদিগুরোঃ ত্রিকস্য মসজ্জা জ্ঞাপ্যতে ।
নপ্রদেশাঃ “চিত্রপদা ভৌ গৌ” ইত্যেবমাদয়ঃ ॥ ৩ ॥

ন হসন্ ॥ ৮ ॥

ন হস ইত্যনেন সর্বলঘোঃ ত্রিকস্য নসজ্জা উপদিশ্যতে ।
নপ্রদেশাঃ “দণ্ডকৌ নৌ রঃ” ইত্যেবমাদয়ঃ ॥ ৮ ॥

গৃ ল্ ॥ ৯ ॥

গৃগৃহণং ঋস্বৈকাক্ষরোপলক্ষণার্থম্ । তস্য লকারসজ্জা ভবতি ।
লগৃহণং লঘুবাচকঃ । তেন ঋস্বমক্ষরং লঘুসজ্জা ভবতি ইত্যর্থঃ
সম্মদ্যতে । লপ্রদেশাঃ “লঃ সমুদ্রাগণঃ” ইত্যেবমাদয়ঃ ॥ ৯ ॥

গন্তে ॥ ১০ ॥

গৃগৃহণমনুবর্ত্ততে । গৃগৃহণোপলক্ষিতস্য ঋস্বাক্ষরস্য পাदान্তে
বর্ত্তমানস্য গুরুসজ্জা অতিদিশ্যতে । গ্ ইতি প্রথমাक्षরপ্রত্যয়িনে
গুরুগৃহণস্য গৃহণম্ । ননু গ্লিতি সমানীত্যাदीনাং পাदान্তে বর্ত্ত-
মানস্য ঋস্বস্য গুরুত্বমুৎসর্গসিদ্ধম্ । তच्च লকারশ্রুত্যা অপ-
বাদেন বাধ্যতে । যথা । গ্লিতি সমানী, গৌত্যাৰ্য্যা ল ইত্যাদৌ
সামান্যস্য বিশেষেণ বাধঃ কস্য ন সম্মতঃ । তস্মাৎ অচৌদ-
মিতত্ । কেचित্ ইদং সূত্রং ব্যবস্থিতবিভাষণায়া ব্যাচক্ষতে, প্রমাণ্যা-
দীনাং অন্তে গুরুত্বম্ एव, সামান্যাदीनां অন্তে লঘুত্বম্ एव,

৭। (৫৯) আদিগুরু (অর্থাৎ মধ্যস্থ লঘু) তিনটি বর্ণকে “ভ” বলে ।
“চিত্র পদা ভৌ গৌ” ইত্যাদি শব্দে “ভ” সংজ্ঞার প্রয়োগকরত্ব ।

৮। (১১১) তিনটি লঘুবর্ণকে “ন” বলে । “দণ্ডকৌ নৌ রঃ” ইত্যাদি
শব্দে ন সংজ্ঞার প্রয়োগকরত্ব ।

৯। এই শব্দে গৃ বর্ণটি ইহা একটি বর্ণের পরিচায়ক । ইহা একটি বর্ণকে
“ল” বলে । ল লকার অর্থ লঘু, সুতরাং এই শব্দে দ্বারা এই বর্ণের লঘুসংজ্ঞা
সম্পাদিত হইল । “লঃ সমুদ্রাগণঃ” ইত্যাদি শব্দে ল সংজ্ঞার প্রয়োগকরত্ব ।

शेषाणामिच्छया गुरुत्वं लघुत्वं च इति । तत् अनुपपन्नम् । विकल्पस्य अप्रस्तुतत्वात् कस्य व्यवस्था इति न विद्मः । ननु केनापि उक्तं “वा पादान्ते गुरु” इति गुरुत्वम् । मत्वमुक्तम् । दुरुक्तं हि तत् । वान्ते गुरु इति प्रोक्तं यैस्तु श्वेतपदादिभिः । उत्सर्गस्यापवादेन बाधस्तैः नावधारितः ॥ इति उक्ते इच्छया गुरुत्वं लघुत्वं च न उपपद्यते । कस्य इच्छया, किं शास्त्रकारस्य कवेर्वा । न तावत् आद्यः पक्षः । सूत्रेषु अदर्शनात् । नापि द्वितीयः । कवेरपि इच्छायां व्यवस्थाभावात् । कः जानाति कस्य कीदृशी इच्छा इति । अन्ये तु आहुः । ननु पादान्ते वर्त्तमानस्य ऋक्स्य पाणिनिना गुरुसञ्ज्ञा न कृता । तेन उक्तं “संयोगे गुरु, दीर्घश्च” (१।४।११—१२) इति । अयं संयोगादिः न च दीर्घः । तस्मात् गन्ते इति सूत्रमयुक्तम् । अत्र उच्यते । पाणिनिना स्वशास्त्रप्रयोजनार्थं गुरुसञ्ज्ञा कृता । “गुरोश्च ङलः” (३।३।१०३) इति अकारः प्रत्ययो यथा स्यात् । कण्ठा इण्डा ईङाञ्चक्रे ऊङाञ्चक्रे इत्येवमादीनां “इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः” इति (३।१।३६) सूत्रेण आम्पत्ययश्च । पादान्ते वर्त्तमानस्य लघोः गुरुत्वातिदेशे पाणिनेः प्रयोजनमेव नास्ति । किञ्च, अनुस्वारादिपूर्वस्य वर्णस्य वनं घटः सम्पत् इत्यादौ स्थितस्य गुरुसञ्ज्ञा पाणिनिना न कृता, किमेतावता अन्यैरपि न कर्त्तव्या । तस्मात् सूत्रमिदं “गन्ते” इति । गप्रदेशाः “गावन्त आपीडः” इत्येवमादयः ॥ १० ॥

ध्रादिपरः ॥ ११ ॥

ध्र इति व्यञ्जनसंयोगस्य उपलक्षणम् । ध्रः आदिर्येषां ते ध्रादयः । आदिपदेन विसर्जनीयानुस्वारजिह्वामूलीयोपध्मानीयानां

ব্রহ্মণম্ । ভ্রাদয়ঃ পরে যস্মাৎ স ভ্রাদিপরঃ । ততস্বায়ং সূত্রার্থঃ,
ব্যঞ্জনসংযোগাৎ পূর্বস্য ক্রস্বস্য অনুষ্মারবিসর্জনীয়জিহ্বামূলীয়োপ-
ধানীয়ৈব্যস্ব গুরুসজ্জা প্রতিদিশ্যতে ॥ ১১ ॥

হে ॥ ১২ ॥

গ ইতি অনুবর্ত্ততে । হে ইতি দ্বিমাত্রোপলক্ষণার্থম্ । ততস্বায়ং
সূত্রার্থঃ, দ্বিমাত্রস্য দীর্ঘস্য গকারসজ্জা দ্বিতীয়তে ॥ ১২ ॥

লৌ সঃ ॥ ১৩ ॥

স ইতি গকারস্য পরামর্শঃ । সঃ গকারঃ দ্বিমাত্রঃ দ্বৌ লবু ক্ত্বা
গণনীয়ঃ ॥ ১৩ ॥

গ্লৌ ॥ ১৪ ॥

অধিকারোঃস্বম্ আশাস্ত্রপরিচমাসেঃ । যত্র বিশেষান্তরং ন
শ্রু্যতে তত্র গ্লৌ ইতি উপতিষ্ঠতে । গায়ত্রয়া বসবঃ (৩।২) ইত্যেব-
মাदिषুবৎ পুতেন ব্যবহারো নাस्ति ॥ ১৪ ॥

অষ্টৌ বসব ইতি ॥ ১৫ ॥

অত্র শাস্ত্রে বসবঃ ইতি উচ্যমানে অষ্টসজ্জ্যোপলক্ষিতাঃ গুরু-
লঘুরূপাঃ বর্ণাঃ সৃষ্টান্তে । লৌকিকপ্রসিদ্ধ্যুপলক্ষণার্থমিদং সূত্রম্ ।
তেন চতুর্ণাং সমুদ্রাঃ, পঞ্চানাম্ ইন্দ্রিয়াণি ইত্যেবমাদয়ঃ সজ্জা-
বিশেষাঃ লৌকিকেভ্যঃ প্রত্যেতব্যাঃ । ইতিকাঃ অধ্যায়সমাপ্তিসূচকঃ ॥

১১। সংযুক্ত বাঞ্জনবর্ণের পূর্ক ও অনুষ্মার, বিসর্গ, জিহ্বামূলীয়, উপধানীয়
বর্ণের পূর্ক ইত্য বর্ণের গুরুসংজ্ঞা অতিদ্রষ্টে হইল ।

১২। দ্বিমাত্র দীর্ঘ বর্ণকে “গ” অর্থাৎ গুরু বলে ।

১৩। সেই দ্বিমাত্র গুরুবর্ণকে চুইটি লঘুরূপে গণনা করিতে হইবে ।

১৪। বিশেষ বিধি পরিভাগ করিয়া শাস্ত্রপরিমাপ্তি পর্য্যন্ত গ্লৌ এইটি অধি-
কৃত হইবে । যেমন “আম্রতী পঞ্চদশ” ২।৪। এই সূত্রে বৃত্তিকার লিখিতাছেন যে,
“তানি চ অক্ষরাণি গ্লৌ ইত্যধিকারবশাৎ গুরুণ লঘুনি চ বধাসম্ভবং জ্ঞেয়ানি” ।

ইহ ধ্যাঙ্গীনাং উপাদানপ্রয়োজনং বর্ণ্যতে । অধ্যয়নাৎ ধীঃ ভবতি ।
 যস্যঃ ধীঃ তস্য স্ত্রীঃ, বুদ্ধিপূর্বকত্বাৎ বিভূতেঃ । যস্য স্ত্রীঃ তস্য স্ত্রী,
 অর্থমূলকত্বাৎ গার্হস্থ্যস্য । বরা সা ইত্যনেন সর্বेषাং স্ত্রীসাধনো-
 পায়ানাং বুদ্ধেঃ উপায়স্য সাহায্যং দর্শয়তি । তথাচোক্তম্,

“অর্ধাঙ্গুলপরীণাহজিহ্বাশ্রায়াসমীরবঃ ।

সর্বাঙ্গীণপরিভ্রমবুধাঃ কৰ্ম কুৰ্বতে ॥”

তত্রাহ শিষ্যঃ, কা গুহা । গুহাশব্দঃ স্থানপর্যায়ঃ । ‘কা
 গুহা, যত্র অসী তিষ্ঠতি । উপাধ্যায়ঃ ব্রূতে । ‘বসুধা’ পৃথিব্যাং,
 লভ্যতে ধীঃ ন অত্র অতিবিষাদঃ কৰ্ত্তব্যঃ । পুনরপি আহ শিষ্যঃ,
 সা তে ক্ত । ‘স’ ধীঃ, ত্বয়া উপদিষ্টা, পৃথিব্যাং ‘ক্ত’ স্থিতেন, লভ্যতে ।
 গুরুঃ আহ গৃহে । পুনরপি আহ শিষ্যঃ, কদা সঃ । ‘সঃ’ গৃহস্থঃ
 পুরুষঃ, ‘কদা’ কস্মিন্ কালে, তাং ধিয়ং প্রাপ্নোতি ॥ অত্র উত্তরং,
 ধ্রাদিপরঃ । ধারণার্থাববোধপরঃ অসী যদা স্মাতৃ তদা ধিয়ং লভতে ।
 ভূয়োঃপি প্রশ্নঃ, কিং বদ । ‘কিং’ কুৰ্বন্ অসী তাং ধিয়ং লভতে তত্
 ‘বদ’ । তত্রোত্তরম্, ন হসন্ । জাতিসাধিচাপল্যমকুর্বাণঃ তাং
 ধিয়ং লভতে ইত্যর্থঃ ॥ ১৫ ॥

ইতি ভট্টহলায়ুধকৃতৌ কণ্ডোত্তমৌ প্রথমোঃধ্যায়ঃ ॥ ১ ॥

১৫। এই ছন্দঃশাস্ত্রে বহু শব্দে গুরু লব্ধ আটটি বর্ণকে বুঝাইবে। এই
 সূত্রটি লোকপ্রসিদ্ধ অত্র শব্দ গ্রহণেরও উপলক্ষক । অর্থাৎ যেমন বহু শব্দে
 ৮ বুঝাইবে, তেমন সমুদ্র শব্দে ৪, ইন্দ্রিয় শব্দে ৫ ইত্যাদি যে যে অর্থে যে যে শব্দ
 লোকপ্রসিদ্ধ আছে, এই ছন্দঃশাস্ত্রেও সেই সেই অর্থে সেই সেই শব্দের প্রয়োজন
 হইবে ।

দ্বিতীয়োঃধ্যায়ঃ ।

	কৃ०	গা०	ং	অ०	ঈ०	ঋ०	৳০
১	আর্ঘী	২৪	২৮	৩২	৩৬	৪০	৪৪
২	দেবী०	১	২	৩	৪	৫	৬
৩	আম্ভু०	১৫	১৪	১৩	১২	১১	১০
৪	প্রাজা०	৮	১২	১৬	২০	২৪	২৮
৫	যাজু०	৬	৩	৮	৮	১০	১১
৬	সাম্নী	১২	১৪	১৬	১৮	২০	২২
৭	আর্চী	১৮	২১	২৪	২৭	৩০	৩৩
৮	ব্রাহ্মী०	৩৬	৪২	৪৮	৫৪	৬০	৬৬

কন্দঃ ॥ ১ ॥

অধিকারোঃয়ম্ আশাস্ত্রপরিমাপ্তেঃ । ইত জঙ্ঘ যত্ বচ্চ্যামঃ
কন্দস্তত্র উপতিষ্ঠতে । কন্দঃশব্দেন অক্ষরসঙ্ঘায়াবত্ কন্দোক্ত
অভিধীয়তে ॥ ১ ॥

গায়ত্রী ॥ ২ ॥

অধিকারোঃয়ম্ আছাদশসূত্রপরিমাপ্তেঃ । “তান্যুশিগ্”
ইত্যাদিসূত্রাত্ প্রাক্ যত্ উচ্যতে কন্দঃ, তত্ গায়ত্রীসজ্জ্
বেদিতব্যম্ ॥ ২ ॥

১। ইহার পরে শাস্ত্রপরিমাপ্তি পর্যান্ত “কন্দঃ” ইহা অধিকৃত হইবে ।

২। এই সূত্র হইতে দ্বাদশ সূত্র পর্যান্ত “গায়ত্রী” অধিকার যাইবে ।
(অর্থাৎ “তান্যুশিগ্”) ইত্যাদি সূত্রের পূর্বে পর্যান্ত বাক্যমাণ কন্দের সংজ্ঞা হইবে
গায়ত্রী ।

দৈব্যেকম্ ॥ ৩ ॥

একাচরং ছন্দঃ দৈবীগায়ত্রী ইতি সজ্জায়তে । তত্রায়ং প্রদর্শনোপায়ঃ । চতুরঙ্গক্ৰীড়ায়ামিব চতুষ্টিকোষ্টান্ লিখিত্বা, প্রথমপঙ্ক্তৌ আর্ঘ্যানাং লিখিত্বা দ্বিতীয়াদিকোষ্টেষু অঙ্কানা-
মুপরি গায়ত্রাদিসমচ্ছন্দসামান্যানি বিন্যসেৎ । ততো দ্বিতীয়ায়াং
পঙ্ক্তৌ প্রথমে কোষ্টে দৈবীশব্দং বিন্যসেৎ । সজ্জাজ্ঞাপনার্থং দ্বিতীয়ে
একসঙ্খ্যাকমঙ্কম্ ॥ ৩ ॥

আসুরী পঞ্চদশ ॥ ৪ ॥

আসুরী গায়ত্রী পঞ্চদশাচরা । তানি চ অক্ষরাণি “স্লী”
(১।১৪) ইতি অধিকারাৎ গুরুণি লঘুনি চ যথাসম্ভবং দ্রষ্টব্যানি ।
তত্র তৃতীয়ায়াং পঙ্ক্তৌ প্রথমে কোষ্টে আসুরীশব্দং ব্যবস্থাপ্য দ্বিতীয়ে
পঞ্চদশসঙ্খ্যাকমঙ্কম্ বিন্যসেৎ ॥ ৪ ॥

প্রাজাপত্যাঃষ্টী ॥ ৫ ॥

প্রাজাপত্যা গায়ত্রী অষ্টাচরা ভবতি । যত্র ক্বচিদ্ বেদে অষ্টাচরং

৩। একাক্ষর ছন্দের নাম দৈবীগায়ত্রী । গায়ত্রী উষ্ণিক্ অভূতি মণ্ডবিধ
ছন্দের প্রত্যেকটিই আৰী, দৈবী, আসুরী, প্রাজাপত্য, বাজুবী, সাম্বী, আর্চী,
ব্রাহ্মী-ভেদে ৮ প্রকার, কোনটি কত অক্ষরে কোন প্রকারের অন্তর্গত হইবে,
তাহা বিশদরূপে বুঝিবার জন্য উপরের মণ্ডলটি প্রদত্ত হইয়াছে । উহা আকিবার
প্রণালী বৃত্তিকার ক্রমঃ দেখাইতেছেন, যথা—চতুরঙ্গ-ক্ৰীড়ার গ্রাম অষ্টপংক্তিতে
৬৪ চৌষট্টি বর দিয়া একটি মণ্ডল আকিবে । পরে তাহাব প্রথম পংক্তির
প্রথম বরে “আৰী” নাম লিখিয়া দ্বিতীয়াদি বরের উপরিভাগে যথাক্রমে গায়ত্রী,
উষ্ণিক্, অমৃষ্টপ্, বৃহতী, পংক্তি, জিষ্টপ্ ও জগতী ছন্দের নাম লিখিবে । পরে
দ্বিতীয় পংক্তির প্রথম ববে “দৈবী” শব্দটি লিখিয়া সংজ্ঞাপ্রাপনের জন্য দ্বিতীয়
বরে ১ অক্ষ বসাইবে ।

৪। পঞ্চদশাক্ষর ছন্দের নাম আসুরী গায়ত্রী । পূর্বোক্ত মণ্ডলের তৃতীয়
পংক্তির প্রথম বরে “আসুরী” শব্দ লিখিয়া দ্বিতীয় বরে ১৫ অক্ষ বসাইবে ।

ছন্দঃ সা প্রাজাপত্য্য গায়ত্রীতি জ্ঞেয়ম্ । তত্র চতুর্থ্যাং পঙ্ক্তৌ প্রথমে কোষ্ঠে প্রাজাপত্য্যশব্দং লিখিত্বা দ্বিতীয়ে ষট্‌সঙ্খ্যগাঙ্কং লিখিত্ব ॥ ৫ ॥

যজুষাং ষট্ ॥ ৬ ॥

যজুষাং মায়ত্রী ষড়্‌ক্ষরা ভবতি । যত্র কচিৎ বেদে ষড়্‌ক্ষরং ছন্দঃ তত্‌ যাজুষী গায়ত্রী সজ্‌জায়তে । তত্র পঞ্চম্যাং পঙ্ক্তৌ প্রথমে কোষ্ঠে যাজুষীশব্দং ব্যবস্থাপ্য দ্বিতীয়ে ষট্‌সঙ্খ্যগাঙ্কং লিখিত্ব ॥ ৬ ॥

সাম্নাং দ্বিঃ ॥ ৭ ॥

ষড়্‌িতি অনুবর্ত্ততে । দ্বিরিতি ক্রিয়াভ্যাস্তুতিদর্শনাৎ কৰোতিঃ অধ্যাক্রিয়তে । তেন দ্বিগুণিতা ষট্‌সঙ্খ্যা সাম্নাং গায়ত্রী ভবতি । যত্র কচিৎ বেদে দ্বাদশাঙ্করং ছন্দঃ, তত্‌ সাম্নাং গায়ত্রী ইতি সজ্‌জায়তে । তত্র ষষ্ঠ্যাং পঙ্ক্তৌ প্রথমে কোষ্ঠে সামশব্দং লিখিত্বা দ্বিতীয়ে দ্বাদশসঙ্খ্যগাঙ্কং লিখিত্ব ॥ ৭ ॥

ঋচাং ত্রিঃ ॥ ৮ ॥

ষড়্‌িত্যনুবর্ত্ততে । অত্রাপি পূর্ববৎ ক্রিয়াভ্যাস্তুতিঃ, তেন ত্রিগুণিতা ষট্‌সঙ্খ্যা ঋচাং গায়ত্রী ভবতি । যত্র কচিৎ বেদে ষট্‌দশাঙ্করং ছন্দঃ, সা ঋচাং গায়ত্রী সজ্‌জায়তে । তত্র সপ্তম্যাং

৫। অষ্টোক্ষর ছন্দের নাম প্রাজাপত্য্য গায়ত্রী। সেই মণ্ডলের চতুর্থ পংক্তির প্রথম ঘরে “প্রাজাপত্য্য” শব্দ লিখিয়া দ্বিতীয় ঘরে ৮ অক্ষর বসাইবে।

৬। বেদোক্ত ষড়্‌ক্ষর ছন্দের নাম যাজুষী গায়ত্রী। সেই মণ্ডলের পঞ্চম পংক্তির প্রথম ঘরে “যাজুষী” শব্দ লিখিয়া দ্বিতীয় ঘরে ৬ অক্ষর বসাইবে।

৭। দ্বিঃ ছন্দঃ নাম সাম্নী গায়ত্রী। সেই মণ্ডলের ষষ্ঠ পংক্তির প্রথম ঘরে “সাম্নাং” শব্দ লিখিয়া দ্বিতীয় ঘরে ১২ অক্ষর বসাইবে।

পঙ্কতী প্রথমে কোষ্ঠে ঋক্শব্দং ব্যবস্থাপ্য দ্বিতীয়ে অষ্টাদশসঙ্খ্যাক্ষং
লিখিত্ ॥ ৮ ॥

দ্বী দ্বী সাম্নাং বর্ধেত ॥ ৯ ॥

গায়ত্ৰীত্বনুবর্ত্ততে । সাম্নাং পঙ্কতী গায়ত্ৰী দ্বী দ্বী সঙ্খ্যাক্ষান্
গৃহীত্বা পূর্বাৎ পূর্বাৎ বর্ধেত, যাবৎ অষ্টমং কোষ্ঠং প্রাপ্নোতি । তত্র
সাম্নাং পঙ্কতী তৃতীয়াदिषু কোষ্ঠেৰু ক্রমেণ বর্দ্ধিতান্যক্ষরাণি অঙ্কেন
বিন্যসেত্ ॥ ৯ ॥

ত্ৰীংস্বীনৃচাম্ ॥ ১০ ॥

গায়ত্ৰীত্বনুবর্ত্ততে । ঋচাং গায়ত্ৰী ত্ৰীন্ ত্ৰীন্ সঙ্খ্যাক্ষান্
গৃহীত্বা পূর্ববত্ বর্ধেত । অত্রাপি ঋচাং পঙ্কতী তৃতীয়াदिषু কোষ্ঠেৰু
ত্রিসঙ্খ্যাক্ষং ক্রমেণ বৃদ্ধমঙ্কং স্থাপয়েত্ ॥ ১০ ॥

চতুরশ্বতুরঃ প্রাজাপত্যায়াঃ ॥ ১১ ॥

প্রাজাপত্যায়াঃ পঙ্কতী গায়ত্ৰী চতুরশ্বতুরঃ সঙ্খ্যাক্ষান্
গৃহীত্বা বর্ধেত । অত্রাপি তৃতীয়াদিষু কোষ্ঠেৰু বিন্যাসঃ পূর্ব-
বদেব ॥ ১১ ॥

৮। বেদোক্ত অষ্টাদশাক্ষর ছন্দেৰ নাম আচাৰী গায়ত্ৰী । সেই মণ্ডলেৰ
সপ্তম পংক্তিৰ প্রথম বৰে “আচাৰী” শব্দ লিখিয়া দ্বিতীয় বৰে ১৮ অক্ষ বসাইবে ।

৯। ষষ্ঠ পংক্তিতে সাম গায়ত্ৰীৰ অক্ষ দুই দুই সংখ্যা দ্বাৰা বৰ্দ্ধিত হইয়া
যথাক্রমে তৃতীয় বৰ হইতে অষ্টম বৰ পৰ্য্যন্ত বসিবে । অৰ্থাৎ দ্বিতীয় বৰে সাম-
গায়ত্ৰীৰ অক্ষ আছে ১২, সূতরাং দুই দ্বাৰা বৰ্দ্ধিত হইয়া তৃতীয় বৰে ১৪, চতুৰ্থ
বৰে ১৬, পঞ্চম বৰে ১৮, ষষ্ঠ বৰে ২০, সপ্তম বৰে ২২ ও অষ্টম বৰে ২৪ বসিবে ।

১০। সপ্তম পংক্তিতে আচাৰী গায়ত্ৰী তিন তিন সংখ্যা দ্বাৰা বৰ্দ্ধিত হইয়া
তৃতীয় বৰ হইতে অষ্টম বৰ পৰ্য্যন্ত যথাক্রমে বসিবে । অৰ্থাৎ দ্বিতীয় বৰে আচাৰী
গায়ত্ৰীৰ সংখ্যা ১৮ তিন দ্বাৰা বৰ্দ্ধিত হইয়া তৃতীয় বৰে বসিবে ২১, চতুৰ্থ বৰে
২৪, পঞ্চম বৰে ২৭, ষষ্ঠ বৰে ৩০, সপ্তম বৰে ৩৩ ও অষ্টম বৰে বসিবে ৩৬ ।

১১। চতুৰ্থ পংক্তিতে প্রাজাপত্যা গায়ত্ৰী চাইৰ চাইৰ সংখ্যা দ্বাৰা বৰ্দ্ধিত

একৈকং শিষে ॥ ১২ ॥

অমুক্তঃ শিষঃ । যত্ গায়ত্র্যাং সঙ্ঘাট্টদ্বিনির্জ্ঞাতা সা একৈকং সঙ্ঘাট্টং গৃহীত্বা বর্জ্যেত । দৈবী যাজুশী চ শিষশব্দেনোচ্যত, আসুর্যাং বিশেষাভিধানাত্ । তেন দৈবী তৃতীয়াদিষু কোষ্ঠেষু একৈকম্ অট্টং গৃহীত্বা বর্জ্যেত । তথৈব যাজুশী ॥ ১২ ॥

জহ্মাদাসুরী ॥ ১৩ ॥

একৈকমিত্যনুবর্ততে । আসুরী গায়ত্রী একৈকম্ভরং ত্যজেত্ । উত্তরেণ কোষ্ঠেষু বৃদ্ধী প্রাপ্যাতাং ক্রাসী বিধীয়তে । তেজ্জাঃ ক্রমেণ স্থাপ্যাতাঃ ॥ ১৩ ॥

ইহা তৃতীয় ঘরে হইতে অষ্টম ঘর পর্যন্ত যথাক্রমে বসিবে । অর্থাৎ চতুর্থ পংক্তির দ্বিতীয় ঘরে প্রাজাপত্য গায়ত্রীর সংখ্যা আছে ৮, সূত্রবাং ৪ দ্বারা বর্জিত ইহা তৃতীয় ঘরে বসিবে ১২, চতুর্থ ঘরে ১৬, পঞ্চম ঘরে ২০, ষষ্ঠ ঘরে ২৪, সপ্তম ঘরে ২৮ ও অষ্টম ঘরে বসিবে ৩২ ।

১২ । যেই সমস্ত গায়ত্রী সম্বন্ধে বিশেষ বিধান নাই, তাহারা (অর্থাৎ দৈবী ও যাজুশী) এক এক সংখ্যা দ্বারা বর্জিত ইহা তৃতীয় হইতে অষ্টম পর্যন্ত বসিবে । অর্থাৎ দ্বিতীয় পংক্তির দ্বিতীয় ঘরে দৈবী গায়ত্রীর সংখ্যা আছে ১, সূত্রবাং তৃতীয় ঘরে বসিবে ২, চতুর্থ ঘরে ৩, পঞ্চম ঘরে ৪, ষষ্ঠ ঘরে ৫, সপ্তম ঘরে ৬ ও অষ্টম ঘরে বসিবে ৭ এবং পঞ্চম পংক্তিতে দ্বিতীয় ঘরে যাজুশী গায়ত্রীর সংখ্যা আছে ৬, সূত্রবাং তৃতীয় ঘরে ৭, চতুর্থ ঘরে ৮, পঞ্চম ঘরে ৯, ষষ্ঠ ঘরে ১০, সপ্তম ঘরে ১১ ও অষ্টম ঘরে বসিবে ১২ ।

১৩ । তৃতীয় পংক্তিতে আসুরী গায়ত্রী এক এক সংখ্যা পরিত্যাগ করিয়া তৃতীয় পংক্তির দ্বিতীয় ঘর হইতে অষ্টম ঘর পর্যন্ত যথাক্রমে বসিবে । অর্থাৎ তৃতীয় পংক্তির দ্বিতীয় ঘরে আসুরী গায়ত্রীর সংখ্যা আছে ১৫, সূত্রবাং এক বাদ দিয়া তৃতীয় ঘরে বসিবে ১৫, চতুর্থ ঘরে ১৩, পঞ্চম ঘরে ১২, ষষ্ঠ ঘরে ১১, সপ্তম ঘরে ১০ ও অষ্টম ঘরে ৯ ।

তান্যুষ্ণিগনুপ্ৰবৃহতীপঙ্ক্তি-

ত্রিষ্টব্জগত্যঃ ॥ ১৪ ॥

‘তানি’ ইতি কৃন্দাসি, গায়ত্র্যাঃ পরস্তাৎ উষ্ণিগনুপ্ৰবৃহতী-
পঙ্ক্তিত্রিষ্টব্জগত্যাখ্যানি ক্রমেণ ভবন্তি ॥ ১৪ ॥

তিস্রস্তিস্রঃ সনাম্ন্য একৈকা ব্রাহ্মাঃ ॥ ১৫ ॥

যজুषাং পঙ্ক্তিমাৰম্ভ্য ‘তিস্রঃ’ যাজুষী, সাম্নী, আর্চী চেতি
গায়ত্র্যাঃ, মিলিতা একা ষট্‌ত্রিশদক্ষরা ব্রাহ্মী গায়ত্রী ভবতি ।
সনাম্ন্য ইত্যেকসজ্জ্যেত্যর্থঃ । তিস্রস্তিস্র ইতি বীক্ষয়া পরীক্ষাম্
উষ্ণিগাদীনামিহ গ্রহণম্ । তথা একৈকেতি বীক্ষয়া তাষ ব্রাহ্মাঃ
ভবন্তি ইতি বিধীয়তে । “ব্রাহ্মাঃ” ইতি গায়ত্র্যাदीনাং জগতী-
পর্যন্তানাং বিশেষণম্ । एवं যাজুষী, সাম্নী, আর্চী চ উষ্ণিক্
মিলিত্বা একা দ্বাচত্বারিংশদক্ষরা ব্রাহ্মী উষ্ণিক্ ভবতীতি । एवं
তিস্রঃ অনুপ্ৰভঃ সঙ্গতাঃ সত্যঃ ষট্‌চত্বারিংশদক্ষরা একা ব্রাহ্ম্যানু-
প্ৰবৃ-ভবতি । তা এব তিস্রো বৃহত্যঃ সঙ্গতাঃ সত্যঃ চতুঃপঞ্চাশদ-
ক্ষরা একা ব্রাহ্মী বৃহতী ভবতি । তা এব তিস্রঃ পঙ্ক্তয়ঃ সঙ্গতাঃ
ষষ্ঠ্যক্ষরা একা ব্রাহ্মী পঙ্ক্তিঃ ভবতি । তা এব তিস্রঃ ত্রিষ্টমঃ

১৪। গায়ত্রীর পরে অর্থাৎ দ্বিতীয় ঘর হইতে যথাক্রমে উষ্ণিক্, অনুপ্ৰবৃহতী, পংক্তি, ত্রিষ্টম্ ও জগতী ছন্দ হইবে । অর্থাৎ দ্বিতীয়াদি ঘরের অক্ষরসমূহের
যথাক্রমে গায়ত্রীর ষাট্‌ উষ্ণিক্ প্রভৃতির প্রকারভেদ বুঝিতে হইবে ।

১৫। যাজুষী সাম্নী ও আর্চী গায়ত্রী মিলিত হইয়া ৩৬ অক্ষরে এক ব্রাহ্মী
গায়ত্রী হইবে । এবং যাজুষী সাম্নী ও আর্চী উষ্ণিক্ মিলিত হইয়া ৪২ অক্ষরে
এক ব্রাহ্মী উষ্ণিক্ এবং যাজুষী সাম্নী ও আর্চী অনুপ্ৰবৃহতী মিলিত হইয়া ৪৮
অক্ষরে এক ব্রাহ্মী অনুপ্ৰবৃহতী, এবং যাজুষী সাম্নী ও আর্চী, বৃহতী মিলিত হইয়া ৫০
অক্ষরে এক ব্রাহ্মী বৃহতী, এবং যাজুষী সাম্নী ও আর্চী পংক্তি মিলিত হইয়া ৬০

সঙ্কতাঃ ষট্‌ষষ্ঠ্যক্ষরা একা ব্রাহ্মী ত্রিষ্টুভ্‌ভবতি । তা এব তিস্রঃ জগত্যঃ সঙ্কতাঃ দ্বাসত্যক্ষরা একা ব্রাহ্মী জগতী ভবতি । অত্র অষ্টম্যাং পঙ্ক্তৌ প্রথমি কোষ্ঠে ব্রাহ্মীশব্দং ব্যবস্থাপ্য দ্বিতীয়াদৌ ক্রমেণ গায়ত্রীপ্রমুখান্ ষট্‌ত্রিংশদাখ্যান্ বিন্যসেৎ ॥ ১৫ ॥

প্রাগ্যজুषামার্য্য ইতি ॥ ১৬ ॥

তিস্রস্তিস্র ইত্যনুবর্ত্ততে । যজুষাং পঙ্ক্তেঃ প্রাক্ প্রাজাপত্যা, আসুরী, দৈবী ইতি য়াঃ তিস্রঃ গায়ত্র্যঃ, তাঃ সঙ্কতাঃ সত্যঃ চতুর্বিংশত্যক্ষরা একা অার্ষী গায়ত্রী ভবতি । তা এব তিস্রঃ উষ্ণিহঃ সঙ্কতাঃ অষ্টাবিংশত্যক্ষরা একা অার্ষী উষ্ণিক্‌ ভবতি । তা এব তিস্রঃ অনুষ্টুভঃ সঙ্কতাঃ দ্বাত্রিংশদক্ষরা একা অার্ষী অনুষ্টুভ্‌ ভবতি । তা এব তিস্রো বৃহত্যঃ সঙ্কতাঃ ষট্‌ত্রিংশদক্ষরা একা অার্ষী বৃহতী ভবতি । তা এব তিস্রঃ পঙ্ক্তয়ঃ সঙ্কতাঃ চত্বারিংশদক্ষরা একা অার্ষী পঙ্ক্তির্ভবতি । তা এব তিস্রঃ ত্রিষ্টুভঃ সঙ্কতাঃ চতুষ্ট্বা-

অক্ষরে এক ব্রাহ্মীপংক্তি, এবং যাজুযী, সামী, আচৌ ও ত্রিষ্টুভ্‌ মিলিত হইয়া ৬৬ অক্ষরে এক ব্রাহ্মী ত্রিষ্টুভ্‌, এবং যাজুযী, সামী, আচৌ, জগতী মিলিত হইয়া ৭২ অক্ষরে এক ব্রাহ্মী জগতী হইবে । সেই মণ্ডলের অষ্টম পংক্তিতে প্রথম ঘরে “ব্রাহ্মী” শব্দ লিখিয়া দ্বিতীয় ঘরে ৩৬, তৃতীয় ঘরে ৪২, চতুর্থ ঘরে ৪৮, পঞ্চম ঘরে ৫০, ষষ্ঠ ঘরে ৬০, সপ্তম ঘরে ৬৬ ও অষ্টম ঘরে ৭২ অঙ্ক বসাইতে হইবে ।

১৬। প্রাজাপত্যা আসুরী ও দৈবী গায়ত্রী মিলিত হইয়া ২৪ অক্ষরে এক আৰী গায়ত্রী হইবে । এবং প্রাজাপত্যা আসুরী ও দৈবী উষ্ণিক্‌ মিলিত হইয়া ২৮ অক্ষরে এক আৰী উষ্ণিক্‌ এবং প্রাজাপত্যা আসুরী ও দৈবী অনুষ্টুভ্‌ মিলিত হইয়া ৩২ অক্ষরে এক আৰী অনুষ্টুভ্‌ এবং প্রাজাপত্যা, আসুরী, দৈবী ও বৃহতী মিলিত হইয়া ৩৬ অক্ষরে এক আৰী বৃহতী, এবং প্রাজাপত্যা আসুরী ও দৈবী পংক্তি মিলিত হইয়া ৪০ অক্ষরে এক আৰী পংক্তি, এবং প্রাজাপত্যা

রিংশদক্ষরা একা আৰ্ঘী ত্রিষ্টুভবতি । তা এব তিস্তী জগত্যঃ
সঙ্গতাঃ অষ্টচত্বারিংশদক্ষরা একা আৰ্ঘী জগতী ভবতি । তত্র প্রথ-
মায়াং পঙ্ক্তৌ প্রথমে কোষ্ঠে আৰ্ঘীশব্দং ব্যবস্থাপ্য দ্বিতীয়াदिषু চতু-
र्वিংশत्याद्यङ्গান् विन्यसेत् । प्रथमपङ्क्तेः द्वितीयादिकोष्ठेषु अङ्गा-
नामुपरि गायत्र्यादीनि नामानि लिखेत् । अयं स्पष्टतरः प्रदर्शनो-
पायः ॥ १६ ॥

इति भट्टहलायुधकृतायां कन्दोष्ठत्तौ द्वितीयोऽध्यायः ।

तृतीयोऽध्यायः ।

पादः ॥ १ ॥

अधिकारोऽयम् आ अध्यायपरिसमाप्तेः । यदित् जङ्गमनु-
क्रमिष्यामः, तत् पाद इति अधिकृतं वेदितव्यम् । वक्ष्यति च गायत्र्या
वसवः (३।३) इति ॥ १ ॥

इयादिपूरणः ॥ २ ॥

पाद इत्यनुवर्त्तते । इयादिः पूरणो यस्य सः इयादिपूरणः ।
आदिशब्देन उवादयो गृह्यन्ते । अत्रायम् अर्थः,—यत्र गायत्र्यादौ

দৈবী ও ত্রিষ্টুপ্ মিলিত হইয়া ৪৪ অক্ষরে এক আৰ্ঘী ত্রিষ্টুপ্, এবং প্রাজাপত্য
আসুরী ও দৈবী জগতী মিলিত হইয়া ৪৮ অক্ষরে এক আৰ্ঘী জগতী হইবে ।
সেই মণ্ডলের প্রথম পংক্তিতে প্রথম বরে “আৰ্ঘী” এই নাম লিখিয়া, দ্বিতীয় বরে
২৪, তৃতীয় বরে ২৮, চতুর্থ বরে ৩২, পঞ্চম বরে ৩৬, ষষ্ঠ বরে ৪০, সপ্তম বরে
৪৪ ও অষ্টম বরে ৪৮ অক্ষ বসাইতে হইবে । এই সমস্ত সূত্রার্থ সকলমে যে মণ্ডলটি
হইবে তাহাই উপরে প্রদর্শিত হইয়াছে । এই মণ্ডলটিই গায়ত্রী জুড়তির প্রকার-
ভেদ বৃথিবাব প্রকৃষ্ট উপায় ।

কন্দসি পাদস্য অক্ষরসঙ্খ্যা ন পূর্য্যতে, তত্রৈয়াদিभि: পূরয়িতব্যা ।
যথা,—তৎ সবিতুর্বরেণিয়ম্, দিবং গচ্ছ, সুব:পত ইত্যাদি ॥ ২ ॥

গায়ত্র্যা বসব: ॥ ৩ ॥

পাদ ইত্যনুবর্ত্ততে । পরিভাষেয়ম্ । গায়ত্র্যা: পাদ: 'বসব:'
অষ্টাक्षরাণি ভবন্তি । যত্র যত্র গায়ত্র্যা: পাদ অভিধাस्यते, তত্রা-
ষ্টাक्षরো যাচ্য: ॥ ৩ ॥

জগত্যা আদিত্যা: ॥ ৪ ॥

পাদ ইত্যনুবর্ত্ততে । পরিভাষেয়ম্ । জগত্যা: পাদো দ্বাদশাक्षরো
ভবতি । যত্র কচিৎ জাগত: পাদ:, তত্র: দ্বাদশাक्षরো গৃহ্যতে ॥ ৪ ॥

বিরাজো দিশ: ॥ ৫ ॥

পাদ ইত্যনুবর্ত্ততে । যত্র কচিৎ বিরাজ: পাদ ইতি উচ্যতে, তত্র
দশাक्षর: প্রত্যেতব্য: ॥ ৫ ॥

১। এই অধ্যায়ের পরিসংখ্যাপ্ত পঞ্চাশ "পাদ" এইটি অধিকৃত হইবে ।

২। যেই গায়ত্রী প্রভৃতি ছন্দের পাদে অক্ষরসংখ্যা কম হইবে, সেই স্থলে
ঈব্-উব্-প্রভৃতি দ্বারা পূরণ করিতে হইবে । যেমন "তৎসবিতুর্বরেণিয়ম্" এই
গায়ত্রীপাদে ৮ অক্ষরস্থলে ৭ অক্ষর হওয়ায় "তৎ সবিতুর্বরেণিয়ম্" এইরূপ
পূরণ করিতে হইয়াছে । ইত্যাদি ।

৩। যেই যেই স্থলে গায়ত্রীর পাদ অতিহিত হইবে, সেই সেই স্থলেই
অষ্টাক্ষর গ্রহণ করিতে হইবে ।

৪। যেই স্থলে জগতীর পাদ অতিহিত হইবে, সেই স্থলে দ্বাদশাক্ষর গ্রহণ
করিতে হইবে ।

৫। যে স্থলে বিরাজ পাদ অতিহিত হইবে, সেই স্থলে দশাক্ষর গ্রহণ
করিতে হইবে ।

विशिषतो द्रष्टव्यम् ।

पुरातनार्थप्रभा अपि क्रम्या वर्तन्ते । तत्र प्रथम-द्वितीय-वर्षीय-पत्रिकयोर्मूल्यं प्रत्येकमेकरूपकं १५, तृतीयवर्षीय-पत्रिकायाश्च मूल्य-मानकाष्टकम् । प्रचारवाङ्मयकामनया च शतसंख्यकान् प्रति-वर्षीयपत्रिकामर्जमूल्येन समुपनयामः । नतनग्राहकेषु च यैरा-गामिज्येष्ठमासाभ्यन्तरे चतुर्थवर्षीयं १५ सपादैकरूपकेण सह ॥५ पादोनरूपकं सङ्कलने तु रूपकद्वयं प्रेष्येत, तैस्तेनैव प्रथम-द्वितीय-तृतीय-वर्षीय-पत्रिकाभिः सह चतुर्थवर्षीया पत्रिका लभ्येत । तृतीय-वर्षे प्रवन्धांशस्थाप्रकाशात् पुरातनग्राहकेषु च ये पत्रिकाग्रहणे विरतास्तेषां भाषापरिच्छेदपुस्तकं न सम्पूर्णतां गत इति, तैःपि यदि ज्येष्ठमासाभ्यन्तरे चतुर्थवर्षीयपत्रिकामूल्यं १५ सपादैकरूपकं संप्रेष्य पुनर्ग्राहकत्वमङ्गीकुर्युस्तदा विना मूल्येनैव तैभ्यस्तृतीयवर्षीय-पत्रिकां समुपहारिष्याम इति कमतःपरं सुयोगः । वक्तव्यवाङ्मयमेतद् यत्शतानधिकग्राहका एव सुयोगमेवं लभेरन्, तस्मात्तरेन्तां पत्रिका-जिघृक्षवः ।

प्रथम-द्वितीय-तृतीय-वर्षीयपत्रिकासु प्रकाशितः सटिप्पन-सिद्धान्तमुक्तावलीसहितः सम्पूर्णो “भाषापरिच्छेदः” चतुर्थवर्षीय-पत्रिकायां प्रकाश्यमानं ज्ञलायुधकृतवृत्तिविस्तृतवङ्गानुवादाभ्यां सहितं “पिङ्गलमूल”ञ्च पृथक् पुस्तकाकारेणापि विक्रीयेत, मूल्यं प्रतिपुस्तकमेकरूपकम् १५ ।

आर्थाप्रभा-संक्रान्त नूतन नियमावली ।

१ । आर्थाप्रभाय नानाविधयः संस्कृतप्रवक्तु, ग्रन्थेभ्यः समालोचना, इतिवृत्त, नूतन-परम्परेण अतिमबल-संस्कृत-उपक्रास-प्रज्ञाद्वय-पाठोपयोगी प्राचीन-संस्कृत-पुस्तक-टीका-उपक्रास-वादि सह प्रकाशित-इत्यादि । अत्रानन्तः पूर्व-उपक्रास-विशार-उत्पत्तिमात्रेण आर्थाप्रभाय-मूला-उद्देशः ।

२ । आर्थाप्रभाय अग्रिम-वारिक-मूला-डाक-मार्ग-दि-मनेत-१०, प्रति-संख्याय-मूला-०, विनि-एक-पाठ-३०-लभ्येतेन, विनि-एक-३०-विनामूल्य-पाठ्येन । विनि-आर्थाप्रभाय-नमूना-देखिते-इच्छा-कवेन, तै-हाके-एक-३०-देख-मूला-०-टिकिटि-सह-पत्र-लिखिते-इहेन । पत्र-उत्तर-प्राप्तिके-उ-पत्र-सहित-उत्तर-देख-पत्र-टिकिटि-पाठ्येते-इहेन ।

३ । सर्व-देश-सर्व-देशीय-संस्कृत-वाक्त्रि-संस्कृत-प्रवक्तु-आर्थाप्रभाय-प्रकाशित-इत्यादि, अत-एव-विनि-दया-करि-आर्थाप्रभाय-प्रवक्तु-दि

आर्य्यप्रभा ।

चतुर्थेऽर्धे ।

} सुदर्लभाः सर्व्वमनोरमा गिरः ।

{ २५ सख्या ।

वङ्गीयसाहित्य-सम्मिलनं ।

विगत-चैत्रमामे षष्ठवङ्गीयसाहित्यसम्मिलनसम्मिलने च दृष्ट्याने साङ्ख्यं सम्पन्नमिति समाहृतैरस्माभिः प्रत्यक्षोक्तं, परिज्ञातञ्चेत् सर्व्वैरेव साहित्यमेविभिः । तन्निर्द्धारणतश्च तत्सम्पादकमहाशयेन सम्पत्तिं वयं विज्ञापिताः—“यथाच नानाविधस्वास्थ्योन्नतिविषयकाः प्रवस्थाः. स्वास्थ्योन्नतिविषयकाणि च पुस्तकानि लिखितानि प्रचारितानि च बाहुल्येन भवेयुस्तत्साहाय्यकरणाय षष्ठवङ्गीयसाहित्यसम्मिलनं वङ्गीयसाहित्यपरिषदं पत्रिकासम्पादकाश्च सनिर्व्वैश्वमनुरुणद्धीति” अस्माभिरपि सर्व्वान्तःकरणेन प्रस्तावोऽयमनुमोद्यते. यतः स्वास्थ्यमेव जगति सर्व्वस्थाः समुन्नतेः प्रधानतमं कारणम् । ऋते च स्वास्थ्यं कः किमपि कर्त्तुं न शक्नुयात् । स्वास्थ्यहीनस्य चित्तं केवलं स्वास्थ्यलाभचिन्तयैव व्याकूलं सत्परामवसन्नतां लभते, अवसन्नचित्तस्य च क्रमशः शक्तिवैधुर्याद्वैर्य्यच्युतिरालस्यं भौरुत्वञ्च समुपैति, भौरुणा च तेन किमपि न सम्पाद्यते । आस्तामन्यकार्य्यसम्पादनं, अनायाससाध्यं स्वकीयाशनव्यसनादिसुखमपि तस्य दुःखायते । किं बहुना सर्व्वप्राणिभोतिकरमकालमरणमेव प्रायः स्वास्थ्यहीनस्य परं शरणमुपजायते । तस्माद्-ये यस्मिन् विषये समुन्नतिं सुखं वा समभिससन्तु, तैः सर्व्वैरेव सर्व्वतोभावेन स्वास्थ्यरक्षार्थमादौ यत्नः कर्त्तव्य इत्यत्र नास्ति कस्यापि प्रतिवदितव्यं । किन्तु इत्त !! तत् स्वास्थ्यसंरक्षणञ्च कथं सम्भवेदित्यस्मद्देशीया विशेषतः पल्लीवासिनो-

ऽनेके न जानन्तीति तद्विषयकप्रबन्धादीनां भूरिप्रचारः समती-
चोपकारक इति सर्व्वैरेव देशहितैषिभिस्तत्र यतितव्यम् । विस्तृत-
समालोचनञ्चैतद्विषयकमस्माभिः कृतं, तत्तु यथावकाशं प्रकाशयेत् ।
अन्यैरपि कृतविद्यैः प्रेषितं युक्तिपूर्ण-मेतद्विषयकं प्रबन्धादिकमवश्य-
मस्यामार्य्यप्रभायां स्थानं लभेत् ।

कञ्चन लेखः । †

परमपूज्यपाद-

श्रीयुक्त-कुञ्जविहारि-तर्कतीर्थ-महाशयानां

श्रीचरण-सरोजेषु,

आर्य्यवर्य्य,—

प्रणतिरियं गृह्यतां विधेयस्य । इतःपूर्वं भवदादेशलिपिमवा-
प्यौवालिखम् कञ्चन प्रबन्धं प्रभायां प्रकाशयितुम् । परन्त्वन्येद्युर्निम्न-
लिखित-वितर्कसन्दोहैराकूलितान्तःकरणस्ताभिः प्रबन्धपत्रिकाभि-
र्भगवतो हुताशनस्य तोषमकरबम् । सुतरामापाततः प्रबन्धप्रेषणे
अक्षमोऽस्मि । मदीयवितर्कप्रकारमवधार्यापि चेद्वानादिशति
प्रबन्धलेखनाय,—तर्हि आगामिसंख्यासु उपाध्यायादेशवर्त्तिना मया
भाव्यम् । वितर्काश्च ते अधस्तादुल्लिख्यन्ते । यथा—

यत् किल वयमवधारयामस्तदस्माकं ज्ञानसीमान्तर्ष्वर्त्ति एव ।
न जातु नो निजज्ञानसीमातिक्रान्तमवधारणं सम्भवति । ज्ञानञ्च
तदिन्द्रियसाहायकमन्तरेण न सम्भवति । यत्किञ्चिदस्माकं ज्ञानं
तत् सर्व्वमेव इन्द्रियानुभूतविषयकम् । यन्न श्रूयते, न स्पृश्यते, न
दृश्यते, न रस्यते, नाघ्रायते, न वा मनसा मन्यते, तद्विषयकं ज्ञानं न

* एतल्लेखार्थमवगम्य लेखकस्य पुनः प्रबन्धलेखनमुचितं न वेत्यस्योत्तरं युक्तिप्रमाणपूर्ण-
मार्य्यप्रभाप्रकाशयोग्यप्रबन्धाकारपरिणतं लब्धमभिलषामः स हृदयेभ्यो यादवकेभ्यः । एतदंशमभि-
प्रायेण प्रकृतिज्ञोऽयमिति ।

कस्यापि जीवस्य सम्भवति । विषयोपलब्धौ एकमात्रसहायभूतानि
 तानि इन्द्रियाण्यप्यस्माकं अवस्थानुरूपमेव ज्ञानं जनयन्ति ।
 बाल्ये यथा चक्षुषा दृष्टं, श्रवणेनाकर्णितं, त्वचा स्पर्शं, घ्राणेनाघ्रातं,
 रसनया रसितं, मनसा चालोचितम्, न तथा यौवने क्रियते । बाल्ये
 ये पदार्थाः शोभनत्वेन इन्द्रियैर्गृहीताः, न ते यौवनेऽपि सुखावहाः ;
 बाल्ये यत् करणीयमवधारितं यौवने, तत् विपर्य्यस्तमेव । न हि यौवने
 मातुरङ्गस्तथासुखस्पर्शः प्रतिभाति, यथा शैशवे, एवं यौवने यत्
 सुखावहमिव कर्त्तव्यमिव च प्रतिभाति प्रौढे बार्हक्ये वा तत्सर्व्वमेव
 विपर्य्यस्यति । यौवने यः पदार्थो नितरामिव रमणीयो मन्यते
 जनैः, तैरेव बार्हक्यदशां गतैः स एव पदार्थः न तथा रमणीयो
 मन्यते । अत एव बाला युवभिर्युवानः प्रौढैः, प्रौढा जरङ्घ्रिषोप-
 हस्यन्ते सन्ततम् । किमपरं पूर्व्वं चण एव यः पदार्थो मया सुदृश्य-
 त्वेनामन्यत, परचण एव सति भावान्तरे स एव पदार्थो नितरामिवा-
 सुदर्शनो मन्यते । 'इयं सती पतिगतजीविता' इत्येवमन्यमानेन
 स्वामिना येव सुन्दरी सुरूपा सुखस्पर्शा सर्व्वसुखावहा च प्रतीयते,
 सैव तस्मिन्नेव काले आप्तोपदेशात् 'भ्रष्टचारित्र्या इयं'मिति ज्ञाय-
 माना अरूपान्तरितापि असुदर्शना असुखस्पर्शा च प्रतीयते ।
 पतिरपि तदुच्चारितशब्दं पूर्व्वं चणे यथा वीणाकणितमधुरमश्रौषीत्,
 परचणे न तथा शृणोति, तद्रूपमपि न पूर्व्वं चणवत् शोभनं मन्यते,
 अन्यच्च किमपि तत्सम्बन्धि न पूर्व्ववत् मन्यते । तत्र केवलं ज्ञातु-
 र्भावविपर्य्ययादेव एकत्रैव पदार्थं विरुद्धधर्मैर्द्वयाध्यासः, न पुनर्वस्तु-
 शक्त्या, अपि तु ज्ञातुरेव तत्र परिवर्त्ती, न ज्ञेयभूताया रमण्याः । एव-
 मस्माकमिन्द्रियजज्ञाणं प्रतिक्षणमेव परिवर्त्तते । इन्द्रियज्ञानमूलक-
 त्वात् कार्याकार्य्यविचारणमपि सर्व्वदेव परिवर्त्तनतां लभते । इद-
 मिदानीं मया कर्त्तव्यत्वेनावधारितं, किन्त्वहो ! परचण एव तन्नित-
 रामकरणीयतां याति । इदमत्र मध्यं वाच्यं, यदेव प्रतिदशं प्रतिदिनं

प्रतिक्षणञ्च परिवर्तते न तत् सत्यं सुनिश्चितञ्च । यदि सत्यमेव स्यात्, तर्हि कालान्तरे तन्मिथ्यात्वनिरुक्तिर्न स्यात्, न च स्यात् तज्जनितानुतापः आत्मग्लानिर्वा । लोभोत्पत्तौ मिष्टान्न-भोजने मद्भूतो प्रवृत्तिर्जायते, किन्तु विगतलोभस्य तस्मैव मिष्टान्न-भोजनमकिञ्चित्करमिवाभाति, तत् किमत्र इदं वक्तुं न शक्यते, यदियं मिष्टान्नभोजनार्था प्रवृत्तिर्न वस्तुतः सत्यरूपा, किन्तु लोभ-कुहककल्पिता एव । एवमस्माकं यत्किञ्चित् ज्ञानं कर्त्तव्यावधारणं वा परिणामेऽसंद्ध्यते, तत्सर्वं तत्तत्कुहकविजृम्भितं, न पुनर्वस्तु-सत्यम् । वयमेतया कुहककल्पनया आकूलितान्तःकरणाः सम-न्ततो धावामः । न केवलं वयमेव केवलं धावन्तो निवृत्तिं लभेमहि, परन्तु अन्यमपि जनं अस्मदवधारितं विज्ञापयितुं बोधयितुं आत्म-ज्ञानानुसारेणानुकूलयितुञ्च यतामहे । फलं पुनरिदमेव पर्यवस्यति यत् महृषासादृश्यवान् कश्चिन्मां यत्नतः शृण्वन्ते, अनुकूलताञ्च भजन्ते मे वचसि, अथापरः कश्चित् उपहसति च माम् । एतदर्थमेव लेखकानां वक्तृणाञ्च वचांसि केचन प्रतिवदन्ते, केचन च समर्थयन्ति तत्सम्य-तानर्थान् । (अस्मिन्नेव क्षणे मल्लिखितप्रबन्धकथा मे मानसवर्त्मनि पान्थायिता, तेनाहं स्वयमेव मे दुर्णयं गर्हमाण इदमचिन्तयम्) ।

“अहो ज्यायसी खलु मदीया विवृतिः । सत्यत्वेनावगतमर्थं लोकां लोकेषु प्रमाणयन्ति, किन्तु कदाचिदपि यत् सत्यत्वेन नोपलब्धं, तदप्यहं लोकान् बोधयितुं कृतायासोऽस्मि । न मेऽस्ति वैराग्यवार्त्तापि, अथच परकर्णेषु वैराग्यकथां दिक्कुरस्मि । परक्षण एव यान् परित्यजेयम्, तानेव मामकीनान्, किमपरं कमपि अहमिति च मन्यमानः इन्द्रियसेवायां यत्नवानस्मि, अथच शास्त्रा-दुद्धृतेः स्वयमवुद्धमानार्थैः द्वित्रैर्वचनैर्जगदिदं भ्रान्ति-कल्पितम् अत्यन्तविनश्वरं, क्षणमपि न स्थास्यति इति प्रत्येतु मयोग्यमित्यादि मृदुस्मवदसारं वाक्यं प्रबन्धाकारेण रचयितुं यत्नपरोऽस्मि ।

अयं हि देहः क्रीमि-कीट-विष्टा-मूत्र-पूयः-क्षेदादिमयत्वा-
दत्यन्तमपवित्रः, यमेवांशमस्य शरीरस्य विचारयामि, पश्यामि स
एवापवित्रः ।

“त्वन्मांसरक्तवाप्यान् पृथक् कृत्वा विनोचनम् ।

समालोक्य त्वं चेत् किं मुधा परितोषसि ॥” इति हि देहस्य वटना ।

“स्थानादोजादुपपत्त्यान्निस्पन्दमिधनादपि ।

कायमाधेयशौचत्वात् पण्डिता ह्यशुचिं विदुः ॥”

वस्तुतः शरीरस्य कारणं शुक्रशोणितं, अवस्थानं मलमूत्रादिक्लिप्ते
गर्भे, मांसरक्तविन्मूत्रादिभिः सङ्घटनं प्रतिक्षणमेव विन्मूत्रकफ-
स्वेदादिभिर्गमः, खानादिना अन्वङ्गं शुचीकरणं इत्येतत् सर्वमेव
चिन्त्यमानं काये घृणां जनयति । विशेषतो मृतदेहो विन्मूत्रादितोऽपि
अपवित्रतर इव व्यवह्रियते अस्माभिः । चर्मावनष्टे तस्मिन्नेव
शरीरे चन्दनादिलेपं कुर्वद्भिस्माभिः सौन्दर्य्यगर्वैः स्वर्णीक्रियते
भगवान् मकरकेतः । ममेदं शरीरं पवित्रं, त्वमसि अपवित्रः असृश्य-
स्वेति आकुण्ठितकण्ठं प्रास्थायते । पुनः स एव अपवित्रतायाः
शरणीभूतो देहः शुद्धबुद्धमुक्तामलस्रभावस्वात्मनः प्रतिरूपं मन्य-
मानेन सेव्यते । प्रतिदिनं यमन्नयं गच्छतो बाल-युव-वृद्ध-सहस्र-
मवलोकयन्नपि एष देहसिरस्थायी इतीव मन्यमानेन कतिभिर्नाम
रत्नाभरणैर्नालङ्घियते । बीजशक्त्या शस्यादिरूपेण परिवर्त्तमानैः
पञ्चमूर्तेर्योऽयं देहो गठितो वर्जितश्च केनचिदभ्यन्तरस्थितश्च क्रियया
चाक्षिताहारव्यवहारादिकं कुरुते, सूत्रचालितशालभस्त्रिष्वेव नृत्यति,
हसति, विकसति, श्वसिति, पुनश्च तद्-यन्त्रीभूतक्रियाया
अपगमे क्षणादेव मृदादिभावमुपगच्छति, अहहो तस्मिन्नपि देहे
स्थैर्यात्त्वममत्वादिवुद्धिमतां अस्माकं किमिव नाम प्रावीक्ष्यम् ।
य एव पुत्र इतःपूर्वं सहस्राणां पुत्रतामगमत्, इहानीमपि शैलूष इव
मत्पुत्रत्वाभिनयं कुर्वते ! अभिनयशेषे ‘का कस्य परिवेदना’ इति

प्रमाणयन् अन्यत्र यास्यति, तस्मिन्नपि पुत्रे ये मामकीनत्वधिया वर्तन्ते, ते बयं वैराग्योपदेष्टारः ज्ञानविज्ञानाध्यापकाश्च न भवेम । धिगस्मान् प्राचीणगर्वितान् । धिक् पुनरपि नः यत्तैरपि हतमूढैः स्पन्दनमात्रजीवितैः कार्याकार्यविचारणाविरहितैः दीर्घस्वप्नाविष्टै-
रस्माभिर्जागरितजनप्रयुक्तानि वचांसि उच्चारयद्भिः परेषामज्ञान-
दूरीकरणाय प्रयत्यते । येन संसारसुखेनाकृष्टचित्ता वयं अवश्य-
श्चाविनं सर्वलोकभयावहमपि मृत्युं विस्मरामः, तद्विषयिकामिमां
कथां व्यचिन्तयम् । यथा—

“सुखं लप्से इति प्रार्थना प्रतिजीवमेवास्ति, किन्तु जागतिक-
सुखाभिलाषिणां सुखप्रत्याशा केवलं मानस एवावतिष्ठते । यदि
कश्चन जनः प्रतिक्षणं लब्धयोः सुखदुःखयोगणनां कुरुते, तर्हि फलत
इदमेव पर्यवस्येत् यत् सुखपदवाच्यं (वस्तुतः तदपि दुःखमेव)
जिह्वोपस्थादिसंयोगजं सुखं दिनेषु षोडशतः अधिकं न लभ्यते ।
तत्र च बाल्यवार्द्धके नाम दशे केवलं दुःखमये । न तत्र सुखलव-
प्रत्याशाऽपि । एवञ्च पर्यवसाने शतायुषो जनस्य नवतिवर्षाणि
सुखप्रत्याशया एव यान्ति । अपराणि च दशवर्षाणि ऐन्द्रियकाणि
(परिणामतीव्रानि) सुखानि आसाद्यन्ते । वस्तुतो जागतिकसुखं—

“काकमांसं शुनीच्छिष्टं दुर्गन्धं क्रौमिसंक्लृप्तम् ।

स्त्रीच्छपकं सुरासिकं स्वल्पं तदपि दुर्लभम् ॥”

सर्व एव सांसारिका आगामिनि सुखं लप्से इति वितर्कयन्त
एव कालमतिवाहयन्ति, पश्चादासन्नवर्त्तिनश्च मृत्युमालोक्य हाहारवं
वितन्वन्तः—

“अयं रत्नाक्षरोऽश्वोधिदित्यसिबि धनाशया ।

धनं दूरेऽस्तु मेऽपूरि वदनं चारवारिभिः ॥”

इत्यादि विलपन्तश्च बलीयसा कालेन कवलीक्रियन्ते । वस्तुतः
शान्तिं त एवाप्नुवन्ति, ये विषयसंयोगजन्ये सुखे दृग्जलं जलं प्रदाय

सन्तोषामृतसेवनेन परितृप्ता निरोद्धा भ्रमन्ति । जन्मतो मृत्युकालं यावत् किमपरं आ-महाप्रलयं ते निरुपमं सुखमाप्नुवन्ति । वयन्तु जागतिकसुखैषिणः केवलं दुःखभोगिन एव । किन्तु हा हन्त ! दुःखसर्व्वस्वं इदं जागतिकं सुखमनुमूयापि न वयं स्वल्पायासकरे बृहत्फले मोक्षाख्ये प्रसज्यामः । यथा आजीवनं आयस्य संकलने दशवर्षभोग्यं जागतिकं सुखं लभामहे, यदि तथैव मोक्षाय प्रयत्न-मकरिष्याम, तर्हि महाप्रलयान्तेऽपि अक्षय्यं निरामयं निर्व्विकल्पं दुःखलेशेनाप्यनुद्भिन्नं केवलमानन्दमयं मोक्षाख्यं फलं करतलगत-मभविष्यत् । अत एवाचार्याः—

“स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य वायते महतो भयात् ।”

इति ब्रुवन्ति वस्तुतः महाप्रलयकालतुलनया इदमस्माकं जीवनं मुहूर्त्तादपि क्षुद्रतरम्, अथ चैतद्दृष्टेनैव महाप्रलयकालस्थायि सुख-मुपाज्जयितुं शक्यते । यातु वापरजन्मकथा, वैराग्यमाश्रितानां अस्मि-न्नपि जन्मनि यत् सुखं “कुतस्तद्वनलुब्धानामितर्क्षेतश्च धावताम्” विषयिणां वासनामात्रजीवितानां अस्माकम् । लब्धशान्तिसुखा महात्मानो जगदाधिपत्यं तृणायपि न मन्यन्ते । किन्तु वयं फल-जनकं स्वल्पायासकरं कर्म परिहाय दुःखसर्व्वस्वे अकिञ्चित्करसुख-जनके कर्मणि व्यापृताः । तत्रेदमेव विस्मयावहं यत् एवं मूढा अपि वयं परमुपदिशामः । शास्त्रवचसि नास्ति आत्मन एव श्रद्धा अथ च अग्न्यं बोधयामि—

“अमानित्वमदःश्रित्वमहिंसा क्षान्तिराज्जं वम् ।

आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनङ्गकार एव च ।

जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥

असक्तिरनभिष्वङ्गः पुनरावृत्त्यादिषु ।

नित्यञ्च समचित्तत्वमिष्टान्निष्टोपपत्तिषु ॥

मयि ज्ञानव्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ।

विचित्रदेशसिद्धिस्त्वमस्तिर्जनप्रसहि ।

अध्यात्मज्ञानमित्येतत् तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ।

एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्वेषा ॥”

इति गीतोक्तं ज्ञानमस्मासु अग्रतोऽपि नास्ति । ज्ञानलेशशून्यै-
रस्माभिः प्रचारितं वचः कथमिव स्वात् ज्ञानप्रदम् । आधुनिका
अनेक एव प्रचारकाः परिषदादिषु धर्म्मान् प्रचारयन्तोऽपि अकृत-
कार्य्यतां यान्ति, तत्वेदमेव कारणं वयमनुमियामहे, यत्तेषु अनेके
ज्ञानहीना धर्म्माचारविमूढाश्च । ज्ञानिनो विविक्तसेविनः सभासु
तेषां समागमो नितरामसम्भव एव । केवलं वयं कतिपये ज्ञानहीना
एव दीर्घदीर्घां वाक्यावलिं उच्चारयन्तः समितिषु विचरामः, मासिक-
पत्रिकासु ज्ञानविज्ञानगर्भानिव प्रबन्धानारचयामः । अस्माकं
परिश्रमफलन्तु सर्वजनसंवेद्यमेव । विशेषतश्चायमार्य्यधर्म्मा न
प्रचारयोग्यः, प्रचारेण एतदुन्नतिः कथमपि न सम्भाव्यते । आचार-
मात्रमेवात्मस्वायं धर्मस्तिष्ठति, न प्रचारादिषु । यः खलु धर्मः
वागिन्द्रियसोमान्तवर्त्ती, यदाचरणे स्वरसंयोग एव प्रधानतमं,
यत्नास्ति उपासनासु वाग्विभवस्य प्रतिपत्तिः, भवेन्नाम तस्य धर्मस्य
प्रचारयोग्यता । न तु आर्य्यधर्मस्तथा, पूरापि धर्म्मार्य्यिनः धर्म्माश्रमेषु
वसन्तो ज्ञानिनां मुनीनाञ्च उपदेशानुसारेण चरन्तः—

“संकल्पप्रभवान् कामास्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः ।

मनसैवेन्द्रियग्रामं संनियम्य समन्ततः ॥”

उन्नतिपदवीमारुरुहुः । प्रचारेण उन्नतिर्न जातु यातास्य धर्मस्य ।
कदाचित् केनापि धर्मयात्रकेन पुरास्य धर्मस्य प्रबन्धादिना
प्रचारः कृत इति न श्रूयते । सुतरां अकृत्यमिदं कर्तुमुद्युक्ता
वयं यत् स्वयम् ज्ञानिनोऽपि केवलं शास्त्रकथामाश्रित्य प्रचारायोग्या-
र्य्यधर्मप्रचारे कृतमतयः प्रबन्धादिलेखने नियुक्ताः । इति
विचारयन्नेव लिखितप्रबन्धं अग्निसादकरवम् । इति शम् ।

भवद्विधेयस्य—श्रीसुरेन्द्रकुमार-ब्रह्मचारिणः ।

ত্রিষ্টমো রুদ্রাঃ ॥ ৬ ॥

ত্রিষ্টমঃ পাদ ইত্যুক্তে সর্বত্রৈকাদশাশ্রয়ো দৃশ্যতে । অক্ষিণেব
অধ্বায়ে পরিभाषা एतासत्तत्त्वः ॥ ৬ ॥

एकद्वित्रिचतुष्पादुक्तपादम् ॥ ७ ॥

एभिस्त्वभिर्लक्ष्यैरुक्तः पादो यस्य तदुक्तपादम् । यस्य छन्दसो
यादृशः पादः परिभाषितः, तत् छन्दः तेन एव पादेन क्वचित्
एकपात्, क्वचित् द्विपात्, क्वचित् त्रिपात्, क्वचित् चतुष्पादुभवति ।
गायत्री च त्रिपादेव । चतुर्भिरष्टाश्रयैः पादैः अनुष्टुप् एव
भवति ॥ ७ ॥

आद्यं चतुष्पादुतुभिः ॥ ८ ॥

चतुश्चन्द्रेण लक्षणया षड्‌श्रयः पादोऽभिधीयते । तैः पादैः
चतुष्पादाद्यं गायत्री छन्दो भवति । एवं चतुर्विंशति-अक्षराणि
जायन्ते । तत्प्रोदाहरणम्—

इन्द्रः शचीपतिर्बलेन वीजितः ।

दुश्शत्रवনो वृषালमत्सु सासहिः ॥ ८ ॥

क्वचित्त्रिपाद्विभिः ॥ ৯ ॥

क्वचिदুবেদে সপ্তাশ্রয়পলক্ষিতৈঃ পাदैঃ ত্রিभिর্গায়ত্রেণৈব भवति ।
एवमेकविंशति अक्षराणि जायन्ते ॥ तत्प्रोदाहरणम्—

৬। যে স্থলে ত্রিষ্টুভের পাদ উক্ত হইবে, সেই স্থলে একাদশাক্ষর গ্রহণ
করিতে হইবে। এই অধ্যায়ে ৩—৬ পর্য্যন্ত এই চারিটি পরিভাষা হয়।

৭। পূর্কোক্ত পাদানুযায়ী ছন্দ কোন স্থলে একপাদ, কোন স্থলে দুই পাদ,
কোন স্থলে তিন পাদ ও কোন স্থলে চারি পাদ হইবে। গায়ত্রীছন্দ ত্রিপাদই
হইবে, কারণ অষ্টাক্ষর চারিপাদে অনুষ্টুপ ছন্দ হয়।

৮। ষড়্‌ক্ষর চারিপাদে ২৪ অক্ষরে আশ্রয় গায়ত্রীছন্দ হয়। এতোক শব্দের
উদাহরণই বুঝিতে হইবে।

যুবাঙ্কু হি শচীনা যুবাঙ্কু সুমতীনাম্ ভয়াম বাজদাব্ৰাং ॥ ৯০ ॥
১মং । ৪মং । ১৩ম্ ॥ ৪ ॥ ৮ ॥

সা পাদনিবৃত্ত ॥ ১০ ॥

সেব গায়ত্রী পাদনিবৃত্তি সজ্জা লভতে । প্রযুক্তরূপা-
ভ্যুদয়সম্বন্ধজ্ঞাপন্যর্থমিযং সজ্জা । বেদস্য অনাদিত্বাৎ মহত্বৈপি
চ ন দুশ্যতি ॥ ১০ ॥

ষট্‌কসম্মক্যোর্মধ্যেষ্টাবতিপাদনিবৃত্ত ॥ ১১ ॥

প্রথমঃ ষড়্‌চরঃ, দ্বিতীয়োষ্টাচরঃ, তৃতীয়ঃ সমাচরঃ, এবং ত্রিभिঃ
পাদৈর্যা গায়ত্রী সা ষতিপাদনিবৃত্ত । ত্রিপাদিত্বনুবর্ত্তনীয়ম্ ॥ ১১ ॥

দ্বৌ নবকৌ ষট্‌কশ্চ সা নাগী ॥ ১২ ॥

আদ্যৌ দ্বৌ নবাচরৌ পাদৌ, তৃতীয়ঃ ষড়্‌চরঃ, এবং ত্রিপাৎ যা
গায়ত্রী, সা নাগী ইত্যুচ্যতে ॥ ১২ ॥

বিপরীতা বারাহী ॥ ১৩ ॥

ইয়মেব নাগী গায়ত্রী বিপরীতা সতী বারাহী নাম ভবতি ।
প্রথমঃ ষড়্‌চরঃ, দ্বিতীয়তৃতীয়ৌ নবাচরৌ ॥ ১৩ ॥

৯ । কোন বেদে সপ্তাক্ষর তিনপাদে ২১ অক্ষরেও গায়ত্রীছন্দ হয় ।

১০ । সেই সপ্তাক্ষর ত্রিপাদ গায়ত্রীকে “পাদনিবৃত্ত” বলে । প্রয়োগ-
কর্ত্তার শুভাদৃষ্টজ্ঞাপন করার জন্তই এই সংজ্ঞা করা হইয়াছে ।

১১ । বাহার প্রথম পাদে ছয় অক্ষর, দ্বিতীয় পাদে আট অক্ষর ও তৃতীয়
পাদে সাত অক্ষর, এইরূপ ত্রিপাদ গায়ত্রীকে “অতিপাদনিবৃত্ত” বলে ।

১২ । বাহার প্রথম দুইপাদে নয় অক্ষর ও তৃতীয় পাদে ছয় অক্ষর এইরূপ
ত্রিপাদ গায়ত্রীকে “নাগী” বলে ।

১৩ । বাহার প্রথম পাদে ছয় অক্ষর এবং দ্বিতীয় তৃতীয় পাদে নয় অক্ষর
এইরূপ গায়ত্রীকে “বারাহী” বলে ।

षट्कसप्तकाष्टकैर्वर्द्धमाना ॥ १४ ॥

षड्क्षरः प्रथमः पादः, सप्ताक्षरः द्वितीयः, अष्टाक्षरस्तृतीयः,
एवं त्रिभिः पादैर्वर्द्धमाना गायत्री भवति ॥ तत्रोदाहरणम्—

त्वमग्ने यज्ञानां होता विश्वेषां हितः ।

देवेभिर्मानुषे जने ॥ ऋ० । ६म० । २अ० । १६सू० ॥ १ ॥ १४ ॥

विपरीता प्रतिष्ठा ॥ १५ ॥

सैव वर्द्धमाना यदा विपरीता स्यात्तदा प्रतिष्ठा गायत्री भवति ।
अष्टाक्षरः प्रथमः पादः, द्वितीयः सप्ताक्षरः, तृतीयः षड्क्षरः ॥
तत्रोदाहरणम्—

आपः पृणीत भेषजं वरूथं तन्वे ३ मम ।

ज्योक् च सूर्यं दृशे ॥ ऋ० । १म० । ५अ० । २३सू० ॥ २१ ॥ १५ ॥

तृतीयं द्विपाज्जागतगायत्राभ्याम् ॥ १६ ॥

तृतीयशब्देन एतदध्यायसूत्रपाठक्रमापेक्षया विराजमाह । तथा-
चोक्तं,—“विराजो दिशः (३।५)” इति । यदा द्वादशाक्षरः अष्टा-
क्षरश्च पादः स्यात्, ततस्ताभ्यां द्विपात् विराट् नाम गायत्री भवति ॥
तत्रोदाहरणम्—

पश्वा न तायुं गुहा चतन्तं नमो युजानं नमो वहन्तम् ।

सजोषाः धीराः पदैरनु गमन्तु त्वा सीदन् विश्वे यजत्राः ॥ ऋ० ॥

१म० । १२अ० । ६५सू० ॥ १ ॥ १६ ॥

१४ । याहांश्च प्रथम पादे छत्र अक्षर, द्वितीय पादे सात अक्षरं ७ तृतीय
पादे आठ अक्षर, ताहाके “वर्द्धमाना गायत्री” बले ।

१५ । याहांश्च प्रथम पादे आठ अक्षर, द्वितीय पादे सात अक्षरं ७ तृतीय
पादे छत्र अक्षर, ताहाके “प्रतिष्ठा गायत्री” बले ।

१६ । जगतीर एकपाद (द्वादशाक्षर) ७ गायत्रीर एक पाद (अष्टाक्षर)
द्वारा द्विपाद विराट् नामक गायत्री छन्द इत्ये ।

ત્રિપાત્ ત્રૈષ્ટુભૈઃ ॥ ૧૭ ॥

एकादशाक्षरैः पादैः त्रिपात् विराट् नाम गायत्री भवति ।
तृतीयमिति अनुवर्त्तनीयम् ॥ ततोदाहरणम्—
दुष्तीयन्त्रिधितये शुवाकु राये च नो मिमीतं वाजवत्यै ।
इषे च नो मिमीतं धेनुमत्यै ॥ ऋ० । १म० । १७अ० । १२०सू०
॥ ८ ॥ १७ ॥

इति गायत्र्यधिकारः ।

उष्णिग्गायत्री जागतस्य ॥ ૧૮ ॥

यत्र गायत्री अष्टाक्षरी पादौ, जागतस्य द्वादशाक्षरः, एवं त्रिभिः
पादैः उष्णिक् नाम छन्दो भवति । अत्र च क्रमो न विवक्षितः ।
पादसङ्ख्यामात्रं विधीयते ॥ ૧૮ ॥

ककुभ्मध्ये चेदन्यः ॥ ૧૯ ॥

गायत्रयोः पादयोर्मध्ये जागतस्येत् पादौ भवति, तदा सा
उष्णिक् ककुप्सञ्ज्ञां लभते ॥ ततोदाहरणम्—
सदेवः समहासति सवीरो नरो मरुतः स मर्त्यः ।
यं त्रायध्वे स्याम ते ॥ ऋ० । ૫મ० । ૪અ० । ૫૪સૂ० ॥ ૧૫ ॥ ૧૯ ॥

૧૧ । ત્રિષ્ટુપ્છન્દસ ત્રિન પાદે (અર્થાત્ એકાદશાક્ષર ત્રિપાદે “ત્રિપાદ
વિરાટ્ ગાયત્રી” હન્ત દત્ત ।

(એ જ્ઞાનેહે ગાયત્રી અધિકાર સમાપ્ત રહેલ)

૧૮ । યાદ્યત્ર દ્વૈપાદ અષ્ટાક્ષર ઓ એકપાદ દ્વાદશાક્ષર, એકપ ત્રિપાદ છન્દસ્ક
“ઉષ્ણિક્” રળે । એ જ્ઞે અષ્ટાક્ષર ઓ દ્વાદશાક્ષર પાદેત્ર અગ્ર મન્દાત્ કોનઓ
જ્ઞેત્ર વિવક્ષા નાહે ।

૧૯ । યાદ્યત્ર પ્રથમ ઓ અસ પાદ અષ્ટાક્ષર એવં મધ્યપાદ દ્વાદશાક્ષર, એકપ
ઉષ્ણિકેત્ર “કકુભ્” મન્દાત્ દત્ત ।

पुरउष्णिक् पुरतः ॥ २० ॥

पुरतश्चेत् जागतः पादः स्यात्, गायत्री च परतः, तदा सा पुरउष्णिक्सञ्ज्ञां लभते ॥ तत्रोदाहरणम्—

अयस्वन्तरसृतमपसु मेषजमपासुत प्रशस्तये ।

देवा भवत वाजिनः ॥ ऋ० । १म० । ५अ० । २३सू० ॥ १८॥२०॥

परोष्णिक् परः ॥ २१ ॥

जागतः पादः परश्चेद्भवति, पूर्वो च गायत्री, तदा परोष्णिक् नाम भवति । “उष्णिग्गायत्री जागतश्च” (३।१८) इत्यनेन गता-
र्थमेतत्, विशेषसञ्ज्ञाविधानार्थं पुनरुच्यते । प्रथमसूत्रे उष्णिग्-
यज्ञमधिकारार्थम् ॥ तत्रोदाहरणम्—

अग्ने वाजस्य गोमत ईशानः सहसो यज्ञो ।

अस्मो धेहि जातवेदो महि अयः ॥ ऋ० । १म० । १३अ० । ७८सू०

॥ ४ ॥ २१ ॥

चतुष्पादपिभिः ॥ २२ ॥

सप्ताक्षरैश्चतुर्भिः पादैरुष्णिगेव भवति ॥ तत्रोदाहरणम्—

नदं चतुर्दन्तीनां नदं यो युवतीनाम् ।

पतिं वो अन्नगानां धेनूनामिषुधासि ॥ ऋ० ८।५८।२ ॥ २२ ॥

इति उष्णिगधिकारः ॥

२० । बाह्यं अथम पाद द्वाभ्याम् ७ अथ द्वे पाद अष्टाक्षर तादाक
“पुर उष्णिक्” वने ।

२१ । बाह्यं अथम पाद द्वाभ्याम् ७ अथ द्वे पाद अष्टाक्षर तादाक
“परोष्णिक्” वने ।

२२ । सप्ताक्षर चारिणां ७ उष्णिक् इति ।

(एषानेह उष्णिक् अधिकार समाप्त इति)

[অথ অনুষ্টুপ্ৰধিকারঃ]

অনুষ্টুপ্ মাযত্বৈঃ ॥ ২৩ ॥

চতুষ্টাদিত্যনুবর্ত্ততে । গায়ত্রৈরষ্টাক্ষরৈঃ পাদৈঃ, চতুষ্টাৎ স্কন্দঃ,
অনুষ্টুপ্ সজ্জং ভবতি ॥ তত্রোদাহরণম্—

গায়ন্তি ত্বা গায়ত্রিণোঽর্চক্যকর্মকিণঃ ।

ব্রহ্মাণস্বা শতক্রত উৎসমিবা য়েমিরে ॥ ঋ০ । ১ম০ । ২৭০ ।
১০সূ০ ॥ ১ ॥ ২৩ ॥

ত্রিপাৎ কচিচ্চাগতাভ্যাশ্চ ॥ ২৪ ॥

অনুষ্টুপ্ ত্যনুবর্ত্ততে । গায়ত্রয়চ্ছগণশ্চ । গায়ত্রৈণৈকেন পাদেন,
দ্বাভ্যাং জাগতাভ্যাং, কচিৎ ত্রিপাদনুষ্টুবেব স্যাৎ ॥ ২৪ ॥

মধ্যেঽন্তে চ ॥ ২৫ ॥

জাগতযোঃ পাদয়োর্মধ্যেঽন্তে চ যদা গায়ত্রঃ পাদৌ ভবতি,
তদাপি অনুষ্টুবেব স্যাৎ । মধ্যপদে উদাহরণম্—

প্রপূষণ প্রধন্ব বাজসাতয়ে ।

পবিত্রাণি সচক্ষণিঃ ।

দ্বিষস্তরধ্বা ঋণযা ইয়সে ॥

অন্তপদে উদাহরণম্—

মা কস্মৈ ধাতমভ্যমিত্রিণে নো মা কুত্রা নো গৃহেভ্যো ধেনবো গুঃ ।

২৩। যাহার প্রত্যেক পাদেই আট অক্ষর, একপ চতুষ্পাদ ছন্দের
“অনুষ্টুপ্” সংজ্ঞা হয়।

২৪। অষ্টাক্ষর একপাদ ও দ্বাদশাক্ষর দুইপাদ এই তিন পাদেও কোন
স্থলে “অনুষ্টুপ্” হইয়া থাকে।

২৫। যাহার প্রথম ও শেষ পাদ দ্বাদশাক্ষর এবং মধ্যপাদ অষ্টাক্ষর, অথবা
প্রথম দুইপাদ দ্বাদশাক্ষর ও শেষপাদ অষ্টাক্ষর, একপ দ্বিবিধ ছন্দকেও “অনুষ্টুপ্”
বলে।

स्तनाभुजो अग्निश्चीः ॥ ऋ० । १म० । १७अ० । १२०
सू० ॥ ८ ॥ २५ ॥

इत्यनुष्टुबधिकारः ॥

[अथ वृहत्यधिकारः]

वृहती जागतस्त्रयश्च गायत्राः ॥ २६ ॥

एको जागतः पादः, त्रयश्च गायत्राः, तदा वृहती नाम छन्दो
भवति ॥ २६ ॥

पथ्या पूर्वश्चेत् द्वितीयः ॥ २७ ॥

वृहती इत्यनुवर्त्तते । पूर्वः पादो जागतो यदि द्वितीयो
भवति, अन्ये गायत्राः, तदा असौ वृहती पथ्या नाम छन्दो
भवति ॥ २७ ॥

न्यङ्कुसारिणी द्वितीयः ॥ २८ ॥

पूर्वश्चेदित्यनुवर्त्तते । पूर्वश्चेत् जागतः पादः द्वितीयो भवति,
शेषाश्च गायत्राः, तदा न्यङ्कुसारिणी नाम्नी वृहती भवति ॥ २८ ॥

स्कन्धोयीवी क्रौष्टुकेः ॥ २९ ॥

इयमेव न्यङ्कुसारिणी क्रौष्टुकेराचार्यस्य मतेन स्कन्धोयीवी
नाम छन्दो भवति । आचार्यग्रहणं पूजार्थम् ॥ २९ ॥

२७ । एकपाद द्वादशाक्षर ७ त्रिपाद अष्टाक्षर इहेले “वृहती” नामक
छन्द इय ।

२८ । बाह्यार तृतीय पाद द्वादशाक्षर ७ अथ त्रिपाद अष्टाक्षर, एकरूप वृहतीर
“पथ्या” मंज्ज्ता इय ।

२९ । बाह्यार द्वितीय पाद द्वादशाक्षर ७ अथ त्रिपाद अष्टाक्षर ताहाके
“न्यङ्कुसारिणी” नामक वृहती वले ।

२९ । क्रौष्टुके आचार्येण मते एहि न्यङ्कुसारिणी वृहतीकेहि “स्कन्धोयीवी”
नामकछन्द वले ।

ଉରୋଽହତୀ ଯାସ୍କସ୍ୟ ॥ ୩୦ ॥

इयमेव न्यङ्कुसारिणी यास्कस्याचार्यस्य मतेन उरୋଽହତୀ नाम्नी
भवति ॥ ୩୦ ॥

उपरिष्ठाद्-ବ୍ରହ୍ମତ୍ୟନ୍ତେ ॥ ୩୧ ॥

यदा जागतः पादः अन्ते भवति, शेषाच्च गायत्राः, तदा उपरि-
ष्ठात् ब्रह्मती नाम भवति ॥ तन्नोदाहरणम्—

सखायस्त्वा वव्रमहे देवं मर्त्तास जतये ।

अपां नपातं सुभगं सुदीधितिं सुप्रतूर्त्तिमनेहसं ॥ ऋ० । ୩ । ୧
୧ ॥ ୩୧ ॥

पुरस्ताद्-ବ୍ରହ୍ମତୀ ପୁରः ॥ ୩୨ ॥

स एव जागतः पादः पूर्वखेदभवति, शेषाच्च गायत्राः, तदा
पुरस्ताद्ब्रह्मती नाम भवति । “ब्रह्मती जागतस्त्रयश्च गायत्राः
(୩।୨।୫)” इत्यनेनैव मतार्थमेतत् सञ्ज्ञाविशेषदर्शनार्थं पुन-
रुच्यते ॥ ୩୨ ॥

क्वचिन्नवकाशस्त्वारः ॥ ୩୩ ॥

क्वचिद्वेदे नवाक्षराः चत्वारः पादा दृश्यन्ते, सापि ब्रह्मत्वे ॥
तन्नोदाहरणम्—

सं त्वा वयं पितो वचोभिर्गावो न हव्या सुषुदिम ।

୩୦ । ବାକ୍ ଆଚାର୍ଯ୍ୟେନ ମତେ ଏହି ଉକ୍ତମାତ୍ରିନୀତକ୍ତେ “ଉରୋଽହତୀ” ବଳେ ।

୩୧ । ବାହାର ଶେଷପାଦ ବାଦନାକ୍ତର ଓ ଅନ୍ତ ତିନିପାଦ ଅଢ଼ାକ୍ତର, ତାହାକେ
“ଉପରିଷ୍ଠାଂ ବ୍ରହ୍ମତୀ” ବଳେ ।

୩୨ । ବାହାର ପ୍ରଥମ ପାଦ ବାଦନାକ୍ତର ଓ ଶେଷ ତିନି ପାଦ ଅଢ଼ାକ୍ତର ତାହାକେ
“ଉପରିଷ୍ଠାଂ ବ୍ରହ୍ମତୀ” ବଳେ ।

ইবেম্যস্বা সধমাদমক্সম্ ত্বা সধমাদম্ ॥ ১১ ॥ ১২ ॥
১১ ॥ ১২ ॥

বৈরাজী গায়ত্রী চ ॥ ১৪ ॥

যত্র বৈরাজী পাদী, পূর্বো দশাঙ্করী ভবত:, ততো গায়ত্রী চ
সাপি বৃহতী ॥ ১৪ ॥

ত্রিভিজাগতৈর্মহাবৃহতী ॥ ১৫ ॥

ত্রিভিজাগতৈ: পাদৈ: কন্দো মহাবৃহতী নাম ॥ ১৫ ॥

সতীবৃহতী তাগিডন: ॥ ১৬ ॥

ইয়মেব বৃহতী তাগিডন আচার্য্যস্য মতে সতীবৃহতী নাম
ভবতি ॥ ১৬ ॥

ইতি বৃহত্ব্যধিকার: ॥

[অথ পঙ্ক্তিযধিকার:]

পঙ্ক্তির্জাগতৌ গায়ত্রী চ ॥ ১৭ ॥

যদা হৌ জাগতৌ পাদৌ তথা গায়ত্রী চ, তদা পঙ্ক্তির্নাম
কন্দ: ॥ ১৭ ॥

পূর্বো চেদযুজৌ সত:পঙ্ক্তি: ॥ ১৮ ॥

যদা পূর্বোদ্বিষ্টৌ পাদাবযুজৌ ভবত:, প্রথমদ্বিতীয়ৌ পাদৌ জাগতা-

৩৩। কোন বেদে চারিপাদেই নয় অক্ষর দেখা যায়, তাহাকেও
বৃহতী বলে।

৩৪। বাহার প্রথম দুইপাদ দশাঙ্কর ও পরের দুইপাদ অষ্টাঙ্কর, তাহাকেও
বৃহতী বলে।

৩৫। দ্বাদশাঙ্কর তিনপাদে “মহা বৃহতী” ছন্দ হয়।

৩৬। তাগিডন মূনির মতে এই বৃহতীকেই “সতীবৃহতী” বলে।

৩৭। বাহার দুইপাদ দ্বাদশাঙ্কর ও দুইপাদ অষ্টাঙ্কর তাহাকে “পঙ্ক্তি”
ছন্দ বলে।

বিত্ত্বর্থঃ । দ্বিতীয়চতুর্থী চ গায়ত্রী, তত্ ছন্দঃ সতঃপঙ্ক্তি-
নাং ॥ ৩৮ ॥

বিপরীতী চ ॥ ৩৯ ॥

যদা তাবৈষ পাদৌ বিপরীতৌ ভবতঃ, তদাপি সতঃপঙ্ক্তি-
রৈব । অয়মর্থঃ, প্রথমতৃতীয়ৌ পাদৌ গায়ত্রী, দ্বিতীয়চতুর্থী
জাগতৌ ॥ ৩৯ ॥

আস্তারপঙ্ক্তিঃ পরতঃ ॥ ৪০ ॥

যদা জাগতৌ পাদৌ পরৌ ভবতঃ, গায়ত্রী চ পূর্বী, তদা আস্তার-
পঙ্ক্তির্নাং ॥ ৪০ ॥

প্রস্তারপঙ্ক্তিঃ পুরতঃ ॥ ৪১ ॥

যদা জাগতৌ পাদৌ পূর্বী ভবতঃ, গায়ত্রী চ পরতঃ, তদা প্রস্তার-
পঙ্ক্তির্নাং ॥ “পঙ্ক্তির্জাগতৌ গায়ত্রী চ (৩।৩৩) ইত্যনেন
গতার্থমিদং, সজ্জাবিশেষজ্ঞাপনার্থং পুনরুচ্যতে ॥ ৪১ ॥

বিষ্ণারপঙ্ক্তিঃ ॥ ৪২ ॥

যদা জাগতৌ পাদৌ মধ্যৈ ভবতঃ, আদ্যন্তযোষ গায়ত্রী, তদা
বিষ্ণারপঙ্ক্তির্নাং ॥ ৪২ ॥

৩৮ । বাহ্যঃ প্রথম ও তৃতীয় পাদ দ্বাদশাক্ষর এবং দ্বিতীয় ও চতুর্থ পাদ
অষ্টাক্ষর, সেই ছন্দকে “সতঃ-পংক্তি” বলে ।

৩৯ । বাহ্যঃ প্রথম ও তৃতীয় পাদ অষ্টাক্ষর এবং দ্বিতীয় ও চতুর্থ পাদ
দ্বাদশাক্ষর, তাহাকেও “সতঃ-পংক্তি” বলে ।

৪০ । বাহ্যঃ প্রথম দুইপাদ অষ্টাক্ষর ও পরের দুইপাদ দ্বাদশাক্ষর তাহাকে
“আস্তার-পঙ্ক্তি” বলে ।

৪১ । বাহ্যঃ প্রথম দুইপাদ দ্বাদশাক্ষর ও পরের দুইপাদ অষ্টাক্ষর, তাহাকে
“প্রস্তারপংক্তি” বলে ।

৪২ । বাহ্যঃ প্রথম ও চতুর্থ পাদ অষ্টাক্ষর এবং দ্বিতীয় ও তৃতীয় পাদ
দ্বাদশাক্ষর তাহাকে “বিষ্ণারপংক্তি” বলে ।

সংস্কারপঙ্ক্তির্বহিঃ ॥ ৪৩ ॥

যদা তাবৈব জাগতৌ পাদৌ বহ্নিৰ্ভবতঃ, মধ্যে চ গায়ত্রী, তদা
সংস্কারপঙ্ক্তির্নাম হৃন্দঃ ॥ ৪৩ ॥

অক্ষরপঙ্ক্তিঃ পञ্চকাশ্চত্বারঃ ॥ ৪৪ ॥

পञ্চাশ্চরৈশ্চতুৰ্ভিঃ পাदैঃ অক্ষরপঙ্ক্তির্নাম হৃন্দঃ । ননু
চত্বারিংশদক্ষরা পঙ্ক্তিচ্ছন্দঃ, তত্ কথং পञ্চকাশ্চত্বার ইতি
স্বচ্যতে । তত্রোত্তরম্ । “দ্বাবপ্যল্পশঃ” (১৪৫) ইত্যস্মাৎ সিংহা-
বল্লোকিতন্যায়েনাল্পগ্রহণমনুবর্ত্ততে, তেন পঙ্ক্তিরল্পত্বং বিশেষাৎ
প্রতিপাদিতং ভবতি ॥ ৪৪ ॥

দ্বাবপ্যল্পশঃ ॥ ৪৫ ॥

পञ্চগ্রহণমনুবর্ত্ততে । পञ্চাশ্চরাভ্যাং পাদাভ্যাং অল্পশঃ পঙ্ক্তি-
র্নাম হৃন্দো ভবতি, কচিদেব বেদে ন সৰ্বত্র ॥ ৪৫ ॥

পদপঙ্ক্তিঃ পञ্চ ॥ ৪৬ ॥

পञ্চকা ইত্যনুবর্ত্ততে । যদা পञ্চাশ্চরাঃ পञ্চ পাদা ভবন্তি, তদা
পদপঙ্ক্তির্নাম হৃন্দঃ ॥ ৪৬ ॥

চতুষ্কপট্কৌ ত্রয়শ্চ ॥ ৪৭ ॥

চকারঃ পञ্চকা ইত্যনুকৰ্ণণার্থঃ । যদা প্রথমম্ভূতরক্ষরঃ

৪৩। বাহার প্রথম ও চতুর্থপাদ দ্বাদশাক্ষর এবং দ্বিতীয়পাদ ও তৃতীয়পাদ
অষ্টাক্ষর তাহাকে “সংস্কারপংক্তি” বলে ।

৪৪। পঞ্চাক্ষর চারিপাদে “অক্ষরপংক্তি” হৃন্দ হয় ।

৪৫। পঞ্চাক্ষর দুইপাদে “অল্পশঃপংক্তি” হৃন্দ হয় । বেদের কোন
কোন স্থলেই এই হৃন্দের ব্যবহার দেখা যায়, ইহা সৰ্বত্র ব্যবহৃত নহে ।

৪৬। পঞ্চাক্ষর পাঁচ পাদে “পদপংক্তি” নামক হৃন্দ হয় ।

পাদঃ, দ্বিতীয়ঃ ষড়্‌ক্ষরঃ, ততঃ ত্রয়ঃ পঞ্চাক্ষরাঃ, তদা পঞ্চপদা
পঙ্‌ক্তিৰেব ॥ ৪৩ ॥

পথ্যা পঞ্চभिर्गायत्रैः ॥ ৪৮ ॥

পঞ্চমিরষ্টাক্ষরৈঃ পাদৈঃ পথ্যা নাম পঙ্‌ক্তিৰ্ভবতি । অস্বোদা-
হরণম্—

अक्षसमीमदन्त हीति ॥ (ऋ० ১।৮২।২ ॥ ৪৩ ॥

इति पङ्क्त्यधिकारः ॥

[अथ त्रिष्टुब्जगत्यधिकारः]

जगती षड्भिः ॥ ৪৮ ॥

গায়ত্রৈরিত্যনুবর্ত্ততে । গায়ত্রৈঃ ষড্‌भिঃ পাদৈর্জগতী নাম
কৃন্দো ভবতি ॥ ৪৮ ॥

एकेन त्रिष्टुब्-ज्योतिष्मती ॥ ৫০ ॥

ত্রিষ্টুভঃ প্রস্তুতত্বাৎ প্রত্যাশক্তেষু তস্যা এব সম্বন্ধঃ । একেন
ত্রৈষ্টুভেন পাদেনাধিকারাৎ চতুর্भिर्गायत्रैः পঞ্চপাৎ ত্রিষ্টুপ্‌ জ্যোতি-
শ্মতী নাম । ত্রৈষ্টুভেন সহ পঞ্চभिर्गायत्रैরিত্যুক্তে চত্বার এব
গায়ত্রাঃ পাদা লভ্যন্তে । যথা উপাধ্যায়েন সহ পঞ্চ শিষ্টা
আগতা ইত্যুক্তে উপাধ্যায়পঞ্চমাঃ প্রতীয়ন্তে ॥ ৫০ ॥

तथा जगती ॥ ৫১ ॥

एकेन जागतेन पादेन चतुर्भिर्गायत्रैः, पञ्चपाज्जगती ज्योतिष्मती
नाम ॥ ৫১ ॥

৪৭। বাহ্যর প্রথমপাদে চারি অক্ষর, দ্বিতীয় পাদে ছয় অক্ষর ও পরের
তিন পাদে পাঁচ অক্ষর, সেই গুরুপাদ ছন্দকেও “পংক্তি” বলে ।

৪৮। অষ্টাক্ষর পাঁচপাদে “পথ্যা” নামক পংক্তি ছন্দ হয় ।

৪৯। অষ্টাক্ষর ছয়পাদে “জগতী” নামক ছন্দ হয় ।

৫০। একাদশাক্ষর একপাদ ও অষ্টাক্ষর চারিপাদ, এই পাঁচপাদে
“জ্যোতিষ্মতী” নামক ত্রিষ্টুপ্‌ ছন্দ হয় ।

পুরস্তাজ্জ্যোতিঃ প্রথমেণ ॥ ৫২ ॥

প্রথমেণ ত্রৈষ্টুমেণ পাদেণ শ্রেষ্ঠৈশ্চ গায়ত্রীঃ, পুরস্তাজ্জ্যোতির্নাম ত্রিষ্টুপ্ ভবতি । পূর্বেণৈব গতার্থত্বাৎ বিশেষসজ্জ্ঞাপন্যর্থ-
মিদম্ । তথা জগতী ইত্যনুবর্ত্তনীয়ম্ । তেনাদ্যেণ জাগ তেন
পাদেণ চতুর্ভিঃশ্চ গায়ত্রীঃ পুরস্তাজ্জ্যোতির্নাম জগতী ভবতি ॥ ৫২ ॥

মধ্যেজ্যোতির্মধ্যমেণ ॥ ৫৩ ॥

যদা মধ্যমঃ ত্রৈষ্টুভঃ পাদো ভবতি, উভয়তশ্চ দ্বৌ দ্বৌ গায়ত্রী,
তদা মধ্যেজ্যোতির্নাম ত্রিষ্টুপ্ ভবতি । মধ্যেজ্যোতিরिति অলুক-
সমাসঃ । তথা জগতী ইত্যনুবর্ত্তনীয়ম্ । তেন মধ্যমেণ
জাগতেন উভয়তশ্চ দ্বৌ দ্বৌ গায়ত্রী তদা মধ্যেজ্যোতির্নাম জগতী
ভবতি ॥ ৫৩ ॥

উপরিষ্টাজ্জ্যোতিরন্তেণ ॥ ৫৪ ॥

যদা চত্বারো গায়ত্রীঃ পাদাঃ ভবন্তি, অন্তে চ ত্রৈষ্টুভঃ, তদা
উপরিষ্টাজ্জ্যোতির্নাম ত্রিষ্টুপ্ ভবতি । তথা জগতী ইতি অনু-
বর্ত্তনীয়ম্ । তেনান্তেণ জাগতেন, শ্রেষ্ঠৈশ্চ গায়ত্রীশ্চতুর্ভিঃ, উপ-
রিষ্টাজ্জ্যোতির্নাম জগতী ভবতি ॥ ৫৪ ॥

৫১। দ্বাদশাক্ষর একপাদ ও অষ্টাক্ষর চারিপাদ এই পাঁচ পাদে
“জ্যোতিষ্মতী” নামক জগতীহ্রস্ব হয় ।

৫২। যাহার প্রথমপাদে একাদশাক্ষর ও শেষ চারিপাদে অষ্টাক্ষর, তাহাকে
“পুরস্তাজ্জ্যোতিঃ” নামক ত্রিষ্টুপ্ বলে । এবং যাহার প্রথমপাদে দ্বাদশাক্ষর
ও শেষ চারিপাদে অষ্টাক্ষর তাহাকে “পুরস্তাজ্জ্যোতিঃ” নামক জগতী বলে ।

৫৩। যাহার প্রথম দুইপাদ ও শেষ দুইপাদ অষ্টাক্ষর এবং মধ্যের পাদ
একাদশাক্ষর তাহাকে “মধ্যেজ্যোতিঃ” নামক ত্রিষ্টুপ্ বলে, এবং যাহার
প্রথম দুইপাদ ও শেষ দুইপাদ অষ্টাক্ষর এবং মধ্যের পাদ দ্বাদশাক্ষর তাহাকে
“মধ্যেজ্যোতিঃ” নামক জগতী বলে ।

৫৪। যাহার প্রথম চারিপাদ অষ্টাক্ষর ও শেষপাদ একাদশাক্ষর তাহাকে

একস্মিন্ পঞ্চমী ছন্দঃ শঙ্কু-মতী ॥ ৫৫ ॥

যদৈকঃ পঞ্চাচরঃ পাদৌ ভবতি, তথৈব ষড়্‌চরঃ, তদা শঙ্কু-মতী নাম গায়ত্রী । ছন্দোঃপ্রদ্বণে প্রকৃতে পুনঃ ছন্দোঃপ্রদ্বণং ছন্দো-মাত্রপ্রতিপদ্যর্থম্ । তেন সর্বेषু ছন্দঃসু পঞ্চাচরৈকপাদলক্ষিতা শঙ্কু-মতী ভবতি । ইতরথা হি অনন্তরং সম্মত্বয়ঃ স্যাৎ ॥ ৫৫ ॥

ষট্‌কী ককুমতী ॥ ৫৬ ॥

একস্মিন্ ষড়্‌চরে পাদে অন্যেষু যথালক্ষণমুপাচ্যেযু ছন্দো-মাত্রং ককুমতী নাম ভবতি ॥ ৫৬ ॥

ত্রিপাদ্‌গিষ্ঠমধ্যা পিপীলিকমধ্যা ॥ ৫৭ ॥

যদা আদ্যন্তী পাদৌ বহুচরৌ, মধ্যমৌঃস্বতরাচরস্তদা গিষ্ঠমধ্যা সতী পিপীলিকমধ্যা নাম ভবতি । অয়মর্থঃ, আদ্যন্তী পাদৌ অষ্টাচরৌ, মধ্যমস্ত্রাচরঃ, एवं ত্রিপাদ্‌-গায়ত্রী পিপীলিকমধ্যা নাম ভবতি । एवं চতুরচরে পঞ্চাচরে অপি মধ্যমে পাদে পিপীলিকমধ্যা সিধ্যতি । যত্‌ কিস্বিচ্চিপাৎ ছন্দো লঘু-মধ্যমপাদং, তত্‌সর্বং পিপীলিকমধ্যমুচ্যতে ॥ ৫৭ ॥

“উপরিষ্টোজ্জ্যোতি” নামক ত্রিষ্টুভ্‌ বলে, এবং বাহার প্রথম চারিপাদ অষ্টাক্ষর ও শেষপাদ দ্বাদশাক্ষর তাহাকে “উপরিষ্টোজ্জ্যোতি” নামক জগতী বলে ।

৫৫ । পঞ্চাক্ষর একপাদ ও ষড়্‌ক্ষর তিমপাদে “শঙ্কুমতী” নামক গায়ত্রীছন্দ হয় । ছন্দ অধিকার সঙ্কেত এই হুত্রে ছন্দঃশব্দের পুনরাব উপাদান সামান্য ছন্দের পরিগ্রহার্থ, সুতরাং সমস্ত ছন্দের ব্যথাক্ত ত্রিপাদই পঞ্চাক্ষর এক পাদের সহিত মিলিত হইলে শঙ্কুমতী নামক তত্ত্ব ছন্দ হইবে ।

৫৬ । ষড়্‌ক্ষর একপাদের সহিত মিলিত হইলে ব্যথাক্ত লক্ষণ সমস্ত ছন্দেই “ককুমতী” সংজ্ঞা হয় ।

৫৭ । বাহার আদি ও অন্তপাদ বহুক্ষর এবং মধ্যপাদ কাক্ষাক্ষর একপাদ গায়ত্রীকে “পিপীলিকমধ্যা” বলে । যেহেতু বাহার প্রথম ও শেষপাদ ষড়্‌াক্ষর

विपरीता यवमध्या ॥ ५८ ॥

आद्यन्ती पादौ लघुचरौ, मध्यमस्य बहुचरः, सा गायत्री यवमध्या नाम भवति । एवमुष्णिगादिष्वपि योज्यम् ॥ ५८ ॥

जनाधिकेनैकेन निवृद्धभुरिजौ ॥ ५९ ॥

चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री, एकैनाक्षरेण न्यूनैः, सा निवृद्धिति विशेषसञ्ज्ञां लभते । एकैनाधिकेन भुरिगति । एवमुष्णिगादिष्वपि द्रष्टव्यम् ॥ ५९ ॥

द्वाभ्यां विराट्स्वराजौ ॥ ६० ॥

जनाधिकग्रहणमनुवर्त्तते । द्वाभ्यामक्षराभ्यां जनाधिकाभ्यां गायत्री यथाक्रमं विराट्स्वराट्सञ्ज्ञा भवति ॥ ६० ॥

आदितः सन्दिग्धे ॥ ६१ ॥

यदा षड्विंशत्यक्षरं छन्दो भवति, तदा किं प्रतिपत्तव्यं, किं गायत्री स्वराट्, उत उष्णिक् विराट् इति । एवं सन्दिग्धे सति छन्दसि आदिभूतात् पादात् निर्णयः कर्त्तव्यः । यदि प्रथमः पादो

एवं मध्यापाद त्र्याक्षर एहेरूप त्रिपाद गायत्रीर नाम "पिपीलिकमध्या, एवं अष्टात्र समस्त त्रिपाद छन्देरऽ मध्यापाद अष्टाक्षर हहेलेहे पिपीलिकमध्या संज्ञा हहेवे ।

६८ । बाह्यार आदि ७ अक्षपाद अष्टाक्षर एवं मध्यापाद बह्वक्षर, एरूप गायत्रीर नाम "यवमध्या", एवं उष्णिक् प्रभृति छन्देरऽ मध्यापाद बह्वक्षर हहेले "यवमध्या" संज्ञा हहेवे ।

६९ । चतुर्विंश अक्षर गायत्रीर एक अक्षर कम हहेले "निवृद्ध" ७ एक अक्षर अधिक हहेले "भुरिक" एहेरूप विनेव संज्ञा हर । उष्णिक् प्रभृति छन्देरऽ एहेरूप जामिवे ।

७० । द्वे अक्षर कम ७ द्वे अक्षर अधिक हहेले यथाक्रमे गायत्रीछन्देर विराट् ७ स्वराट् संज्ञा हर ।

গায়ত্রী, তদা গায়ত্রীবাসী । অথ উষ্ণিহস্তদা উষ্ণিগিতি ।
এবং সর্বত্র ॥ ৬১ ॥

দেবতাদিত্য ॥ ৬২ ॥

ইদমপরং নির্ণয়নিমিত্তমুচ্যতে । সন্দিগ্ধে চ্ছন্দসি দেবতা-
দেষু নির্ণয়ঃ কৰ্ত্তব্যঃ । আদিগ্রহণং স্বরাদিপরিগ্রহার্থম্ ॥ ৬২ ॥

কস্য চ্ছন্দসঃ কা দেবতা যথা নির্ণয়ঃ কৰ্ত্তব্যঃ ইত্যপেক্ষায়ামিদ-
মুচ্যতে ॥

অগ্নিঃ সবিতা সোমো বৃহস্পতির্বরুণ ইন্দ্রো

বিশ্বেদেবাঃ ॥ ৬৩ ॥

গায়ত্রীাদীনাং জগতীপর্যন্তানাং যথাক্রমমগ্ন্যাদয়ো দেবতা
বেদিতব্যাস্তাঃ । তত্র সন্দিগ্ধে চ্ছন্দসি, যদা আগ্নেয়ং তদা গায়ত্রী,
যদি সাবিত্রং তদা উষ্ণিক্ । এবং সর্বত্র । বৈদিকেষুেব চ্ছন্দঃসু
নিব্ধজুরিজী, তথা বিরাট্‌স্বরাজী দৃশ্যেত, ন লৌকিকেণু । অতো
লৌকিকেণু সন্দেহাভাৱাৎ নির্ণয়নিমিত্তভূতা দেৱতাৱয়ো
নিশ্চ্যন্তে ॥ ৬৩ ॥

৬১ । যখন ছান্দিশ অক্ষরে ছন্দ হয়, তখন যেমন হই অক্ষর অধিক ধরিলে
স্বরাট গায়ত্রীছন্দ হইতে পারে, তেমন হই অক্ষর কম ধরিলে বিরাট্ উষ্ণিক্ ও
হইতে পারে, সুতরাং তখন কোন্ ছন্দ হইবে এই মনেহে আদি পাদেৰ দ্বারা
ছন্দের নির্ণয় করিতে হইবে, অর্থাৎ যদি গায়ত্রীর প্রথমপাদ হয়, তবে গায়ত্রী,
আর যদি উষ্ণিকের প্রথমপাদ হয়, তবে উষ্ণিক্ হইবে । অত্যাঁচ সন্দিক্ স্থানেও
একপ ভাবেই মনেহের নিরাস করিতে হইবে ।

৬২ । দেৱতাৱ দ্বারাও সন্দিক্ স্থলের ছন্দোনির্ণয় করিতে হইবে । আদি
শব্দ স্বরাৱির পরিগ্রাহক ।

৬৩ । দেৱতা দ্বারা ছন্দের নির্ণয় করিতে হইলেই কোন্ ছন্দের কোন্
দেৱতা তাহা জানা আবশ্যক, অতএৱ দেৱতানির্ণয়ের জ্ঞান এই স্থলের
অৱতারণা । গায়ত্রী হইতে জগতী পৰ্য্যন্ত পুৰোক্ত সাত প্রকাৰ ছন্দের যথা-

आर्य्यप्रभा ।

चतुर्थः ।

मुदुर्लभाः सर्व्वमनोरमा गिरः ।

{ ३५ संख्या ।

स्त्रीसभ्यता ।

सर्व्व एव हिन्दुधर्म्मप्रलम्बिनो विशेषतः संस्कृत-विद्यार्थिनो विद्वांस एव गर्वमावहन्ति चेतस्सु, यद्भूयसां देशानामभ्युदयात्प्रागिव भारतीया हिन्दवः सभ्यताया उन्नततमं सोपानमधिरूढुः, वयमपि पुनः क्रमशस्तदधिरोच्याम इति । किन्तु विदाङ्कुर्वन्तु ते पुराणसभ्यतासोपानमधिरूढवो हिन्दुधर्म्मप्रक्षपातिनः कथन्नाम तच्छक्रयुः ? साम्प्रतं पाश्चात्यविद्याशिक्षामधिगम्य स्त्रियः क्षणे क्षणे नूतनां सभ्यतां सृजन्ति, यया च त्यक्त्रियन्ते आर्य्यसभ्यताशील-शालिन्यो महिलाः ।

इत्त ! काधना तत्पुराणपरिच्छदादिकम् ? क्व वा कर्पूरकुङ्कुम-मृगनाभिमलयजादिकैः स्वाङ्गरचना ? क्व वा सत्कुलप्रसूतानामार्य्य-विदुषीणान्तासान्तदसूर्य्यम्यश्रत्वम् ? — साम्प्रतं हि पाश्चात्यवनिता-वसनोपानहादिपरिधानानुकरणेनाऽऽत्मानं सभ्यं मन्यन्ते, न तावत्पार-तन्त्रप्रसुरीकर्तुमिच्छन्ति, समयपरिपालनार्थंन तादृक् पतिष्वनु-रज्यन्ति, असक्तप्राश्चात्यशब्दोच्चारणेन दिव्यं मन्यन्ते आत्मानम् ।

यदि च विमुखभागधेयतया वयसा वपुषा विद्ययाऽन्येन वा केनचिद्गुणेन विसदृशं भर्त्तारमासादयेयुस्तदा सर्वथा तमुपहसन्ति निन्दन्ति न्यकुर्वन्ति तृणाय च मन्यन्ते । विद्यया च बुद्धिवैशद्य-लाभान् भृत्यमिव मुहूर्त्तानं पदे पदे पादेनाक्रम्यारुहन्ति, किं बहुना विद्वानपि गुणाकरोऽपि सुशीलोऽपि मेधाव्यपि अङ्गविकलादिदोष-

रहितोऽपि भर्त्ताऽनधिगताऽऽङ्गविद्यश्चेदेताभिर्ज्ञानलबदुर्विदग्धाभिरतत्त्वज्ञ इति उपहस्यते, पशुरिव च परिभूयते, अपि च काश्चिदधिगताङ्गविद्यत्वात्पुरुषैः सममात्मानं कल्पयन्त्यो धूर्त्तानामभिजात्यमप्युपगच्छन्ति । स्त्रियश्च काश्चित्पाश्चात्यविद्यासलिलविमलीकृतमतयो भर्त्तृभिः पून्या भूषणाच्छादनादिभिरिति पुरुषा अपि स्त्रीणामाराधने नियुज्यन्ते । स्वैररीत्या यत्र कुत्राऽपि पर्यटन्त्योऽकाण्डे कश्चित्पाश्चात्यविद्याविद्योतितं पुरुषं विलोक्य पाणौ तस्य स्वपाणिं निधाया “ऽऽङ्गल”शब्दोच्चारणेन सानन्दं परिपीडयन्ति पाणिम् ।

यान् प्राणाधिकान् स्तनन्धयान् विलोलकुन्तलान् आत्मजान् बालान् आ-प्रसवादुत्सङ्गे नीत्वा स्तन्यपानैर्लालनपालनादिभिश्चाहर्निशमात्यन्तिके शाययित्वा क्षणमपि नेत्रपथादवियोगीकृत्य प्राणेश्वरोऽपि अधिकतराश्चान्यमाना लज्जाशीलैकधना आसन् या आर्य्यमहिलाः—साम्प्रतं क्व सा परिपाटी लज्जाविधुराणां कुलवतीनान्तासां, प्रसवमात्रेण पुत्रान् धात्रीसात्कृत्य पुनर्यथावस्थमासादयन्ति नार्थः, न स्तन्यं पाययन्ति, न वा उत्सङ्गे निदधति, न दिवसमध्ये सकृदप्यवलोकयन्ति, सत्येवं कथमपत्येषु प्रगाढस्नेहः सम्भविष्यति नारीणां ? स्वमातृस्तन्यपानं विना च धात्रीदुग्धपानेन कथं वा ते बाला गार्भ्भीर्यादिगुणशालिनो मेधाविनश्च भवेयुः ।

एवं बहुविधाः सभ्यता दृश्यन्ते साम्प्रतं स्त्रीषु, यावत् न इमाः नूतनाः सभ्यताः स्त्रीभ्यो निराकृतास्तावत्कथन्नाम तेऽत्र भवन्तश्चिरन्तनसभ्यतासोपानमारोहणसमुत्सुकास्तां पदवीं लभेरन् ? अतो यतितव्यं प्रथमं संस्कृतशिक्षादानेन यथास्याः पुनः परिवर्त्तनं भवेत् ॥

व्याकरण-साहित्य-शास्त्रिणः—

श्री-आदित्यप्रसाद-शर्मणः,

जम्बूकात्रावासवासिनः ।

कौतुककणाः । (सगुड-पिष्टकम्) ।

सप्तमवर्षीय-बालकस्य गोवर्द्धनस्याभवदेकदा सगुड-पिष्टकभक्षणं बलवती स्मृहा । किन्तु हा कष्टम् ! यदैव स तत्कथनाय मातरमुपागच्छत्तदैव किमिति भक्षयिष्यति तन्नोदेति स्वकीय-स्मृतिपथे । एवं विस्मृतवृत्तान्तः स प्रतिदिनमेव मनसि प्रालपत्, रहसि चाक्रन्दत् ।

पुत्रस्य भावान्तरं लक्षोक्त्य “वत्स गोवर्द्धन ! किन्ते जातम्, किं वा वस्तु भक्षयिष्यसी”त्येवं जनन्या बहुशः पृष्टोऽपि सर्वास्वेव कथास्वसन्मतिं प्रकाशयन् स दृढं प्रहृतः । अदूरादेव श्रुत्वा गोवर्द्धनस्य सनिर्वेदं परित्राहिरवः पिता समीपमागत्य स्वभार्यामनिन्दत्—
“कथमेवमयं ताड्यते त्वया ? हा हन्त ! गण्डद्वयमस्य सगुड-पिष्टकवत् परिदृश्यते ।

इत्येवमुक्ते पितरि परित्यक्तक्रन्दनतया स्मितमुखमण्डलो गोवर्द्धन आह—“हं स्मृतिपथमायातन्तद्-मातः ! अहं सगुड-पिष्टकं भक्षयिष्यामीति ॥”

वञ्चक-दशा ।

कस्मिंश्चिदधिष्ठाने द्वावन्धौ लोकान् याचित्वाऽर्जितेनार्थेन जीविकां निर्व्वाहयतः । एकदा तु कुबुद्धिपरतन्त्रस्तयोः प्रथमः द्वितीयस्य हस्तादेकां ताम्रमुद्रां तुष्णीमग्रहीत् । द्वितीयस्तु सविषादन्तमकथयत्—कथं रे लम्पट ! मम हस्तादाच्छिद्य तत्स्करेणैव त्वया ताम्रमुद्रा गृहीता ?

प्रथमः—कथमन्धेनापि त्वयैतत् दृष्टम् ?

द्वितीयः—त्वया यदिमङ्गनमपहर्त्तुं शक्यते तदा मम दर्शनेनैव का क्षतिः ?

अथ ताभ्यां किञ्चिदातुं समुत्सुकः कश्चित् पश्चिमस्तयोरीदृशालापश्रवणेन जातसन्देहः कतिपयैर्मिलित्वा तौ द्वावेव भृशं प्रहारयामास, तयोरन्विचतुष्टयञ्च समुत्पाद्य नगरात् सनिकारं ताडयामास ।

प्रभु-भृत्य-संवादः ।

प्रभुर्निधिरामशर्मा सभृत्यः शिष्यभवनमागत्य रन्धनकाले “किञ्चित्काष्ठमानय” इति भृत्यमादिदेश, भृत्यस्तु“(प्रहं) जपे तिष्ठामि साम्प्रत”मिति च्छलोक्त्या जोषं स्थितः ।

अथ रात्रौ शयित्वा शर्मेणा प्रदीपनिर्व्वाणाय समादिष्टो भृत्योऽकथयत्—“भोः कर्त्तृमहाशय, नेत्रद्वयं निमील्यतां, तदाऽन्धकार-मयमेव सर्व्वं द्रक्ष्यते ।” पुनस्तु शर्मा भृत्यमादिदेश—“रे नित्य-धाम ! बहिर्गत्वा दृश्यतान्तावत् तत्र किं वृष्टिर्भवति ? भृत्य-स्तूत्तरयाञ्चकार—गृहमध्यमागतं मार्जारमेकं पृष्ट्वा आर्द्रशरीरतया वृष्टिपतनमेवानुमिनोमि ।

ततः शर्मेणा गृहगर्गलबन्धने समादिष्टो भृत्यः प्राञ्जलिराह—“मयाऽतु हे कर्मेणी कृते, मयि कृपयेदं कर्म यदि भवतीव सम्पन्नं स्यात्तदाऽहं नितरां सुखी भविष्यामि ।”

तदा सम्यग् विभाव्य सर्व्वं निधिरामशर्मा तु अग्निशर्मा भूत्वा नित्यधामं नित्यधामाख्यमेव स्थानं प्रापयामास ।

धूर्त्त-विवरणम् ।

कदाचित् शीतसमयस्य मध्यरजन्यां ताम्रकूटधूमपिपासुः कश्चिद्धूर्त्तो नगरमयं परिभ्राम्य यदा कुत्राप्यनलं न लेभे, “तदाग्निरग्नि”रिति कृत्वा उच्चैर्निनदितुमारभे । नगरजनाश्च प्रायः सर्व्व एवैतदभीषणनादमाकर्ण्य सलिलहस्ताः “कुत्राग्निसंयोगः, कस्य भवनेऽग्निः संघटितः” इत्यादि सव्यस्तं बहुशः पृष्ट्वापि नोत्तरं प्रापुः । स धूर्त्तोऽपि तदोद्घाटितसकलकपाटतया स्वाभीष्टं सम्प्राप्य स्वस्थानं प्रतस्थे ।

सिद्धान्तवागीशोपनाम-

श्रीसुरेन्द्रमोहन-व्याकरणातीर्थस्य,

ढाका आलगी-ग्रामवासिनः ।

प्रतिभा ।

वैशाखात् परम ।

किन्तु तयोधिकित्सकानाञ्च सर्व्वः प्रयासो विफलप्रायः । बहु-
चिकित्सादिनापि तद्देहस्य किमपि परिवर्त्तनं न जातं । क्रमशो
मार्त्तण्डः प्रचण्डातपेन सर्व्वान् सन्तप्य परोपतापित्वफलमिवाधः-
पातं लब्धवान् । तदधःपातेन च अन्येषां कथञ्चित् सन्तापनिवृत्ता-
वपि सदानन्दनिलयोपस्थितानां सर्व्वेषामेव मनस्तापः समवर्द्धत ।
सर्व्व एव तदानीं तस्या जीवने निराशाः सन्तः क्रमशः स्वस्व-
निवासं जग्मुः । यदा चिकित्सका अपि निरुत्साहा, “अस्या
जीवनाशा नास्ती”त्यब्रुवंस्तदा सरलाया यत्नःस्थलं चक्षुर्जलेना-
प्लावितं । तदानीञ्च निष्प्रभेव इन्दुप्रभा कञ्चन अभावनीयम भावमनु-
भवन्तो प्रसुप्तकण्ठं रोदितुमारभे । तयोः क्रन्दनेन तत्र स्थिताः केऽपि
चक्षुर्जलं सम्बरितुं न प्राभवन् । तस्या आकृतेरेवं क्रमनीयता, यत्तां
पश्यत एव स्मृतः स्नेहभावः समुदेति, किं पुनरेवं परिचरन्त्योस्तयोः ।

तदवलोक्य च सदानन्दो मनसा विशेषतः खिद्यमानोऽपि सरला-
मिन्दुप्रभाञ्च सान्त्वयितुमन्तर्निगृह्य तदुःखभारमभाषत—अयि !
कथमेतदर्थं व्यर्थं क्रन्दथः ? संसारे कोऽपि चिरं स्थातुं नायातः,
सर्व्वेषामेवैव परिणतिः सम्प्रत्यर्त्त, “अद्य वाब्दशतान्ते वा मृत्युञ्जै
‘प्राणिनां ध्रुव’ इति मरणे शोकः समतीवाविवेकपरिचायकः ।
विशेषतस्तु दृश्यताम्—किं नाम मरणं ? आत्मा तु नित्यस्तस्य
विनाशात्मकं मरणं न सम्भवति, परन्तु “तत्शरीरसम्बन्धत्याग” एव
तत्शरीरावच्छिन्नात्मनो मरणमिति व्यवह्रियते । यथाह भगवान्—
“वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।
तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही ।”
सुतरां मरणे नात्मनः कथमपि क्षय इति नास्ति तदर्थं शोककारणं ।
“यद्येवं कथं हृदयस्य मरणे खिद्यन्ते लोका” इति यदि युवयोरनु-

योगस्तदा श्रूयताम्—तेनैव तत्शरीरसम्बन्धत्यागेन संसारबन्धन-
निदानस्य पुत्रकलत्रादिरूपसम्बन्धस्यापि विगमो भवेदिति
मोहान्धा लोका यथायथं लौकिकस्वार्थज्ञान्या तदर्थं क्रन्दन्ति । नो
चेत् कथं सर्वेषां मरणे सर्वे न क्रन्देयुः ? एतादृगेव माया-
बन्धनं यत्तेनैवाभिभूता लोकाः “का तव कान्ता कस्ते पुत्रः संसारोऽय-
मतीव चित्र” इति वाक्यस्य सारमस्मरन्त एव “हा मे पुत्रो मृतः, हाः
मे कलत्रं मृतं, हा मे भ्राता मृत” इति वृथा विलपन्ति । अत्र तु
युवयोस्तादृशः कश्चिद् यौनः सम्बन्धोऽपि नास्ति, तत् कथमेवं विल-
प्यते ? परिह्रियतां वृथा शोकः, यथा च निस्वार्थतो यथासाध्यमस्याः
परिचर्यादिकमाचरितं, तथैव यावज्जीवनं परिचर्य्यतां, यद्यस्या आयु-
र्विद्येत तदोज्जीवनेनावश्यं विनश्येन्मनसः खेदः । श्रुत्वैवमुपदेशं
शोकभारग्लपितमानसा इन्दुप्रभा बाष्पोपरुद्धकण्ठा सोत्कण्ठ-
मवादीत्—पितः श्रुतं शास्त्रयुक्तितर्कौपन्नहितं तत्त्वनिश्चायकमति-
गभीरार्थं भवदीयं वचः, किन्तु नास्य भाजनं मादृशो रसणीजनः ।
किं कथयामि, कथमपि न प्रतिरोद्धुं शक्नोम्यतिवेगं शोकावेगम्,
अप्रतिबद्ध एव निर्भरत्यश्रुप्रवाहः । न जानामि दर्शनात् प्रभृत्येव
कथमस्या दग्धहृदयाया अपि एतादृशः स्नेहसमुद्रेकः ? अन्त-
र्निहितमेतादृशं सम्पर्कविशेषं तर्कयामि, यद्वन्धनं सन्निर्वन्धचेष्टयापि
क्लेत्तुमशक्यम् । कदाप्येनमपश्यमिति न स्मरामि, किन्तु दर्शनात्
प्रभृत्येव नान्यत्र सञ्चरतो मे चक्षुषी । अस्या दुर्दृशादर्शनेन शतधा
विदीर्य्यते मे हृदयम् । कथमपि नास्याः कष्टं शक्नोमि द्रष्टुम् ।
नावधारयामि किमपरमिदं दुर्विलसितं दैवस्य ? आवाख्याद् यथेष्टं
कष्टमर्पितवतोऽपि किं न मनस्तुष्टिरजनिष्ट स्रष्टुः ? मन्ये केवलं
कष्टानुभवार्थमेव मे सृष्टिरङ्गीकृता विश्वसृजा । यातु दृढं सज्जामि
दुर्विलसितमवलोकयितुमर्हं वज्रमयी । एवं रुदत्याश्च तस्या
अरुन्तुदेन भावेनाक्रान्तं सदानन्दस्यापि मानसम् । क्रमशश्च बर्द्ध-

मानायां तमस्त्रिन्यां चिकित्सकाः सर्वथैव निराशास्तथेवानुष्ठातु-
मादिष्टवन्तः सकष्टं स्वस्त्रिनिलयमचलन् । सदानन्दोऽपि सन्ध्या-
बन्दनादिकमाचरितुं गृहान्तरं गतः । इन्दुप्रभा सरला च तथैवो-
पचरणे निरता, तन्मात्रा चान्तरान्तरा समागत्यावस्था व्यलोकि ।
विजयस्तु तत्रोपस्थितः स्त्रीयस्वभावचापलेनेन्दुप्रभाया अचेतनायाश्च
तस्याः सौन्दर्यमालोक्यातीव रुग्णस्तयोः कस्याः सौन्दर्यस्यातिशय-
मिति निर्वाचयितुमभिनिविष्टवान् । किन्तु यस्या यदङ्गे न्यपातय-
न्नेत्रे तत्रैव किञ्चिदपि न्यूनत्वमनालोक्य सर्वथैव प्रशशंस संसृष्टि-
कौशलं स्मृतुः । वस्तुतस्तयोरेवं सादृश्यं यत् सहसावलोक्य भेदाव-
धारणमेवाशक्यमासीत् । उभयोरेवतयोरवर्णनीयं रूपमभिनिर्वर्ण्य
स पापिष्ठ एवमभिभूतः समभवद्, यदेकस्या अचेतन्यमपि न गणया-
मास. परन्तु सञ्ज्ञातवेपथुस्तत्र स्थिरः समवस्थातुमसमर्थ इव
सरलामभयेनागत्य बहिर्जगाम । पुनः पुनश्च तद्दर्शनलालसया
अवस्थावगमव्याजेनाजगाम । अहं स्वभाववैचित्र्यं जगतः ! कुत्र
किमुद्देश्येन कः किमाचरतीत्यवधारणं धीरधीषणावधीरितगुरूणां
महतामपि दुःसाध्यं किं पुनः सरलमतीनामवलानाज् ? सुतरां
विजयो यत्तयोरूपराशिपिपासयैव पुनः पुनस्तत्र गतागती कृतवान्,
सरलहृदया सरला इन्दुप्रभा वा तन्नावबुध्यत, ती तु विजयस्यैवं
व्यवहारं सहृदयतापरिचायकत्वेन प्रशशंसतुः । एवं गच्छति काले
ज्वलति च तत्शरीरशीतलतापसारणार्थं परितो हुताग्ने तन्मुखे-
क्षणैकलक्ष्या इन्दुप्रभा सहस्रैव तच्चक्षुषोरुन्मीलनं समीक्ष्य चैतन्यं
मरणस्यासन्नत्वं वेतिशङ्कमानातिवेपमाना सरलामीक्ष्याच्चक्रे ।
सरलया च सुनिपुणं दृष्टायास्तस्या आस्यती नातिसष्टमतिकष्टो-
च्चारितं वचः समुदचरत्—हा—नाथ ! कयासि ? केन भावेनैव-
मनुतिष्ठसि ? तिष्ठ क्षणं, नाहमङ्गसङ्गेन तवाङ्गं दूषितं करोमि,
केवलमस्मिन्नन्तकालेऽस्मि वारमेकं तव श्रीचरणधारणस्य प्रत्याशिनी,

अथवा काहं तव श्रीचरणधारणे ? रत्न चरममनुरोधं क्षण-
मपेक्षस्व, यावत्त्वां समीक्षमाणा मन्दाकिनीक्रोडमाश्रयामि, यत्-
फलेन जन्मान्तरे तव चरणप्रान्ते स्थानमालप्से । हा—कथं तदपि
नाङ्गीकरोषि ? जन्मान्तरमिलनभयादपि किं पलायसे ? हा—
कथं सत्यमेवाददर्शनतां गतः ?

मा ! मन्दाकिनि ! वन्दे तव चरणारविन्दं, नास्ति सादृशी
मन्दभागिनी । मा पतितपावनि ! पुणीहि मां पतिततमां, मा
गङ्गे ! देहि तवतरङ्गाङ्गे स्थानं नापरं सोढुं पारये, अथवातःपरं
किमिवास्ति दुःसहनीयं नाम ? मा सन्तापहारिणि ! सान्त्वय
तवाधमसन्तानं, तवास्मिन् शीतले जले शमयामि बहुकालकीलिता-
मन्तर्ज्वालां । श्रुतं हि परसपतिव्रता सीता पतिविरहदाह-
मसहमाना तवैव क्रोडे निपत्य कथञ्चित् शान्तिमलभत, एव-
मगणितानामन्यासामपि पतिविरहितानां पतिव्रतानां तवैव शीतलं
जलं शान्तिनिकेतनमिति मातस्तत् कथमहमपि तदा तव
शीतलं जलमासाद्य शान्तिं नासादयिष्ये ! हा हन्त !! कथ-
मधुनापि मे ज्वालां न निवारयसि ? श्रूयते हि नास्ति मातुः
सदसत्पक्षपातः—स्तत् कथं नास्ति सय्यक्षिपातः ? अथवा मम
सन्तापानलेन किं तव जलमपि समुत्तप्तं जातं, नोचेत्, कथमधुनापि
ज्वाला न प्रशम्यति ? मातस्त्रितापनाशिनि ! तदा किं नास्त्येव
जगति मन्दभागिन्या समानन्दसन्तापस्य प्रथमनोपायः ? (शैल्याप-
सारणार्थं प्रज्वालितं हुताशनं विलोक्य) अहो कथमत्र दृश्यते
हुताशनः ? तत् किं मम सन्ताप एव क्रमशो वह्निततापो दहन-
रूपेण सामागच्छति ग्रसितुं, हा किमिदानीं करोमि ? क्व गच्छामि ?
कस्मपरं यामि शरणं, मातरवेक्ष्य सन्तानं शरणागतं, अथवा
किं मया रक्षितया ? मरणमेव मे सन्तापनाशनैकनिदानम् ।

(क्रमशः)

স্বরাঃ ষড়্ জাদয়ঃ ॥ ৬৪ ॥

ষড়্জর্ঘমগান্ধারমধ্যমপঞ্চমধৈবতনিষাঢ়াঃ স্বরাঃ গায়ত্র্যাदिषु
क्रमेण द्रष्टव्याः ॥ ६४ ॥

सितसारङ्गपिशङ्गकृष्णनीललोहितगौरा वर्णाः ॥ ६५ ॥

गायत्र्यादिषु क्रमेण वर्णा वर्णनिर्णयनिमित्तमभिधीयन्ते ॥ ६५ ॥

आग्निवेश्यकाश्यपगौतमाङ्गिरसभार्गवकौशिक-

वाशिष्ठानि गोत्राणि इति ॥ ६६ ॥

गायत्र्यादीनां क्रमेणैতানি গোত্রাণি भवन्तीति वाक्यशेषः ।
श्यामानि अतिच्छन्दांसि, रोचनाभाः कृतयः, इत्येवमधीयते
अतिच्छान्दसाः । तन्नोपपद्यते । कृतीनामतिच्छन्दसाश्च निवृद्भुरिजोः

ক্রমে সূত্রোপাত্ত অগ্নি প্রভৃতি সাতটি দেবতা বৃক্ষিতে হইবে, সূত্ররাং সন্দিগ্ধ
স্থলে যে দেবতার নির্দেশ থাকিবে, তদনুসারেই ছন্দের নির্ণয় করিতে হইবে,
যেমন অগ্নিদেবতার নির্দেশ থাকিলে বৃক্ষিতে হইবে গায়ত্রী, সবিতা দেবতার
নির্দেশ থাকিলে উষিক্ ইত্যাদি । বেদোক্ত ছন্দেই বিরাট্ স্বরাট্ প্রভৃতি
সংজ্ঞাভেদ আছে, লৌকিক ছন্দে তাহা নাই, সূত্ররাং লৌকিক ছন্দে সন্দেহেরই
সম্ভাবনা না থাকায় সন্দেহনিবারক দেবতাদিনির্দেশেরও কোন প্রয়োজন
নাই ।

৬৪ । গায়ত্রী হইতে জগতী পর্য্যন্ত সাত প্রকার ছন্দের স্বরও বর্ণাক্রমে
ষড়্জ, ঋষভ, গান্ধার, মধ্যম, পঞ্চম, ধৈবত ও নিষাদভেদে সাতপ্রকার ।

৬৫ । গায়ত্রী প্রভৃতি সপ্তবিধ ছন্দের বর্ণাক্রমে সিতসারঙ্গ প্রভৃতি সূত্রোপাত্ত
সপ্তবিধ বর্ণও অভিহিত হইল ।

৬৬ । গায়ত্রী প্রভৃতি সপ্তবিধ ছন্দের গোত্রও বর্ণাক্রমে অগ্নিবেশ্ব, কাশ্যপ,
গৌতম, আঙ্গিরস, ভার্গব, কৌশিক ও বাশিষ্ঠভেদে সাত প্রকার । যে সমস্ত

ବିରାଟ୍‌ସ୍ବରାଜୋଽସ୍ତ୍ର ପ୍ରଦେଶାଭାବାତ୍ କଞ୍ଚିତ୍ ନାସ୍ତି ସଂଶୟଃ । ଯସ୍ୟ
ନିର୍ଣ୍ଣୟନିମିତ୍ତଂ ବର୍ଣ୍ଣାବିନ୍ୟାସଃ କ୍ରିୟତେ, ତଦପି ଋଷିଦେବତାଃସ୍ବରବର୍ଣ୍ଣାନାଂ
ଜ୍ଞାନାତ୍ ନିଃସ୍ବେୟମସିଞ୍ଚନ୍ତି ଛାନ୍ଦସାଃ ॥ ୧୧ ॥

इति भट्टहलायुधकृतौ छन्दोवृत्तौ तृतीयोऽध्यायः ॥ ୩ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

चतुःशतमुत्कृतिः ॥ ୧ ॥

चतुरधिकं शतं चतुःशतम्, मध्यमपदलोपी समासः । अथवा
चत्वारि च शतञ्च चतुःशतम्, द्वन्द्वसमासः । कर्मधारयपक्षस्तु
नेष्यते । तत्र चतुःशतानि इति प्राप्नोति । यत्र चतुःशत-
मक्षराणां सङ्ख्या भवति, तदुत्कृतिर्नाम छन्दः ॥ ୧ ॥

चतुरश्वतुरस्यजदुत्कृतेः ॥ ୨ ॥

चतुःशताक्षरात् छन्दसः क्रमेण चतुरश्वतुरः सङ्ख्याविशे-
षान् त्यजेत् । एतदुक्तं भवति, उତ୍କୃତେରାରମ୍ଭ୍ୟ ଚତୁର୍भिଃଶତୁର୍भि-
ରକ୍ଷରଃ ନ୍ୟୁନାନି ଛନ୍ଦାଂସି ଅନ୍ୟାନି ଥାପୟେତ୍, ଅଟ୍ଟଚତ୍ବାରିଂଶଦକ୍ଷରଂ
ଯାବତ୍ ॥ ୨ ॥

ଛନ୍ଦର ପୂର୍ବୋକ୍ତ କ୍ରମେ ଶୂନ୍ଦେହର ସଂସ୍ଥାବନା ନାହିଁ, ସେହି ଖୁଲେ ଦେବତାଦି ନିର୍ଗନ୍ଧେର
ସଂକ୍ଷରନିରାମକପ୍ର ଶ୍ରୋତ୍ରଜନ ନା ଥାକିଲେ ଓ ଛନ୍ଦର ଦେବତାଦି ଜ୍ଞାନ ଦ୍ବାରା ଗୁଡାଦୃଷ୍ଟ
ହୁଏ, ହେତୁ ତନ୍ନିର୍ଗନ୍ଧେ ଛନ୍ଦଃଶାସ୍ତ୍ରକାରେର ଅଭିପ୍ରାୟ ।

(ତୃତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟ ସମାପ୍ତ ହେଲ) ।

୧ । ୧୦୫ ଅକ୍ଷରେ "ଉତ୍କୃତି" ନାମକ ଛନ୍ଦ ହୁଏ ।

୨ । ଉତ୍କୃତିର ଚାହିର ଚାହିର ଅକ୍ଷର ଦାଦି ଦିଗ୍ରୀ ୫୮ ଅକ୍ଷର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବ୍ୟକ୍ତମାନ
ଛନ୍ଦଃମକଳ ବାଦସ୍ଥାପିତ ହେବେ ।

তান্যভিসংখ্যাপ্রেম্যঃ কৃতিঃ ॥ ৩ ॥

তান্যুক্ততেরনন্তরাণি ছন্দাংসি অভি-সম্-বি-আঙ্-প্র ইত্যেতৈম্যঃ
পরাণি কৃতিসজ্জানি ভবন্তি । তত্র শতাচরং ছন্দোঃভিকৃতিঃ ।
ষস্বত্য়চরং, সঙ্কৃতিঃ । দ্বানবত্য়চরং, বিকৃতিঃ । অষ্টাশীত্য়চরম্,
আকৃতিঃ । চতুরশীত্য়চরং প্রকৃতিঃ ॥ ৩ ॥

প্রকৃত্যা চ ॥ ৪ ॥

উপসর্গবর্জিতঃ শুদ্ধঃ কৃতিশব্দঃ প্রকৃত্যা স্বরূপেণৈবাবতিষ্ঠত ।
তেনৈতদুক্তং ভবতি, অশীত্য়চরং, কৃতিঃ ॥ ৪ ॥

ধৃত্যষ্টিশর্করীজগত্যঃ ॥ ৫ ॥

কৃতিরধস্তাত্ ধৃতি-অষ্টি-শর্করী-জগতী ইত্যেতৈ শব্দাঃ ক্রমেণ
ব্যবস্থাপনীয়াঃ ॥ ৫ ॥

পৃথক্ পৃথক্ পূর্বত এতান্যেবৈষাম্ ॥ ৬ ॥

এষাং ধৃত্যাदीনাং পূর্বতঃ পৃথক্ পৃথক্ এতানি এব শব্দরূপাণি
বিনিয়মেত্ । পৃথক্ পৃথক্ গ্রহণং প্রত্যেকং পূর্বত্বজ্ঞাপনার্থম্ । অন্যথা
হি সমুদায়পূর্বত্বত্বমেষাং স্যাৎ । তেন অর্থমর্থঃ,—ধৃতিশব্দাত্

৩। কৃতি শব্দের পূর্বে অভি, সম্, বি, আঙ্ ও প্র যোগ করিয়া উৎকৃতির
পরবর্তী পাঁচটি ছন্দের সংজ্ঞা হইবে। অর্থাৎ ১০০ অক্ষর ছন্দের নাম অভিকৃতি,
৯৬ অক্ষর ছন্দের নাম সঙ্কৃতি, ৯২ অক্ষর ছন্দের নাম বিকৃতি, ৮৮ অক্ষর
ছন্দের নাম আকৃতি ও ৮৪ অক্ষর ছন্দের নাম হইবে প্রকৃতি।

৪। উপসর্গবর্জিত শুদ্ধ কৃতি শব্দ স্বরূপেই অবস্থিত হইবে। অর্থাৎ
দ্বিতীয়ত্য়ত্রায়সারে পূর্বোক্ত ৮৪ হইতে ৪ বাদ দেওয়ায় ৮০ অক্ষর ছন্দের নাম
হইবে “কৃতি”।

৫। কৃতির পরে ধৃতি, অষ্টি, শর্করী ও জগদীশব্দ ক্রমে ব্যবস্থাপিত করিতে
হইবে।

পূর্বং ধৃতিশব্দঃ, অষ্টিশব্দাৎ পূর্বম্ অষ্টিশব্দঃ, শর্করীশব্দাৎ পূর্বং শর্করীশব্দঃ, জগতীশব্দাৎ পূর্বং জগতীশব্দঃ ॥ ৬ ॥

দ্বিতীয়ং দ্বিতীয়মতিতঃ ॥ ৩ ॥

অত্র দ্বিতীয়ং দ্বিতীয়ং শব্দরূপমতিশব্দাৎ পরতঃ প্রযোক্তব্যম্ ।
এবং সতি উত্তরেণাং ছন্দসামেতাঃ সজ্জাঃ ক্রমেণ ভবন্তি । তত্র
ষট্‌সমস্যচরম্ অতিধৃতিঃ । দ্বাপমস্যচরম্ ধৃতিঃ । অষ্টষষ্ঠ্য-
চরম্ অত্যষ্টিঃ । চতুষ্ট্যচরম্ অষ্টিঃ । ষষ্ঠ্যচরম্ অতি-
শর্করী । ষট্‌পঞ্চাশদচরম্ শর্করী । দ্বাপঞ্চাশদচরম্ অতিজগতী ।
অষ্টাচত্বারিংশদচরম্ জগতী ॥ ৩ ॥

অত্র লৌকিকম্ ॥ ৮ ॥

অধিকারোঃসম্যং আশাস্ত্রপরিসমাসে । পূর্বেণাং ছন্দসাং বৈদি-
কত্বমেব । ইতঃ প্রমুখি আর্যাদীনাং চুল্লিকাপর্যন্তানাং লৌকিকত্ব-
মেব । সমান্যাদীনাং মুক্তিপার্যন্তানাং বৈদিকত্বং লৌকিকত্বং চ ।
অত্র বৈদিকচ্ছন্দসাং প্রস্তাবে প্রসঙ্গাৎ বেদবদনাতিমুনিপারম্পর্যা-

৬। এই সকল ধৃতাদি শব্দের পূর্বে পৃথক্ পৃথক্ বৃত্তাদি শব্দই বিহস্ত করিতে হইবে। অর্থাৎ ধৃতি শব্দের পূর্বে বৃতি শব্দ, অষ্টি শব্দের পূর্বে অষ্টি শব্দ, শর্করী শব্দের পূর্বে শর্করী শব্দ ও জগতী শব্দের পূর্বে জগতী শব্দ বিহস্ত করিতে হইবে।

৭। দ্বিতীয় ধৃতাদি শব্দ (অর্থাৎ বর্ষ সূত্রদ্বারা বিহিত পূর্বে বৃত্তাদি শব্দ) অতি শব্দের পরে প্রযুক্ত হইবে। এক্ষণে ভাবে দ্বিতীয়, পঞ্চম, বর্ষ ও সপ্তম সূত্র অনুসারে ছন্দের এইরূপ ক্রমিক সংজ্ঞা নির্দিষ্ট হইল। যথা—৭৬ অক্ষর ছন্দের নাম “অতিধৃতি” ৭২ অক্ষর ছন্দের নাম “ধৃতি” ৬৮ অক্ষর ছন্দের নাম “অত্যষ্টি” ৬৪ অক্ষর ছন্দের নাম “অষ্টি” ৬০ অক্ষর ছন্দের নাম “অতিশর্করী” ৫৬ অক্ষর ছন্দের নাম “শর্করী” ৫২ অক্ষর ছন্দের নাম “অতিজগতী” ও ৪৮ অক্ষর ছন্দের নাম “জগতী”।

৮। শাস্ত্রপরিসমাপ্তি পর্য্যন্ত এই সূত্রটি অবিকৃত হইবে। অর্থাৎ এই

গতং স্মৃতিপুরাণেতিহাসাদিষু দৃশ্যমানম্ আখ্যাদিদেশকপর্যন্তং
লৌকিকচ্ছন্দোজাতম্ অধিক্রিয়তে, তন্মূলত্বাৎ কাব্যস্য । কাব্যং
চ কীর্ত্তিরূপত্বাৎ আনন্দহেতুত্বাৎ চ পুরুষার্থঃ ॥ ৮ ॥

আত্মৈষ্টুমাশ্চ যদার্ষম্ ॥ ৯ ॥

আঙ্ অবিধী । ত্রিষ্টুপ্ এব ত্রৈষ্টুভং, স্বার্থে তদ্ধিতঃ । গায়-
ত্রাদিত্রিষ্টুপ্পর্য্যন্তং যত্ অর্ষং ছন্দো জাতং, বৈদিকে ব্যাখ্যাতং, লৌকিকে
চ তত্ তথৈব দ্রষ্টব্যম্ । কিং তত্ অর্ষং ? চতুर्वিংশত্যক্ষরা
গায়ত্রী । অষ্টাবিংশত্যক্ষরা উষ্ণিক্ । দ্বাত্রিংশদক্ষরা অনুষ্টুপ্ ।
ষট্‌ত্রিংশদক্ষরা বৃহতী । চত্বারিংশদক্ষরা পঙ্কতিঃ । চতুশ্চত্বা-
রিংশদক্ষরা ত্রিষ্টুপ্ । চঃ সমুচ্চয়ে ॥ ৯ ॥

পাদশ্চতুর্ভাগঃ ॥ ১০ ॥

চতুর্ভাগঃ চতুर्वিংশত্যক্ষরায়াঃ গায়ত্র্যাঃ চতুর্থী ভাগঃ পাদ-
সজ্জ্ঞাং লভতে । গায়ত্র্যাঃ ষড়্‌ক্ষরঃ পাদঃ । এবমুষ্ণিগাদিষ্বপি
দ্রষ্টব্যম্ । সমবৃত্তবিষয়মেতত্ ॥ ১০ ॥

যথাবৃত্তসমাপ্তির্বা ॥ ১১ ॥

যস্য বৃত্তস্য যাদৃশৈঃ পাদৈঃ ন্যূনাচ্চরৈঃ অধিকাচ্চরৈর্বা সমাপ্তি-

সূত্রদ্বারা অতঃপর নির্দিষ্টমান আখ্যা প্রভৃতি ছন্দের লৌকিকত্ব বিহিত হইল
এবং এই বিধান অনুসারে পূর্বেকৃত গায়ত্রী প্রভৃতি ছন্দের বৈদিকত্ব বুঝিতে
হইবে ।

৯। গায়ত্রী হইতে ত্রিষ্টুপ্ পর্য্যন্ত যে সমস্ত অর্ষ ছন্দঃ নির্দিষ্ট হইয়াছে,
(যেমন ২৪ অক্ষর গায়ত্রী, ২৮ অক্ষর উষ্ণিক্, ৩২ অক্ষর অনুষ্টুপ্, ৩৬ অক্ষর
বৃহতী, ৪০ অক্ষর পঙ্কতি, ৪৪ অক্ষর ত্রিষ্টুপ্) বেদের ণ্যায় লোকেও তাহাদের
সেইরূপ ব্যবহার হইবে ।

১০। ছন্দের চারিভাগের একভাগকে পাদ বলে । যেমন চতুর্বিংশতাক্ষর
গায়ত্রীর ছয় অক্ষরে এক পাদ ইত্যাদি । সমবৃত্ত বিষয়েই এই সূত্র ।

দৃশ্যতে, তস্য তাদৃশা এব পাদাঃ গ্রহীতব্যাঃ । বাশঙ্কো ব্যবস্থিত-
বিভাষা । উক্তাদিষু বিধমবৃত্তেষু চতুর্ভাগাতিক্রমেণাপি পাদ-
ব্যবস্থাदर्शनात् ॥

আদৌ তাবদ্ গণচ্ছন্দো মাভাচ্ছন্দস্ততঃপরম্ ।

তৃতীয়ম্‌চরচ্ছন্দঃ ছন্দস্ত্রৈধা তু লৌকিকম্ ॥

আর্য্যাদ্যুদ্বীতিপর্য্যন্তং গণচ্ছন্দঃ সমীরিতম্ ।

বৈতাভ্যাদি চুলিকান্তং মাভাচ্ছন্দঃ প্রকীৰ্ত্তিতম্ ॥

সমান্যাদ্যুত্কৃতিং যাবদ্‌চরচ্ছন্দ এব চ ।

তত্রাদৌ তাবত্‌ আর্য্যালক্ষণসিদ্ধার্থং গণসজ্জাং কৰোতি ॥১১॥

লঃ সমুদ্রা গণাঃ ॥ ১২ ॥

লঃ ইতি একমাত্রিকস্য অক্ষরস্য গ্রহণম্ । সমুদ্রাঃ ইতি
চতুঃসঙ্খ্যোপলক্ষণার্থম্ । চতুর্ণাং লকারাণাং গণাঃ, ইত্যেষা সজ্জা
বিধীয়তে ॥ ১২ ॥

গৌ গন্তমধ্যাদিল্‌শ্চ ॥ ১৩ ॥

অনেন গণস্য বিন্যাসভেদং দর্শয়তি । স হি গণাঃ কদাচিত্
গুরুদ্বয়েন ভবতি, কদাচিত্‌ অন্তেন একেন গুরুণা, কদাচিত্‌ মধ্য-

১১। অথবা নূনাদিক যত অক্ষর পাদদ্বারা যেই বৃত্তের সমাপ্তি দেখা যায়,
তত অক্ষরেই সেই ছন্দের পাদ গ্রহণ করিতে হইবে। অর্থাৎ উদ্গতাদি
বিধমবৃত্তে চারিভাগের একভাগে পাদের ব্যবস্থা না হইয়া নিদিশ্রম্যান অক্ষর
অনুসারেই পাদের ব্যবস্থা হইবে।

১২। চারিটি লঘুবর্ণের “গণ” সংজ্ঞা হয়। আর্গ্যালক্ষণমিচ্ছিই গণ-
সংজ্ঞার প্রয়োজন।

১৩। সেই গণ কোন স্থলে দুইটি গুরুবর্ণ (সস) দ্বারা কোন স্থলে দুইটি
লঘুবর্ণ (লল) ও অথবা একটি গুরুবর্ণ (স) দ্বারা, কোন স্থলে মধ্যবর্তী একটি গুরুবর্ণ

মেন, কদাচিত্ আদ্যেন, কদাচিত্ চতুর্ভিঃ লঘুভিঃ । ষষ্ঠস্য ভেদস্য
অभावात् विस्फटार्थमिदं सूत्रम् । अन्तमध्यादिः इति प्रथमं इन्द्र-
समासं कृत्वा पश्चात् गकारेण बहुव्रीहिः । इन्दात् परो यः श्रूयते,
लभते असौ प्रत्येकाभिसम्बन्धम् । द्वौ गकारौ, चत्वारो लघवो
भवन्ति, स एको गणः (९९) । गकारः अन्ते यस्य सः गन्तः द्वितीयो
गणः (॥९॥) । गकारो मध्ये यस्य सः गमध्यः तृतीयो गणः (॥१०॥) ।
गकारः आदिः यस्य सः गादिः चतुर्थो गणः (॥११॥) । नकारलकारौ
मिलितौ चत्वारो लघवो भवन्ति, सः पञ्चमो गणः (॥१२॥) । एवं गणेषु
सिद्धेषु इदानीम् आर्यालक्षणं करोति ॥ १३ ॥

[अथ आर्याधिकारः]

स्वरा अर्द्धञ्चार्यार्द्धम् ॥ १४ ॥

गणग्रहणमनुवर्त्तते । स्वरा इति समानां सञ्ज्ञा । यत्र
प्रस्तारे गणाः सम भवन्ति, अर्द्धं च गणस्य, तत् आर्याর্द्धं निष्पद्यते ।
द्वितीयमपि अर्द्धं तादृशमेव । समप्रविभागे अर्द्धशब्दः । यद्ये-
वम्, अर्द्धशब्दस्य अर्द्धं नपुंसकम् इत्यनेन एकदेशिसमासे सति
पूर्वनिपातः प्राप्नोति । यथा, अर्द्धাটकम्, अर्द्धपलम्, अर्द्धखारी इति ।
न एषः दोषः । सत्यपि समप्रविभागत्वे सम्बन्धमात्रस्य अत्र
विवक्षितत्वात्, समप्रविभागस्यार्द्धशब्दस्य एकदेशिसमासव्यभिचार-
दर्शनात् । यथा,—तुলার্द्धेन गां ক্রীणाতি ॥

পর্ণাৰ্দ্ধক্ৰীততাম্বুলচৰ্ব্বণাদৃগৰ্বিতাননাঃ ।

অনভ্যাঙ্গাদৃগলল্লালা যান্ত্যে তে বারযাত্রিকাঃ ॥

তথা অত্র সমপ্রবিभागत्वेऽप्यर्द्धशब्दस्यैकदेशिसमासदर्शनाच्च ।

ও ছইটি লঘুবর্ণ (।।।।) দ্বারা, কোন স্থলে আদি একটি গুরু ও ছইটি লঘুবর্ণ
(।।।।) দ্বারা, এৱং কোন স্থলে চারিটি লঘুবর্ণ (।।।।) দ্বারা বিজ্ঞত হইবে ।
(এক্লপ বিজ্ঞাপভেদের কারণ নির্দেশের জন্ত ১।১৩ শ্লোক দেখ) ইহার অতিরিক্ত
কোনও বিজ্ঞাপভেদের সম্ভাবনা না থাকায় এই শ্লোক স্পষ্টার্থেই বলিতে হইবে ।

অর্ধচন্দ্র' দধন্মৃগ্নি' পাতু বঃ পার্বতীপতিঃ ।

কালকূটবিধং হন্তু' সঙ্ঘটীতমিবাশ্রুতম্ ॥

তথাচ—

তুল্যার্থ' তুল্যসামর্থ্য' মর্মস্নং ব্যবসায়িনম্ ।

অর্ধরাজ্যহরং মৃত্যুং যো ন হন্যাৎ স হন্যতে ॥

অত্র অর্ধস্য লক্ষণং কুর্বাণঃ এবং জ্ঞাপয়তি আচার্য্যঃ, যত্
আচার্য্যায়ামবান্তরপাদব্যবস্থা নাस्ति । তেন হীপাদন্যস্মাত্ ইत्याদৌ
গণত্রয়स्याন্তে গুরুত্বং ন স্যাৎ ॥

হীপাদন্যস্মাদপি মধ্যাদপি জলনিধের্দিশোঃপ্যন্থাত্ ।

অনীয ভটिति ঘটয়তি বিধিরভিমতমভিমুখীভূতঃ ॥ ১৪ ॥

অত্রায়ুঙ্ ন জ্ ॥ ১৫ ॥

অত্র আচার্য্যচ্ছন্দসি, অয়ুগ্ গণঃ, প্রথমঃ তৃতীয়ঃ পঞ্চমঃ সপ্ত-
মশ্চ, ন জগণঃ মধ্যগুরুঃ ন কর্তব্যঃ । শিষ্যাসু কামতঃ অত্র
ভবন্তি ॥ ১৫ ॥

ষষ্ঠো জ্ ॥ ১৬ ॥

আচার্য্যচ্ছন্দসি ষষ্ঠঃ গণঃ মধ্যগুরুঃ এব ভবতি ॥ অত্র উদা-
হরণম্—

ম০১ স০২ দ্বি০৩ দ্বি০৪ স০৫ জ০৬ সর্ব০৩ গু০

১ । । । । ১ ১ ১ ১ ১ । । ১ । ১ । । । ১

সা জয়তি জগত্চার্য্য্য দেবী দিবমুত্পতিশ্চুরতিরুচিরা ।

১৪। বাহ্যতে সাতটি গণ ও গণের অর্ধ থাকে, সে আচার্য্যাক্রমে পরিণিপন্ন হয়। এখানে সমগ্রবিভাগ কয়টি অর্ধশব্দের প্রয়োগ থাকায় দ্বিতীয় অর্ধও এইরূপ বৃত্তিতে হইবে। আচার্য্য আচার্য্যের লক্ষণ করিয়া জানাইতেছেন যে, আচার্য্যতে অবান্তরপাদ ব্যবস্থা নাই।

১৫। আচার্য্যচ্ছন্দের প্রথম, তৃতীয়, পঞ্চম ও সপ্তমগণ মধ্যগুরু (। ১।) হইবে না।

দ্বিঃ১ জঃ২ সঃ৩ মঃ৪ দ্বিঃ৫ এঃ৬ মঃ৭গুঃ

১ ১ ১ ১ ১ ১ ১ ১ ১ ১ ১ ১ ১ ১ ১ ১

যা হৃষ্যতেঃস্বরতলৌ কংসবধোত্যাগবিষ্যদিব ॥ ১৬ ॥

নুলৌ বা ॥ ১৭ ॥

যথ ইত্যনুবর্ত্ততে । আখ্যায়াঃ যথো গণঃ (১১) সর্বলঘুর্বা
ভবতি ॥ তত্রোদাহরণম্—

দ্বিঃ১ জঃ২ দ্বিঃ৩ দ্বিঃ৪ দ্বিঃ৫ সর্বঃ৬ সর্বঃ৭ গুঃ

১ ১ ১ ১ ১ ১ ১ ১ ১ ১ ১ ১ ১ ১ ১ ১

রূপান্তরেণ দেবী তামিহ স্তোমি সপদি কিল মহিষঃ

দ্বিঃ১ মঃ২ মঃ৩ মঃ৪ সঃ৫ এঃ৬ দ্বিঃ৭গুঃ

১ ১ ১ ১ ১ ১ ১ ১ ১ ১ ১ ১ ১ ১ ১ ১

পাদস্বর্গ্যকুলাদিব মৌলিতনয়নোঃভবশ্যস্তাঃ ॥ ১৭ ॥

নুলৌ চেৎ পদং দ্বিতীয়াদি ॥ ১৮ ॥

যথো গণঃ সর্বলঘুসেদুভবতি, তদা দ্বিতীয়াদক্ষরাদারম্ভ
পদং প্রবর্ত্ততে ॥ পূর্বমিহ উদাহরণম্ ॥ ১৮ ॥

সপ্তমঃ প্রথমাদি ॥ ১৯ ॥

যথো গণো মধ্যগুরৌ সর্বলঘৌ বা (১১) জাতৌ সপ্তমো গণঃ
সর্বলঘুসেদুভবতি, তদা প্রথমাক্ষরাদারম্ভ পদং প্রবর্ত্ততে ॥ তত্রোদা-
হরণম্—

১৬। আখ্যাচ্ছন্দেঃ সঠংগ মধ্যগুরু (১১) ই হইবে ।

১৭। অথবা আখ্যাচ্ছন্দেঃ সঠংগ সর্বলঘু (১১) ইহা হইবে ।

১৮। সঠংগ যদি সর্বলঘু হয়, তবে দ্বিতীয় অক্ষরাবধি পদ প্রবর্ত্তিত হয় ।

১৯। সঠংগ মধ্যগুরু বা সর্বলঘু হইলে সপ্তমগণ যদি সর্বলঘু হয়, তবে
প্রথম অক্ষরাবধি পদ প্রবর্ত্তিত হয় ।

ষষ্ঠ্য ল্ ॥ ২১ ॥

অন্য ইত্যনুবর্ত্ততে । অন্যে দ্বিতীয়ে অর্ধে মধ্যগুরৌ সর্বলঘৌ
(১১১) বা ষষ্ঠে গণে প্রাপ্তে, তদপবাদো লংকারো বিধীয়তে । পূর্বমেব
উদাহরণম্ ॥ ২১ ॥

ত্রিষু গণেষু পাদঃ পথ্যাद्यে চ ॥ ২২ ॥

চকারোঽন্ত ইত্যনুকর্ষণার্থঃ । যস্য আখ্যায়া অন্যে
অর্ধে আদ্যে চ ত্রিষু গণেষু পাদঃ সমাপ্যতে, সা আখ্যা পথ্যা নাম
ভবতি ॥ তদ-যথা—

দ্বি°১ দ্বি°২ দ্বি°৩ ম°৪ দ্বি°৫ জ°৬ দ্বি°৭ গু°

স স স স স স স । । স স । স । স স স

পথ্যাগৌ ব্যায়ামৌ স্ত্রীষু জিতাত্মা নরো ন রোগী স্যাৎ ।

সর্ব°১ ম°২ দ্বি°৩ ম°৪ দ্বি°৫ এ°৬ দ্বি°৭ গু°

। । । । স । । স স স । । স স । স স স

যদি বচসা মনসা বা দৃষ্ট্যতি নিত্যং ন মূর্ত্তেভ্যঃ ॥

পাদগ্রহণং যত্বপল্লল্লেখ্যম্ ॥ ২২ ॥

বিপুলোঽন্যা ॥ ২৩ ॥

যস্য আখ্যায়া অন্যে অর্ধে আদ্যে বা উভয়োর্বা ত্রিষু গণেষু
পাদৌ ন বিশ্বাস্যতি, সা আখ্যা বিপুলা নাম । সা চ আদ্যন্তোভয়-
পূর্বকত্বাৎ ত্রিধা ভবতি । সামান্যেন বিধানমেতৎ । তত্রাদিবিপুলা ।

২১ । দ্বিতীয়ার্ধের ষষ্ঠগণ লঘু (।) হইবে । ১৬ ও ১৭ স্থল দ্বারা মধ্য-
গুরু ও সর্বলঘুর প্রাপ্তিতে এই অপবাদ বিহিত হইল ।

২২ । বাহার প্রথম ও শেষার্ধে তিনগণে পাদসমাপ্তি হয়, সেই আখ্যাকে
“পথ্যা” বলে ।

২৩ । যেই আখ্যার প্রথমার্ধে শেষার্ধে বা উভয়ার্ধে তিন গণে পাদসমাপ্তি
না হয়, সেই আখ্যাকে “বিপুলা” বলে । সেই বিপুলা আশ্চর্যভার্যাপূর্বক

द्वि०१ द्वि०२ द्वि०३ ज०४ द्वि०५ सर्व०६ द्वि०७ गु०

५ ५ ५ ५ ५ ५ । ५ । ५ ५ । । । ५ ५ ५

स्निग्धच्छायास्तावत्सलेपिनी किञ्चिदवनतग्राया ।

सर्व०१ द्वि०२ द्वि०३ स०४ द्वि०५ ए०६ द्वि०७ गु०

। । । ५ ५ ५ ५ । ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५

मुखविपुला सौभाग्यं लभते स्त्रीत्याह माण्डव्यः ॥

अन्तविपुला ।

द्वि०१ ज०२ स०३ भ०४ द्वि०५ ज०६ द्वि०७ गु०

५ ५ । ५ । । ५ ५ । ५ ५ । ५ । ५ ५ ५

चित्तं हरन्ति हरिणीदीर्घदृशः कामिनां कलालापैः ।

द्वि०१ ज०२ द्वि०३ सर्व०४ स०५ ए०६ सर्व०७ गु०

५ ५ । ५ । ५ ५ । । । । ५ । । । । ५

नीवीविमोचनव्याजकथितजघना जघनविपुला ॥

सभयविपुला ।

द्वि०१ सर्व०२ स०३ ज०४ द्वि०५ ज०६ भ०७ गु०

५ ५ । । । । । ५ । ५ । ५ ५ । ५ । ५ । ५

या स्त्री कुचकलसनितम्बमण्डले जायते मञ्जाविपुला ।

द्वि०१ ज०२ स०३ ज०४ भ०५ ए०६ भ०७ गु०

५ ५ । ५ । । ५ । ५ । ५ । । ५ । ५

नभ्योरनाभिरतिदीर्घलोचना भवति सा सुभगा ॥

अत्रोच्यते । पथ्याविपुलालक्षणीः सङ्गानवस्थानलक्षणविरोधः,
तेन मिश्रीभावो नास्ति । य एव अंशो विपुलया स्मृतः तेनैव
पथ्यात्वं नष्टं भवति । सभयाश्रयत्वात् पथ्यालक्षणस्य विपुलायाः
तत्र अंशेन अपि प्रवेशो दुर्लभः । ततश्च पथ्यालक्षणेकांशकैवल्ये-

निवृत्त आश्रयविपुला अश्रयविपुला ७ उच्छ्रयविपुलाभेदे तिस्रः प्रकाराः ।
तेनाहंशेन प्रक्षिप्तं लक्ष्यम् ।

ऽपि तदन्यमात्रविषयत्वात् विपुला भवत्येव । पथ्याचपलयोश्च
विरोधाभावात् बाध्यबाधकभावो नास्ति । तत्रायं सङ्ग्रहः ॥ ३ ॥

एकैव भवति पथा विपुलास्तिस्त्रस्ततश्चतस्त्रस्ताः ।

चपलाभैर्दस्त्रिभिरपि भिक्षा इति षोडशार्याः स्यः ॥

गौतिषतुष्टयमित्यं प्रत्येकं षोडशप्रकारं स्यात् ।

साकल्येनार्याणामशीतिरेव भेदाः स्युः ॥

तेषामनुक्तोदाहरणानि ऊह्यानि ॥ २३ ॥

चपला द्वितीयचतुर्थीं मध्ये जी ॥ २४ ॥

अधिकारोऽयम् । द्वितीयचतुर्थौ गणौ मध्यगुरु (। ५ ।)
भवतः, प्रथमश्च अन्तगुरुः, (॥ ५ ॥) तृतीयः द्विगुरुः, (५५) पञ्चमश्च
षाड्गुरुः, (५॥) शेषं यथाप्राप्तम् । एवं गकारयोर्मध्ये द्वितीय-
चतुर्थौ जकारौ भवतः, सा आर्या चपला नाम ॥ उदाहरण-
मयतः ॥ २४ ॥

पूर्वे मुखपूर्वा ॥ २५ ॥

पूर्वे अहं चपलालक्षणं चेद्भवति, तदासौ मुखचपला प्रार्थ्या ।
पश्चात्पूर्वं मुखचपलोदाहरणम् ।

स०१ ज०२ द्वि०३ ज०४ द्वि०५ ज०६ म०७ गु०

1 15 15 15 5 15 1 55 15 15 1 15

अतिदारुणा द्विजिह्वा परस्य मर्मानुसारिणी कुटिला ।

द्वि०१ सर्व०२ द्वि०३ द्वि०४ द्वि०५ ए०६ सर्व०७ यु०

SS 1111SSSS SS1 1111S

दूरात् परिहरणीया नारी नागीव मुखचपला ॥

২৪. বাহার দ্বিতীয় ও চতুর্থগণ গুরুদ্বয়ের মধ্যবর্তী হইয়া মধ্যগুরু (। ১।) হয়, সেই অধ্যাকে “চপলা” বলে। এইট অধিকার সূত্র।

২৫। পূর্বোক্ত চপলাসঙ্গ প্রবর্তিত হইলে সেই অর্গাকে “মুখচপলা” বলে।

आदिविपुलापूर्वकं मुखचपलोदाहरणम् ।

द्वि०१ ज०१ द्वि०२ ज०४ द्वि०५ ज०६ द्वि०७ गु०

५ ५ । ५ । ५ ५ । ५ ५ । ५ ५ ५

यस्याश्च लोचने पिङ्गले भ्रुवौ सङ्गते मुखं दीर्घम् ।

स०१ ज०२ द्वि०३ द्वि०४ भ०५ ए०६ सर्व०७ गु०

। ५ । ५ । ५ ५ ५ ५ । । । । । । ५

विपुलोन्नताश्च दन्ताः कान्ताऽसौ भवति मुखचपला ॥

उभयविपुलापूर्वं मुखचपलोदाहरणम् ।

स०१ ज०२ द्वि०३ ज०४ द्वि०५ ज०६ द्वि०७ गु०

। ५ । ५ । ५ ५ । ५ । ५ ५ । ५ ५ ५

विपुलाभिजातवंशोद्भवापि रूपातिरेकरस्यापि ।

द्वि०१ ज०२ द्वि०३ ज०४ सर्व०५ ए०६ सर्व०७ गु०

५ ५ । ५ । ५ ५ । ५ । । । । । । । ५

निःसार्यते गृहादल्लभापि यदि भवति मुखचपला ॥

जघनपूर्वतरत्र ॥ २६ ॥

द्वितीये अर्धे चपलालक्षणं चेद्भवति, सा आर्या जघन-
चपला नाम ॥

तत्र पथ्यापूर्वकं जघनचपलोदाहरणम् ।

द्वि०१ भ०२ द्वि०३ भ०४ स०५ ज०६ द्वि०७ गु०

५ ५ ५ । ५ ५ ५ । । । ५ । ५ । ५ ५ ५

यत्पादस्य कनिष्ठा न स्पृशति महीमनामिका वापि ।

द्वि०१ ज०२ द्वि०३ ज०४ द्वि०५ ए०६ सर्व०७ गु०

५ ५ । ५ । ५ ५ । ५ । ५ ५ । । । । । ५

सा सर्वधूर्तभोग्या भवेदवश्यं जघनचपला ॥

२७ । द्वितीयांशे चपलालक्षणं प्रवर्तितं हठेन नैवे आर्यां च “जघनचपला”

अन्तविपुलापूर्वकं जघनचपलोदाहरणम् ।

द्वि०१ द्वि०२ द्वि०३ ज०४ द्वि०५ ज०६ द्वि०७ गु०

SS SS SS IS IS SISIS I S

यस्याः पादाङ्गुष्ठं व्यतीत्य याति प्रदेशिनी दीर्घा ।

स०१ ज०२ द्वि०३ ज०४ भ०५ ए०६ स०७ गु०

1 1 S 1 S 1 S S 1 S 1 S 1 1 1 1 1 S S

विपुले कुले प्रसूतापि सा भ्रुवं जघनचपला स्यात् ॥

महाविपुलापूर्वकं जघनचपलोदाहरणम् ।

स०१ स०२ स०३ ज०४ भ०५ ज०६ द्वि०७ गु०

1 1 5 1 1 5 1 1 5 1 5 1 5 1 1 1 5 1 5 5 5

मकरध्वजसङ्घनि दृश्यते स्फुटं तिलकलाञ्छनं यस्याः ।

स०१ ज०२ द्वि०३, ज०४ भ०५ ए०६ स०७ गु०

1 1 5 1 5 1 5 5 1 5 1 5 1 1 1 1 5 5

विपुलाम्बयाभिजातापि जायते जघनचपलासौ ॥ २६ ॥

उभयोर्महाचपला ॥ २७ ॥

यस्या उभयोरर्द्धयोश्चपलालक्षणं भवति, सा आर्या महाचपला
नाम । तत्र पथ्यापूर्वकं महाचपलोदाहरणम् ।

स०१ ज०२ द्वि०३ ज०४ द्वि०५ ज०६ द्वि०७ गु०

115 15 15 5 15 15 5 15 1 55 5

हृदयं हरन्ति नार्य्या मुनेरपि भ्रूकटाक्षविक्षेपैः ।

द्वि०१ ज०२ द्वि०३ ज०४ द्वि०५ ए०६ भ०७ गु०

S S I S I S S I S S I S I S

दोर्मलनाभिदेशं निदर्शयन्त्यो महाचपलाः ॥

विपुलापूर्वकं महाचपलोदाहरणम् ।

स०१ ज०२ द्वि०३ ज०४ द्वि०५ ज०६ द्वि०७ गु०

115 15155 1 515 5 15 1 5 5 5

चिवुके कपोलदेशेऽपि कूपिका दृश्यते स्मिते यस्याः ।

स०१ ज०२ दि०३ ज०४ दि०५ ए०६ भ०७ गु०

115 15155 1 515 5 15 115

विपुलान्वयप्रसूतापि जायते सा महावपला ॥ २७ ॥

आद्यर्द्धसमा गीतिः ॥ २८ ॥

आद्योर्नाङ्गेन सममन्थं यस्याः सा आद्यद्विसमा, मध्यपदलोपी
समासः । एतदुक्तं भवति द्वितीयेऽपि अर्द्धे षष्ठो गणो जकारः
नलो वा कर्त्तव्यः ॥ तत्र पथ्यागीत्युदाहरणम्—

स०१ द्वि०२ स०३ भ०४ स०५ ज०६ द्वि०७ गु०

115 551 155111151 5 15 55

सधुरं वीणारणितं पञ्चमसुभगश्च कोकिलालापः ।

द्वि०१ भ०२ द्वि०३ स०४ स०५ ज०६ भ०७ गु०

S S S I I S S I I S I I S I S I S I S I I S

गीतिः पौरवधूनामधुना कुसुमायुधं प्रबोधयति ॥

आदिविपुलागीत्यदाहरणम् ।

सर्व०१ भ०२ द्वि०३ ज०४ द्वि०५ ज०६ स०७ गु०

1115 115 5 1515 515 11155

इयमपरा विपुलागीतिरुच्यते सर्वलोकहितहेतोः ।

म०१ ज०२ हि०३ ज०४ म०५ ज०६ हि०७ गु०

11 51 5 1 5 5 11 51 11 5 1 5 1 5 5 5

यदनिष्टमात्मनस्तत्परेषु भवतापि मा क्वचित् कारि ॥

पथ्यामहाचपलागीत्यदाहरणम्—

২৮। বাহার শেখাদ প্রথমাদ্বয়ের সমান, অর্থাৎ বাহার দ্বিতীয়াদ্বয়ে বঃগণ
মধ্যগুরু বা সর্বগণ্য সেই আখ্যাকে 'গীতি' বলে।

आर्य्यप्रभा ।

अतर्कप्रै ।

} सुदर्लभाः सर्व्वमनोरमा गिरः ।

{ ४३ संख्या ।

परम-पूज्यपाद-

श्रीयुक्त-कुञ्जविहारि-तर्कतीर्थ-महोदयानां

श्रीचरण-सरोजेषु—

आर्य्यवर्य्य,

प्रणतिरियं विधेयस्य । अवाप्य भवत उपदेशराजिराजितां
आदेशलिपिं अनुदासीनाऽस्मि स्वकर्म्मसु । वस्तुतः निदेशकारिणो
वयं भगवतो जगदीश्वरस्य । निदेशश्च भगवतः—

“कर्म्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।

मा कर्म्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्म्मणि ॥” इति —

सुतरां के वयं फलाफलविचारकारिणः ?

भवदादेशानुसारेणायं प्रवक्ष्यः प्रेष्यते । अतः परं यथादेशं प्रवक्ष्याः
प्रेष्येरन् । इति शम् ।

भवद्विधेयस्य—

श्रीसुरेन्द्रकुमार-ब्रह्मचारिणः ।

मृत्यु-मर्त्य-संवादः ।

कश्चित् पञ्चविंशवर्षदेशीयः सुदर्शनो युवा समाहृमात्रव्यापिना
अविरामज्वरेण पीड्यमानो जीवितागया सुहृद्मुहुर्भेषजमाशेषमानो
मृत्युशय्यामध्यशेत । पित्रादयो बान्धवजना भीतभीतास्तं परितः
उपाविशन् । अस्मिन्नेव समये भगवान् सर्व्वलोकाययभूतो मृत्युः

सपरिजनस्तत्राविरासीत्, अपातयच्च युवकस्य तस्य वदने स्वच्छायां
 सर्व्वलोकभयङ्करीम् । अकाण्डे युवकमुखपतितां मृत्युच्छायां
 तां विलोक्य तत्रस्थानां सर्व्वेषां “हा पुत्र, हा मित्र, हा बान्धव, हा
 पितः, हा तात, हा स्वामिन्, हा दयित, हा पितृव्यैक यासि, अस्मान्
 विहाय । हा हतविधे ! कथमेवं निर्द्दयोऽसि” इत्याद्युच्चावचाः
 रोदनध्वनयः प्रादुरासन् । युवकस्तु आवाल्यात् सेवितयोः स्नेहमययोः
 पित्रोः, प्राणप्रियस्य बन्धोः, सर्व्वदा अनुगतानां सुहृदां, प्राणप्रियस्य
 स्तनन्धयस्य शिशोः, प्राणानामपि अर्द्धभागिन्याः प्रियतमायाः,
 अन्येषामपि बान्धवजननां सकातरं विलापमुपश्रुत्य मर्मैच्छेदकरीं
 यातनामवाप । परिजनेषु यः प्रियतमः तं स्मृत्वा अधिकतरेण
 हृदयमर्मभिदा दुःखराशिना आक्रम्यत । असन्यत च—हा हन्त !
 यद्येवमवश्यमरणं पुरा अज्ञास्यम्, तदा निस्पृहः असक्तश्चाभविष्यम्,
 ततो न एनामासक्तिमूलां यातनां अवाप्सम् । हतेन्द्रियाधीनेन
 मया किं नाम नाचरितं पापकर्म ? असारमपि दुःखसंकुलमपि
 सुसारमिव सुखमयमिव इन्द्रियैर्मे प्रदर्शितम् । इदानीं पश्चात्तापानल-
 दन्द्यमानमानसस्य हा हन्त का नाम गतिर्भवेत्, कश्च उपायः ? एष
 मे पिता आवाल्यात् मां स्नेहपाशेन शृङ्खलयन् अपात् । एषा स्नेहमयी
 मे गर्भधारिणी स्वस्तन्यैः पीयूषकल्पैः मामवर्द्धयत् । अहमस्मितयो-
 रेकमात्रमपत्यम् । का दशा एतयोर्मय्यसंस्थिते । एषा स्तनन्धय-
 तनया नवयौवना प्रियभाषिणी सर्व्वेन्द्रियसुखावहा प्रियतमापत्नी,
 हा एषा मया विरहिता कथमिव स्थास्यति ? अग्रतो मे अवस्थितो
 भौषणाकारः कार्पायसकठोरमतिर्मृत्युः । हा किं करवाणि ? इदं
 सुशोभनं भुवनं, सुरचितं भवनं, सुपोषितं परिजनं, सुषेवितं बान्धव-
 जनं, सुखप्रदं सखिमण्डलं, सुखस्वरूपमिव प्रियाया बाहुपाशालिङ्गनं,
 आनन्दरचितमिव शिशोर्वदनचन्द्रकं, किमपरं चिरं मार्ज्जित-
 भूषितं नानाविधाहारपरम्पराभिरेतावत्कालं सुपोषितं सुशोभनं

देहमपि विहाय अद्य मया क्व गन्तव्यम् ? यत्रात्मबुद्ध्या एतावन्तं कालमहं मोहेनैव विह्वलितः, स देहोऽपि मां नानुगमिष्यति । हा आसन्नसमयोऽयमुपस्थितः । अथ मृत्युमेव अनुनिष्यामि । “हे मृत्यो ! देवानामपि नियामकः दयालुर्भवानिति मया श्रुतं, तद्दयया क्षमस्व माम् ; कश्चित् कालं प्रतीक्ष्य पुनस्त्वया आगन्तव्यम् । देव ! इदानीमेवाहं अभ्यस्तुविद्यः उपार्जनक्षमः संवृत्तः, पितरौ मे अर्ज्जुनाक्षमौ जातौ, तयोः सेवावसरा न मे पुरा जातः, शिशुतनया च सुदती अकठोरयौवना मे प्रियतमा, मयि त्वदधीने तेषां का नाम गतिर्भविता ? तत् वदामि चरणयोर्निपत्य क्षमस्व देव एनं दासजनं ; गतेषु कियत्सु वर्षेषु भवता पुनरागन्तव्यं, तदाहं निर्व्विचार एव भवन्तमनुगमिष्यामि ।

मृत्युः ।—अरे मर्त्तय युवन् ! न त्वदाग्रंसानुसारेण दया मे रोचते, यथा ते कर्त्तव्यबोधः न खलु तथा मम । विषयसम्भोगलालसया शृङ्खलितो यथा त्वं प्रार्थयसे, अहमपि यदि तथैव प्रवर्त्तयं तदैषा धरणिः लघीयसि एव काले लीकभराक्रान्ता रसातलं गच्छेत् । को मां सम्मुखस्थमालोक्य न विभेति, न वा जीवितं कामयते ? पित्रादिभ्यः का ते चिन्ता, स्वस्वभरणोपायस्तैरेव करणीयः, कस्त्वमपरः कर्त्ता स्वकर्मसूत्रयथितेषु तेषु । चल, रे अलं वादानुवादैः ।

मर्त्तयुवा ।—हा देव ! एवमसि निर्हयः कठोरचित्तः ; अकाले मां कवलयसि कालपाशेन । इदानीमपि विषयभोगलालसा न मे तिरोहिता । अघुनैव मामादाय गन्तुमोहसे । बाह्यादारभ्य अध्ययनादिविधौ एव मयातिवाहितः कालः, न पित्रोश्चरणशुश्रूषा विहिता, न वा किञ्चिदिष्टं सुखमुपभुक्तम् । हा त्वं देवः सन्नपि एवं कठोरः ?

मृत्युः ।—अरे मर्त्तय, निर्हयं मामात्य, अरे बहु खलु तवादये, न दृष्टास्त्वया मत्कवलग्रस्ताः शिशवो बालाः स्तनभ्याः केचन ?

एतावान् कालस्त्व भोगावसरो मया दत्तः, तथाप्यहं निर्दयः ? ये च
 वृद्धा गलितदशना लुलितचर्मणः पलितशिरसः चिन्ताञ्चरेण दन्द-
 मानाः रोगक्षीणकलेवरा मया नीयन्ते, किन्तेऽपि सुखिता एव मामनु-
 गच्छन्ति ? किन्तुभ्यं न तदपेक्षया स्वल्पीयसी यातना दत्ता ? अहं
 निर्दयः !! बाल्यादारभ्य एतावान् कालस्त्वया ऐहिकभोगसाधनार्थ-
 मेव नीतः ! अरे नरशिरो ! ऐहिकभोग्यलाभाय त्वया बहुकालो-
 ऽपनीतः, भक्तकवलमगच्छंश्चेत्त्वमस्य परिश्रमस्य फलं अतःपरं
 विंशति पञ्चविंशति वा वर्षाणि विषयान् उपभुञ्जीथाः, किन्तु चिन्तय,
 यदि एतावान् कालो धर्मसेवया अयापयिष्यः, तदा तत्फलत्वेन
 महाप्रलयान्तं ब्रह्मलोकमनामयमध्यवत्स्यः । यातु अलं न मे
 अत्रास्ति काचित् शक्तिः, प्राप्तनमिह सुञ्जते जीवाः । येन स्वल्पायुस्करं
 कर्म कृतं स भवेदेव स्वल्पायुः, येन च दीर्घायुर्जनकं कर्मबीजमुप्तं स
 दीर्घायुष्टुफलं लभेत । दुराकाङ्क्षाऽसि यत् समवदरबीजः नारिकेल-
 फलं काङ्क्षसे ।

मर्त्याः ।—मया इहापि जन्मनि न किञ्चित् पुण्यमासेवितं, येन
 जन्मान्तरे मे भवेत् सुफलं, तद्देहि मे अवसरं धर्मानुष्ठानाय ।

मृत्युः ।—इयान् कालस्त्वया कथमपव्ययितः ? पर्याप्तानि खलु
 पञ्चविंशति वर्षाणि धर्मानुष्ठानाय ।

मर्त्याः ।—देव ! बार्हक्ये धर्ममाचरिष्यामीति मनसा संस्मरन्
 अहमेतावन्तं कालं विषयभोगेनानयम् । पूर्वं नाजानाम्—यत्
 यौवन एव मे मृत्युर्निश्चित इति ।

मृत्युः ।—किं बालं म्रियमाणं नाद्राक्षीः ?

मर्त्याः ।—देव, दृष्टा बहवोऽजातदन्ता एव शिशवो मृत्युना
 ग्रस्यमानाः, भूरिशस्त्र बालाः किशोरा युवानः प्रौढाश्च म्रियमाणा,
 वृद्धास्तु म्रियन्ते एव ।

मृत्युः ।—यदि बालानामपि मरणं दृष्टं, तदा कथं 'बार्हक्ये
अधर्ममासेविष्टे' इति कृता त्वया मतिः ?

मर्त्तः ।—देव, किं ब्रवीमि, बाल्ये यौवने वा मृत्युर्मे. दूर-
मास्तामियं कथा, अहं बार्हक्ये मृत्युवशगो भविष्यामीत्यपि प्रत्ययो
मे नासीत् । जरामामाक्रमिष्यति इत्यपि वचो न मया प्रतीतम् ।

मृत्युः ।—किमेवं कश्चिद्दृष्टः यो न म्रियते, चिरयौवनश्च
जीवति ?

मर्त्तः ।—नहि ।

मृत्युः ।—कथन्तर्हि ते अयं जरामरणयोरप्रत्ययः ?

मर्त्तः ।—न अप्रत्ययः किन्तु अस्मरणम् ।

मृत्युः ।—स्मारकं त्वया किमपि नोपलब्धम् ?

मर्त्तः ।—नहि ।

मृत्युः ।—प्रत्यक्षत एव प्रतिदिनं शतशो म्रियमाणा जरन्तश्च
दृश्यन्ते, कथं तेन ते न स्मृतिर्जाता ?

मर्त्तः ।—देव, ते म्रियमाणा जरन्तश्च मया प्रत्यक्षतो दृष्टा
अपितु न गृहीताः, परन्तुपहसिताः !

मृत्युः । (सशिरःकम्पम्) उपहसिताः !! यदि उपहसिताः,
तदा त्वामपि उपहसन्तु । प्रत्यक्षतो विलोकापि अवश्यम्भाविनं
अखण्डनौयं जरामरणं उपहसितवानसि ! किं मृत्युविजयी उपाय-
स्त्वया कश्चिदधिगतः, येन ते मृत्यावपि उपहासः ।

मर्त्तः ।—देव, संहर कोपं, यौवनमदेन तदा मे अपरा दशासीत्,
किं करवाणि । अवश एव तदा असारे कल्पनामात्रमनोरमे सुखे
कृताध्यवसायः अवश्यश्रवमपि मृत्युम् कल्पनया दुरीचकार । परलोके
चाप्रत्ययं कुर्वता अधर्मसञ्चयमपि विदधता ऐहिकसुखे एव
मस्तिरदीयत । हा हन्त ! ये परलोकसुखावहमुपायमब्रुवन् तेषां
वचसि कदाचिदपि अद्या न रचिता । देव, कृपालो ! वद, किं
त्वद्विजयी उपायः कश्चिदस्ति ?

मृत्युः ।—अस्थेव युवन् अस्थेव । किन्तु गूढतमः खलु स बहुलायाससाध्यश्च । किन्तु यावान् कालस्त्वया विषयसुखसाधनाय अतिवाहितः, तावता कालेनापि सुव्ययितेन मृत्युविजयः शक्यः कर्तुम् ।

मर्त्तः ।—ये विजितमृत्यवस्ते त्वदधीना न जायन्ते नाम ?

मृत्युः ।—मृत्युविजयिनो मदधीना जायेरन्, दूरमास्तामयं प्रलापः, तेषां अनुग्रहार्पितं पदकमलरजोऽपि माट्टशैर्दुर्लभम् । यदि तेषामाज्ञानुसारेण कदाचिदहं तान् मम राजधान्यां नेतुमर्हामि, तदा सर्वाणि तीर्थानि सर्वे च देवाः तत्र उपतिष्ठन्ति । किमपरमहं मद्विजयिनं जीवं द्रष्टुकाम एव इतस्ततो भ्राम्यामि ।

मर्त्तः ।—देव, अति हि नाम उत्कण्ठा मम समजनि, अनुग्रहार्द्रं खलु मयि भवतः मानसमिति जानामि. यद्यहमधिकारी स्यां, तदा ब्रवीतु कीदृशः खलु स उपायो येन भवान् जीयते ?

मृत्युः ।—सद्गुरुचरणकृपातः स उपायो लभ्यः । नावसरोऽयं मे कथयितुं, संक्षेपत इदं वच्मि—

“रागद्वेषविषापूरः स्वमनोविलमन्दिरः ।

लोभव्यालो न यं भुङ्क्ते मयासी न जिघांसते ॥

पीताशेषविवेकाब्धुः शरीराश्वोधिवाङ्मनः ।

न निर्द्वन्द्वति यं कोपो मयासी न जिघांसते ॥

यस्मै तिलानां कठिनं राशिसुखमिवाकूलम् ।

यं पीडयति नागद्वी मयासी न जिघांसते ॥

अपि च,—

एकस्मिन् निर्मले येन पदे परमपावने ।

संश्रिता चित्तविश्रान्तिर्मयासी न जिघांसते ॥” इति—

मर्त्तः ।—देव, गुरुर्भवान् मे, अहमस्मि शिष्यस्ते, उपदिश मां भूतार्थं, यथाहं गच्छेम परमं श्रेयोमार्गम् । अवगच्छामीदानीं यत् पितृ-मातृ-दुहित्वादयः केऽपि न मामकीनाः, अथच कथमियं

लोकानां मङ्गती भ्रान्तिर्यत्ते बुध्यन्तोऽपि एतेषु प्राप्तज्जन्ते, अहं मम इति सम्बन्धं रचयन्तो आत्मोद्धाराय न यतन्ते ? कथमियं भ्रान्तिः निःशेषमुद्धृता स्यादिति ।

मृत्युः ।—वत्स, सुखितोऽस्मि ते अनेन प्रश्नेन । अस्मिन् जन्मनि नास्ति ते अवसरः, परजन्मनि यतथास्त्वं मुक्तिलाभाय, आशंसे च प्राप्तकामस्त्वं भवेः । अविद्यावशादेव मूढा नाम रूपमात्र-विशेषात् कुत्रचित् सज्जन्ते, कस्माच्चित् विरज्यन्ते । तत्त्वं पुनस्ते नासादयन्ति । पञ्चाच्च आसन्नवर्त्तिनं मामालोक्य मोहवशात् अनात्मैष्वपि आत्मौयत्वेन कल्पितेषु पुत्रमितकलत्रादिषु संसक्त-चेतसो देहमेवाचेतनं आत्मत्वेन मन्यमानास्तद्वियोगेन सन्तमचित्ता हा हतोऽस्मि इति विलपन्ति !! ये च श्रवणमननादिभिर्विगलिता-विद्यादिदोषा विवेकिनस्ते देहमपीमं पाञ्चभौतिकं अपवित्रं मन्यन्ते, सुतरां तद्वियोगे न मुह्यन्ति, प्रत्युत आरोपितबन्धुविगमात् स्वाभाविकं त्रिविधदुःखात्यन्ताभावरूपं निर्व्याणं आप्नुवन्तस्ते देह-नाशे महोत्सववन्त इव नन्दन्ति । ते हि मन्यन्ते—

“देहनाशे विनष्टोऽस्मीति यस्यामतेर्भयः ।

मातुः स्तनतटात् तस्य मन्ये वेताल उल्लितः ॥ इति—

यातु अन्नमिदानीमतिप्रसङ्गेन । स्मर सम्प्रति भगवत्पदारविन्द-हन्तं सर्वमोहविनाशकम् । इति शम् ।

काव्यसांख्यतीर्थीपनामक-श्रीसुरेन्द्रकुमार-तत्त्वरत्नस्य ।

प्रतिभा ।

(आषाढात् परम्)

एहि कृताशन ! गृहाण शरीरमिदं, धक्धक् प्रज्वलिता तव ज्वालैव यदि मे प्रभविष्यति शमयितुमन्तर्ज्वालां, श्रूयते हि—“विषस्य विष-मौषध”मिति । हा ! कथं विलस्यसे ? किं कलङ्किनीं मत्वा त्वमपि मां

स्त्रीयाङ्गे ग्रहीतुं शक्नुसे ? अहो का तव शक्ता ? प्रतिदिनमजस्रं सहस्रशः शरीराणि त्वयैव ग्रस्यन्ते, नास्ति तत्र पापिनिष्पापादिविवेचनापि, पापियसामपि त्वमेव परीक्षास्थानम्, त्वमपि यदि पापौघांसं ग्रसितुं शक्नुसे, कोऽन्यस्तदा तत्र प्रभवेत् ? न हि विषधरधरं गङ्गाधरं विना कोऽपि विषमविषवेगं सोढुं शक्नुयात् । परन्तु वङ्गे ! नाहमपङ्गवे लेशतोऽपि स्वदोषं, पतिपरित्यागविधुरातिसन्तप्तहृदयापि पतिचरणं विना क्षणमपि नान्यमचिन्तयम्, चिन्तयामि वेति शपे । अथवा कीदृशी तव सकासे दोषापङ्गतिर्नाम ? सुविचक्षण्येन सम्यक् निरौक्षणेनापि बहिरलक्ष्यमाणं दोषं स्पर्शमात्रेण त्वमेवाविष्करोषि । हा कथं त्वमपि क्रमश एव क्षीणालोकः समवलोक्यसे ? बुद्धं दुःसमये कोऽपि सानुक्रोशं न पश्यति । हा हतप्राणाः ! कथं स्वयमेव यूयं न यात ? सततजनितदाहेऽस्मिन् देहे स्थित्वा क्लेशसहस्रमहनेऽपि कथं नाम युष्माकमनुरक्तिः ? किं चिरसौहार्देन मद्देहदाहकुहहनानुकूल्यार्थमेव बहिर्गन्तुं नास्त्यभिलाषः ? तिष्ठत तर्हि, दर्शयामि युष्मान् रमणीविक्रममुदबन्धनादिना । अहो ज्ञात्वैव कथमात्महत्यारूपं महापातकमनुतिष्ठामि ? तस्मात् क्षमे समाधन्यतया निश्चिन्तमानपि युष्मान् । हा हतविधे ! कोऽयं ते प्रतिवादिनो विधिः ? मृत्वा यत् सुखमुपलभेऽहं दंदह्यमाना तदप्यसह्यं नाम ? हा मातः ! हा पितः ! पश्य सन्तानस्य दशाविपर्य्यासम् । हा आर्य्यश्वशुर ! हा मातः ! श्वश्रुदेवि ! कुत्र स्थः, पश्यतं सुषायाः सर्वस्वं सुषितमिति । हा — यस्याः शरीरपरिरक्षणार्थमनारतं रत्नराशिर्भूलिरागिरिव विसर्जितः, यस्या रक्षणवेक्षणार्थं लल्ललक्षमुद्राव्ययेऽपि न कुण्ठता प्रदर्शिता, यस्याः कदर्याया अपि परिचर्य्यार्थमगणिताः परिचारिका नियोजिताः, यस्या अवस्थानादर्थमिन्द्रभवनमिव तद्भवनं व्यवस्थापितं, यस्याः कष्टनिवारणचेष्टैव प्रधानतः कर्त्तव्यत्वेन निर्धारिता, यां प्रत्यपत्याधिकमपि संहस्रोतः प्रवाहितं, अन्तकालेऽपि यस्यै तदनन्तचन्द्रकान्तादिकान्तमणिरत्नाद्यन्वितं, सर्वस्वं समर्पितं दृश्यतामद्य सा लुप्तसर्वस्वा सर्वथैवासहाया कीदृशी यातनां सहते । क्रमशः ।

द्वि०१ ज०२ द्वि०३ ज०४ द्वि०५ ज०६ स०७ गु०

५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५

कामञ्चकास्ति गीतिर्मृगीट्यां मीधुपानचपलानाम् ।

स०१ ज०२ द्वि०३ ज०४ द्वि०५ सर्व०६ स०७ गु०

५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५

सुरतञ्च मुक्तलज्जं निरर्गलालापमणितरमणीयम् ॥

महाचपलामहाविपुलागीत्युदाहरणम् ।

द्वि०१ ज०२ द्वि०३ ज०४ द्वि०५ सर्व०६ सर्व०७ गु०

५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५

पञ्चेषुवृत्तभः पञ्चमध्वनिस्तत्र भवति यदि विपुलः ।

स०१ ज०२ द्वि०३ ज०४ द्वि०५ ज०६ द्वि०७ गु०

५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५

चपलं करोति कामाकुलं मनः कामिनामसौ गीतिः ॥२८॥

अन्ये नोपगीतिः ॥ २९ ॥

अन्ये नार्जिन सममाद्यमर्द्धं यस्याः सा आर्या उपगीतिर्नाम ॥

तत्र पथ्योपगीत्युदाहरणम्—

द्वि०१ भ०२ भ०३ द्वि०४ द्वि०५ ए०६ भ०७ गु०

५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५

गान्धर्वं मकरध्वजदेवस्यास्तं जगद्विजयि ।

सर्व०१ भ०२ भ०३ स०४ द्वि०५ ए०६ द्वि०७ गु०

५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५

इति समवेक्ष्य मुमुक्षुभिरुपगीतिस्यज्यते देशः ॥

महाविपुलोपगीत्युदाहरणम्—

२० । बाह्यं प्रथमाक्षं शेषाक्षैरुपगीतं, अर्थात् बाह्यं प्रथमाक्षेण चर्तयन्
एकं मधु, तत्रैव आद्याक्षं उपगीतिं कर्तुम् ।

स०१ ज०२ द्वि०३ सर्व०४ भ०५ ए०६ द्वि०७ गु०

।। ५ । ५ । ५ । ५ । । । । ५ । । ५ । ५ । ५ ।

विपुलोपगीतिभङ्गारमुखरिते अमरमालानाम् ।

द्वि०१ ज०२ द्वि०३ ज०४ स०५ ए०६ द्वि०७ गु०

५ । ५ । ५ । ५ । ५ । । । । ५ । ५ । ५ ।

रवातपोवने वसुतोऽस्तु सततं मम प्रीतिः ॥

पथ्यामहाचपलोपगीत्युदाहरणम्—

स०१ ज०२ द्वि०३ ज०४ द्वि०५ ए०६ भ०७ गु०

।। ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । । ५ । ५ । ५ । । ५ ।

विषयामिषाभिलाषं करोति चित्तं सदा चपलम् ।

द्वि०१ ज०२ द्वि०३ ज०४ द्वि०५ ए०६ द्वि०७ गु०

५ । ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । ५ ।

वैराग्यभावनानां तथोपगीत्या भवेत् स्वस्थम् ॥

महाचपलामहाविपुलोपगीत्युदाहरणम्—

स०१ ज०२ द्वि०३ ज०४ भ०५ ए०६ द्वि०७ गु०

।। ५ । ५ । । ५ । ५ । ५ । । ५ । । । ५ । ५ ।

विपुलोपगीति सन्त्वज्यतामिदं स्वरुचकं भिक्षो ।

स०१ ज०२ द्वि०३ ज०४ द्वि०५ ए०६ द्वि०७ गु०

।। ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । ५ ।

विषयामिषादोषेण बाध्यते चञ्चलं चित्तम् ॥ २८ ॥

उत्क्रमेणोद्गीतिः ॥ ३० ॥

पूर्वोक्तात् क्रमात् विपरीतक्रम उत्क्रमः । अयमर्थः—आद्यमन्त्यं भवति अर्द्धमन्त्यमादौ, मोद्गीतिः नाम आर्या । तत्र पथ्योद्गीत्युदाहरणम् ।

भ०१ द्वि०२ स०३ स०४ द्वि०५ ए०६ भ०७ गु०

५ । १५५ ११५ ११५ ५५५ । १५

व्याध इवोद्गीतिरवैः प्रथमं तावन्मनो हरति ।

भ०१ स०२ भ०३ द्वि०४ द्वि०५ ज०६ द्वि०७ गु०

५ । १११ ५५ । १ ५५ ५५ । ५५ ५५

दुर्नयकर विश्वास्यमि पश्चात् प्राणेषु विप्रियैः शन्यैः ॥

महाविपुलोद्गीत्युदाहरणम्—

द्वि०१ ज०२ द्वि०३ ज०४ स०५ ए०६ भ०७ गु०

५५ १५ १५५ १५ । ११५ १५ । १५

एषा तवापरोद्गीतिरत्र विपुला परिभ्रमति ।

द्वि०१ ज०२ द्वि०३ सर्व०४ द्वि०५ ज०६ स०७ गु०

५५ १५ । ५ ५ । १११ ५ ५५ १११ ५५

त्वद्वल्लभापि यत् कीर्त्तिरखिलदिक्पालपार्श्वमुपयाति ॥

पथ्यामहाचपलोद्गीत्युदाहरणम् ।

द्वि०१ ज०२ द्वि०३ ज०४ द्वि०५ ए०६ स०७ गु०

५५ १५ । ५ ५ । ५५ ५५ । ११५ ५५

उद्गीतिरत्र नित्यं प्रवर्त्तते कामचपलानाम् ।

द्वि०१ ज०२ द्वि०३ ज०४ द्वि०५ ज०६ द्वि०७ गु०

५५ १५ । ५५ १५ । ५५ ५५ । ५ ५ ५

तस्मान्मुने ! विमुञ्च प्रदेशमेतं समेतमेताभिः ॥

महाविपुलामहाचपलोद्गीत्युदाहरणम्—

स०१ ज०२ द्वि०३ ज०४ द्वि०५ ए०६ भ०७ गु०

११५ १५५ ५५ । ५५ ५५ । ५५ ५५

विपुला पयोधरश्रीणिमण्डले चक्षुषोश्चपला ।

द्वि०१ ज०२ द्वि०३ ज०४ द्वि०५ ज०६ भ०७ गु०

५५ १५ । ५ ५ । ५ ५ । ५ ५ । ५ ५ । ५

उद्गीतिशालिनी कामिनी च सा वालिनी मनो हरति ॥३०॥

द्वि०१ ज०२ द्वि०३ ज०४ द्वि०५ ज०६ द्वि०७ स०८

९ ९ १ ९ ९ ९ १ ९ ९ ९ ९ १ ९ ९ १ ९

मुक्ता समस्तमङ्गं तपोवनान्याश्रयन्ति तेनात्मविदः ॥

महाविपुलामहाचपलार्थागीत्युदाहरणम्—

स०१ ज०२ द्वि०३ ज०४ द्वि०५ ज०६ स०७ स०८

१ ९ ९ ९ ९ ९ ९ ९ ९ ९ ९ ९ ९ ९ ९ ९

चपलानि चक्षुरादीनि चित्तहारी च हन्त हतविषयगणः ।

द्वि०१ ज०२ द्वि०३ म०४ ज०५ सर्व०६ स०७ द्वि०८

९ ९ ९ ९ ९ ९ ९ ९ १ १ १ १ १ ९ ९ ९

एकान्तशीलिनां योगिनामतो भवति परमसुखसम्प्राप्तिः ॥३१॥

१ इत्यर्थ्याधिकारः ॥

[अथ वैतालीयाधिकारः ।]

वैतालीयं द्विस्वरा अयुक्पादे युग्वसवोऽन्तं -

र्ल्गाः ॥ ३२ ॥

ल इत्यनुवर्तते । यत्रायुक्पादे प्रथमे तृतीये च द्विःस्वराः चतुर्दशलकारा भवन्ति, युक्पादे च द्वितीये चतुर्थे च युग्वसवः षोडशलकाराः तत् वैतालीयं नाम कण्डः । तेषां लां मध्ये उभयोरपि पादयोरन्ते रेफलकारगकाराः कर्त्तव्याः । आद्ये पादे षड्लकाराः पञ्चादवशिष्यन्ते द्वितीये चाष्टौ । एवं वैतालीयाद्वै सिध्यति । द्वितीयमप्यर्द्धं तादृशमेव ॥ तत्रोदाहरणम्—

७२ । याद्वारं प्रथमं च तृतीयं पादे प्रत्येकतः चतुर्दश लकार, एवं द्वितीयं च चतुर्थं पादे प्रत्येकतः षोडश लकारं यावत्, अथ च प्रत्येक पादेन अन्तर्भागं रक्षणं (९९) एकं लघुवर्णं च एकं गुरुवर्णं द्वारा निबद्धं ह्य, सैव कण्डकं “वैतालीयं” वदन् ।

रगणः ल० गु०

१२ ३४ ५ ६ "७८ १०११" १२ १३१४

सुत् ली ण श री र स च या

रगणः ल० गु०

१२ ३४ ५६ ७ ८ "९१० ११ १२१३" १४ १५१६

व्य ली भू त शि रा ऽस्थि प च्छ राः ।

रगणः ल० गु०

१२ ३४ ५ ६ "७८ १०११" १२ १३१४

कं ग्रेः प क पै स्त वा र यो

रगणः ल० गु०

१२ ३४ ५६ ७ ८ ९१० ११ १२१३ १४ १५१६

वै ता ली यं त नु वि त न्व ते ॥

अपिच ।

तव तन्वि ! कटाक्षवोक्षितैः प्रह्वरङ्गिः श्रवणान्तमोचरैः ।

विशिखैरिव तीक्ष्णकोटिभिः प्रहतः प्राणिति दुष्करं गतः ॥

अपिच ।

श्रवणोणितपञ्चराक्षितं पुरुषान्वयथितोर्द्धमूर्ध्वजम् ।

वपुर्न्तरवन् हि दीपितं वैतालीयमिदं विलोक्यताम् ॥

वैतालीयमिति वेतालशब्दात् कृशाखादेराकृतिगणत्वात् शण्प्रत्ययः
चातुरर्थिकः । अत्र पादग्रहणमिदं ज्ञापयति, यदा आर्यादीनां
पादस्यतुर्भाग इति व्यवस्था नास्ति ॥ ३२ ॥

गौपच्छन्दसकम् ॥ ३३ ॥

अस्मिन् वैतालीये छन्दसि अन्ते गकारश्चेदधिको भवति, तदा
गौपच्छन्दसकं नाम छन्दः ॥ तत्रोदाहरणम्—

३३ । वैतालीय छन्दस्य प्रत्येक पादस्य अन्ते यदि एक एकटि 'गुक्'वर्ण
अधिक मन्निविष्टे भव, तदा तदाहरेक "गौपच्छन्दसक" वर्ण ।

रगणः ल० गु० गु०

१।२ ३।४ ५।६ “७।८ १०।११” १२ १३।१४ १५।१६
वा कौ र्म धु रैः प्र ता र्थ्य पू र्व

रगणः ल० गु० गु०

१।२ ३।४ ५।६ ७।८ “९।१० ११ १२।१३” १४ १५।१६ १७।१८
यः प श्चा द भि म न्द धा ति मि त्रम् ।

रगणः ल० गु० गु०

१।२ ३।४ ५।६ “७।८ १०।११” १२ १३।१४ १५।१६
तं दु ष्ट म तिं वि शि ष्ट गो ष्टा

रगणः ल० गु० गु०

१।२ ३।४ ५।६ ७।८ “९।१० ११ १२।१३” १४ १५।१६ १७।१८
मौ प च्छन्द म कं व द न्ति वा ह्यम् ॥

अपिच ।

परमर्मनिरीक्षणानुरक्तं स्वयमत्यन्तनिगूढचित्तवृत्तिम् ।

अनवस्थितमर्थलुब्धमारोपच्छन्दमकं जह्नीहि मितम् ॥

उपच्छन्दःशब्दादर्हणादिपाठात् चातुरर्थिको वुज्प्रत्ययः ॥३३॥

आपातलिका भ्गौ ग् ॥ ३४ ॥

रेफलकारगकाराणामपवादः । द्विःस्वरा अयुक्पादे, युग्वसवः
अन्ते इत्यनुवर्तते । पूर्वलक्षणयोरन्ते भकारो गकारद्वयञ्च भवतः,
तद्वैतालीयमापातलिका नाम लभते ॥ तत्रोदाहरणम्—

भगणः गु० गु०

१।२ ३।४ ५।६ “७।८ १०” ११।१२ १३।१४
पि ङ्ग ल के गो क पि ला क्षी

भगणः गु० गु०

१।२ ३।४ ५।६ ७।८ “९।१० ११ १२” १३।१४।१५।१६
वा चा टा वि क टो न्न त द न्ती ।

७४ । यदि प्रुत्सोक्तं देवतालीय छन्दसं रगणं श्राने भगणं (५४) उ रगणस्य
नववर्ती नृत्तगं श्राने सवर्तां निर्मायिष्ये, तत्र त्रयैरेक “आपातलिका” नमे ।

ভগণঃ গু° গু°
 ১।২ ৩।৪ ৫ ৬ “৩।৮ ৯ ১০” ১১।১২ ১৩।১৪
 আ পা ত লি কা পু ন রে ষা

ভগণঃ গু° গু°
 ১ ২ ৩ ৪ ৫।৬ ৩ ৮ “৮।১০ ১১ ১২” ১৩।১৪ ১৫।১৬
 নৃ প তি কু লে ঽপি ন ভা গ্য সু পৈ তি ॥

আপাতলিকা অস্থিরা ইত্যর্থঃ ॥ ৩৪ ॥

শেষে পরেণ যুঙ্ ন সাকম্ ॥ ৩৫ ॥

অত্র বৈতালীয়াধিকারে যेषাং লকারাণাং নিয়ম উক্তস্তদ্ব্যতিরিক্তো যৌ লকারবর্গঃ, সঃ শেষঃ, তস্মিন্ নিয়মঃ ক্রিয়তে, যুগ্ লকারঃ পরেণ সাকং ন মিশ্রীকার্য্যঃ, দ্বিতীয়ঃ তৃতীয়েন, চতুর্থঃ পঞ্চমেন, যুগ্পাদে, পঞ্চমঃ সপ্তমেন । एवं বদতা শিষ্যাণাং মিশ্রীभावोऽप्यनुज्ञাতঃ ॥ তত্রোদাহরণং পূর্বমেব ॥ ৩৫ ॥

ষট্ চামিশ্রা যুজি ॥ ৩৬ ॥

অত্র দ্বিতীয়চতুর্থয়োঃ পাদয়োঃ ষট্ লকারাঃ অমিশ্রাঃ ন কর্তব্য্যাঃ, পৃথক্ পৃথক্ ন প্রযোক্তব্য্যা ইত্যর্থঃ । প্রথমতৃতীয়য়োশ্চ পাদয়োঃ স্বরুচিঃ ॥ তত্রোদাহরণং বৈতালীয়ে তাবত্ ।

৩৫ । এই বৈতালীয় অধিকারে রগণাদি দ্বাৰা পাদেৰ অন্তৰ্জ্জিত অষ্ট লকারেৰ বিশ্রাস নিয়মিত হইয়াছে, তাহাব অবশিষ্ট লকারই শেষশব্দে বুঝিতে হইবে ; সূত্রৰাং সেই শেষ প্রথম ও তৃতীয় পাদেৰ ছয় লকার এবং দ্বিতীয় ও চতুর্থ পাদেৰ আট লকাৰ সম্বন্ধে এই নিয়ম কৰা হইতেছে যে, যুগ্ম লকাৰ পরেৰ সহিত অৰ্থাৎ দ্বিতীয় লকাৰ তৃতীয়ের সহিত, চতুর্থ লকাৰ পঞ্চমেৰ সহিত ও ষষ্ঠ লকাৰ সপ্তমেৰ সহিত মিশ্রিত হইবে না । এই নিয়ম দ্বাৰা অত্র লকাৰেৰ মিশ্রীভাবও অনুজ্ঞাত হইল ।

৩৬ । এই বৈতালীয় অধিকারে দ্বিতীয় ও চতুর্থপাদে ছয়টি লকাৰ অমিশ্রিত (অৰ্থাৎ একক্ৰমে পৃথক্ পৃথক্ প্রযুক্ত) হইবে না । ইহাদ্বাৰা প্রথম ও তৃতীয় পাদে পৃথক্ পৃথক্ প্রযুক্ত হইতেও দাঁধা নাই ।

अमरशिरमि सञ्चते दिषां नवनिशितायुधवृष्टिरग्रतः ।

कुवलयदलदीर्घचक्षुषां प्रमदानां न कटाक्षवीक्षितम् ॥

श्रीपच्छन्दसकोदाहरणम्—

परयुवतिषु पुत्रभावमादौ कृत्वा प्रार्थयते पुनः पतित्वम् ।

इदमपरमिहोच्यते विशेषादौपच्छन्दसकं खलस्य वृत्तम् ॥

आपातलिकोदाहरणम्—

अभिरमयति किन्नरकण्ठी हंसगतिः श्रवणायतनेत्रा ।

विशदकमलकोमलगावी युवतिरियं हृदयं तरुणानाम् ॥३६॥

पञ्चमेन पूर्वः साकं प्राच्यवृत्तिः ॥ ३७ ॥

इदानीं विशेषलक्षणमाह—शेषे परेण युङ् न साकम् इत्यनेन पञ्चमचतुर्थयोरेकीभावो निषिद्धः । सोऽनेन विधीयते । युजोत्यनुवर्तते । यदा युक्पादे पञ्चमेन लकारेण पूर्वः सङ्गच्छते, तदा प्राच्यवृत्तिर्नाम वैतालोयं भवति । शेषं यथाप्राप्तम् ॥ तत्रोदाहरणम्—

रगणः ल० गु०

१ २ ३।४ ५ ६ “७।८ ९ १०।११” १२ १३।१४

वि पु ला य सु वा च का ज राः

रगणः ल० गु०

१।२ ३ ४।५ ६ ७ ८ “९।१० ११ १२।१३” १४ १५।१६

क स्य नाम न ह र न्ति मा न सम् ।

रगणः ल० गु०

१ २ ३।४ ५ ६ “७।८ ९ १०।११” १२ १३।१४

र स भा व वि शे ष पि श लाः

७१ । द्वितीय ७ चतुर्थपादे यदि प्रथम लकारेण सहितं चतुर्थलकारं सङ्गतं (अर्थात् एकविंशतारं निवृत्तं) ह्यत्र, तत्रैव तादात्म्यं “प्राच्यवृत्ति” नामकं वैतालगीयं भवेत् । अत्र सूत्र ७ ७८।७९ सूत्र ७८ सूत्रेण अपवादरूपेण विहितं ।

রগণঃ লং গুং

১২ ৩ ৪।৫ ৬ ৩ ৮ “৮।১০ ১১ ১২।১৩” ১৪ ১৫।১৬

প্রা অ বৃ ত্তি ক বি কা ব্য স ম্ম দঃ ॥ ৩৩ ॥

অযুক্ত তৃতীয়েনোদীচ্যবৃত্তিঃ ॥ ৩৮ ॥

পূর্বঃ সাকমিত্যনুবর্ত্ততে । অযুক্তপাদে তৃতীয়েন লকারেণ যদি
পূর্বঃ সঙ্গচ্ছতে, তদা উদীচ্যবৃত্তির্নাম বৈতালীয়ম্ । শेषং যথা-
প্রাপ্তমিহ ॥ তত্রোদাহরণম্—

রগণঃ লং গুং

১ ২।৩ ৪ ৫ ৬ “৩।৮ ৮ ১০।১১” ১২ ১৩।১৪

অ বা চ ক ম নূ র্জি তা চ রং

রগণঃ লং গুং

১ ২ ৩।৪ ৫।৬ “৩ ৮ ৮।১০ ১১ ১২।১৩” ১৪ ১৫।১৬

শ্রু তি দু ষ্ঠং শ্রু তি ক ষ্ঠ ম ক্র মম্ ।

রগণঃ লং গুং

১ ২।৩ ৪ ৫ ৬ “৩।৮ ৮ ১০।১১” ১২ ১৩।১৪

প্র সা দ র হি ত চ্চ নে অ তে

রগণঃ লং গুং

১ ২ ৩।৪ ৫।৬ ৩ ৮ “৮।১০ ১১ ১২।১৩” ১৪ ১৫।১৬

ক বি মিঃ কা ব্য মু দী অ বৃ ত্তি মিঃ ॥ ৩৮ ॥

আभ्यां युगपत् प्रवृत्तकम् ॥ ३९ ॥

आभ्यां पूर्वोक्तलक्षणाभ्यां युगपत्प्रवृत्ताभ्यां प्रवृत्तकं नाम

৩৮। প্রথম ও তৃতীয় পাদে যদি তৃতীয় লকারের সহিত দ্বিতীয় লকার
সঙ্গত (অর্থাৎ একটি গুরুবর্ণ দ্বারা নিবদ্ধ) হয়, তবে তাহাকে “উদীচ্যবৃদ্ধি”
নামক বৈতালীয় বলে ।

৩৯। দর্শিত প্রাচ্যবৃদ্ধি ও উদীচ্যবৃদ্ধি এই উভয়ের লক্ষণাক্রান্তকে “অবৃত্তক”
নামক বৈতালীয় বলে ।

वैतालीयम् । युक्पादे पञ्चमैन पूर्वः सङ्गच्छते, अयुक्पादे तृतीयेन द्वितीय इत्यर्थः ॥ अत्रोदाहरणम्—

रगणः ल० गु०

१ २।३ ४ ५ ६ “७।८ ९ १०।११” १२ १३।१४

इ दं भ र त वं श भू भृ तौ

रगणः ल० गु०

१।२ ३ ४।५ ६ ७ ८ “९।१० ११ १२।१३” १४ १५।१६

श्रू य तां श्रु ति म नो र सा य नम् ।

रगणः ल० गु०

१ २।३ ४ ५ ६ “७।८ ९।१० ११” १२ १३।१४

प वि त्र म धि कं शु भो द यं

रगणः ल० गु०

१।२ ३ ४।५ ६ ७ ८ “९।१० ११ १२।१३” १४ १५।१६

व्या स व क्त क थि तं प्र ह त्त कम् ॥ ३८ ॥

अयुक् चारुहासिनी ॥ ४० ॥

यस्य सर्वे पादा अयुग्लक्षणयुक्तास्तत् वैतालीयं चारुहासिनी नाम । किं तल्लक्षणं—चतुर्दशमात्रत्वं, तृतीयेन पूर्वस्य योगः ॥ तत्रोदाहरणम्—

रगणः ल० गु०

१ २।३ ४ ५ ६ “७।८ ९ १०।११” १२ १३।१४

म नाक् प्र सृ त द न्त दी धि तिः

रगणः ल० गु०

१ २।३ ४ ५ ६ “७।८ ९ १०।११” १२ १३।१४

अ रो ह्न सि त ग ण्ड म ण्ड ला ।

४० । वाशर मञ्जुपाद अयुक्लक्षणयुक्ताः (अर्थात् आठोकरपादे मोट चतुर्दश लकार एव द्वितीय लकार तृतीयेन सहित मञ्जु) तान्ते “चारु-हासिनी” वने ।

रगणः ल० गु०

१ २।३ ४ ५ ६ “७।८ ९ १०।११” १२ १३।१४

क टा क्ष ल लि ता तु का मि नी

रगणः ल० गु०

१ २।३ ४ ५ ६ “७।८ ९ १०।११” १२ १३।१४

म नो ह र ति चा रु ङा सि नी ॥ ४० ॥

युगपरान्तिका ॥ ४१ ॥

युग्लक्षणयुक्तैश्चतुर्भिः पादैः अपरान्तिका नाम वैतालीयम् ।
किन्तुलक्षणं—षाड्गमात्रत्वं पञ्चमेन पूर्वस्य योगः, षष्ठां मिश्राणां
प्रयोगश्च ॥ तत्रोदाहरणम्—

रगणः ल० गु०

१ २ ३ ४।५ ६ ७।८ “९।१० ११ १२।१३” १४ १५।१६

स्थि र वि ला स न त मौ क्ति का व ली-

रगणः ल० गु०

१ २ ३ ४।५ ६ ७।८ “९।१० ११ १२।१३” १४ १५।१६

क म ल को म ला ङ्गी मृ गे च णा ।

रगणः ल० गु०

१ २ ३ ४।५ ६ ७।८ “९।१० ११ १२।१३” १४ १५।१६

ह र ति क स्य हृ द यं न का मि नः

रगणः ल० गु०

१ २ ३ ४।५ ६ ७।८ “९।१० ११ १२।१३” १४ १५।१६

सु र त के लि कु श ला ष रा न्ति का ॥ ४१ ॥

इति वैतालीयाधिकारः ।

४१। याहार समस्त पादं सूक्लकणाक्राञ्च (अर्थात् प्रतोक पादे मोटे
षोडश लकार एवं पञ्चमेव सहितचतुर्थं सप्ततृतेत्यादि) तत्राहंके “अपरान्तिका”
नामक वैतालीय वले ।

[अथ मात्रासमाधिकारः ।]

गन्ता द्विर्वसवो मात्रासमकं नवमः ॥ ४२ ॥

वैतानीयमित्यादिसूत्रात् सप्तन्यन्तं पादग्रहणमनुवर्त्तते । न इति सहाधिकारः । तेनायमर्थः— यत्र पादे गन्ताः सन्तः षोडश लकारा भवन्ति, तन्मात्रासमकं नाम छन्दः । अन्ते द्वाभ्याम् एको गुरुः कर्त्तव्यः । नवमश्च लकार एव । द्विर्वसव इति द्विगुणिता वसवः, लकाराः षोडश इत्यर्थः । शेषे परेण युङ् न साकमित्यनुवर्त्तनीयम् । तत्रोदाहरणम्—

ल०

ग०

१२ ३४ ५ ६ ७ ८ ९ १० १११२ १३१४ १५१६

अ षम यु मु खो वि र लै र्द न्ते-

ल०

गु०

१२ ३४ ५६ ७ ८ ९ १० १११२ १३१४ १५१६

र्ग भी रा ची मि त ना मा यः ।

ल०

गु०

१२ ३४ ५ ६ ७ ८ ९ १० १११२ १३१४ १५१६

नि र्मां स ह नुः स्फु टि तैः के शै-

ल०

गु०

१२ ३४ ५ ६ ७ ८ ९ १० १११२ १३१४ १५१६

र्मा त्वा स म कं ल भ ते दुः खम् ॥

गन्त इति अनेनैवास्तस्य गुरुत्वे सिद्धे पुनः गन्तग्रहणमातिदेशिकगुरुत्वनिश्चयार्थम् । तेनात्र द्वौ लकारौ भङ्क्ता द्विमात्रिको गुरुः क्रियते इति वाक्यशेषः ॥ ४२ ॥

४२ । बाह्य प्रतीक पादे अष्ट एकटि श्रुतवर्ध थाकिना मोटे षोडश लकार थाके एतः नवम लकार सप्तन ना थाके, ताहाके “मात्रासमक” बले ।

ଦ୍ଵାଦଶସ୍ତ୍ରୀ ବାନବାସିକା ॥ ୪୩ ॥

ଯସ୍ୟ ମାତ୍ରାସମକସ୍ୟ ପାଦେ ଦ୍ଵାଦଶୋ ଲକାରଃ ସ୍ଵରୂପେଣାବତିଷ୍ଠତେ,
ଚକାରାତ୍ ନବମସ୍ତ୍ରୀ, ତନ୍ମାତ୍ରାସମକଂ ବାନବାସିକା ନାମ ॥ ତତ୍ତ୍ଵୋଦା-
ହରଣମ୍—

ଲଂ

ଲଂ

ଗୁଂ

୧୨ ୩ ୪ ୫।୬ ୭।୮ ୯ ୧୦ ୧୧ ୧୨ ୧୩।୧୪ ୧୫।୧୬

ମ ଋ ଥ ଚା ପ ଧ୍ଵ ନି ର ମ ଣୀ ଯଃ

ଲଂ

ଲଂ

ଗୁଂ

୧ ୨ ୩ ୪ ୫।୬ ୭ ୮ ୯ ୧୦ ୧୧ ୧୨ ୧୩।୧୪ ୧୫।୧୬

ସୁ ର ତ ମ ହୋତ୍ ସ ଷ ପ ଟ ଛ ନି ନା ଦଃ ।

ଲଂ

ଲଂ

ଗୁଂ

୧ ୨ ୩।୪ ୫।୬ ୭।୮ ୯ ୧୦ ୧୧ ୧୨ ୧୩।୧୪ ୧୫।୧୬

ବ ନ ବା ସ ଶ୍ଵୀ ଶ୍ଵ ନି ତ ବି ଶି ଷଃ

ଲଂ

ଲଂ

ଗୁଂ

୧୨ ୩ ୪ ୫।୬ ୭।୮ ୯ ୧୦ ୧୧ ୧୨ ୧୩।୧୪ ୧୫।୧୬

କ ସ୍ୟ ନ ଚି ଚ୍ଚିଂ ର ମ ଯ ତି ପୁଂ ସଃ ॥ ୪୩ ॥

ବିଶ୍ଳୋକଃ ପଞ୍ଚମାଷ୍ଟମୌ ॥ ୪୪ ॥

ଦ୍ଵାଦଶସ୍ତ୍ରୀହରଣଂ ନବମସ୍ତ୍ରୀହରଣସ୍ତ୍ରୀ ନିଷ୍ପତ୍ତମ୍ । ଷଷ୍ଠ ଚତୁଷ୍ପାଦେଷୁ
ପଞ୍ଚମାଷ୍ଟମୌ ଲକାରୌ ଥିଷ୍ଠତଃ, ଶେଷଂ ଯଥାପ୍ରାମ୍ଭଂ, ତନ୍ମାତ୍ରାସମକଂ ବିଶ୍ଳୋକୋ
ନାମ ॥ ତତ୍ତ୍ଵୋଦାହରଣମ୍—

୪୩ । ଯେହି ମାତ୍ରାସମକେର ଶ୍ରୀତୋକ ପାଦେ ଦ୍ଵାଦଶ ଲକାର ଓ ନବମ ଲକାର
ସ୍ଵରୂପତଃ ଅବସ୍ଥିତ ଥାନ୍ତେ, ଅର୍ଥାତ୍ କୌଣ ଓ ଶୁକ୍ରବର୍ଣ୍ଣ ସମ୍ବନ୍ଧ ନା ହେବ, ତାହାଙ୍କେ
“ବାନବାସିକା” ନାମକ ମାତ୍ରାସମକ ବୋଲେ ।

୪୪ । ଯେହି ମାତ୍ରାସମକେର ଶ୍ରୀତୋକ ପାଦେ ପଞ୍ଚମ ଏବଂ ଷଷ୍ଠ ଲକାର ସ୍ଵରୂପତଃ
ଅବସ୍ଥିତ ଥାନ୍ତେ, ତାହାଙ୍କେ “ବିଶ୍ଳୋକ” ନାମକ ମାତ୍ରାସମକ ବୋଲେ ।

ल० ल० गु०
१२ ३४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६

भ्रा त गु ण र हि तं वि श्लो कं

ल० ल० गु०
१२ ३४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६

दु र्ण य क र ण क द र्थि त लो कम् ।

ल० ल० गु०
१२ ३४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६

जा तं म हि त कु ले ऽप्य वि नी तं

ल० ल० गु०
१२ ३४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
मि तं प रि ह र सा धु वि गी तम् ॥ ४४ ॥

चित्रा नवमश्च ॥ ४५ ॥

यस्य नवमो लकार एबावतिष्ठते, चकारात् पञ्चमाष्टमौ च,
तस्मात्त्रासमकं चित्रा नाम ॥ तत्रोदाहरणम्—

ल० ल० ल० गु०
१ २ ३४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६

य दि बा ळ्म सि पर प द मा रो ङ्

ल० ल० ल० गु०
१२ ३४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६

मै त्री प रि ह र स ह व नि ता भिः ।

ल० ल० ल० गु०
 १२ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
 मृ ह्य ति सु नि र पि वि ष या म ह्ना-

ल० ल० ल० गु०
 १२ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
 चि त्वा भ व ति हि म न सो ह् चित्तिः ॥
 नवम इत्यनुवर्त्तमानेऽपि पुनर्नव मग्रहणमुपचिताप्रतिप्र-
 सवार्थम् ॥ ४५ ॥

परयुक्तेनोपचिता ॥ ४६ ॥

परयुक्तेन दशमेन सह एकीभूतेन नवमेनोपचिता नाम भवति ।
 पूर्वं लघुनियमेन लक्षणं प्रोक्तम् । इदं तु गुरुनियमेनोच्यते ॥ ततोदा-
 हरणम्—

गु०
 १२ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
 य चि त्तं गुरु म क्त मु दा रं

गु०
 १२ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
 वि द्या भ्या स म हा व्य स न च्च ।

गु०
 १२ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
 पृ थ्वी त स्य गु णे रू प चि ता

मु०
 १२ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
 च न्द्र मरी चि नि भै र्भ व ती यम् ॥ ४६ ॥

४७। वाश्वर नवम दशमेव सहित एकीकृत (अर्थात् एकटे अक्षरवर्गश्चात्र
 निबद्ध) इव आशङ्क्य “उपचिता” वक्ष्ये ।

आर्य्यप्रभा ।

चतुर्थेऽध्याये ।

सुदर्लभाः सर्व्वमनोरमा गिरः ।

{ प्रथम संख्या ।

सहमरणम् ।

सहमरणं नाम पत्या सह मरणमविरतमेव भारते अगणिताः पतिगतप्राणाः ललना अतिबलं ज्वलितं लोलजिह्वे भर्त्तुंस्वितानले सलिल इव सलीलं प्रविश्य सम्पादयामासुः । अधुना च राजविधान-विधिना निषिद्धतया साध्वीनां तत्रभवतीनामार्थ्यरमणीनां सन्तत-मभिलषितमपि तच्चितारोहणं प्रायो न सम्पद्यते । किन्त्वद्यापि साध्वीनां काचित् पतिपादपद्मं सतीजनैकसङ्गं ध्यायन्ती श्वासं निरोध्य काचिदतिकोमला परिभ्रष्टपतिपादकमला किन्नमूला लतेव स्वत एव परिस्त्राना, काचिदुवा पतिमरणक्षणे एव तत्तुरणैक्षणपरा लब्ध्वापूर्व्व-विलक्षणयोगलक्षणा स्त्रियत इत्यन्तरान्तरं श्रूयते । पतिविरह-मसहमानानां मृत्वापि रमणीजनैकशरणं रमणीयरमणचरणं लब्धुं समीहमानानां प्रच्छन्नतोऽनलसंयोगादिना पतिपरित्यक्तमसार-देहं विहाय परलोकप्रस्थितानां वार्त्ता च प्रायश एव संवादपत्रादी परिकीर्त्यते । एतावता चैतदनायासेनैवावगन्तुं शक्यते, यदद्यापि भारततले ललनाललामभूतानां सतीनां सर्व्वथा नाभावः सम्भव इति । या भारतभूतधाली एकदा सतीसमाजशीर्षस्थानीयायाः सीतायाः प्रसवित्री चरमं पवित्रताचित्रं दर्शयामास, यत्र चैकदा सावित्री पवित्रीकृतलोकयात्रा पतिचरणैकमात्रशरणा यममपि दमयित्वा पातिव्रत्यचरमोत्कर्षप्रदर्शनेन त्रिलोक एव विस्मयालोकं प्रकाशयामास । यत्र च सीमन्तिनी दमयन्ती कान्तपरित्यक्ताप्येकान्ते

कान्त-चरणैकचिन्तनपरा काभासक्तं निषादापसदं नयनज्योतिषैव
भस्मसादकार्षीत्, तद्वत्यानां ललनानां मानसपटात् पवित्रं सती-
चरित्रचित्तं न कदापि विलुप्येत । अद्य यदादर्शसतीचित्तं सहर्षं
मादर्शयितुं प्रबन्धोऽयमवतार्य्यते, तेनापि परिज्ञातुं शक्येत, यदद्यापि
भारतीयजीर्णशीर्षपर्णनिलये पूर्णमाहात्म्येनैवानुत्तमा सतीप्रतिमा
विराजते । ये तु धर्मसम्मानभिज्ञाः सावितरादिचरित्राणां काल्प-
निकत्वं कल्पयन्ति, तेष्येतत् सतीविवरणमाकर्ण्य “नास्ति किमप्य-
साध्यं पतिव्रतानां”मिति विश्वसन्ति ।

विगताषाढमासस्य त्रयोदशदिवसे ब्रह्मवाहनराज्य-मणिपुरे
यदङ्गूतं चितारोहणं सम्पन्नं यत्सहायताकरणापराधेन कतिपये
जना अपि राजकीयविचारालये दण्डिताः, तस्यैव यद्विवरणं मणि-
पुरस्थप्रधानविचारकमन्त्रव्यात् संवादपत्रादौ प्रकटितं, तदेवाद्य
समतीवाश्चर्य्यजनकमार्य्यप्रभागाहकेभ्यो विज्ञापयामीति नास्त्यत्र
लेशतोऽप्यविश्वासकारणम् ।

विगताषाढमासस्य त्रयोदशदिवसे (२७ जुन) मणिपुरान्तर्गत-
ज्वाराउलिग्रामे रामलालनामक एको ब्राह्मणः सूर्य्योदयसमये
पञ्चत्वमगमत्, ततस्तस्य युवती मार्या जयदेवी चितारोहणविधिना
स्वामिनोऽनुगमनस्याभिलाषमगिश्रवत्, तत् श्रुत्वा च तस्या बान्धवाः
कृतनिर्व्वन्धाः अन्येऽपि मान्या जना बहुविधां बाधां प्रदर्श्य तां
न्यषेधिषुः । किन्तु दृढव्रता सा जयदेवी कथंकथमपि तत्सङ्कल्पं
नात्याक्षीत् । अगत्या तदात्मीयैर्नगररक्षिणे राजपुरुषाय तद्दार्ताम्
विज्ञाप्य श्मशानभूमौ शवे नीयमाने निषिद्धगमनापि जयदेवी निषेधे
स्मृत्तेपसकुर्वाणा सयत्नं पुष्परत्नादिकं चतुर्दिक्षु क्षिपन्ती साक्षात्-
शिवतुल्यं तत्शषदेहमन्वसरत् । एतत् पुनरतीवाश्चर्य्यजनकं
यत्तन्निक्षिप्तं पुष्परत्नादिकमेकमपि भूमौ न निपतितं, तदनुयात्रिकैः
सुनिपुणं निरूप्यापि निर्द्धारयितुं न पारितं, केनानक्षितभावे-

नान्तरीक्षादेव तदपहृतं, मन्ये तदलौकिकव्यापारमालोकितु-
 मुपगतैर्हैवैरेव सतीकरतलध्वनिपवित्रीकृततयाऽलक्षितभावेनान्त-
 रीक्षात्तदगृहीतमिति । गमनकाले च तस्याः सा मूर्तिः कीदृक्
 स्मृत्या परिवर्तिता तत् कीर्त्तयित्वा बोधयितुं नैव शक्यते, परस्त्वेता-
 वतैव विज्ञेयं यत्तत्तेजःपुञ्जमालोक्य सञ्जातसाध्वसाः केऽपि तां
 पुनर्निषेधं न प्राभवन् । यथास्थानमुपनीते च श्रवदेहे “सती सहस्ररणं
 यातीति” वार्त्तया शङ्किताः स्तम्भिताश्चमत्कृताः समुत्सुकाश्च
 द्विसहस्राधिका लोका व्यस्तास्तत्रोपतस्थुः । ततो जयदेवीं साक्षा-
 देवीमिव विलोक्य तन्निदेशवार्त्तिभिरिव सर्व्वस्तन्निर्दिष्ट एव स्थाने
 समुचितायां चितायां विरचितायां सती जयदेवी जयारवपूर्व्वकं क्षणं
 प्रतिदेहं समीक्षमाणा सप्त वारान् प्रदक्षिणोक्त्य स्वामिनो मस्त्वां
 क्रोद्धे निधाय चितायामुपाविञ्चत् । ततः सोत्कण्ठद्विसहस्राधिक-
 कण्ठोच्चरितैर्जयदेवीजयारवैर्दशदिशि मुखरितायां सा किञ्चिदुद्यतं
 चितोपरि संस्थाप्यतां प्रज्वालयितुमादिञ्चत् । किन्तु भीतः कोऽपि
 जीवितदेहं दाहयितुं वृद्धिसंयोजनं नाङ्गीकृतवान् । पान्तु कश्चिदुद्यत-
 स्वभावो युवा पश्चाद्देशादतिसाहस्रादुपह्वसन्निवाग्रवौत् “यदि त्वं
 यथार्थतः सती तदा स्वप्रभावेणैव वृद्धिं प्रज्वालय किमितरसन्नि-
 धापितेन वह्निर्व्यङ्किना” तत् श्रुत्वा च सा वाक्यव्ययमकृत्वा किञ्चिदिव
 हसन्ती मृतपत्युः कर्णे किमिव व्याहरन्ती ऊर्ध्वलोकमवलोक्य
 समधुरकरतलध्वनिमकार्षीत् । अहो कल्पनातीतः सतीप्रभावः !
 कृते च सर्व्वजनमनोमुग्धकारिणि करतलध्वनौ तत्क्षणादेवालक्षित-
 भावेन सर्व्वजनममलं तलानलः स्वयं प्रज्वलितः सहस्रैवातिलोललक-
 लकजिह्वया तद्दम्पतिदेहं भस्मावशेषमयसीत् । तद्दृष्ट्वा च सर्व्वे
 हृष्टाः विस्मयाविष्टाः स्तम्भिताश्चमत्कृताश्च सहस्रसहस्रकण्ठै-
 र्जयदेवीविजयमुच्चैराघोषयन्तः सतीमाहात्म्यमद्राक्षुः । मन्ये शत-
 शतनारीजनकमनोयकण्ठोलितः जयकारिणकारिता दिव्याङ्गना

अपि तत्र सङ्गता अगस्त्यधन्यवादेन तां प्रशंसुः । तत्प्रबलानलान्तरालेऽप्यनेकैरेव तत्सतीवदनमौषडास्ययुक्तमवलोकितमित्यहो किमपरं विस्मयावहं नाम !! यैरयमलौकिकव्यापारः प्रत्यक्षीकृतस्तोऽपि सर्व्वथैव सार्थकजीविताः, सीतासावित्र्यादिसतीनामसाध्यसाधनादावपि सन्देहः सर्व्वथैव तेषां तिरोहितः । किन्तु कालस्य कुटिलावर्त्तनेनालोडितमेतद्वबहुजनप्रत्यक्षीकृतं पवित्रं सतीचरित्रमपि पुराणाद्युपवर्णितालौकिकवृत्तवत् पुनरविश्वाससागरातलजले विलीयेत । शक्तिज्ञासेन सदैवाविश्वासः क्रमशो वर्द्धते, अस्मिंश्च युगे वयमेतादृशाः क्षीणशक्तयः सञ्जाताः, यत् कथञ्चिदप्यलौकिकं विश्वसितुं न पारयामः, तस्मादेतदपि परिवर्णितं सतीचित्रं यत् केचिद्विश्वसितुं न प्रभविष्यन्ति, किं तत्र चित्रं ? किन्तु तदविश्वासेन प्रकृतसत्यस्यापलापो न भवेत्, विशेषतस्तु ये कथञ्चिदपि शक्तिशालिनस्तैश्चिरकालमवश्यमेव विश्वसनीयमिति सीतासावित्र्यादि-चरित्रवदेतद्विचित्रसतीचरित्रमपि यथा भारतेति हासवद्गमि समुज्ज्वलं स्वर्णाक्षरैर्लिखितं वर्त्तते, यथा चैवं पवित्रं सतीचित्रं भारतीयप्रतिगृहमलङ्कुर्यात्तथावश्यमेव यतितथ्यमार्थ्यसन्तानैः । देशहितैकव्रतैः कमलोपलालितभारतीयसुसन्तानैरपि एतस्या अनुपमसतीप्रतिमाया आजन्म जीवनवृत्तान्तं सविशेषपरिचयं संगृह्य सर्व्वत्र तत्प्रचारव्यवस्था विधेया । तद्वाहस्यानमपि यथा चिरकालं सतीकीर्त्तिं परिकीर्त्तयेत्तथा तत्र कश्चित् स्थायी कीर्त्तिस्तम्भः स्थापनीय इति ।

कीचनश्लोकाः ।

- १ । आहारनिद्राभयमैथुनञ्च सामान्यमेतत् पुरुषैर्वधूनाम् ।
प्रसूतिरासामधिको विशेषः प्रसूतिहीनाः पुरुषैः समानाः ॥
- २ । षड्दोषाः पुरुषेणैह ज्ञातव्या भूतिमिच्छता ।
लज्जा मानं घृणा शौच्यं धर्मश्च सत्यवादिता ॥

- ३ । मा पण्डित ! प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतोः समाः ।
विद्यागारे प्रतीच्यानां स्वात्मन्वेष्टयते यतः ॥
- ४ । मतिचोरं रसेन स्यात् रसगोलं रसे गुरु ।
प्रभुत्वं रसमूलञ्च काव्यतीर्थेऽपि जायते ॥
- ५ । वेतनं भोजनागारः स्वास्थ्यसत्सङ्गशिष्यकाः ।
पञ्च यत्र न विद्यन्ते तत्र दास्यं न कारयेत् ॥
- ६ । अर्थी ददाति सम्मानं सम्मानादजायते यशः ।
यशसो धर्मपात्रत्वं ततः सुखमियं कथा ॥
- ७ । बहुभार्य्यो बहुकन्यः शिस्तकश्च याजनिको विप्रः ।
यज्जीवति तन्मरणं यन्मरणं सोऽस्य विश्रामः ॥
- ८ । शुश्रूषस्व खलान्, कुरु प्रियसुहृद्भृत्तिं सुधृत्तेर्जने
भर्तुर्विप्रकृतः स्वलाभवशगो मास्म्य प्रतीपंगमः ।
व्यक्तित्वं विजह्नीहि सम्मतिपरो भूयाः सदादुष्टके
यान्धेवं धनिनां पदं खलु नरा वामा विनष्टाः परम् ।

विदीर्घवन्तस्मा पण्डितेन केनापि भाषिताः ॥

प्रतिभा ।

(यावन्नात् परम्)

हा देव ! हा मातः ! यस्या बिन्दुमात्रनेत्रजलमालोक्यैवामङ्गल-
शङ्कया नितरां व्याकूलता प्रतिपादिता । या च तदाकूलताभयेन
सततशतयातनापरीतातितापितापि कदापि न प्रमुक्तकण्ठमरोदीत्,
दृश्यतामद्य सा मन्दभागधेया नक्तन्दिवमविरतं क्रन्दन्ती कैरपि
नावलीक्यते ।

हा आर्य्यपुत्र ! कुत्रासि किमेवमपराधं ते चरणारविन्दयोः ?
मति वा ममापराधे की दोषस्ते साक्षाद्भावतारयोर्मातरपितरयोः ?

यन्मृत्युकालेऽपि पुनः पुनः समाहृतो नैकवारमपि समायातः ? अयि ! पाषाणवद्बद्धदय ! यदा तावन्तकाले एकवारमात्रं शेषदर्शनं ते सुख-चन्द्रस्य प्रार्थयित्वापि नावाप्तवन्तौ, दूतवचनेन सर्व्वथा हताश्वामावपि सुदीर्घं निश्वस्य त्वामेवाह्वय विलपन्तौ क्रमशो लोकान्तरितौ, तत्कालकृतं ते व्यवहारं स्मरन्त्या न निर्णेतुं शक्यते, कीदृक् परिवर्त्तत मनुष्यचरितमिति । अयि कान्त ! एकान्तमनसा कदापि किं न चिन्त्यते ? कुत्रैकदा ते समुच्चतमे स्थाने समास्तृतमासनमासी-दधुना वा कस्मिन्निम्नान्निम्नतमे तन्निपतितमिति । यद्भवतु, मम च त्वं यथापूर्व्वं स देवतुल्य एव, तस्मादेव च स्वामिन् ! तवैव सर्व्वस्व-मन्तकाले श्वशुरदेवेन मङ्गलं प्रदत्तमपि तवैव प्रीतये यथासम्भवं विसर्ज्जितं, शिष्टञ्च यदासीदङ्गभूषणं तदप्यागमनकाले “पतिपरि-त्यक्तदेहं भूषणायोग्य”मिति विभाव्य तवैव मनस्तुष्ट्यर्थमर्पितं, किन्तु हन्त ! तथाप्यन्तकालेऽपि नासादितन्ते चरणप्रान्तमित्येकान्तिकं दुःखं लोकान्तरचरम् । एवं विलपन्त्याश्च तस्या अनिवार्य्यशोको-द्देगेन विलुप्तधैर्याया वाष्पोपरुद्धकण्ठतयेव पुनरपि मूर्च्छा व्यजायत । तामालोक्य च चिरमूर्च्छां मन्यमानातिवैपमाना इन्दुप्रभा प्रमुक्त-कण्ठं रोरुयमानापि “अये नायं रोदनसमयः धैर्य्यमालम्ब्य परिचर्य्यता”मिति सरलया प्रबोध्यमाना पुनर्यथोचितं परिचरण-मारभत, किन्तु केवलं तद्वाक्यावलीं पर्यालोचयन्त्यास्तस्याः प्रबल-पर्याकूलतामवाप चेतः ।

सदानन्दस्तु तत्क्रन्दनमाकर्ण्य्यतिसन्दिग्धानः सत्वरमागत्य मस्तकपार्श्वे सचेष्टाया उपविष्टायाः सरलायाः सर्व्वं समाकलय्य पति परित्यक्त्यं मरणार्थमेव मन्दाकिनीमग्नित्यवधारयामास । अहो ईदृशस्याप्याकृतिविशेषस्य पत्या परित्याग इति गुरुतरेणात्र कारणेन भवितव्यमिति शङ्कातङ्कितचेतास्तत्रैवोपविवेश । तदानीं सर्व्वेषामेव जोषमासीनानां तेषां कस्य मनसि कीदृशस्मितासमावेश आसीदिति

त एव जानन्ति, किन्तु विषमविषादचिह्नमच्छद्धानि च मुखानि सर्वेषामेव । तस्मिन्नेव क्षणे पुनरपि सा चक्षुःशून्या किमिव लोकयितुं विस्फारितनेत्रा परिचरित्रीं सरलामिन्दुप्रभाञ्चावलोक्य विश्वितास्तम्बिता भीतीवाचिन्तयत् — “हा हन्त ! काहं कुत्रासम्, कुत्र वास्मि समायाता ? कथन्तदमन्दमरुदान्दोलितमन्दाकिनीकल्लोलं नावलोकयामि ? गङ्गैव किं स्त्रीयोत्तङ्गतरङ्गान्तराले तिरोधाप्य” मे जोवितसर्वस्वस्याङ्गं तन्मेलनमभिया तापिताङ्गं मे तरङ्गाघातन तीरमुत्तोलितवती ? कस्येदं गृहं, कथमत्राहं समानीता ? साक्षाद्देवीप्रतिमेव के एते मां परिचरतः ? कोऽयं वापरः शिवानुष्ठानपरः शिव इवोपविष्टो महात्मा, यद्दर्शनैवान्तरात्मा प्रसीदति, शतकृत्वो विचिन्त्यापि कारणं नावधारयाम्येतदघटनघटनस्य । तत् किं सत्यमेव पत्युरनुगमनमपि न मे संवृत्तं मन्दभाग्यायाः ? अहो केनेदमनिष्टमोचरितं दुष्टेन ? अथवा दुरदृष्टमेव मे सर्वकष्टनिदानमशिष्टायाः ।” एवं चिन्तयन्ती च क्रमश एव लब्धचेतना सुप्तोत्थितेव सा वदनसन्निधानोपविष्टां सरलां सकष्टं स्पष्टमाचष्ट । अयि महाभागे ! का त्वं मां मन्दभागिनीं भगिनीनिर्विशेषं परिचरसि ? केयमपरा मत्शुश्रूषणपरा विमुक्षति सहस्रधारमजस्तमश्रूनि, को वायमपरो महाभागोभगवदवतार इव गणयति मे भागधेयं मन्दभाग्यायाः । एकान्ततो विचिन्त्यापि न स्मरामि युष्माकं परिचयस्य । अथवा को वास्ति मे जगत्यां परिचितः ? क्रमशः परिचयसूत्रमपि मे जगतो विलीनताभुपगतम् । अयि व्यवहारानुमितपूतचरिते ! कथय कथं केनाहमत्र समानीता सन्तापपरीतचित्ता ? कथं वा युष्माभिरेवमस्मि शुश्रूषिता ? यदि केवलं मदजीवनार्थमेतैतावत् शुश्रूषणं तदिरम्यतां नाहमस्मि भाजनं जीवनस्य, मरणमेव मे शरणम्, यद्यपि युष्माकं सौम्याकृतिदर्शनेनान्यद्भीतिकारणमत्रास्तीति न मन्ये, तथापि वेपते परावास-निवास-

भीरुकं मे हृदयमनारतम् । यस्य च जगति किमपि लक्ष्यं न समीक्ष्यते, किं फलं तस्य जीवितेन ? वरं मरणमेव तस्य बहुतरङ्गेश-
 शमनं, विशेषतः पदे पदे सम्भावितापदो मादृशस्यासहायस्य स्त्रो-
 जनस्य । अयि परहितव्रतनिरते ! पतामि ते पादयोः, सत्यं ब्रवीमि
 मरणमेव हि मे हितं, मरणमृते कथंकथमपि नास्ति मे शान्तिः ।
 श्रूयते हि मुमूर्षतीत्यादि-वाक्यानामौपचारिकत्वं कल्पयन्तः सन्तः
 “कस्यापि मरणेच्छा न जायत” इति सिद्धान्तयन्ति, किन्तु तेऽपि
 यद्यस्मादृशचित्तमनुवर्त्तेरंस्तदा कदाचिदपि नैवं सिद्धान्तयेरन् । यदि
 मरणाभिलाष एव नाजनिष्यत्तदा किमगणिता योषितो भस्मीकृत-
 सर्वस्वे भर्तुः श्मशानानले स्वदेहमपातयिष्यन् । वस्तुतस्तासां रमणीनां
 मरणविवरणपर्यालोचनेनैतदवधार्यं पतिविरहितानां सतीनां तदनु-
 गमनसमं नास्ति शान्तिनिकेतनमिति । हा हन्त !! सन्तं चेष्ट-
 मानाया अपि दुरदृष्टतो मे तदनुसरणमपि नाजनिष्ट । जाने किं वातः
 परं देवदुर्विलसितमिति ? एवं कथयन्ती च सा हताशा शोकावेग-
 मसहमाना विवक्षुरपि वक्तुमसमर्थेवामन्दं चक्रन्द । तत्क्रन्दन-
 माकर्ण्य च सदानन्दो मन्दं मन्दमवादीत् । अयि मातर्नास्त्यत्र ते
 किमपि भीतिकारणम्, विहाय सर्वां दुश्चिन्तां प्रकृतिस्थतामाप्तुं
 यतस्व, स्वस्थायाश्च ते सर्वामवस्थामुशश्रुत्य यथोचितसुव्यवस्थां विधा-
 स्यामि । शोकादिभिराकुलीक्रियमाणतया सम्पद्यमानायामपि
 मरणेच्छायां सा न युक्ततमा, यतः स्वक्लेशनिवारणाभिसन्धिमूलकतया
 केवलं स्वार्थपरतैव प्रकल्प्यते । अथच स्वार्थसिद्धिरपि यथार्थतो न
 भवेत्, यस्मान्मरणानन्तरमेव क्लेशभोगैकबीजं स्वस्वकर्मानुरूपं
 पुनर्जन्म ग्रहीतव्यं । तदुक्तं—“ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।” जन्मसाम-
 यिकश्च क्लेशः कीदृश इति तु तत्स्मरणशीला जातिस्मरादय एव
 वक्तुं शक्नुयुः, शास्त्रतस्तुतोऽधिकं दुःखं नास्तीत्येवावगम्यते ।

(क्रमशः)

आर्य्यप्रभा ।

चतुर्थे वर्षे ।

} सुदुर्लभाः सर्व्वमनोरमा गिरः । { ६४ संख्या ।

आवाहनम् ।

आयाहि मातरतिदुर्गत-पुत्रवर्गान्
संसर्गदोष-विवशानु-पसर्ग-सुग्धान् ।
दुर्गे ! त्रिवर्गरहितानपवर्गमार्गं
नैसर्गिकं स्वकरुणात इतो नयस्व ॥ १
आश्वासयत्यतितरां पुनराश्विनोऽयं
संस्मारयंस्तव शुभागमनस्य वार्त्ताम् ।
उत्सङ्गसङ्गजसुखादधिकं जनन्या
आशाप्रदं त्रिभुवने किमिहास्ति जन्तोः ॥ २
अस्मिन् कुपुत्रपरिपूरितभारतेऽपि
संवत्सरात् परमहो यदिहाभ्युपैसि ।
निष्कारणात् करुणा नियता जनन्या
नोचेत्तवाहुतिविधावपि के वयं स्मः ॥ ३
आगत्य पश्य सदये ! तनयास्तवास्मिन्
कीदृग्-विपत्तिपतिता हतसर्व्ववित्ताः ।
दुर्भिन्नदावदहनैः सततं विदग्धाः
मूर्खास्तु सन्तु कति वा विकला विदग्धाः ॥ ४
दुर्भिन्नदुःखमयि किं कथयामि मातः
पश्य स्वयं प्रतिगृहं कति वाऽतिनिस्त्राः ।
एकाग्रनानाशनजैः परितापजातैः
काश्यं परं प्रतिदिनं कथमाविशन्ति ॥ ५

आबालवृद्धवनिताः कति वा विपन्नाः
 पश्योदरान्नचयने समयेऽसमर्थाः ।
 दुष्पाच्यशाककदलीतरुमूलकादीन्
 भुक्त्वा क्षुधातिविहताः समयं नयन्ति ॥ ६
 तद्भोजनस्य च फलादचिराज्जनौघाः
 रोगेऽतिदुःसहतरं निपतन्ति तेन ।
 केचित् कृतान्तनिलयातिथितां लभन्ते
 जीवन्ति ये चिरमहो न च तेऽपि सुस्थाः ॥ ७
 पश्य क्वचित् शिशुगणान् रुदतः क्षुधार्तान्
 अस्तीति नास्ति च गृहे गणनानभिज्ञान् ।
 चेलाञ्चलं प्रतिपलं दधतो जनन्याः
 किञ्चिच्च भक्ष्यमसकृदत याचमानान् ॥ ८
 तद्दानशक्तिविरहा हतभागधेया
 रोरुव्यमानवदना जननी तदानीम् ।
 कीदृग्-दशामनुभवेदिति लोकयन्त्याः
 पाषाणनन्दिनि ! गलेदु-हृदयं तवापि ॥ ९
 इत्यच्च दुःखमनिशं न च सोढुमर्हा
 उदबन्धनादिभिरहो मरणं जनन्यः ।
 प्रायो व्रजन्ति शरणं किमतः परं वा
 दुःखं वतास्ति भुवने यदिहाभ्युपैति ॥ १०
 वर्षाजलैरभिहता जनताऽपरत्र
 संलुप्तसर्वविभवा भवनेषु ह्येता ।
 कीदृक् सुदुःसहदशापतितेति पश्य
 तद्दर्शनेन हृदयं विगलेन्न कस्य ॥ ११
 तत्प्लावनस्य समये यददृश्यदृश्यं
 सम्यग्ममत्र किमु तत् परिवर्णयामि ।

स्मर्त्तं मनोऽतिविकलं परिकल्पमानं
 नो लेखनी प्रसरति स्वयमायसापि ॥ १२
 आस्तां समस्तमपि तन्नहि दुःखजातैः
 संचोभयामि हृदयं सदयं तवान्यैः ।
 संदृश्य हृष्यतु मनः कथमिङ्गितैस्ते
 तद्दुःखिरक्षणविधौ सुजना यतस्ते ॥ १३
 एकत्र धन्यधनिनो धनमर्पयन्ति
 तत्संग्रहार्पणविधौ निरतास्तथान्ये ।
 कायैश्च क्वात्रनिचयाः समतीव यत्नैः
 सोत्साहमत्र विषमाण्यपि साधयन्ति ॥ १४
 कर्मक्षेत्रराजपुरुषाः करुणावताराः
 व्यग्राः समग्रविषये कृतदृष्टिपाताः ।
 नानाविधोपकरणैरुचितं चरन्ति
 सम्यङ् न शाम्यति तथाप्यतितीव्रदुःखम् ॥ १५
 सन्तापसन्ततियुता अपि भारतीया
 विस्मृत्य सर्वमचिरादिव नव्यभावाः ।
 मातस्तवागमनवासरमास्मरन्त
 उद्वेगवभावमनुभूय सदा वसन्ति ॥ १६
 आगच्छ दुर्गतिहरि ! हर नो विषादं
 सन्दर्श्य रूपममलं वरदाभिरामम् ।
 अस्मादृशाः परवशा न च सन्ति दुःखै-
 र्भव्येषु याति करुणा स च कः प्रसादः ॥ १७
 आर्य्यप्रभा तव पदे चिरमर्पितयं
 त्वत्पादपद्मविभवाद्बुधसङ्गमध्वे ।
 निर्भीतितो भ्रमतु किं न च तेऽङ्घ्रि-
 सङ्गा-
 त्निर्गाल्यतां व्रजति गन्धविहीन-पुष्पम् ॥ १८

प्राप्तग्रन्थानां संक्षिप्तसमालोचनम् ।

१ । सुभद्राहरणम् । संस्कृतभाषामयं काव्यम् । काव्यस्थ-
कुलभूषणेन श्रीमता हेमचन्द्राय (एम्, ए,) कविभूषणेन प्रणी-
तम् । इतःपूर्वमुदीयमानस्यास्य कवेः रुक्मिणीहरणादि काव्यजातं
विरचयितुः परिचयोऽस्माभिः आर्य्यप्रभाग्रहकेभ्योः निवेदितः ।
रुक्मिणीहरणादि-काव्येषु अस्य सुमहद्वचनापाण्डित्यमस्माभिरधि-
गतम् । इदानीं सुभद्राहरणे तस्य ततोऽपि प्रकर्षं अधिगम्य नितरां
आनन्दिता वयं कवेरस्य दीर्घजीवनमाशास्महे । स्थाने स्थाने
वर्णनानैपुण्यमेवं प्रकटीकृतं, यत् विस्मारयति बलादिव कवेरस्य
नवीनताम् । नानाभावसमुज्ज्वलमपि इदं काव्यं प्रसादगुणोपेत-
तया सुभगप्रसरं सहृदयहृदयानां काव्यरसिकानां मनोरञ्जकञ्च
जातम् । कवेरस्य दोषराहित्यकरणे अलङ्कारग्रहे च महान्
प्रयत्न इति काव्यपाठादधिगम्यते । वयमस्य कृतित्वं प्रशंसन्तः
प्रार्थयामहे, यत् सर्व्वेरेव काव्यरसिकैरस्य काव्यप्रणयनोत्साहो वर्ध-
यितव्य इति ॥

२ । हिन्दुसखा । संस्कृतग्रन्थोपेतं बङ्गभाषामयं मासिक-
पत्रम् । हुगलीजिलान्तर्गत-कैकालास्थानतः श्रीयुक्त-राजकुमार-
काव्यस्मृतिवेदतीर्थेन वि, ए, इत्युपाधिक-श्रीयुक्त-माधवदास-भट्टा-
चार्य्येण च सम्पाद्यमानमिदं प्रकाशते यथानियतम् । पत्रिकेयम्
कीमारसीमानमुल्लङ्घ्य षष्ठे वर्षे वर्त्तते । अत्र प्रकाश्यमानाः हिन्दु-
धर्म-शास्त्रीयग्रन्थाः अनुरुन्धन्ति ग्रहीतुं एकैकखण्डमस्याः सर्व्वान्
हिन्दुधर्मिणः । एतत् प्रकाश्यमानाः प्रबन्धा अपि स्वदेरन् धर्म-
प्राणेभ्यः हिन्दुभ्य इति आशास्महे । मूल्यमस्य वार्षिकं राजतमुद्रा-
मात्रम् । इति शम् ॥

३ । प्रायश्चित्तपञ्चालिका । बङ्गभाषामयः पद्यैर्यथितः स्मृति-
ग्रन्थः । महामहोपाध्यायेन उराधाकृष्ण-सार्वभौमेन साधारण-

बोधाय संगृहीतः । प्रकाशितश्चैष तत्रभवता हिन्दुसंख्यसम्पादकेन राजकुमार-काव्यस्मृति-वेदतीर्थेन हुगली-कैकाला निवासिना । ये संस्कृतभाषामनधिगच्छन्तः इच्छन्ति धर्मशास्त्रीयव्यवस्थां परिज्ञातुं तेषां प्रायश्चित्तादिविषयपरिज्ञाने महानयं सुयोगः रचितो वेदतीर्थेन ईदृशं ग्रन्थं प्रकाशयता इत्यमी धन्यवाढार्हः सर्वेषाम् । मूल्यमस्य आणकषट्कमात्रम् । सुयोगोऽयं न परिहार्यः धर्म-प्राणैर्बङ्गीयेरित्यलम् ।

प्रतिभा ।

(पूर्वतोऽनुवृत्ता)

एवञ्च येन जन्मनिवारणं भवेत्तत्रैव यतितव्यं, यातनानुत्पादप्रार्थन-शीलैः पुरुषार्थिभिः । विशेषतस्तु पश्य स्वस्य मरणेन मृतानां भर्तृपुत्रा-दीनां कोऽप्युपकारः साधितो न भवेत्, परन्तु यदि जीवित्वैव वेदादि-विहितकर्मानुष्ठानादिना कथमपि तेषां पारलौकिकं मङ्गलं साधयितुं शक्नुयुस्तदैव तेषां प्रकृतमुपकारं साधयेयुः । तस्माद-या यथार्थतः पतिगतप्राणाः, पतिप्रीतये यासां चित्तं सन्ततमुद्विष्टं, स्वयं शतक्लेशमङ्गीकृत्यापि पतिसुखसम्पादनेनैव याः कृतार्थाः, सार्थकजीवितानां तासां सतीनां पत्युर्मरणेऽपि तदनुगमनचेष्टां विहाय शिष्टानुशिष्ट-सत्कर्मानुष्ठानादिना तस्य पारलौकिकं मङ्गलं सम्पादयितुं पवित्रचरित्रतया च जगत्तयं पवित्रयितुं यत्नः करणीयः । अनेन च त्वामपि मातः ! सनिर्वन्धमनुरुन्धे, त्वं मरणवासनामपास्य धर्मं वर्त्तन्ति वर्त्तमाना आर्त्तशुश्रूषणादि-सदनुष्ठाननिरता मर्त्तगभूमौ पुनः सत्यमाविष्कृत्य पवित्रतयादर्शं चरित्रा भव । एवं सारगर्भं युक्तियुक्तमुक्ता विरते च तस्मिन्, सरलापि सर्वान्तःकरणेन तदनुमोद्य निगद्य च स्वस्वपरिचयं तत्प्राप्ति-वृत्तान्तादिकमप्यामूलतः कथयित्वा बहु सान्त्वयामास । तत्सान्त्व-

नेन च कथञ्चित् प्रशान्तमानसापि सा वचसा किमपि प्रकाशयितु-
मशक्ता दौर्बल्यप्राबल्येन शय्यातलमेवाविलम्बं पुनराललम्बे ।

ततः सदानन्दाज्ञप्तया सरलया समानीतं तत्कालावस्थोचितं
किमपि भोजनीयमनिच्छयापि तद्वाक्यमर्थ्यदारुणार्थमिव सा
किञ्चिदभक्षयत् । एवं गते च किञ्चित्काले तज्जीविते सञ्ज्ञातप्रत्या-
गया सानन्दः सदानन्दः पुनरपि तां बह्वपदिश्य सरलामिन्दुप्रभाञ्च
सावधानां विधाय तद्दृष्टहान्निर्ययी । गते च तस्मिन् सरला कथ-
ञ्चिद्विश्रम्भालापप्रसङ्गेन तस्याः “प्रतिभे”ति नाममात्रं विज्ञायैव
शान्तिदर्शनेन तां विश्रमितुमादिदेश । इन्दुप्रभा तु अप्रतिभेव
किमिव स्वान्ते चिन्तयन्ती विगलिताजस्त्रास्त्रधारामहस्त्रा किमपि न
व्याजहार, केवलमेकदृष्ट्या तामेव दृष्टवती समतिष्ठत । तद्दृष्ट्वा च
विस्मयाविष्टचित्तया सरलया पृष्टापि निङ्गुबानेवान्तर्निविष्टं भावं
किमपि स्पष्टं नाचचक्षे । किन्तु तस्याश्चित्तं किमिवालम्ब्यं विचिन्व-
दिव किमपि विस्मृतं स्मारयदिव समतीव पर्याकूलितमित्याकृत्यै-
वानुमाय अधीरतावृद्धिशङ्कया सरलापि वक्तुं पुनर्नाजयाह । परन्तु
प्रतिभेन्दुप्रभयोः प्रकृततत्त्वजिज्ञासातिशयेन तच्चिन्तयैव तस्याः
प्रभाता रजनी । तत्प्रभातेन सहैव च प्रतिभाया अवस्थां परिज्ञातुं
बहव एव पूर्वदिननिवृत्ताः सदानन्दनिलयमाजग्मुः । आगत्य च
तस्याश्चेतन्यवृत्तान्तमवगत्यैव सञ्ज्ञातानन्दप्रवाहा अपि सर्वं परि-
चयादिकमवगन्तुं समुत्कण्ठिता बभूवुः । किन्तु तदानीमपि सर्वेषा-
मेवाविदिततया न तदवगतिमुयोगो जनानां समजनि । सुतरा-
मनवगत्यैवागत्या भग्नमानसाः क्रमशः सर्व एव स्वस्वकार्याय
प्रस्थिताः । ततो बर्द्धमानायां विलायां सरलयानुरुध्यमाना प्रतिभा
इन्दुप्रभा च मञ्ज तया कथञ्चिन्निवर्त्तितनित्यक्रिया भोजनादिकं
सम्प्राप्य एकासन एव सर्वाः समुपाविविशुः । ततः प्रचलितेषु पर-
स्परविश्रम्भालापेषु सरला प्रतिभाया जलनिमज्जनान्तं सर्वं वृत्तान्त-
ज्ञातं श्रोतुं सञ्ज्ञातस्पृहा समवोचत् । अयि प्रतिभे ! यदि चित्ते

नान्यथा मन्यसे तदाशुश्रूषे तव जलनिमज्जनान्तमाजन्मतः सर्वं
 वृत्तान्तजातं, नोचेदन्तरायस्तदाभिधीयतामिति । तत् श्रुत्वा च प्रतिभा
 समुद्देलिताशुप्रवाहा युगपत् स्मृतञ्च सर्व्वं दुःखजातं पुनर्नवीभावा
 पन्नमिव सोढुमक्तुवन्ती भौतेव चकितेव च इतस्ततो विलोकयन्ती
 सर्व्वतः स्थगितमिव अन्धकारमयमिव शून्यमिव जगन्मन्यमाना कथ-
 मप्यात्मानं धारयितुमममर्था सञ्जातवेपथुः प्रबलवाताहतच्छिन्नलतेव
 पतितुमारिभे, तदालोक्य च सरला सव्यग्रं बाह्व प्रसार्य पतन्तीं तां
 धृतवती सापराधेव पुनर्यथोचितं परिचचार । इन्दुप्रभापि जलेन
 चक्षुषी प्रक्षाल्य व्यजनानिलेन गात्रं शीतलीकृत्य मस्तकोपरि-
 फुत्कारेण च वायुं प्रशमय्य तच्चैतन्यप्रतीक्षाञ्चक्रे । एवं, परि-
 चर्याफलेन कियत्कालपरमेव तां लब्धचैतन्यामवलोक्य सरला पुन-
 र्जीवितमिवासाद्या ब्रवीत्, अयि प्रतिभे ! अयथा ते पुनर्दुःखोज्जृम्भणस्य
 कारणमहमस्मि मन्दभागिनी, फुत्कारितवक्त्रेरिव स्फुरितदुःखस्य
 पुनर्ज्वलनं जानन्त्यापि अविवेचयन्त्या मया सर्व्वथा अकार्य्यमिदं
 मनुष्ठितं, तद्विरम्यताम् । तत् श्रुत्वा च सर्व्वथाप्रतिपद्यमानचैतन्या
 प्रतिभा पुनः प्रत्यभाषत—“अयि परदुःखाकारितहृदये ! क्लेशबहुला
 मे जीवनप्रवृत्तिर्दुःखप्रदा जीवलोकस्य विशेषत आत्मीयजनानाम् ।
 मम पुनरायसकर्मशमानसायाः सन्ततमनुभवन्त्या एव जीवनं न
 बहिर्गतं किं भवेत् कथनेन ? सर्व्वथा वज्रविघटितमिव मे शरीरं
 सहस्रशः शोकावेगघातप्रतिधाताभ्यामपि न व्याहन्येत । मन्ये
 मादृशं क्लेशबहुलं जीवनं जगति नास्ति द्वितीयम्, एकत्र सर्व्वविधं
 दुःखमनुभावयितुमिव निर्मितमिदं शरीरम् । श्रुतमात्मीयमस्त्रि-
 धाने दुःखनिवेदने क्वासो भवेद्दुःखस्य, किन्तु समस्तात्मीयविगमेन
 तदवसरोऽपि न प्रसारमलभत मे मन्दभागिन्याः । नो जाने
 किमभिप्रायेण मरणप्रसुतापि पुनरात्मीयतया युष्मानहं प्रापिता ?
 ममेति कृत्वा यमहं पश्यामि, तमेव संसारादपसारयति संहाररूपी
 शङ्कर इति समतीव शङ्कातङ्कितं मे हृदयमात्मीयतायां विमेति ।

किन्त्वनिच्छन्त्याऽपि बलादिवात्मीयभावो युष्मासु समुदेति, तस्मा-
दाशङ्के युष्माकं कोमलहृदयमाकूलयितुं मे क्लेशबहुलेन जीवन-
वृत्तान्तेन, तथापि यद्याग्रहस्तदा श्रूयतामित्युक्ता सा सगदगद-
मवादीत्—

अस्ति बिन्ध्याचलतलगतमन्दाकिनोतीरे सुवर्णपुरं नाम नाति-
समृद्धं नगरम् । तत्र शिवाराधनतत्परो लब्धशिवप्रसाद इव शिव-
प्रसादनामा कश्चिद्वैश्यवरः प्रतिवसति स्म । तस्य गुणग्रामेण तद्-
ग्रामवासिनो निवारितपरस्परसंश्रामाः सुखमन्ववाप्सुः । यस्य दयया
तत्रत्या दीना अपि दुर्भिक्षादि दुःखं नानुबभूवुः । यस्य मिष्टवाक्या-
दिना विशिष्टाः शिष्टा अपि सदा सन्तुष्टा अतिष्ठन्त । यस्य अदम्याध्य-
वसायेन व्याध्यादयः प्रायस्तत्र नाध्यासिताः । यस्य च कुत्रापि न
शत्रुः, परन्तु पितृभाविणैव यः सर्वदा तत्प्रान्तवासिभिर्लोकैर्व्यलोकि ।
तत्र ग्रामस्याधिनायक इव स एव मे भन्दभागिन्या जनकः ।
माता च मे मत्प्रसववेदनायैव हतचेतना हतभाग्याया मे सुखं
निरोक्षितुमनभिलषन्तीव पुनरलब्धचैतन्या बहुचिकित्सितापि
मज्जन्मदिन एव दुःखातिभारं संसारं विहाय स्वर्गलोकमगात् ।
मत्पूर्वञ्च मे एका भगिनी समजनि, सा च सौष्ठवगरिष्ठा
षष्ठवर्षदेशीया तस्मिन्नेव वर्षे पवित्रप्रयागक्षेत्रवासिनः सुप्रसिद्धशौर्य-
वीर्य्यगाम्भीर्य्यादिसम्पन्नस्य प्रथितान्ववायस्य परमधर्मप्राणस्य
धर्मेश्वरनाम्नो वैश्यवर्य्यस्य सर्व्वगुणसम्पन्नाय एकमात्रपुत्राय
सारम्बडं दत्ता श्वशुरालयात् प्रथमानयनकाल एव प्रबलवाताभि-
हतया नौकया सह समुत्तालतरङ्गे गङ्गासलिले विलयङ्गता सहस्रानु-
सन्धानेनापि नाधिगता । सर्व्वस्रहाधारभूतायास्तस्याः शोकेनैव
नितरामभिभूतौ पितरौ, माता तु तद्दुर्व्विषयसङ्गोकाविगमसङ्गमानेव
दुस्तराद्दुःखसागरादुत्ततार । तातः पुनरुभयोर्गुरुतरशोकाभिहतो-
ऽपि विवेकबुद्ध्या जगतामसारतां बुद्ध्या कथञ्चिद्वैद्यमाललब्धे ।

(क्रमशः)

एभिः पादाकुलकम् ॥ ४७ ॥

एषां पञ्चानां मध्ये येः केचिदपि चतुर्भिः पादैः पादाकुलकं नाम । मात्रासमकविज्ञोक्तवानवासिकोपचित्राणां पादैः सदा-
हरणम्—

ल०

गु०

१ २ ३ । ४ ५।६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३।१४ १५।१६
अ लि वा चालि त वि क सि त चू ते
ल० ल० गु०

१।२ ३।४ ५ । ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३।१४ १५।१६
का ले म द न स मा ग म दू ते
ल० ल० गु०

१।२ ३।४ ५।६ ७।८ ९ १० ११ १२ १३।१४ १५।१६
स्मृ त्वा का स्तां प रि ङ्ग त सा र्थः
गु०

१।२ ३।४ ५ । ६ ७।८ ९।१० ११ १२ १३।१४ १५।१६
पा दा कु ल कं धा व ति पा न्यः ॥

तथा विज्ञोक्तोपचित्रामात्रासमकोपचित्राणां पादैः पादा-
कुलकम् ॥ तत्रोदाहरणम्—

ल०

ल०

गु०

१।२ ३।४ ५ । ६ ७ ८ ९।१० ११ १२ १३।१४ १५।१६
पुं स्तो कि ल क्त त शो भ न गी ते
गु०

१।२ ३ ४ ५ । ६ ७।८ ९।१० ११ १२ १३।१४ १५।१६
द क्षि ण प व न प्रे रि त शी ते ।

४१। प्रनितं पाठ एकारेण ये कोनं चारिपादे निवक्तुं ह्यन्तकं “पादा-
कुलक” वने ।

गु०

१ २ ३ ४ ५।६ ७।८ ९।१० ११।१२ १३।१४ १५।१६
म धु स म ये धिन् क्त त वि श्लो कः

गु०

१।२ ३।४ ५।६ ७।८ ९।१० ११ १२ १३।१४ १५।१६
पा दा कु ल कं नृ त्य ति श्लो कः ॥

मात्रासमकस्य एकेन पादेन, द्वाभ्यामुपचित्रायाः, विश्लोकस्य
एकेन पादाकुलकम् ॥ तत्रोदाहरणम्—

ल०

गु०

१।२ ३।४ ५।६ ७।८ ९।१० ११।१२ १३।१४ १५।१६
चि त्तं भ्रा म्य त्य न व स्था नं

गु०

१।२ ३।४ ५।६ ७।८ ९।१० ११ १२ १३।१४ १५।१६
पा दा कु ल क श्लो क स मा नम् ।

गु०

१।२ ३।४ ५।६ ७ ८ ९।१० ११ १२ १३।१४ १५।१६
का यः का य ति शा य ति श क्ति-

ल०

ल०

गु०

१ २ ३ ४ ५।६ ७ ८ ९।१० ११।१२ १३।१४ १५।१६
स्तदपि नम म प र श्लो के भ क्तिः ॥

यथा पादाकुलकनाम्नः श्लोकस्य पादेषु अस्थिरता तथेत्यर्थः ॥
उपचित्रापादेनैकेन, वानवासिकापादेन, पुनः उपचित्रापादाभ्यां
पादाकुलकम् ॥ तत्रोदाहरणम्—

गु०

१ २ ३ ४ ५।६ ७ ८ ९।१० ११ १२ १३।१४ १५।१६
प रि क्त त स र्व प रि ग्र ह श्लो कः

লং

লং

গুং

১ ২ ৩ ৪ ৫ ৬ ৭ ৮ ৯ ১০ ১১ ১২ ১৩ ১৪ ১৫ ১৬
প্রতিদিন বর্জিত গুরু ত র শো কঃ ।

গুং

১২ ৩ ৪ ৫ ৬ ৭ ৮ ৯ ১০ ১১ ১২ ১৩ ১৪ ১৫ ১৬
দুঃ খ বি বর্জিত লো চ ন বা রিঃ

গুং

১২ ১৪ ৫ ৬ ৭ ৮ ৯ ১০ ১১ ১২ ১৩ ১৪ ১৫ ১৬
পাদা কুল কং যা তি ত বা রিঃ ॥ ৪৩ ॥

ইতি মায়াসমকাধিকারঃ ।

গীত্যার্য্য লঃ ॥ ৪৮ ॥

যত্র পাদে দ্বির্বসবঃ, ষোড়শলকারা ভবন্তি, সা গীত্যার্য্য নাম জাতিঃ । লঃ ইত্যনুবর্ত্তমানে পুনর্লয়হরণং দ্বিমাত্রিক-নিবৃত্ত্যর্থম্ ॥ তত্রোদাহরণম্—

১ ২ ৩ ৪ ৫ ৬ ৭ ৮ ৯ ১০ ১১ ১২ ১৩ ১৪ ১৫ ১৬
ম দ ক ল খ গ কুল ক ল র ব সু খ রি নি
১ ২ ৩ ৪ ৫ ৬ ৭ ৮ ৯ ১০ ১১ ১২ ১৩ ১৪ ১৫ ১৬
বিক সিত ম র সি জ প রি ম ল সু র মি নি ।
১ ২ ৩ ৪ ৫ ৬ ৭ ৮ ৯ ১০ ১১ ১২ ১৩ ১৪ ১৫ ১৬
গি রি ব র প রি ম র স র সি ম হ তি খ লু

৪৮। যাহার প্রত্যেক পাদে কেবল ষোলটি লঘুবর্ণ থাকিবে, তাহাকে “গীত্যার্য্য” নামক জাতি বলে। ল অধিকার, স্বেত্ব এখানে পুনরায় ল গ্রহণ দ্বারা জানাইতেছেন যে, পূর্বে যেমন একটি গুরুবর্ণ দ্বারা দুইটি লকার বিভক্ত হইয়াছে, এখানে সেক্রমে হইবে না ।

১ ২ ৩ ৪ ৫ ৬ ৭ ৮ ৯ ১০ ১১ ১২ ১৩ ১৪ ১৫ ১৬

র তি র তি শ য মি হ ম ম হ দি বি ল স তি ॥

সর্বলঘুচ্ছন্দসি গীত্যার্য্যশব্দস্য প্রবেশয়িতুমশক্যত্বাচ্চান্যাম
নোক্তম্ ॥ ৪৮ ॥

শিখা বিপর্য্যস্তার্হা ॥ ৪৯ ॥

স এব গীত্যার্য্য বিপর্য্যস্তার্হা যদা ভবতি তদা শিখাখ্যা
লভতে । অয়মর্থঃ—যত্রার্হং সর্বলঘু ভবতি, অর্ধেচ্চ সর্বগুরু ইতি ।
এবং তস্যা এব বিন্যাসভেদেন সজ্জাহয়মাহ ॥ ৪৯ ॥

লঃ পূর্বশ্চেজ্যোতিঃ ॥ ৫০ ॥

পূর্বশ্চেদর্ধভাগঃ, সর্বলঘুঃ দ্বাত্রিংশত্ লকারো ভবতি, চত্বরশ্চ
সর্বগুরুঃ, ষোড়শগকারঃ, তদা জ্যোতির্নাম শিখা ভবতি ॥ তত্রোদা-
হরণম্—

১ ২ ৩ ৪ ৫ ৬ ৭ ৮ ৯ ১০ ১১ ১২ ১৩ ১৪ ১৫ ১৬

য দি সু খ ম নু প ম ম প র ম মি ল ষ সি

১৭ ১৮ ১৯ ২০ ২১ ২২ ২৩ ২৪ ২৫ ২৬ ২৭ ২৮ ২৯ ৩০ ৩১ ৩২

প রি হ র য়ু ব তি ষু র তি ম তি শ য মি হ ।

১ ২ ৩ ৪ ৫ ৬ ৭ ৮

আ ত্ম জ্যো তি র্যো গা ভ্যা সাদ্-

৯ ১০ ১১ ১২ ১৩ ১৪ ১৫ ১৬

হ দ্বা দুঃ শ্ব চ্চে দং কু র্য্যাঃ ॥ ৫০ ॥

৪৯। সেই গীত্যার্য্য যদি বিপর্য্যস্তার্হ হয়, অর্থাৎ এক অর্ধ ভাগ বত্রিশটি লঘুবর্ণ দ্বারা নিবদ্ধ হইয়া, এক অর্ধ ভাগ ষোলটি গুরুবর্ণ দ্বারা নিবদ্ধ হয়, তবে তাহাকে “শিখা” বলে ।

৫০। শিখার মধ্যে আবার বিশেষ এই যে, যাহার পূর্ব ভাগ বত্রিশটি লঘুবর্ণ দ্বারা নিবদ্ধ হইয়া শেষ ভাগ ষোলটি গুরুবর্ণ দ্বারা নিবদ্ধ হয়, তাহাকে “জ্যোতি” নামক শিখা বলে ।

গশ্বেত সৌম্যা ॥ ৫১ ॥

তস্যা এষ শিখায়াঃ পূর্বাধিভাগঃ সর্বগুরুঃ ষোড়শগকারশ্বেদ-
ভবতি, চত্বরশ্ব দ্বাবিংশত্ লকারঃ এব, তদা সৌম্যা নাম শিখা
ভবতি ॥ তত্রোদাহরণম্ —

১ ২ ৩ ৪ ৫ ৬ ৭ ৮

সৌ ম্যাং হৃ টিং দে হি স্তে ছাদ-

৮ ১০ ১১ ১২ ১৩ ১৪ ১৫ ১৬

দে হে স্মা কং মানং সু ক্তা ।

১ ২ ৩ ৪ ৫ ৬ ৭ ৮ ৯ ১০ ১১ ১২ ১৩ ১৪ ১৫ ১৬

গ শ ধ র মু খি মু খ মু প ন য ম ম ছ দি

১৭ ১৮ ১৯ ২০ ২১ ২২ ২৩ ২৪ ২৫ ২৬ ২৭ ২৮ ২৯ ৩০ ৩১

ম ন সি জ র ল ম প হ র ল ঘু ত র মি ছ ॥ ৫১ ॥

চুলিকৈকোনবিংশদেকত্রিশদন্তে গ্ ॥ ৫২ ॥

অর্ধপ্রহণমনুবর্ততে । যত্র প্রথমে অর্ধে একোনবিংশত্ লকারা
ভবন্তি, দ্বিতীয়ে চ অর্ধে একবিংশত্, তয়োশ্ব অন্তে, দ্বী লকারৌ
সম্মুখ্য প্রত্যেকমেকো গুরুঃ ক্রিয়তে, তত্ চুলিকা নাম চ্ছন্দঃ ।
অন্তে গিতি বিশেষোপাদানসামর্থ্যাৎ অন্যেষাং লঘুত্বমুক্তাং ভবতি ।
তেনাশ্বে সপ্তবিংশতির্লঘবঃ, অন্তে গুরুরেকো ভবতি । দ্বিতীয়েঃপি
একোনবিংশত্ লঘবঃ, অন্তে গুরুশ্চ একো ॥ তত্রোদাহরণম্—

৫১। বাহার পূর্বাধি ষোলটি গুরুবর্ণ দ্বারা নিবদ্ধ হইয়া শেষাধি বত্রিশটি
লঘুবর্ণ দ্বারা নিবদ্ধ হয়, তাহাকে “সৌম্যা” নামক শিখা বলে ।

৫২। বাহার অথমার্ধে সাতাইশটি লঘুবর্ণ ও অন্তে একটি গুরুবর্ণ এই
সমুদয়ে ঊনত্রিশ লকার, এবং শেষাধি ঊনত্রিশটি লঘুবর্ণ ও অন্তে একটি গুরুবর্ণ
এই সমুদয়ে একত্রিশ লকার, তাহাকে “চুলিকা” নামক ছন্দ বলে ।

১ ২ ৩ ৪ ৫ ৬ ৭ ৮ ৯ ১০ ১১ ১২ ১৩ ১৪

র তি ক র ম ল য ম ক তি শ ম শ শ-

গু০১

১৫ ১৬ ১৭ ১৮ ১৯ ২০ ২১ ২২ ২৩ ২৪ ২৫ ২৬ ২৭ ২৮ ২৯

ম মি ছ ত হি ম ম হ সি ম ধু স ম য়ে ।

১ ২ ৩ ৪ ৫ ৬ ৭ ৮ ৯ ১০ ১১ ১২ ১৩ ১৪ ১৫ ১৬

প্র ব স সি প থি ক বি র হি ত ক থ মি ছ তু

গু০১

১৭ ১৮ ১৯ ২০ ২১ ২২ ২৩ ২৪ ২৫ ২৬ ২৭ ২৮ ২৯ ৩০ ৩১ ৩২

প রি ছ ত যু ধ তি র তি চ প ল ত যা ॥

অন্যৈঃ পুনঃ অন্যথৈবেদং সূত্রমধীযতে, চূলিকার্দ্ধমেকোনবিংশত্
অন্তে গিতি । তেষাম্ উভয়োস্তাষ্যর্দ্ধয়োরেকোনবিংশত্শ্রাবাঃ গুর্বন্তাঃ
ভবন্তি ॥ তত্রোদাহরণম্—

১ ২ ৩ ৪ ৫ ৬ ৭ ৮ ৯ ১০ ১১ ১২ ১৩ ১৪

ঘ ন প রি ম ল মি ল দ লি কু ল সু খ

গু০১

১৫ ১৬ ১৭ ১৮ ১৯ ২০ ২১ ২২ ২৩ ২৪ ২৫ ২৬ ২৭ ২৮ ২৯

রি ত নি খি ল ক ম ল ম ল য প ব নে ।

১ ২ ৩ ৪ ৫ ৬ ৭ ৮ ৯ ১০ ১১ ১২ ১৩ ১৪

জ ন য তি ম ন সি শ শি সু খি সু দ ম-

গু০১

১৫ ১৬ ১৭ ১৮ ১৯ ২০ ২১ ২২ ২৩ ২৪ ২৫ ২৬ ২৭ ২৮ ২৯

তি শ য মি ছ ম ম ম ধু র য ম ধু না ॥

কেহ এই সূত্রটিকে “চূলিকার্কি মেকোনবিংশদন্তেণ” এইরূপ পাঠ করে ।
তাহার মতে চূলিকার প্রত্যেক অর্ধেই উনাব্বিটি লঘুবর্ণ ও অষ্ট একটি গুরুবর্ণ
এই সমষ্টিতে বত্রিশ লকার ।

অর্জয়চ্ছায়াদত্র পাদব্যবস্থা নাসি ॥ ৫২ ॥

ইদানীং গণমাাত্রাচ্ছন্দসাং গুরুলঘুসঙ্খ্যাপরিজ্ঞাপনার্থ—
মিদমাচ্ছ—

সা যেন ন সমা লাং গ্ল ইতি ॥ ৫৩ ॥

সা গুরুসঙ্খ্যা বেদিতব্য, যেন যাবচ্ছিন্নৈঃ লাং লঘুনাং
মাাত্রাণাং, সমাঃ সমসঙ্খ্যাঃ গ্লঃ ন স্যুঃ, অপিতু ন্যুনসঙ্খ্যা
এব । গ্লঃ ইতি অক্ষরাণি অভিধীয়ন্তে, তेषাং গুরুলঘুরূপত্বাৎ ।
অয়মभिপ্রায়ঃ, আর্য্যাদিষু শাস্ত্রে যাবন্ত্যঃ মাাত্রা উপদিষ্টাঃ
তাবন্ত্যক্ষরাণি যথাসঙ্খ্যং ন পূর্য্যন্তে, সা তত্র গুরুসঙ্খ্যা
বেদিতব্য, অবশিষ্টা লঘুসঙ্খ্যা । তত্রায়মুপযোগঃ,—কদাচিত্
●চ্ছতি, চত্বারিংশদক্ষেপায় আর্য্যয়াং কতি গুরবঃ সম্পদ্যন্তে, কতি
বা লঘবঃ ইতি । তদা সমপঞ্চাশন্মাাত্রোপদিষ্টায় আর্য্যয়াং
মাাত্রাসঙ্খ্যায়াং চত্বারিংশদক্ষরসঙ্খ্যামপনীয় তত্র যে অব
শিষ্যন্তে, তান্ গুরুন্ উপदिशेत् । তে চ সমদশ এব । শेषান্ তু
ত্রয়োविंशतिलघून् उपदिशेत् ॥ তত্ যথা—

১ ২ ৩ ৪ ৫।৬ ৭।৮ ৯।১০ ১১ ১২ ১৩ ১৪ ১৫ ১৬ ১৭ ১৮

। । । । ১ ১ ১ ১ । ১ । । ।

স্ত ন যু গ ম যু স্তা তং, স মী প ত র-

১৯।২০ ২১ ২২ ২৩ ২৪ ২৫।২৬ ২৭।২৮ ২৯।৩০

১ । । । । ১ ১ ১

ব র্তি ছ দ য শো কা ঙ্গেঃ ।

৩১ ৩২ ৩৩ ৩৪ ৩৫।৩৬ ৩৭।৩৮ ৩৯।৪০ ৪১।৪২ ৪৩ ৪৪ ৪৫

। । । । ১ ১ ১ ১ । । ।
 চ র তি বি মু জ্ঞা হা রং, ব্র ত মি-

৪৬ ৪৩ ৪৮ ৪৮।৫০ ৫১ ৫২।৫৩ ৫৪।৫৫ ৫৬।৫৭

। । । ১ । ১ ১ ১

ব ম ব তো রি পু স্ত্রী ণাম্ ॥ ৫৩ ॥

কাদম্বরী ।

इति भट्टहलायुधकृतायां पिङ्कलच्छन्दोवृत्तौ

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ৪ ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

वृत्तम् ॥ ১ ॥

অধিকারোঃয়মাগাছপরিসমাপ্তে । যদিতঃ জঙ্ঘমবুদ্ধমি-
 ত্যামঃ তত্ বৃত্তং বেদিতব্যম্ । তেন প্রাপ্তানং লৌকিকং কন্দোজাতং
 জাতিরিত্যুচ্যতে । ইতঃ উত্তরং চ বৃত্তম্ । তথাচৌক্তম্—“পথ্য
 চতুষ্পদং তস্ব বৃত্তং জাতিরিতি দ্বিধা ।” গায়ত্রাদৌ কন্দসি বর্জ্যে

আগাধি চন্দ্রের মধ্যে যাহাতে নির্দিষ্ট মাত্রার সংখ্যা হইতে অক্ষরসংখ্যা
 কম হইবে, সে গুরু সংখ্যা ও তত্ত্বিন্ন লঘু সংখ্যা বলিয়া জ্ঞাতব্য । একটি গুরুবর্ণের
 দ্বিমাত্রকত্বনিবন্ধন গুরুবর্ণের সন্নিবেশ থাকিলেই মাত্রার সংখ্যা হইতে অক্ষর-
 সংখ্যা কম হয়, সুতরাং কেবল লঘুবর্ণের সন্নিবেশ থাকিলেই লঘু সংখ্যা হইবে ।

পঞ্চম অধ্যায় ।

১। শাস্ত্রপরিসমাপ্তি পর্য্যন্ত “বৃত্তং” এইটি অধিকারস্থত্ৰ । অর্থাৎ
 অন্তঃপর শাস্ত্রপরিসমাপ্তি পর্য্যন্ত যে সমস্ত ছন্দ বলা হইবে, সেই সমস্তই বৃত্তচ্ছন্দ ।
 ছন্দ জ্ঞাতি এবং বৃত্তভেদে দুই প্রকার । এই অধিকার স্থত্ৰদ্বারা ইহার পরবর্তী
 চন্দঃসমূহেরই বৃত্তরূপে নির্দেশনিবন্ধন পূর্বোক্ত লৌকিকছন্দসমূহকেই জাতি
 বলিয়া বুঝিতে হইবে ।

ইতি বৃহত্তম্ । তচ্চ স্থিরগুণলঘুশ্রবণবিদ্যাসমিষ্যতে । পাदेन संयोगात् पद्यम् । यथा भार्यादिच्छन्दःसु अपि पादव्यवस्था भास्ति इति पादौ संयुक्ता, वृत्ते पुनः पृथक् भवत इत्यर्थः । संयोगाभावात् तथा चोक्तम्—“एकदेशस्थिता जातिवृत्तं गुरुलघुस्थितम्” इति ॥ १ ॥

सममर्द्धसमं विषमञ्च ॥ २ ॥

समसर्वावयवत्वात् समम् । यस्य चत्वारः पादा एकलक्षणयुक्ताः तत् समं वृहत्तम् । शेषं च सञ्ज्ञानुरूपमेव । तत्रार्धे समे यस्य तदर्धसमम् । सर्वावयवेभ्यः अर्द्धाभ्यां च विगतं समं यस्य तत् विषमम् । एवं त्रिप्रकारमपि वृत्तजातमुक्तम् ॥ २ ॥

समं तावत्कृत्वःकृतमर्द्धसमम् ॥ ३ ॥

सममिति समवृत्तसङ्ख्या उच्यते । तथा एव गुणितं तावत्-
कृत्वःकृतमुच्यते । एतदुक्तं भवति, समवृत्तसङ्ख्यागुणिते समवृत्त-
सङ्ख्यायाः पिण्डे या सङ्ख्या निष्पद्यते, तावत्सङ्ख्यमर्द्धसमं
वेदितव्यम् । तत्र गायत्रे छन्दसि समवृत्तसङ्ख्या चतुःषष्टिः अष्टमा-
ध्यायसिद्धा । तस्यां चतुःषष्टिसङ्ख्यागुणितायामर्द्धसमवृत्तसङ्ख्या
सम्पद्यते । चत्वारि सङ्ख्याणि, पञ्चवतिश्च वृत्तानि । अङ्कतोऽपि
४,०८६ ॥ ३ ॥

২। এই বৃহত্তম সম অর্দ্ধসম ও বিষমভেদে তিনপ্রকার। যাহার সমস্ত পাদ সমান অর্থাৎ এক লক্ষণাক্রান্ত তাহার নাম সম, যাহার অর্দ্ধাংশ সমান অর্থাৎ এক লক্ষণাক্রান্ত তাহার নাম অর্দ্ধসম এবং যাহার সমস্ত পাদ বিষম অর্থাৎ বিভিন্ন লক্ষণাক্রান্ত, তাহার নাম বিষম। অবশ্যবুদ্ধ নাম দ্বারা এইরূপ অর্থ কল্পনীয়।

৩। এই সূত্রে “সম” শব্দের অর্থ লক্ষণাদ্বারা সমবৃত্তের সংখ্যা। “তাবৎ-
কৃৎকৃতঃ” শব্দের অর্থ তাহা দ্বারা গুণিত, সূত্রত্রয়ঃ সূত্রার্থ ইত্যে, এই যে,

বিষমস্তু ॥ ৪ ॥

অর্ধসমং তাবৎকৃত্বঃকৃতং বিষমং ভবতি । এতদুক্তং ভবতি, অর্ধসমবৃত্তসঙ্খ্যা অর্ধসমবৃত্তসঙ্খ্যৈব গুণিতা বিষমবৃত্তসঙ্খ্যা সম্পদ্যতে । একা কোটিঃ, সপ্তষষ্টিঃ লক্ষাণি, সপ্তসপ্ততিসহস্রাণি, ষ্ঠে শতে ষোড়শোত্তরে । অঙ্কতোঃপি ১,৬৩৩,২১৬ । সমসমার্ধসমোপচিতং, অর্ধসমং বিষমং চ যথাক্রমং সমোপচিতং সমার্ধসমাভ্যাং চ উপচিতং বেদিতব্যম্ ॥ ৪ ॥

রাশ্যনূনম্ ॥ ৫ ॥

তৎ বিষমং বৃত্তমর্ধসমং বা রাশ্যনূনং কৰ্ত্তব্যম্ । মূলরাশিঃ সমুদায়াদপনীতব্য ইতি । কোটিঃ একা, সপ্তষষ্টিঃ লক্ষাণি, ত্রিসপ্ততিসহস্রাণি, বিংশত্যুত্তরং শতং, শুদ্ধবিষমবৃত্তস্য সঙ্খ্যা । অঙ্কতঃ ১,৬৩,৩২,১২০ । চত্বারি সহস্রাণি, দ্বাত্রিংশচেতি শুদ্ধাৰ্ধসমসঙ্খ্যা ৪০৩২ । ভব্যশেষোঃ রাশ্যনূনমিতি ॥ ৫ ॥

সমবৃত্তের সংখ্যা দ্বারা সমবৃত্তের সংখ্যাকে গুণ করিলে যে সংখ্যা গুণফল হইবে, তাহা দ্বারা অর্ধসমবৃত্তের সংখ্যা বৃদ্ধিতে হইবে । যেমন অষ্টমাদ্যায়ে গায়ত্রী সমবৃত্তের সংখ্যা নির্দ্ধারিত হইবে চৌষষ্টি, এই ৬৪ কে ৬৪ দ্বারা গুণ করিলে গুণফল হইবে ৪০৯৬, সুতরাং গায়ত্রী অর্ধসমবৃত্তের সংখ্যা পাওয়া গেল চারি হাজার ছিয়ানব্বুই ।

৪ । অর্ধসমবৃত্ত সংখ্যা দ্বারা অর্ধসমবৃত্ত সংখ্যাকে গুণ করিলে যে সংখ্যা গুণফল হইবে, তাহা দ্বারা বিষমবৃত্তের সংখ্যা নির্দ্ধারিত হইবে । যেমন পূর্বোক্ত ৪০৯৬ অর্ধসমবৃত্ত সংখ্যাকে ৪০৯৬ দ্বারা গুণ করিলে গুণফল সংখ্যা হইবে ১,৬৭,৭৭,২১৬, সুতরাং বিষম বৃত্তের সংখ্যা পাওয়া গেল এক কোটি, সাতষষ্টি লক্ষ, সাতসত্তর হাজার, দুইশত বোল ।

৫ । সেই বিষম ও অর্ধসমবৃত্তের সংখ্যা হইতে স্বয়ং মূলরাশি সংখ্যা বাদ দিতে হইবে । অর্থাৎ উক্ত বিষমবৃত্তের সংখ্যা হইতে তাহার মূলরাশি অর্ধসমবৃত্তের সংখ্যা ৪০৯৬ বাদ দিলে শুদ্ধ বিষমবৃত্তের সংখ্যা হইবে ১,৬৭৭৩১২০, এক কোটি, সাতষষ্টি লক্ষ, ত্রিষত্তর হাজার, একশত বিশ । এবং দর্শিত অর্ধ

গ্লিতি সমানী ॥ ৬ ॥

গকারলকারাভ্যাং যত্ বৃহৎ সমাপ্যেত তত্ সমানী নাম । পাদস্য
অনুপ্ৰব্ধকমিত্যতঃ (৫।৮) সূত্রাত্ সিংহাবলোকিতন্যায়েন অনু-
প্ৰব্ধগ্রন্থমনুবর্ত্তে । তেনাষ্টাশ্চরঃ পাদঃ যাবদৃভিঃ গকারলকারৈঃ
পূর্য্যতে, তাবতামেব গ্রন্থম্ । তত্রোদাহরণম্—

১ । ১ । ১ । ১ । ১ । ১ । ১ । ১ । ১ ।

বাসবোঽপি বিক্রমেণ যত্সমানতাং ন য়াতি ।

১ । ১ । ১ । ১ । ১ । ১ । ১ । ১ । ১ ।

তস্য বহুব্ধেশ্বরস্য ক্লেম তুচ্ছতা ক্রিয়েত ॥

অপিচ—

ওঁ নমো জনার্দনায পাপসঙ্ঘমোচনায ।

দুষ্টদৈত্যমর্দনায পুণ্ডরীকলোচনায ॥ ৬ ॥

লিগিতি প্রমাণী ॥ ৭ ॥

লকারগকারাভ্যাং যত্ বৃহৎ সমাপ্যেত তত্ প্রমাণী নাম । নারাচ-
মিত্যপরে ॥ তত্রোদাহরণম্—

১ । ১ । ১ । ১ । ১ । ১ । ১ । ১ । ১ ।

সরোজয়োনিরম্বরে রসাতলে তথাচ্যুতঃ ।

১ । ১ । ১ । ১ । ১ । ১ । ১ । ১ । ১ ।

তব প্রমাণমীক্ষিতু' ক্ষমৌ ন তৌ বম্ভূবতুঃ ॥ ৭ ॥

সমবৃত্তের সংখ্যা হইতে তাহার মূলরাশি সমবৃত্তের সংখ্যা ৬৪ বাদ দিলে শুদ্ধ
সমবৃত্তের সংখ্যা হইবে ৪০৩২ চারি হাজার বজ্রিণ ।

৬। যেই অষ্টাক্ষরপাদ ছন্দের পূর্ব পূর্ব অক্ষর অর্থাৎ প্রথম, তৃতীয়, পঞ্চম ও
সপ্তম অক্ষর গুরু এবং পর পর অক্ষর অর্থাৎ দ্বিতীয়, চতুর্থ, বষ্ঠ ও অষ্টম অক্ষর
লঘু তাহাকে “সমানী” বলে । সিংহাবলোকিত শ্রায়ক্রমে নবম সূত্র হইতে
অষ্টদ্বৈত অধিকার করিয়া কেবল অষ্টাক্ষর পাদ ধরা হইল ।

৭। যেই অষ্টাক্ষর পাদছন্দের পূর্ব পূর্ব অক্ষর অর্থাৎ প্রথম, তৃতীয়, পঞ্চম

ବିତାନମନ୍ୟତ୍ ॥ ୮ ॥

ଆଭ୍ୟାଂ ସମାନୀପ୍ରମାଣୀଭ୍ୟାଂ ଅନ୍ୟଦଷ୍ଟାକ୍ଷରପାଦଂ ଛନ୍ଦୋ ବିତାନଂ ନାମ ॥
ଅତ୍ରୋଦାହରଣମ୍—

୫ ୫ । । ୫ ୫ । । ୫ ୫ । । ୫ ୫ । ।

ଢ଼ଣାଂ ଲ୍ୟଜ ଧର୍ମଂ ଭଜ ପାପେ ହୃଦୟଂ ମା କୁର ।

୫ ୫ । । ୫ ୫ । । ୫ ୫ । । ୫ ୫ । ।

ଇଷ୍ଟା ଯଦି ଲକ୍ଷ୍ମୀସ୍ତୁ ଶ୍ରିଷ୍ଟାନନିଶଂ ସଂଶ୍ରୟ ॥

ଦ୍ଵିତୀୟଂ ଚ—

। । ୫ ୫ । । ୫ ୫ । । ୫ ୫ । । ୫ ୫

ହୃଦୟଂ ଯସ୍ୟ ବିଶାଳଂ ଗଗନାଭୋଗସମାନମ୍ ।

। । ୫ ୫ । । ୫ ୫ । । ୫ ୫ । । ୫ ୫

ଲଭତେଽସୌ ମଣିଚିତ୍ରଂ ଚୂପତିର୍ମୁଞ୍ଚିଂ ବିତାନମ୍ ॥

ଅନ୍ୟତ୍ ଚ—

୫ ୫ । ୫ । ୫ । ୫ ୫ । ୫ । ୫ । ୫ । ୫

କଞ୍ଜାଳମାଳଭାରିଣଂ କନ୍ଦର୍ପଦର୍ପହାରିଣମ୍ ।

୫ ୫ । ୫ । ୫ । ୫ ୫ । ୫ । ୫ । ୫ । ୫

ସଂସାରବନ୍ଧମୋଚନଂ ବନ୍ଦାମହେ ତ୍ରିଲୋଚନମ୍ ॥

ଅପିଚ—

ତସ୍ୟାଃ ଶ୍ଵରାମି ଶୁନ୍ଦରଂ ଚନ୍ଦ୍ରୋପମାନମାନନମ୍ ।

କନ୍ଦର୍ପଚାପଭଞ୍ଜୁରସ୍ତ୍ରୁ ବିଭ୍ରମୋପଗୋଭିତମ୍ ॥

୫ । । ୫ । । ୫ ୫ । । ୫ । । ୫ ୫

ଅନ୍ୟଦତୋ ହି ବିତାନଂ ଶ୍ଵେତପଟେନ ଯଦୁକ୍ତମ୍ ।

୫ । । ୫ । । ୫ ୫ । । ୫ । । ୫ ୫

ଚିତ୍ରପଦାପି ଚ ଭୌଗୀ ତେନ ଗତାର୍ଥମିବୈତତ୍ ॥

ଓ ମଞ୍ଚମ୍ ଅକ୍ଷର ଲଘୁ, ଏବଂ ମର ମର ଅକ୍ଷର ଅର୍ଥାତ୍ ଦ୍ଵିତୀୟ, ଚତୁର୍ଥ, ଷଷ୍ଠ ଓ ଅଷ୍ଟମ ଅକ୍ଷର ଓକ୍, ତାହାକେ “ଅମାଶୀ” ବୋଲେ । କେହି ହେଶର ନାମ “ନାରାଟ” ଓ ବଳିଆ ଥାଏ ।

কিঞ্চ—বিতানমন্যদিতি ব্রুবন্ সূত্রকারঃ বিতানস্যানেক-
প্রকারতাং দর্শয়তি । অন্যথা বিতানং ভোগৌ ইত্যেব বিদধ্যাত্ ॥ ৮ ॥

পাদস্থানুশৃঙ্গবন্ধম্ ॥ ৯ ॥

পাদস্থেত্যর্থমধিকারঃ আসন্নমাধ্যায়সমাপ্তেঃ । অনুশৃঙ্গবন্ধ-
মিতি চ প্রাক্ পদচতুর্দ্বাদধিকৃতং বেদিতব্যম্ ॥ ৯ ॥

ন প্রথমাৎ স্ত্রী ॥ ১০ ॥

প্রতিষেধার্থসূত্রমিদম্ । অত্র বন্ধজাতৌ পাদস্থ্য প্রথমাৎ
বর্ণাদৃষ্টং সগণনগণৌ ন কার্য্যৌ ॥ ১০ ॥

দ্বিতীয়চতুর্থয়ো রস্ব ॥ ১১ ॥

দ্বিতীয়চতুর্থয়োঃ পাদয়োঃ প্রথমাৎদৃষ্টং রেফৌপি ন কর্তব্য-
ইত্যুপদেশঃ ॥ ১১ ॥

ধান্যত্ ॥ ১২ ॥

সগণনগণাভ্যামন্যত্ সমণাদিত্রিকষট্কমধ্যে যত্ কিঞ্চিত্
ত্রিকাম্তরং বা কর্তব্যম্ ॥ ১২ ॥

৮। সমানী ও প্রমাণী ভিন্ন অষ্টাক্ষরপাদ ছন্দকে “বিতান” বলে ।

৯। এইটি অধিকারসূত্র সপ্তম অধ্যায় সমাপ্তি পর্য্যন্ত “পাদস্ত্র” এবং
এই অধ্যায়ের বিশ সূত্রের পূর্ব পর্য্যন্ত “অনুশৃঙ্গ বন্ধ” অধিকৃত হইবে ।

১০। এইটি নিষেধসূত্র । এই বন্ধজাতিতে পাদের প্রথম বর্ণের উর্দ্ধে
সগণ (॥১১) ও নগণ (॥১২) বিশৃঙ্খল হইবে না ।

১১। দ্বিতীয় এবং চতুর্থ পাদে প্রথম বর্ণের উর্দ্ধে রগণ (১১) বিশৃঙ্খল
হইবে না ।

১২। সগণ ও নগণ ভিন্ন মকারাদি ছয়টি ত্রিকগণের মধ্যে যে কোন
একটি ত্রিকগণ বিশৃঙ্খল থাকিবে আবশ্যক ।

य चतुर्थीत् ॥ १३ ॥

य इति लुप्तविभक्तिको निर्देशः । पादस्य चतुर्थादक्षरादूर्ध्वं
यकारः प्रयोक्तव्यः । सर्वेषामुदाहरणम्—

ल० १ यगणः यगणः ल० ल० १ यगणः यगणः गु०

।। ५५ । ५ ५ ।।। ५५ । ५ ५ ५

नवधारास्युसंसिक्तवसुधामन्त्रिनिःश्वासम् ।

गु० १ लमणः यमणः गु० ल० १ तमणः यमणः गु०

५ । ५ । ५ ५ ५ । ५ ५ ।। ५ ५ ५

क्षिप्तिदुन्नतघोणाग्रं मही कामयते वक्त्रम् ॥

अन्यैरप्युक्तम्—

गु० १ भगणः यमणः ल० ल० १ ममणः यगणः गु०

५ ५ ।।। ५ ५ ।। ५ ५ ५ । ५ ५ ५

नीलोत्पलवनेष्वद्य चरत्यस्यारुसंरावाः ।

गु० १ मगणः यगणः गु० ल० १ मगणः यगणः गु०

५ ५ ५ ५ । ५ ५ ५ । ५ ५ ५ । ५ ५ ५

रामाः कौशेयसंवीताः प्रमृत्यस्तस्य कादम्बाः

तथा—

गु० १ रगणः यगणः गु० गु० १ भगणः यगणः गु०

५ ५ । ५ । ५ ५ ५ ५ ५ ।।। ५ ५ ५

दुर्भाषितेऽपि सौभाग्यं प्रायः प्रकुर्वते प्रीतिः ।

गु० १ रगणः यगणः ल० गु० १ मगणः यगणः गु०

५ ५ । ५ । ५ ५ । ५ ५ ५ ५ । ५ ५ ५

मातुर्मनो हरत्येव दीर्घालित्योक्तिभिर्वासाः ॥

इत्यादि ॥ १३ ॥

पथ्या युजो न् ॥ १४ ॥

चतुर्थीदिति वक्तंते । अत्र वक्तो युजः पादस्य चतुर्थीदक्षरात्
जङ्घ्रि जकारः प्रयुज्यते, तत् वक्तं पथ्या नाम । यस्यापवादः ॥
अत्रोदाहरणम्—

गु०१ तगणः यमणः ल० गु०१ मगणः जगणः ल०

ऽ ऽ ऽ । । ऽ ऽ । ऽ ऽ ऽ ऽ । ऽ । ।

नित्यं नीतिनिषस्सस्य राज्ञो राष्ट्रं न सीदति ।

ल०१ यमणः यमणः गु० गु०१ मगणः जगणः गु०

। । ऽ ऽ । ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ । ऽ । ऽ

न हि पथ्याग्निः काये जायन्ते व्याधिवेदनाः ॥ १४ ॥

विपरीतैकीयम् ॥ १५ ॥

उक्तलक्षणात् विपरीतलक्षणा एकीयमते पथ्या भवति ॥ यथा—

गु०१ यगणः जगणः गु० गु०१ मगणः यगणः गु०

ऽ । ऽ ऽ । ऽ । ऽ ऽ ऽ ऽ । ऽ । ऽ ऽ

भर्तुराज्ञानुवर्तिनी या स्त्री स्यात् सा स्थिरा लक्ष्मीः ।

गु०१ यगणः जगणः गु० ल०१ यगणः यगणः गु०

ऽ । ऽ ऽ । ऽ । ऽ । ऽ । ऽ ऽ । ऽ ऽ

स्वप्नभुत्वाभिमानिनी विपरीता परित्याज्या ॥ १५ ॥

चपलाऽयुजो न् ॥ १६ ॥

अयुक्पादस्य यदा चतुर्थाद्वृद्धं नकारो भवति, युक्पादे यः
एवावतिष्ठते, तदा चपला नाम सा अनुष्टुप्वक्त्रम् ॥ अत्रोदाहरणम्—

१४ । येह वङ्कुर युक्पादे अर्थात् द्वितीय ७ चतुर्थ्यादे चतुर्थ वर्णेर उक्ते
जगण (। ऽ ।) थाकिवे, ताहाके पथ्या बले । एहेटि १० ह्त्रेर अपवाद ।

१५ । उक्त लक्षणेर विपरीत (अर्थात् याहार अथम ७ तृतीय पादे चतुर्थ
वर्णेर उक्ते जगण (। ऽ ।) विशुद्ध थाके) वङ्कुरे ७ कोन माउ पथा बले ।

गु०१ जगणः ज० (ल०७) गु० गु०१ भगणः ज० (ल०७) गु०

५।५।।५।५ ५५ ।।।५। ५

सैतवेन पथार्णवं तीर्णो दशरथाक्षजः ।

गु०१ भगणः ज० (ल०७) गु० ल०१ भगणः ज० (ल०७) गु०

५५ ।।।५ ।५ । ५५ ५ । ५ । ५

रक्षःक्षयकरीं पुनः प्रतिज्ञां स्वेन बाहुना ॥ १८ ॥

भौ न्तौ च ॥ १९ ॥

सर्वतः सैवतस्येति निवृत्तम् । चपला अयुजः नित्यस्मादयुग्-
ग्रहणमनुवर्त्तते । विपुला युगलः सप्तमः इति सर्वमनुवर्त्तनीयम् ।
अयुक्पादे यदा चतुर्थादक्षरात् परतः यकारं बाधित्वा भकार-
रेफनकारतकारा विकल्पेन भवन्ति, तदासौ विपुला नाम ॥
तत्र भकारेण विपुलोदाहरणम्—

ल० १ रगणः भ० (ल०७) गु० ल०१ भगणः ज० (ल०७) गु०

।५ ।५ ५ ।।५ । ५५ ५ । ५ । ५

इयं सखे चन्द्रमुखी स्मितज्योत्स्ना च मानिनी ।

गु०१ रगणः भ० (ल०७) गु० गु०१ जगणः ज० (ल०७) गु०

५ ५ ।५ ५ ।।५ ५ ।५ । ।५ । ५

इन्दीवराक्षी हृदयं दन्दहीति तथापि मे ॥

अयुज इति जातिपक्षे द्वयोरपि पादयोर्ग्रहणम् । व्यक्तिपक्षे
पुनरेकस्य । एकपक्षे पुनः प्रथमस्य तृतीयस्य वा । तथाच महा-
कवीनां प्रयोगाः—

ल०१ रगणः भगणः गु० गु०१ यगणः ज० (ल०७) गु०

।५ ।५ ५ ।।५ ५ ।५ ५ ।५ । ५

वटे वटे वैश्रवणश्चत्वरि चत्वरि शिवः ।

१८। ऐश्वर्य आचार्योक्तं नन्ते युक्पादे ओ अयुक्पादे सर्वत्रैव मध्यम वर्णं लभ्यते ।

गु० १ यगणः यगणः गु० गु० १ भगणः ज० (स० ७) गु०

515 515 55 551 11515

पर्वते पर्वते रामः सर्वत्र मधुसूदनः ॥

गु० १ भगणः यगणः गु० गु० १ यगणः ज० (ल० ७) गु०

SS I I I S SS S I S S I S I S

देवः स जयति श्रीमान् दण्डधारी महोपतिः ।

गु०१ रगणः भ० (ल०७) गु० गु०१ जगणः ज० (ल०७) ल०

SS IS SI IS SI S II SI I

यस्य प्रसादाद्भवन् शाश्वते पथि तिष्ठति ॥

ल०१ रगणः भ० (ल०७) गु० ल०१ तगणः ज० (ल०७) गु०

1515511515511515

उपस्थितं प्राञ्जलिना विनीतेन गरुत्मता ।

गु०१ रगणः भ० (ल०७) गु० गु०१ तगणः ज० (ल०७) गु०

5 5 1 5 5 1 1 5 5 5 1 1 5 1 5

नारायणं स्तौमि सदा भक्तानां भयनाशनम् ॥

इत्यादि । इदानीं रेफविपुलोदाहरणम्—

गु० १ रगणः रगणः गु० ल० १ भगणः ज० (ल० ७) गु०

S S 1 S S 1 S S 1 S 1 1 1 S 1 S

लक्ष्मीपतिं लोकनाथं रथाङ्गधरमीश्वरम् ।

गु० १ रगणः रगणः गु० ल० १ यगणः ज० (ल० ७) गु०

5515 5 15 5 115 5 15 15

यज्ञेश्वरं शार्ङ्गपाणिं प्रणमामि त्वयी नमः ॥

व्यक्तिपक्षे प्रथमे पादे—

स०१ रगणः रगणः गु० गु०१ ममणः ज० (ल०) गु०

1 5 1 5 5 1 5 5 5 5 1 5 1 5

महाकविं कालिदासं वन्दे वाग्देवतागुरुम् ।

गु०१ मगणः यगणः ल० गु०१ जगणः ज० (ल०७) गु०

S S S S I S S I S I S I I S I S

यज्ज्ञाने विश्वमाभाति दर्पणे प्रतिविम्बवत् ॥

तृतीये पादे—

गु० १ यमणः यमणः गु० गु० १ तमणः ज० (ल० ७) गु०

S I S S I S S S S S I I S I S

कामिनीभिः सह प्रीतिः कस्यै नाम न रोचते ।

स०१ यगणः रगणः ल० गु० १ जगणः ज० (ल०७) गु०

1 1 5 5 5 1 5 1 5 1 5 1 1 5 1 5

यदि न स्याद्धारिवीचिचञ्चलं हतजीवितम् ॥

इदानीं नकारविपुलोदाहरणम्—

गु० १ रगणः नगणः गु० गु० १ यगणः जगणः (ल० ७) गु०

SS : 1 S 1 1 1 S S 1 S 1 S

यस्या विभाति विपुला मन्त्रस्थानपिण्डिका ।

गु० १ यमणः नगणः गु० गु० १ तगणः जगणः (ल० ७) गु०

S 1551115 S S S 511515

या चतुःषष्टिचतुरा सा स्त्री स्थान्नृपवत्सभा ॥

तद्यैव भारविः—

स०१ मगणः नगणः गु० ल० १ तगणः (ल० ७) गु०

15 551 115 15 51 15 15

युयुत्सुनेव कवचं किमासुक्तमिदं त्वया ।

ल० १ रमणः नमणः गु० गु० १ जमणः ज० (ल० ७) गु०

15 15 1 115515 11515

तपस्विनो हि वसते केवलाजिनवल्कले ॥

व्यक्तिपक्षे कालिदासः—

ल० १ मगणः नगणः गु० गु० १ ममणः ज० (ल० ७) गु०

15 551 11555 5 51515

अनाकुष्टस्य विषयैर्विद्यानां पारदृश्वनः ।

गु० १ जगणः यमणः गु० गु० १ तमणः जमणः (ल० ७) गु०

51 511555 555 115 1 5

तस्य धर्मरतेरासीद्-वृद्धत्वं जरसा विना ॥

तथाच—

ल० १ जगणः यगणः गु० गु० १ तगणः ज० (ल० १) गु०

1 1 5 1 1 5 5 5 5 5 5 1 1 5 1 5

तव मन्त्रकृतो मन्त्रैर्दरात् संशमितारिभिः ।

गु० १ मगणः नगणः गु० गु० १ जगणः (ल० ७) गु०

SSSSS I IIS SISI IS IS

प्रत्यादिश्यन्त इव मे दृष्टलक्ष्यभिदः शराः ॥

इदानीं तकारविपुल्लोदाहरणम्—

गु०१ सगणः तगणः गु० ल०१ भगणः ज० (ल०७) गु०

S S S S S S I S I S I I I S I S

वन्दे देवं सोमेश्वरं जटामुकुटमण्डितम् ।

गु०१ भगणः तगणः गु० ल०१ भगणः ज० (ल०७) गु०

SS 115 515 15 115 15

खट्वाङ्गधरं चन्द्रमःशिखामणिविभूषितम् ॥

व्यक्तिपक्षे—

गु०१ रगणः तगणः गु० गु०१ ज० जगणः (ल०७) गु०

SS I S SS I S S I S I I S I S

वन्दे कविं श्रीभारविं लोकसन्तमसच्छिदम् ।

ल०१ मगणः यगणः ल० गु०१ तगणः ज० (ल०७) गु०

। ५ ५ ५ । ५ ५ । ५ ५ ५ । ५ ५ । ५

दिवादीपा इवाभान्ति यस्याग्रे कवयोऽपरे ॥

तथान्येषामपि प्रयोगः—

गु०१ जगणः यगणः गु० गु०१ यगणः ज० (ल०७) गु०

५ । ५ । ५ ५ ५ ५ । ५ ५ । ५ । ५

लोकवत् प्रतिपत्तव्यो लौकिकोऽर्थः परोक्षकैः

गु०१ भगणः तगणः ल० ल०१ यगणः ज० (ल०७) गु०

५ ५ । ५ ५ । ५ ५ । ५ ५ । ५

लोकव्यवहारं प्रति सदृशी बालपण्डितौ ॥

इदानीं चकाराकृष्टं मकारविपुलोदाहरणम्—

गु०१ रगणः मगणः गु० गु०१ यगणः ज० (ल०७) गु०१

५ ५ । ५ ५ ५ ५ ५ । ५ ५ । ५ । ५

सर्वातिरिक्तं लावण्यं विभ्रती चारुविभ्रमा ।

गु०१ रगणः मगणः ल० गु०१ भगणः ज० (ल०७) गु०

५ ५ । ५ ५ ५ ५ । ५ ५ ५ ५ । ५ । ५

स्त्रीलोकसृष्टिस्त्वन्यैव निःसामान्यस्य वेधसः ॥

व्यक्तिपक्षे श्रीकालिदासः—

ल०१ रगणः मगणः गु० ल०१ यगणः ज० (ल०७) गु०

। ५ । ५ ५ ५ ५ ५ । ५ ५ । ५ । ५

मनोऽभिरामाः शृण्वन्ती रथनेमिस्वनोन्मुखैः ।

गु०१ यगणः यगणः गु० ल०१ मगणः (ल०७) गु०

५ । ५ ५ । ५ ५ ५ । ५ ५ ५ । ५ । ५

षड्जसंवादिनीः केका द्विधाभिन्नाः शिखण्डिभिः

ल०१ रगणः मगणः गु० गु०१ तगणः जगणः (ल०७) गु०

। ५ । ५ ५ ५ ५ ५ ५ । ५ । ५ । ५

अथ प्रदोषे दोषज्ञः संवेशाय विशाम्पतिम् ।

गु०१ तगणः यगणः गु० ल०१ यगणः जगणः (ल०७) गु०
 ५ ५ ५ । १ ५ ५ ५ । १ ५ ५ । ५ १ ५

सूनुः सूनुतवाक् स्रष्टुर्विससर्जोर्जितत्रियम् ॥

तृतीयपादे—

ल०१ रगणः यगणः गु० गु०१ भगणः जगणः (ल०७) गु०
 १ ५ । ५ । ५ ५ ५ ५ ५ । १ । ५ । ५

षट्पदवर्त्तिनीं सिद्धिं राजन् विगणयात्मनः ।

ल०१ रगणः मगणः गु० गु०१ जगणः ल० (ल०) गु०
 १ ५ । ५ ५ ५ ५ ५ ५ । ५ । ५ । ५ । ५

सपस्थितेयं कल्याणी नाम्नि कीर्त्तित एव यत् ॥

गु०१ सगणः यगणः गु० गु०१ मगणः ज० (ल०७) गु०
 ५ ५ ५ ५ । ५ ५ ५ ५ ५ ५ । ५ । ५

स्नाध्यस्त्यागोऽपि वैदेह्याः पत्युः प्राग्वं शवासिनः ।

ल०१ रगणः मगणः गु० गु०१ यगणः जगणः (ल०७) गु०
 १ ५ । ५ ५ ५ ५ ५ ५ । ५ ५ । ५ । ५

अनन्यजानेस्तस्यासीत् सैव जाया द्विरगमयी ॥

सकारेणापि क्वचिद्विपुला दृश्यते । यथा—

ल०१ भगणः यगणः गु० ल०१ तगणः ज० (ल०७) गु०
 १ ५ । १ । १ ५ ५ ५ । ५ ५ । १ ५ । ५

जितै तु लभते लक्ष्मीं मृते चापि वराङ्गनाः ।

ल०१ यगणः सगणः गु० गु०१ तगणः ज० (ल०७) गु०
 १ । ५ ५ । १ ५ ५ ५ ५ ५ । ५ । ५ । ५

अणविध्वंसिनि काये का चिन्ता मरणे रणे ॥

सङ्कीर्णस्य विपुलाप्रकारा दृश्यन्ते । तथा च भारविणोक्तम्—

ल०१ मगणः नगणः गु० ल०१ यगणः ज० (ल०७) गु०
 १ ५ ५ ५ । १ । ५ । १ ५ ५ । ५ । ५

क्वचित्काले प्रसरता क्वचिदापत्य-विघ्नता ॥

ল০ ১ রগণঃ ভগণঃ গ০ ল০ ১ মগণঃ জ০ (ল০ ৩) গু০

। ১ । ১ ১ । ১ ১ ১ ১ । ১ ১ ১ ১

শুনৈব সারঙ্ককুলং ত্বয়া ভিন্নং দ্বিধাং কুলম্ ॥

ইত্যাদয়ো বিপুলানি বিকল্যাঃ সঙ্কীর্ণাণ্যনুকোটিশঃ কাব্যেষু
দৃশ্যন্তে । সর্বাণাং বিপুলানাং চতুর্থী বর্ণঃ প্রায়েণ গুরুভবতী-
ত্যান্মাযঃ ॥ ১৮ ॥

প্রতিপাদং চতুর্ভুজা পদচতুর্ভুজম্ ॥ ২০ ॥

চতুর্ণামক্ষরাণাং বৃদ্ধিস্ততুর্ভুজিঃ । অনুষ্টুভঃ পাদাদুর্ভুজ প্রতিপাদং
চতুরচরবৃদ্ধা যত্বং বৃত্তং নিষ্পদ্যতে তত্ব পদচতুর্ভুজ নাম ॥
তত্রোদাহরণম্ —

১ ২ ৩ ৪ ৫ ৬ ৭ ৮ ১ ২ ৩ ৪ ৫ ৬ ৭ ৮ ১ ২ ৩ ৪

তস্তাঃ কটাক্ষবিশেষৈঃ, কম্পিততনুকুটিলৈরতিদীর্ঘৈঃ ।

১ ২ ৩ ৪ ৫ ৬ ৭ ৮ ১০ ১১ ১২ ১২ ৩ ৪

তচ্চকদম্ব ১১বেন্দ্রিয়শূন্যঃ স্ততচৈতন্যঃ

১ ২ ৩ ৪ ৫ ৬ ৭ ৮ ১০ ১১ ১২ ১২ ১৪ ১৫ ১৬ ১২ ৩ ৪

পদচতুর্ভুজং ন চলতি পুরুষঃ পততি সঙ্কসৈব ॥

অত্র গুরুলঘুবিভাগো নিষ্পদ্যতে ॥ ২০ ॥

১৯। যাহার যুক্তপাদে মধ্যম বর্ণ লঘু এবং অযুক্তপাদে চতুর্থ অক্ষরের
উর্দ্ধে (যগণকে দ্বাধা কারয়া) ভগণ, রগণ, মগণ বা তগণ থাকিলে, তাহাকে
“বিপুল” বলে ।

২০। অনুষ্টুভের পাদ হইতে প্রতিপাদে চাইর চাইর অক্ষর বৃদ্ধি হইলে
(অর্থাৎ প্রথম পাদে আট অক্ষর, দ্বিতীয়পাদে বার অক্ষর, তৃতীয়পাদে বোল
অক্ষর ও চতুর্থপাদে বিশ অক্ষর হইলে) যে ছন্দ নিষ্পন্ন হয়, তাহাকে “পদচতুর্ভুজ”
বলে । এই ছন্দে অক্ষরের গুরুলঘু বিষয়ে কোনও মিয়ম নাই ।

গাবন্ত আপীড়ঃ ॥ ২১ ॥

গকারৌ হৌ অন্তে চেঙ্গবতঃ চতুর্ণামপি পাदानাং, তন্ম পদচতুরুর্দ্ধ-
মাপীড়ম্ভুজকং ভবতি । অন্তে গুরুহয়গ্রহণাদত্র শিষ্যাণাং লঘুত্ব-
মব্ধনুজ্ঞাতং সূত্রকাণ্ডেতি মন্যামহে ॥ তত্রোদাহরণম্—

১ ২ ৩ ৪ ৫ ৬ ৭ ৮, ১ ২ ৩ ৪ ৫ ৬ ৭ ৮, ১ ২ ৩ ৪

কুসুমিতসহকারে, হতহিমমহিমশু, চিশশাঙ্কে ।

১ ২ ৩ ৪ ৫ ৬ ৭ ৮ ৯ ১০ ১১ ১২ ১ ২ ৩ ৪

বিকসিতকমলসরসি মধুসময়েঃস্মিন্,

১ ২ ৩ ৪ ৫ ৬ ৭ ৮ ৯ ১০ ১১ ১২ ১৩ ১৪ ১৫ ১ ২ ৩ ৪

প্রবসসি পথিক! হতক! যদি ভবতি তব বিপত্তিঃ ॥২১॥

আদৌ চেত্ প্রত্যাপীড়ঃ ॥ ২২ ॥

গকারৌ হৌ আদৌ চেঙ্গবতঃ চতুর্ণাং পাदानাং, তদা তন্ম
পদচতুরুর্দ্ধং প্রত্যাপীড়ম্ভুজকং ভবতি । অত্রাপি পূর্ববৎ শিষ্যাণাং
লঘুত্বমেব ॥ তত্রোদাহরণম্—

১ ২ ৩ ৪ ৫ ৬ ৭ ৮ ১ ২ ৩ ৪ ৫ ৬ ৭ ৮ ১ ২ ৩ ৪

চিত্তং মম রময়তি, কান্তং বনমিদমুপগিরিনদি ।

১ ২ ৩ ৪ ৫ ৬ ৭ ৮ ৯ ১০ ১১ ১২ ১ ২ ৩ ৪

কূজমধুকরকলরবকৃত- জনধুতি,

১ ২ ৩ ৪ ৫ ৬ ৭ ৮ ৯ ১০ ১১ ১২ ১৩ ১৪ ১৫ ১ ২ ৩ ৪

পুংস্কাকিলমুখরিতসুরভিকুসুমচিত্তং তরুততি ॥ ২২ ॥

২১। উক্ত পদচতুরুর্দ্ধের প্রত্যেক পাদের শেষ দুইটি অক্ষর যদি গুরু হয়, তবে তাকে “অপীড়” বলে। শেষ দুই বর্ণের গুরুত্ববিধান দ্বারা অগ্র বর্ণগুলি লঘু থাকিবে, ইহাই সূত্রকারের অভিপ্ৰায়।

২২। উক্তপদ চতুরুর্দ্ধের প্রত্যেক পাদের আদি দুইটি অক্ষর যদি গুরু হয়, তবে তাকে “প্রত্যাপীড়” বলে। এখানে ও অগ্রবর্ণগুলি পূর্ববৎ লঘু থাকিবে অভিপ্ৰায়।

प्रत्यापीडो गावादी च ॥ २३ ॥

चकारोऽन्त इति समुच्चयार्थः । तस्यैव पदचतुर्द्वयस्य अन्ते चादौ च यदि गकारो भवतस्तदा प्रत्यापीड एव भवति ॥ तत्रोदाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ १ २ ३ ४

का न्ता व द न स रोजं, ह द्यं घ न सु र भि म धु र सा ष्यम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४

पा तु र ह सि स त त म भि ल ष ति म नो मे ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४

कि च्चि न्मु कु लि त न य न म वि र त म णि त र म णी यम् ॥

तदेवं द्विप्रकारः प्रत्यापीडो भवति ॥ २३ ॥

प्रथमस्य विपर्य्यासि मञ्जरीलवल्यमृतधाराः ॥ २४ ॥

आपीडग्रहणं निवृत्तम् । तेनैव समं लग्नचराभ्यनुज्ञानञ्च । तदेव पदचतुर्द्वयं प्रथमस्य विपर्य्यासि मञ्जरीलवल्यमृतधाराभिधानं भवति । प्रथमस्य पादस्य द्वितीयेन विपर्य्यासि मञ्जरी । प्रथमस्य तृतीयेन विपर्य्यासि लवली । प्रथमस्य चतुर्थेन विपर्य्यासिऽमृतधारा । तत्र मञ्जरीदाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ १ २ ३ ४ १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८

ज न य ति म र्ती प्री तिं ह द ये का मि नां चू त म ञ्ज री ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४

मि ल द लि च क्र च षु प रि चु ष्मि त के श रा,

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४

को म ल म ल य वा त य रि न र्त्ति त त रु शि ख र स्थि ता ॥

२०। उक्त पदचतुर्द्वयस्य प्रत्येक पादेन आदि द्वये अक्षर एवं अन्त द्वये अक्षर यदि अक्षरं भवति, तदेव तादात्म्येण “प्रत्यापीड” दत्तम् । सूत्रज्ञः प्रत्यापीड इति पदे तादात्म्यं कर्तव्यम् ।

লবলুদাহরণম্—

১ ২ ৩ ৪ ৫ ৬ ৭ ৮ ৯ ১০ ১১ ১২ ১ ২ ৩ ৪

বি র হ বি ধু র হ্ণ কা ক্ণ না ক পো লো প ম্,

১ ২ ৩ ৪ ৫ ৬ ৭ ৮ ৯ ১০ ১১ ১২ ১ ২ ৩ ৪

প রি য় তি ধ রং পী ত পা ণ্ডু চ্ছ বি।

১ ২ ৩ ৪ ৫ ৬ ৭ ৮ ৯ ১০ ১১ ১২ ১ ২ ৩ ৪

ল ব লী ফ লং নি দা ঘে,

১ ২ ৩ ৪ ৫ ৬ ৭ ৮ ৯ ১০ ১১ ১২ ১৩ ১৪ ১৫ ১৬ ১৭ ১৮ ১৯ ২০ ২১ ২২ ২৩ ২৪

ম ব তি জ গ তি দ্বি ম ক র শী ত ল ম তি স্না দু ণা হ রম্॥

অমৃতধারোদাহরণম্—

১ ২ ৩ ৪ ৫ ৬ ৭ ৮ ৯ ১০ ১১ ১২ ১৩ ১৪ ১৫ ১৬ ১৭ ১৮ ১৯ ২০ ২১ ২২ ২৩ ২৪

প রি বা চ্ছ সিক্ণ র সা য নং স ত ত ম স্ত ত ধা রা মিঃ,

১ ২ ৩ ৪ ৫ ৬ ৭ ৮ ৯ ১০ ১১ ১২ ১৩ ১৪ ১৫ ১৬ ১৭ ১৮ ১৯ ২০ ২১ ২২ ২৩ ২৪

য দি ছ দি বা প র মা ন ত্ৱ র সম্।

১ ২ ৩ ৪ ৫ ৬ ৭ ৮ ৯ ১০ ১১ ১২ ১৩ ১৪ ১৫ ১৬ ১৭ ১৮ ১৯ ২০ ২১ ২২ ২৩ ২৪

চে তঃ শৃ ণু ধ র শী ধ র! বা ণী ম স্ত ত ম য়ী,

১ ২ ৩ ৪ ৫ ৬ ৭ ৮ ৯ ১০ ১১ ১২ ১৩ ১৪ ১৫ ১৬ ১৭ ১৮ ১৯ ২০ ২১ ২২ ২৩ ২৪

ত ত্ কা ব্য গু ণ ধূ ষ ণ ম্ ॥

কেচিদাপীড়াদিষ্পি পাদবিপর্যাসে সতি মঞ্জর্যাংদি নামানি
বৃচ্ছন্তি ॥ ২৪ ॥

इति पदचतुर्द्धाधिकारः ॥

২৪। দ্বিতীয়াদি পাদেব সহিত প্রথম পাদেব বিপর্যাস হইলে সেই পদ-
চতুর্দ্ধা যথাক্রমে “মঞ্জরী” “লবলী” ও “অমৃতধারা” নামে অভিহিত হয়।
অর্থাৎ প্রথম পাদেব স্থানে দ্বিতীয়পাদ ও দ্বিতীয় পাদেব স্থানে প্রথম পাদ
হইলে “মঞ্জরী”, প্রথম পাদেব স্থানে তৃতীয়পাদ ও তৃতীয় পাদেব স্থানে প্রথম
পাদ হইলে “লবলী”, এবং প্রথমপাদেব স্থানে চতুর্থপাদ ও চতুর্থপাদেব স্থানে
প্রথম পাদ হইলে “অমৃতধারা” নাম হইবে। কেহ আপীড়া দি ছন্তেবও এইরূপ
পাদবিপর্যাসে মঞ্জরী প্রভৃতি সংজ্ঞা স্বীকার করেন। (এই থানেই পদ চতুর্দ্ধা-
ধিকার সমাপ্ত হইল)।

जलौ ग् सजौ सजौ ग् ॥ २५ ॥

तत्रोदाहरणम्—

मृगलोचना शशिमुखी च रुचिरदम्बना नितम्बिनी ।

हंसललितगमना ललना, परिणीयते यदि भवेत्कसौहृता ॥

यत् सूत्रे गकारो लकारो वा श्रूयते, तत्र तेनैव वृत्तस्य पादः समाप्यते । उद्गतामिति कर्मविभक्तिश्रवणात् पठेदित्यध्याहार्यम् । एकत इति प्रथमं पादं द्वितीयेन सहाविकल्पेन पठेदित्यर्थः । उपस्थितप्रचुपितं पृथगाप्यमित्यतः सिंहावलोकितव्यायेनाद्यग्रहण-
मनुवर्त्तनीयम् । तेनाद्यमेव पादमेकतः पठेत् । एकत इति
व्यवलोपे पञ्चमी ॥ २५ ॥

২৫। যাহার প্রথম পাদে যথাক্রমে সগণ, জগণ, সগণ ও একটি লঘুবর্ণ দ্বারা মোট ১০ অক্ষর, দ্বিতীয় পাদে নগণ, সগণ, জগণ ও একটি গুরুবর্ণ দ্বারা মোট ১০ অক্ষর, তৃতীয়পাদে ভগণ, নগণ, জগণ, একটি লঘুবর্ণ ও একটি গুরুবর্ণ দ্বারা মোট ১১ অক্ষর, এবং চতুর্থপাদে সগণ, জগণ, সগণ, জগণ ও একটি গুরুবর্ণ দ্বারা মোট ১৩ অক্ষর, সেই বৃত্তকে “উদগীতা” বলে। এখানে ইহাও জ্ঞাতব্য যে, এই ছন্দের প্রথম পাদ দ্বিতীয় পাদের সহিত (একতঃ) অবিলম্বে পড়িবেই।

ତୃତୀୟସ୍ୟ ସୌରଭକଂ ନୌ ଭୃଗୌ ॥ ୨୬ ॥

ତୃତୀୟସ୍ୟେତି ଛନ୍ଦୋପାଦେ ତସ୍ୟା ଚତୁର୍ଥାୟା ଏବାନ୍ୟେ ତ୍ରୟଃ ପାଦା ଗୃହ୍ୟନ୍ତେ ।
ତୃତୀୟପାଦେ ତୁ ବିଶେଷଃ । ତୃତୀୟେ ପାଦେ ରେଫନକାରଭକାରଗକାର-
ର୍ଦ୍ଦଶାଞ୍ଚରାଣି ଭବନ୍ତି, ତତ୍ ସୌରଭକଂ ନାମ ॥ ତତ୍ତ୍ଵୋଦାହରଣମ୍—

ସଗନ୍ଧଃ ଜଗନ୍ଧଃ ସଗନ୍ଧଃ ଲଂ ନଗନ୍ଧଃ ସଗନ୍ଧଃ ଜଗନ୍ଧଃ ଗୁଂ

। । ଶ । ଶ । । । ଶ । । । । । ଶ । ଶ । ଶ

ବିନିବାରିତୋଽପି ନୟନେନ, ତଦପି କିମିଚ୍ଛାଗତୋ ଭବାନ୍ ।

ରଗନ୍ଧଃ ନଗନ୍ଧଃ ଭଗନ୍ଧଃ ଗୁଂ ସଗନ୍ଧଃ ଜଗନ୍ଧଃ ସଗନ୍ଧଃ ଜଗନ୍ଧଃ ଗୁଂ

ଶ । ଶ । । । ଶ । । ଶ । । ଶ । ଶ । । । ଶ । ଶ । ଶ

ଏତଦେବ ତଃ ସୌରଭକଂ, ଯଦୁଦୀରିତାର୍ଥମପି ନାବବୁଦ୍ଧ୍ୟତେ ॥ ୨୬ ॥

ଲଳିତଂ ନୌ ସୌ ॥ ୨୭ ॥

ତସ୍ୟା ଏବ ଚତୁର୍ଥାୟାସ୍ତୃତୀୟପାଦସ୍ଥାନେ ଯଦା ନୌ ସୌ ଭବତସ୍ତଦା
ଲଳିତଂ ନାମ ଫୁଟ୍ତମ୍ ॥ ତତ୍ତ୍ଵୋଦାହରଣମ୍—

ସଗନ୍ଧଃ ଜଗନ୍ଧଃ ସଗନ୍ଧଃ ଲଂ ନଗନ୍ଧଃ ସଗନ୍ଧଃ ଜଗନ୍ଧଃ ଗୁଂ

। । ଶ । ଶ । । । ଶ । । । । । ଶ । ଶ । ଶ

ସତତଂ ପ୍ରିୟଂ ବଦନମନୁନମମଲହୃଦୟଂ ଗୁଣୋତ୍ତରମ୍ ।

ନଗନ୍ଧଃ ନଗନ୍ଧଃ ସଗନ୍ଧଃ ସଗନ୍ଧଃ ସଗନ୍ଧଃ ଜଗନ୍ଧଃ ସଗନ୍ଧଃ ଜଗନ୍ଧଃ ଗୁଂ

। । । । । । ଶ । ଶ । । ଶ । ଶ । । । । ଶ । ଶ । ଶ

ସୁଲଳିତମତିକମନୀୟତନୁଂ ପୁରୁଷଂ ତ୍ୟଜନ୍ତି ନ ତୁ ଜାତୁ ଯୋଷିତଃ ॥ ୨୭ ॥

୨୬ । ବାହାର ତୃତୀୟପାଦେ ସର୍ବାକ୍ଷରେ ରଗନ୍ଧ, ନଗନ୍ଧ, ଭଗନ୍ଧ ଓ ଇକଟି ଶୁଦ୍ଧବର୍ଣ୍ଣ ଦ୍ଵାରା
ଯୋଡ଼ି ୧୦ ଅକ୍ଷର ଏବଂ ଅଷ୍ଟ ତିନି ପାଦ ଦର୍ଶିତ ଉଚ୍ଚାତା ଛନ୍ଦର ଲକ୍ଷଣାକ୍ରାନ୍ତ, ତାହାକେ
“ସୌରଭକ” ବୋଲେ ।

୨୭ । ବାହାର ତୃତୀୟପାଦେ ସର୍ବାକ୍ଷରେ ଇକଟି ନଗନ୍ଧ ଓ ଇକଟି ରଗନ୍ଧ ଦ୍ଵାରା ଯୋଡ଼ି
୧୨ ଅକ୍ଷର ଓ ଅଷ୍ଟ ତିନି ପାଦ ଦର୍ଶିତ ଉଚ୍ଚାତା ଲକ୍ଷଣାକ୍ରାନ୍ତ ତାହାକେ “ଲଳିତ”
ନାମକ ବୁଝି ବୋଲେ ।

‘উপস্থিতপ্রচুপিতাদীনামস্মিন্ প্রবিণয়িতুং ন শক্যন্তে সংশ্রাঃ,
ইতি নোক্তাঃ ॥ ৩০ ॥

অর্ধে ॥ ৩১ ॥

পূৰ্ণমুচ্চাবচানি কৃন্দাসি উচ্চানি, ইদানীং নিয়মেনোচ্যন্তে । অর্ধে
ইত্যধিকারোঃ সমাধ্যায়পরিসমাপ্তেঃ, যদিহ: কৰ্ণমনুকমিষ্যামঃ, অর্ধে
এব তৎ বেদিতব্যম্ ॥ ৩১ ॥

উপচিত্রকং সৌ স্লৌ গ্, ভৌ ভগৌ গ্ ॥ ৩২ ॥

যস্য প্রথমে পাঠে স্কারাস্ত্রয়ো লকারগকারী চ ক্রমেণ, দ্বিতীয়ে
ম্কারাস্ত্রয়ো গকারী চ ভবতস্তদুপচিত্রকং নাম বৃত্তম্ । অর্ধশব্দস্য
সমপ্রবিভাগবচনত্বাৎ দ্বিতীয়মপ্যর্ধং তাড়য়মেব ॥ তত্রোদাহরণম্—

সগণঃ সগণঃ সগণঃ লং গুং, ভগণঃ ভগণঃ ভগণঃ ভগণঃ গুং গুং

।। স।। স।। স।। স, স।। স।। স।। স

উপচিত্রকমত্র বিরাজতে, চূতবনং কুসুমং বিকসন্তিঃ ।

সগণঃ সগণঃ সগণঃ লং গুং, ভগণঃ ভগণঃ ভগণঃ লং গুং

।। স।। স।। স।। স, স।। স।। স।। স

পরপুষ্টিবিপ্লুটমনোহরং, মনময়কলিনিকিতনমেতৎ ॥ ৩২ ॥

৩০। বাহ্যে তৃতীয় পাঠে যথাক্রমে তগণ, ভগণ ও রগণ দ্বারা মোট ৯
অক্ষর এবং অত্র তিন পাঠে যথোক্ত উপস্থিতপ্রচুপিত ছন্দের লক্ষণাক্রান্ত
তাহাকে “ওক্ক বিরোড্ধভ” নামক বৃত্ত বলে ।

৩১। এইটি অধিকার সূত্র । এটি স্বরায় সমাপ্তি পর্য্যন্ত “অর্ধে” এটি সূত্রটি
অধিকৃত হইবে, অর্থাৎ অতঃপর অধ্যায়সমাপ্তি পর্য্যন্ত যে সকল সূত্র করা
হইবে, সে সমস্তই অর্ধের লক্ষণ হইবে ।

৩২। বাহ্যে প্রথম পাঠে যথাক্রমে তিনটি সগণ একটি লঘুবর্ণ ও একটি
গুরুবর্ণ দ্বারা মোট ১১ অক্ষর, দ্বিতীয় পাঠে তিনটি ভগণ ও দুইটি গুরুবর্ণ দ্বারা
মোট ১১ অক্ষর, এবং (সমপ্রবিভাগবাচী অর্ধ শব্দ দ্বারা) দ্বিতীয়ার্ধ ও
এইরূপ অর্থাৎ তৃতীয় পাঠ প্রথম পাঠের ও চতুর্থ পাঠ দ্বিতীয় পাঠের লক্ষণাক্রান্ত
তাহাকে “উপচিত্রক” নামক বৃত্ত বলে ।

